DE NEDERLANDSCHE STEDENBOUW

DOOR

C. H. PETERS

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN

IN HAAR

ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING

DOOR

Dr. H. BRUGMANS, EN **C. H. PETERS,**

Hoogleeraar te Amsterdam, Rijks-Bouwmeester te 's-Gravenhage.

LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

DE

NEDERLANDSCHE STEDENBOUW.

DE STAD MET HARE KERKEN, KLOOSTERS EN GODSHUIZEN, HAAR RAADHUIS EN VERDERE OPENBARE GEBOUWEN, HAAR :: :: WOON- EN BEDRIJFSHUIZEN. :: ::

DOOR

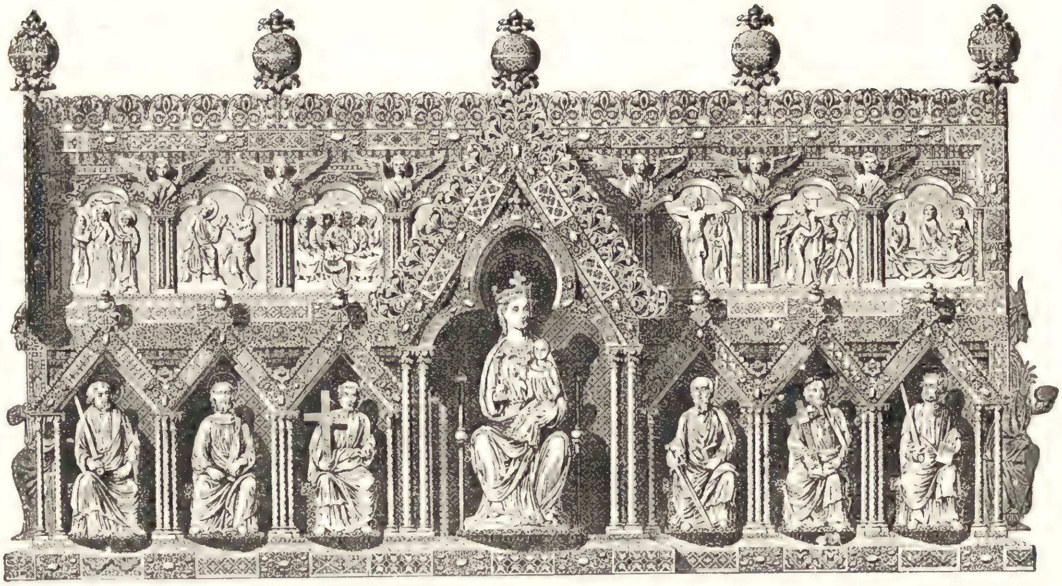
C. H. PETERS.

LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

Frontispice III. De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch vóór de sloping van haar marmeren oxaal, zie afb. N°. 185.

Afb. N°. 150. Reliquiënschrijn van de Domkerk te Aken.

HOOFDSTUK III.

De openbare en bijzondere gebouwen in ons Stede-verleden. De Kerken, Kloosters en Godshuizen.

„De openbare gebouwen eener Stad, zijn de passive organen ten dienste van het Stede-leven, met dat leven in beteekenis en omvang toenemend.”

Zijn in deel **I**, hoofdstuk I, onze Steden beschreven als veilige, ommuurde woonsteden, als veste, en in hoofdstuk II in haar opkomst en beteekenis, haar aan- en uitleg als markt- en havenplaats, thans, na dat overzicht over het stedelichaam in zijn geheel, zijn aan de beurt de openbare gebouwen, welke in dat stedelichaam eene taak te vervullen hadden, gebouwen, welke zich gevoeglijk laten splitsen in kerkelijke en niet-kerkelijke, van welke de kerkelijke de voornaamste, de meest eigenaardige taak tevens hadden.

Die kerkelijke gebouwen bestonden uit Kerken en Kapellen, Kloosters en Godshuizen.

Om de plaats, welke zij in ons Stede-verleden innamen en de beteekenis, welke zij toen voor en in het maatschappelijk leven hadden, goed te kunnen begrijpen en waardeeren, moet men zich het Middeleeuwsche leven te onzent niet enkel even indenken, maar men moet het tot op zekere hoogte zelfs even willen meeleven.

Doet men dat niet, dan krijgt men geen blik in dat leven, dan blijft alles duister en vreemd en wordt men onwaar in de beoordeeling en onjuist in de waardeering van dien vroegeren tijd.

De vroegere beteekenis der Kerk.

De Kerk toch was meer dan het eerste, het voornaamste gebouw eener stad. Dat gebouw, waarvan de vormen, de afmetingen, het uiterlijke en het innerlijke slechts een bijkomend iets waren, het vertegenwoordigde het huis Gods, om 't even of het groot of klein, arm of rijk was, of het van plankhout met wat stroo dan wel van kostbaar gesteente was opgetrokken.

Altijd, dag en nacht stond het open voor een ieder, die door leed gebogen er hulpe zocht; voor een ieder, die door smart verteerd er balsem hoopte te vinden ter herkrijging zijner veerkracht; voor een ieder, die om niet te struikelen op den weg der zonde eene reddende hand noodig had, die moegestreden er ruste zocht.

Onwillekeurig, trots haar zelve, was haar plaats en beteekenis toegenomen in het vroegere leven.

Feitelijk had zij de maatschappij bevrijd uit haar ruwen toestand, en vertegenwoordigde zij in haar groote dagen, in de maatschappij waaruit onze Steden waren opgekomen, het hoogste recht, de Goddelijke wet, bijna nooit schromend deze zonder aanzien des persoons, tegen een elk die onrecht deed, hetzij kasteelheer of Vorst te doen gelden, èn ... dreigde er gevaar, welnu, dan trokken haar geestelijken met het kruis in de hand den vijand menigmaal te gemoet om dat gevaar af te wenden, als 't kon, of om te sterven, als 't moest.

Zij was in die dagen, waarin macht en willekeur zich dikwerf zwaar deden gelden, een onschendbaar toevluchtsoord tevens.

Zij beschermde, al wat er bescherming van noode had, den zwakke, den angstige, den verlatene, den vervolgde, den hulpbehoevende, den nog niet gevonnisden misdadiger zelfs.

Zij besteedde hare beste krachten om rust te scheppen waar zooveel onrust was, om vrede te brengen waar zooveel strijd was, om moed en zelfvertrouwen op te wekken waar ze ontbraken, om aller welzijn, zoowel in lichamelijken als in zakelijken, zoowel in moreelen als in geestelijken zin te bevorderen.

Tot hare taak behoorde toen dan ook het onderwijs, de armenzorg, de ziekenverpleging, het steunen van hulpbehoevenden, van weezen en van ouden van dagen. Zij was het, die de wetenschap en de kunst onder hare bescherming nam en gelegenheid gaf ter ontwikkeling, zij

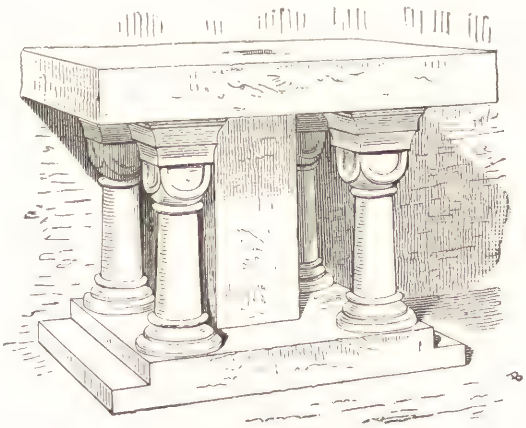
zorgde zoowel voor het gasthuis, het verblijf van den doortrekkenden vreemdeling als voor het klooster, hęt verblijf van hen, die aan eene stille taak binnen de kloostermuren en aan een kleine cel dáárbinnen, de voorkeur gaven boven eene breedere taak daarbuiten of zelfs boven het verblijf op een kasteel.

Kortom, in menig opzicht was zij de hoeksteen der maatschappij.

Het was de Kerk, die tegen en in het begin der XI^de^ eeuw den stoot gaf tot eene algeheele herleving der maatschappij, in bijna elk bisdom destijds beschikkend over buitengewone mannen, over bisschoppen, zooals Bernulphus in Utrecht, Bernwardus in Hildesheim, Meinhardus in Osnabrück, Notgerus in Luik, die onvermoeid in alles vóórgingen, in het kerkelijke en in het zakelijke leven, en op bijna elk gebied van het toenmalig weten en kunnen bovenaan stonden.

De vroegere beteekenis van menig klooster.

Toen in de XII^de^ en XIII^de^ eeuw, de Praemonstratensers en de Cisterciensers, twee merkwaardige kloosterorden, inzonderheid de laatste in onze gewesten hun kloosters kwamen vestigen, werden die kloosters meerendeels middelpunten van beschaving en vooruitgang, voor de streek of het gewest waarin zij gelegen waren.

Afb. N°. 151.
Altaar uit den eersten of Romaanschen tijd.

Zich wijdend aan hun godsdienstplichten, bevorderden de kloosterlingen tevens het materieele welzijn om hen heen, meerdere kennis verspreidend van bosch- èn land- èn tuinbouw en bodembenutting.

Zij zorgden waar noodig, voor bedijkingen, voor afvoerkanalen en sluizen, moerasgronden droogleggend, veengronden ontginnend, boschgronden veranderend in vruchtbare weiden, en door invoering van betere zaden en doelmatiger werktuigen, den oogst verbeterend en den arbeid vergemakkelijkend.

Zij zorgden bovendien voor markten, voor den verkoop van hetgeen hun uitgestrekte landerijen allengs meer opbrachten, dan er voor eigen of gewestelijk gebruik noodig was.

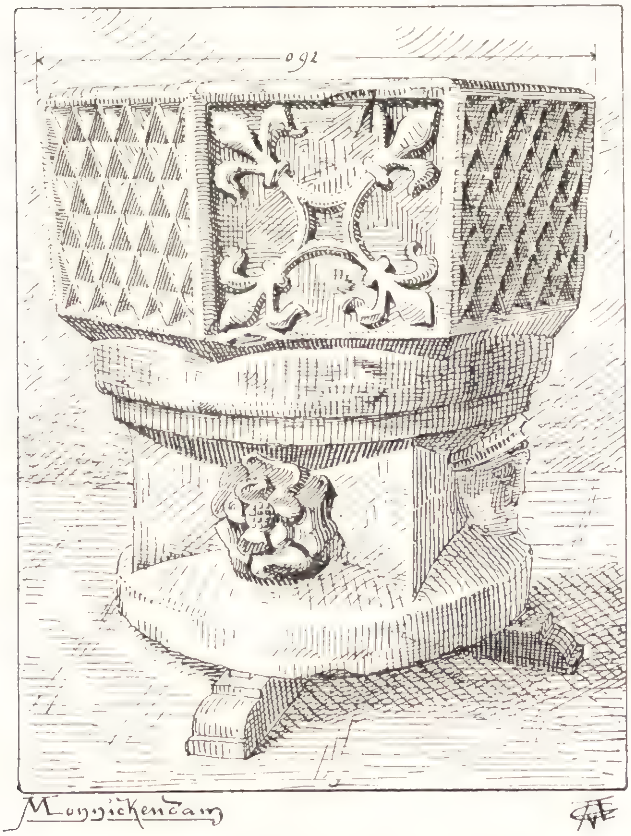
Zich tevens toeleggend op verschillende ambachten, inzonderheid op die der bouwkunst, wisten zij daarin binnen korten tijd buitengewone

vorderingen te maken, beschikkend over de ervaring door de kundigste hunner broeders of leekebroeders, daarin verkregen, of, door bekwame vakbroeders van elders, uit Lombardije zelfs, ten behoeve van den hen eerst vreemden baksteen-bouw naar hier te roepen.

Zij openden werkplaatsen voor de beoefening dier vakken en steunden de wereldlijke geestelijkheid bij haar kerkenbouw met hun meerdere kennis en ervaring, deze desgewenscht, tijdelijk de noodige krachten voor de leiding en uitvoering harer bouwwerken afstaande.

Op genees- en heelkundig gebied werden zij dikwijls tot ver buiten hun omgeving werkelijk weldoeners; in hun kruidtuinen die planten en gewassen aankweekend, welke in tal van ziekten genezing, pijnstilling of soelaas wisten te geven, daarbij beschikkend over eene ervaring ten dezen sedert eeuwen reeds vergaard en zorgvol bewaard.

De wetenschap dienden zij, door het overschrijven en verkrijgbaar maken van tal van handschriften, niet enkel voor kerkelijk gebruik, maar mede over tal van onderwerpen op godsdienstig, kerkelijk, historisch en zakelijk gebied; handschriften, meestal zoowel prachtig geschreven, als rijk versierd of verlucht met hoofdletters, ornamentranden en toelichtende afbeeldingen of voorstellingen en niet zelden in bijna onverslijtbare houten of leeren banden gevat.

Afb. N°. 152. Doopvont uit den Romaanschen tijd in de St.-Nicolaaskerk te Monnikendam.

* *
*

De groote beteekenis van Kerk en Klooster destijds laten zich ten volle verklaren uit het maatschappelijk leven der XI^{de}, XII^{de} en XIII^{de} eeuw zelf.

Het recht van den sterkste toch, was toen nog veelal wet en een deel der bevolking nog de lijfeigenen of de hoorigen van den heer op wiens grond zij geboren waren, en die hun rechter tevens was.

Alles was toen *zóó* geheel anders dan nu, nog *zóó* primitief, nog *zóó*

onbeholpen, elks bewegingskring nog zóó klein; buiten den omtrek van het eigen dorp, van de eigen stad, was men dikwijls reeds een

Afb. N°. 153. Verguld zilveren reliquienhouder van Sint-Frederik, uit de 2de helft der 16de eeuw, in het Rijksmuseum te Amsterdam.

vreemdeling, beangst om zich verder te wagen, op de nog ongebaande en onveilige wegen, en, wat nu de minsten onzer, onbewust of vaak nog innerlijk ontevreden als gemeengoed genieten, zonder er zelfs de waarde van te beseffen, dat was toen dikwijls nog niet eens binnen het bereik van de besten.

De gemeenschap neemt een deel van de zorg der Kerk over.

Door den invloed der Kerk vooral, gesteund vaak door den gewestelijken Vorst en door den plaatselijken Heer soms, kwam er echter van lieverlede verbetering in dien primitieven toestand, een verbetering, snel toenemende, vooral dáár, waar men door handel en bedrijf in steeds ruimeren kring met de buitenwereld in aanraking kwam en waar de kooplieden, met eigen schepen of eigen lastdieren de markten van andere gewesten bezoekend, zagen wat elders reeds was verkregen of bereikt, wat men elders reeds kon of deed.

En meestal duurde het dan ook niet lang meer of de bewoners dier marktplaatsen, dier Steden, namen allengs de taak over, welke de Kerk in zakelijke richting vóórdien had waargenomen.

De degelijksten hunner sloten zich nu in elk dier Steden aaneen, tot een broederschap, tot een gilde, wier leden elkaar hulp en steun belovend, de Kerk ter hulpe kwamen waar het gold de school, het gasthuis, het ziekenhuis, het verleenen van steun aan weduwen en wezen en het aankweeken van de noodige werkkrachten in verschillende richting, in het aanknoopen van betrekkingen, in het vestigen zelfs van kantoren in enkele handelssteden, in het helpen sluiten straks van stede-bonden, en wat dies meer zij.

En het voorbeeld door de kooplieden gegeven vond navolging, het eerst in de aan onvoorziene gevaren het meest blootgestelde bedrijven, dat der visschers, schippers en wapensmeden, vervolgens in alle overige bedrijven. In elk bedrijf sloot men zich nu aaneen tot een gilde, ten einde door samenwerking de bedrijfsbelangen te bevorderen, hulpbehoevende leden te kunnen helpen en straks ook om meerderen invloed op en aandeel in het Bestuur machtig te worden.

Stapsgewijze inderdaad werd eerst door die gilden en vervolgens door de stedelijke overheid een groot deel der materieele zorgen van de Kerk overgenomen, en kon deze zich van nu af meer uitsluitend bepalen tot haar eigenlijke, tot haar godsdiensttaak.

Ook de kloosters veranderden daardoor allengs van karakter.

Hun invloed op de omgeving verminderde, naarmate die omgeving, in ontwikkeling toegenomen, beter in staat was om in tal van behoeften zelve naar eisch te voorzien.

Hun bestaansreden verminderde, naarmate de maatschappij meer geordend, rustiger geworden, minder ontvlucht werd en de tijden van devotie gevolgd werden door eene meer zakelijke godsdienstplichtbetrachting. Wel bleven de vrouwenkloosters, behalve een plaats van devotie, een gezocht en door velen gewenscht verblijf voor wie het leven

in de toenmalige maatschappij te zwaar viel of die men gaarne beschermd en verzorgd daarin achter liet.

Naarmate met den handel en het bedrijf het verkeer in onze Steden toenam en veler bewegingskring nu ruimer en breeder werd, ontlastte men de Kerk steeds meer van hare zorg.

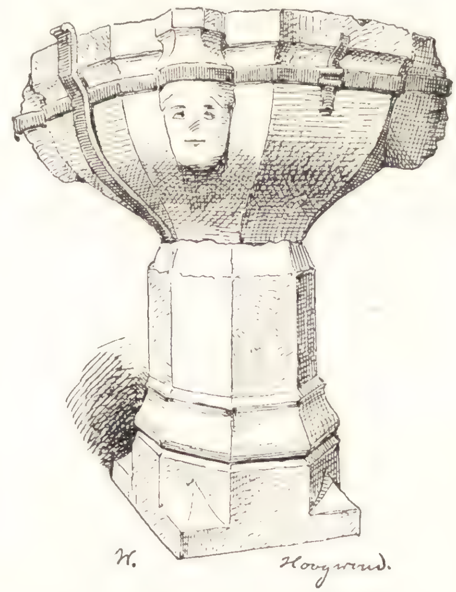
De Stedelijke Overheid zelve voorzag van lieverlede, zij het dan ook onder toezicht der Kerk, in het onderwijs, in de gasthuizen die zij noodig had, in het pest- en leprozenhuis dat haar ontbrak, in de heel- of medicijnmeesters die zij wenschte, in den zakelijken of moreelen steun die hare poorters elders noodig hadden, tot eindelijk, de vroeger beschermde beschermster geworden, aan de Kerk in haar midden, waar noodig, zakelijken steun en hulp verstrekte.

De groei van buurten tot dorpen, van deze tot centra van krachtvol leven, tot Steden, tot factoren waaruit en waardoor zich allengs een zelfstandig, zelfbewust maatschappelijk leven met geheel nieuwe toestanden zou vormen en ontwikkelen, dit alles, en mede de in vele opzichten beteekenis- en waardevollere bevolking dier Steden en heur welvaart, kwam natuurlijk ook aan de Kerk en hare instellingen ten goede.

De Kerk komt onder den invloed der welvaart.

Meer dan eenige andere factor der toenmalige Maatschappij, deelde zij in den voorspoed, in aller welvaart.

Daar toen niet zelden het zieleheil als 's levens eenigst en steeds als 's levens hoofddoel goldt, trachtte bijna elk geloovige, die daartoe in staat was, en vooral elk tot berouw en inkeer gekomen zondaar, door het doen van goede werken dat doel zooveel mogelijk te bevorderen.

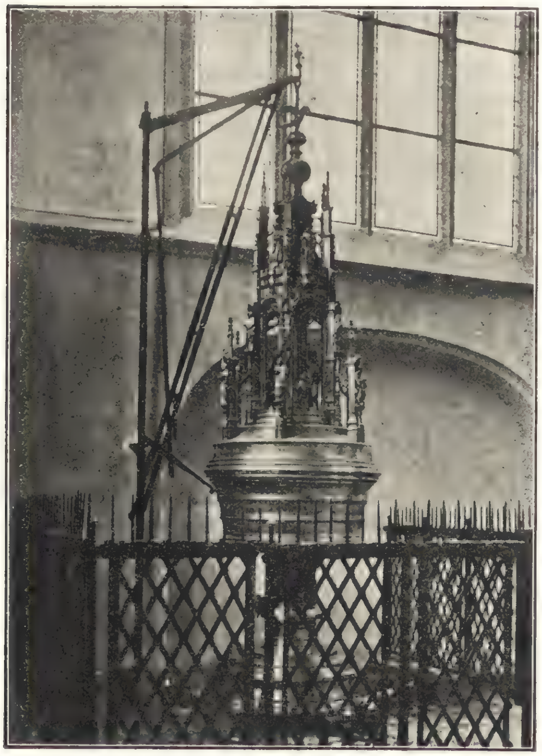
Afb. N°. 154. Steenen doopvont uit den gothischen tijd in de kerk te Hoogwoud, in beschadigden toestand, met te korten hals.

En de Kerk moedigde zulks niet weinig aan, het tot stand komen van tal van godsdienstige stichtingen en ook het aanzien, de uiterlijke glorie van het Godshuis, daardoor bevorderend.

Het kerkgebouw zelf, het Domus Dei, kon, meende men, niet te duurzaam gebouwd worden, niet te groot en te grootsch worden opgevat,

niet te prachtvol en te kostbaar worden ingericht, niet te rijk worden gemeubeld en versierd, en de dienst op hoogtijden, bij groote feesten, niet te schitterend zijn.

Zoo kwam er nu in de kerk, die vroeger juist uitmuntte, door stillen eenvoud, door bescheiden afmetingen, door krachtvolle vormen en stemmige rust, allengs een andere invloed dien der welvaart, der weelde, zich omzettend in vertoon van rijkdom, in grootheid van afmetingen, in veelheid van beeldwerk en van goud, zilver en kostbare gewaden.

Afb. N°. 155.
Koperen doopvont in de O. L. Vrouwe Kerk te Breda.

* *
*

Hoezeer onder dien invloed de kunsten, en inzonderheid de bouwkunst, eene voorheen ongekende hoogte, eene stoutheid van durven en van kunnen bereikte, grooter dan ooit voorheen, hoezeer menig kerkgebouw nu veranderde in een trotsch monument en menig klooster in eene weelderig ingerichte stichting, verloren die beide, daarbij maar al te dikwerf meer aan innerlijk gehalte, dan zij uiterlijk daarbij gewonnen hadden.

Meer dan ooit voorheen moest nu het Godshuis getuigen, moest het blijk geven van de offervaardigheid der parochianen; het meer bescheiden offer van vroeger, toen in hoofdzaak dienend om nuttige stichtingen in het leven te roepen en te onderhouden, maakte nu plaats voor grootere en meerdere offers aan het Huis Gods en den dienst besteed, en in bijna elke Stad, met eene toenemende bevolking, werden nu de kerken verbouwd en vergroot of door nieuwe van buitengewone afmeting vervangen.

Het kreeg nu wel iets van een onderlingen wedijver, zoowel tusschen de Steden, als tusschen de verschillende parochies in die Steden onderling, welke harer de grootste of prachtvolste kerk, den hoogsten of sierlijksten toren, het rijkste of kunstvolste ameublement, het voltalligste of welluidendste klokkenspel, enz. zou bezitten, terwijl terzelfdertijd vele kloosters,

rijk aan grondbezit en inkomsten geworden, hun eenvoudige verblijven vervingen door ruimere kerken, betere zalen, grootere panden of gangen, en door in allen deele met meer smaak en zorg en op meerder levensgemak berekende gebouwen met sierlijke tuinen en boomgaarden [1]).

---

[1]) Op duidelijke wijze spreekt de toenemende grootte der kerkgebouwen en van het daarin voor den dienst bestemde gedeelte, het koor, uit de op achterstaande plaat I, op éénzelfde schaal gegeven plattegronden.

Terwijl de stad Groningen, in de eerste helft der XIII^{de} eeuw zich eene tweede parochiekerk, haar Sint-Meerten bouwend, daarvoor meende te kunnen volstaan met een gebouw, lang binnenwerksch (met inbegrip van den ingebouwden toren) 51.20 M^1., breed 19.70 M., in totaal groot ± 1120 M^2., zie plaat I afb. N^0. 157, en bij den bouw eener derde parochiekerk in die eeuw, eene gewone kruiskerk van 35.50 M^1. lengte bij 9 M^1. breedte binnenwerksch, groot ± 780 M^2. voldoende achtte, zie de afb. N^0. 158 en 166, zien wij, twee eeuwen later, in de XV^{de}, de Steden parochiekerken bouwen van een drie- tot viermaal grooter grondvlak, waarvan soms meer dan de helft als koor, bestemd was voor den dienst, welk koor in de Groninger Kerken nauwelijks $^1/_5$ der totaalruimte inneemt.

De Onze Lieve Vrouwekerk in Dordrecht, zie de afb. N^0. 160 en 167, in het midden der XV^{de} eeuw voltooid, is lang binnenwerksch zonder toren 88.70 M^1., breed 32.30 M^1., een totaal oppervlak van ± 3350 M^2. beslaande, waarvan evenals in de Sint-Stevenskerk te Nijmegen, meer dan de helft voor het koor en bizondere kapellen is ingenomen.

De Sint-Bavo te Haarlem, zie de afb. N^0. 162 en 168, voltooid omstreeks A^0. 1472, heeft eene binnenwerksche lengte van 107.70 M^1. bij eene breedte van 32 M^1. en een oppervlak van ± 4160 M^2., voor de helft tot koor dienend. Haar middenschip, breed tusschen zijn zware bergsteenen kolommen 13.95 M^1. is hoog onder het gewelf 29.30 M^1., eene hoogte in het 9 M^1. breede schip der Onze Lieve Vrouwe- of A-Kerk te Groningen slechts 17 M^1.; trouwens het middenschip der Sint-Bavo is een der breedste, hoogste en best geproportionneerde.

De Sint-Jan te 's Hertogenbosch, zie de afb. N^0. 161 en 170, heeft met inbegrip van den ingebouwden toren eene binnenwerksche lengte van 109.40 M^1. bij 38.20 M^1. breedte en 27.80 M^1. hoogte onder het middenschipsgewelf; ook hier neemt het koor met zijn kapellen de helft in der totaalruimte ad ± 4800 M^2.

Gunstiger is die verhouding in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar, zie afb. N^0. 163, welke lang binnenwerksch 83.40 M^1., breed 33.60 M^1., een oppervlak van ± 3100 M^2. beslaat en nog gunstiger in de Sint-Michielskerk te Zwolle, zie de afb. N^0. 159 en 169, de karakteristieke Hallen-kerk, lang inwendig 63.50 M^1. bij 33 M^1. breedte en 19.10 M^1. hoog onder de steenen gewelven, een oppervlakte beslaande van 2450 M^2., waarvan $^1/_3$ gedeelte tot koor diende, voor de parochianen zelve, dus evenveel plaats bevattend als de 900 M^2. grootere O. L. Vrouwekerk te Dordrecht.

De Dom- of Bisschopskerk te Utrecht, zie afb. N^0. 165, lang binnenwerksch 88.80 M^1., aangelegd voor een langsschip breed 45.30 M^1., zou, ware zij met hare zeven beuken voltooid geworden, een oppervlak van ± 4550 M^2. hebben gehad; de kloostergang bezuiden haar koor en de daaraan grenzende kapittelzaal, beide op den plattegrond aangegeven, bestaan nog.

Opvallend klein daarentegen is, vergeleken bij die XV^{de}-eeuwsche kerken weder

Hadden die weelde en overdaad zich enkel bepaald tot het spelen met ruimte, met kostbare bergsteen, met beeldhouw- en schilderwerk, in 't kort tot de gebouwen en hun inhoud, dan was de vervanging van de rustige, eenvoudige kerk van vroeger, door een, door de massa bewonderd, grootsch kerkgebouw, hoogstens door enkele dieper denkenden betreurd; doch die weelde en overdaad, sloegen mede over op den dienst zelf en de meeste Steden van eenige beteekenis, die nog geen kapittel hadden, zagen haar kerk nu verrijkt met een collegium, met een kapittel van 6 tot 12 of 24 of meer Kanunniken, ter opluistering van den dienst, ad majorem Dei gloriam, welke dienst in waarde geacht werd te stijgen, naarmate een grooter aantal geestelijken in groot ornaat daaraan deelnamen.

En die meerdere weelde bleef zich niet bepalen tot de gebouwen en tot den dienst, maar trad nu ook binnen de priesterwoningen, binnen de kloostermuren, binnen tal van geestelijke stichtingen, met dat gevolg, dat daaronder niet zelden de eenvoudige, onbaatzuchtige en ingetogen levenswijze van vroeger leed, dat de strenge kerk- en kloosterregels werden veronachtzaamd en dat, met de winste in materieel levensgenot nu dikwijls een groote achteruitgang in levenswandel gepaard ging, tot onberekenbaar nadeel van de Kerk, en van haar invloed en roeping.

Ware zij, bij voortduring werkelijk arm in wereldsche goederen gebleven, en in-eenvoudig in haar dienst, haar dienaren, gebouwen en meubileering, dan ware haar menig leed, menige ramp bespaard gebleven, en zou zij, door alle tijden heen, haar taak zoo trouw mogelijk vervullende, op een rijker verleden nog kunnen wijzen.

Die armoede ware dan juist haar rijkdom geworden, doch de Kerk, de strooming der tijden niet meer leidend, althans niet voldoende, onderging maar al te dikwijls tot haar eigen schade, tot haar eigen schande zelfs.

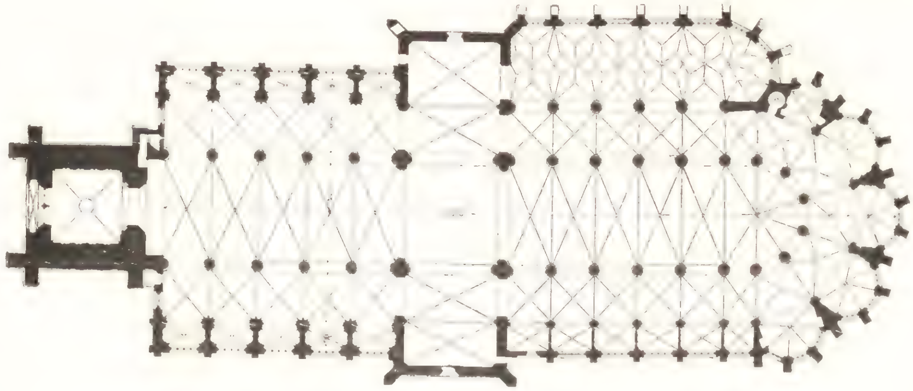
De verhouding tusschen Kerk en maatschappij wijzigt zich.

Kerk en maatschappij, beiden, waren oudtijds op het nauwst verwant, in vele opzichten zelfs één; naarmate de maatschappij nu zelve echter de zorg voor het onderwijs, voor kunst en wetenschap, voor de weezen,

---

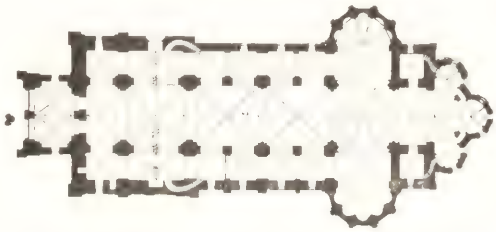
de Protestantsche Kerk, welke de stad Groningen zich in 1660 bouwde, zie afb. N°. 164, binnenwerksch 32.40 M¹. in diameter, bij ± 970 M². totaaloppervlak; op het duidelijkst spreekt hieruit het karakteristieke verschil tusschen eene monumentale Katholieke Kerk als de Sint-Bavo van Haarlem, of de Sint-Laurens van Alkmaar, en eene evenzeer monumentale Protestantsche Kerk.

Afb. N⁰. 160. O. L. Vrouwekerk te Dordrecht, voltooid A⁰. 1457.

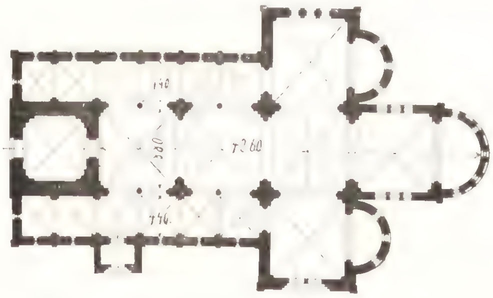
Lang binnenwerksch 88.70 M¹. (102 M¹.), breed 32.30 M¹., totaal oppervlak ± 3350 M².

Afb. N⁰. 156. O. L. Vrouwekerk te Roermond, gebouwd in de jaren 1218—1224.

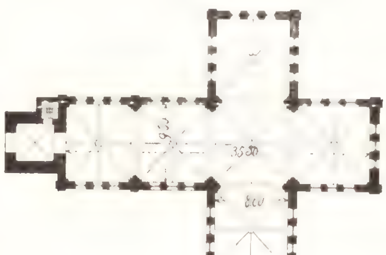
Lang binnenwerksch 48 M¹., breed 15.30 M¹., totaal oppervlak ± 926 M².

Afb. N⁰. 157. Sint-Maartenskerk te Groningen, gebouwd ± A⁰. 1220.

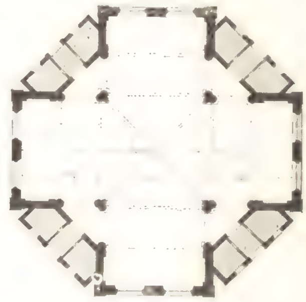
Lang binnenwerksch 42.60 M¹. (51.20 M¹.), breed 19,70 M¹., totaal oppervlak ± 1120 M².

Afb. N⁰. 158. O. L. Vrouwekerk te Groningen, gebouwd A⁰. 1246.

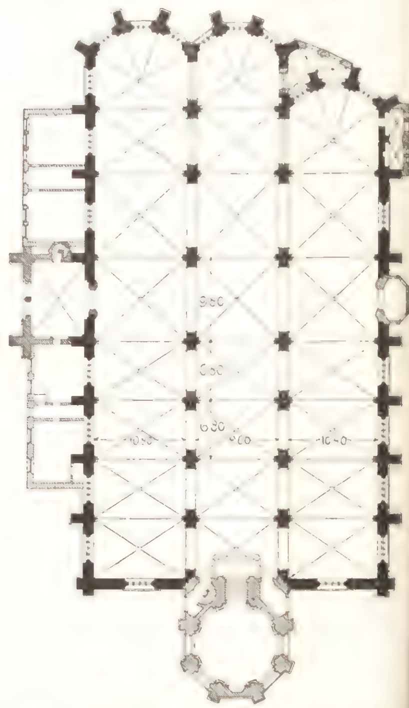
Lang binnenwerksch 35.50 M¹. (41.50 M¹.), breed 9 M¹., totaal oppervlak ± 780 M².

Afb. N⁰. 164. Protest. Kerk te Groningen, gebouwd A⁰. 1660.

Binnenwerksch lang en breed 32.40 M¹., totaal oppervlak ± 970 M².

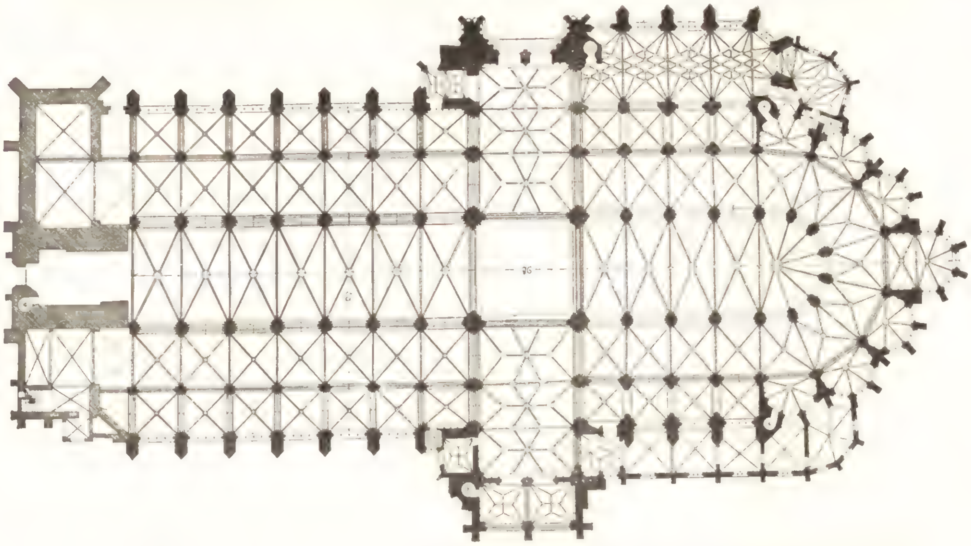
Afb. N⁰. 159. Sint-Michaëlskerk te Zwolle, (Hallenkerk) begin XV^de eeuw.

Lang binnenwerksch 63.50 M¹., breed 33 M¹., totaal oppervlak ± 2450 M².; vóór 1682 twee gewelfvakken 13.60 M¹. langer en ± 2920 M². groot.

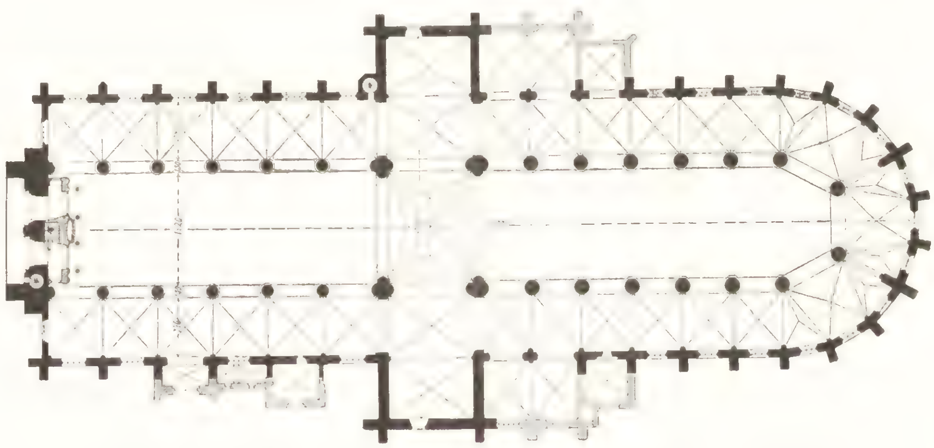
Plaat I, de grootte-verhouding van enkele XIII^de- en XV^de eeuwsche kerken aangevende.

Afb. N⁰. 161. Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, gebouwd in de jaren 1419—1519.

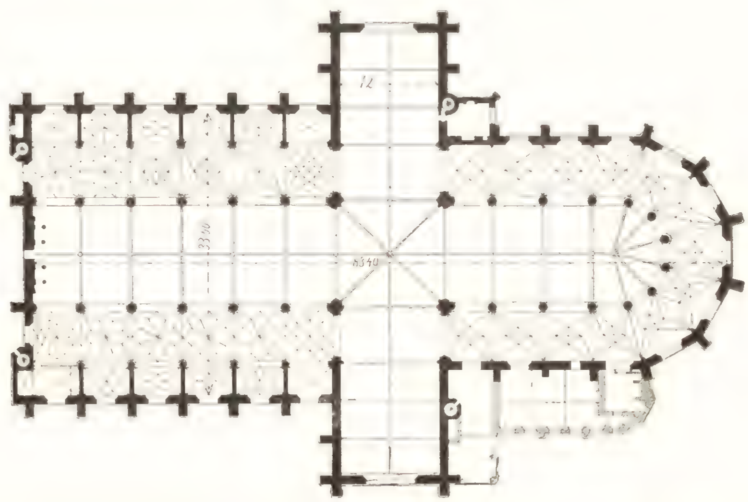
Lang binnenwerksch 98.4 M¹. (109.4 M¹.), breed 38.20 M¹., totaal oppervlak ± 4800 M².

Afb. N⁰. 162. Sint-Bavo te Haarlem, gebouwd in de jaren ± 1390—1538.

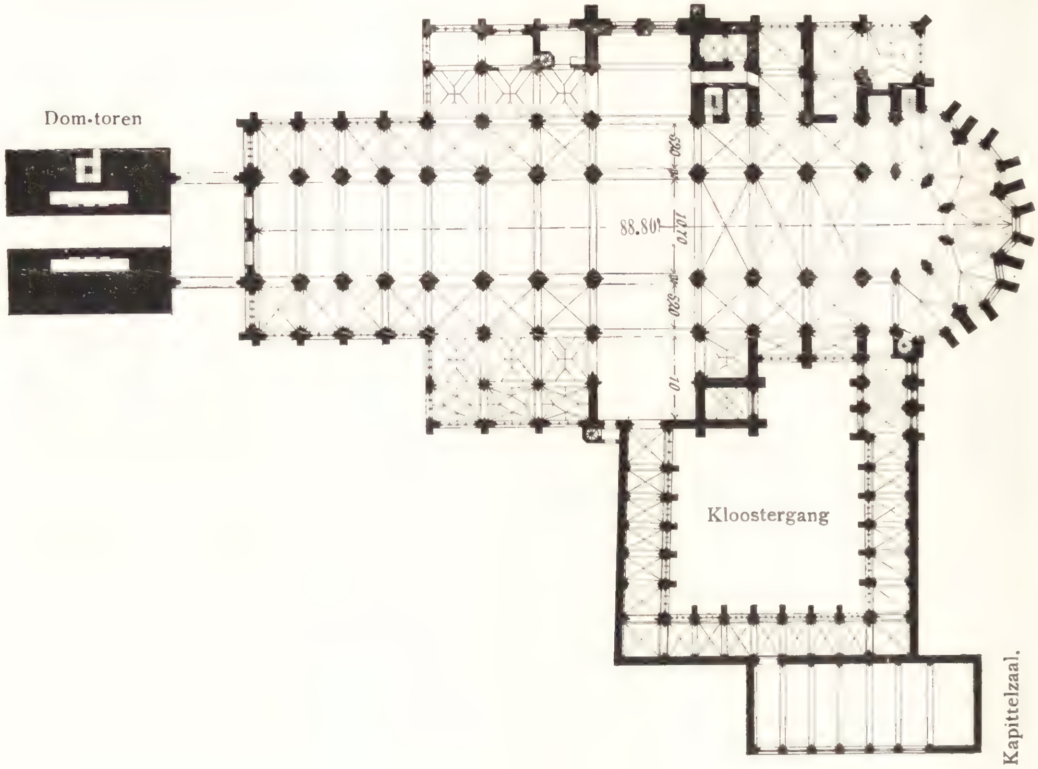
Lang binnenwerksch 107.70 M¹., breed 32 M¹., totaal oppervlak ± 4160 M².

Afb. N⁰. 163. Sint-Laurens te Alkmaar, XVde eeuw.

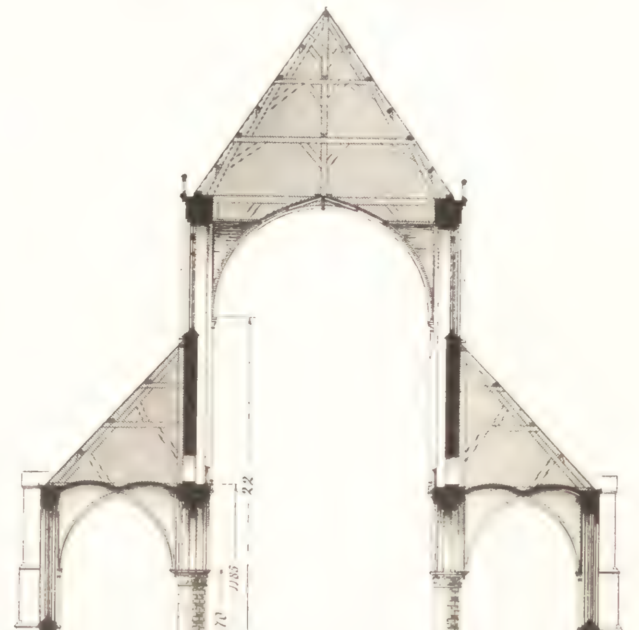
Lang binnenwerksch 83.40 M¹., breed 33.60 M¹., totaal oppervlak ± 3100 M².

Afb. N⁰. 165. De onvoltooide Dom of Sint-Maartenskerk te Utrecht zooals zij was tot Augustus 1674.

Lang binnenwerksch 88.80 M¹., breed over het 7-beukig langsschip 45.30 M¹., totaal oppervlak met toren doch zonder kloostergang, ± 3550 M².

Afb. N⁰. 168. Sint-Bavo te Haarlem.

Hoog onder het middenschipsgewelf 29.30 M¹.

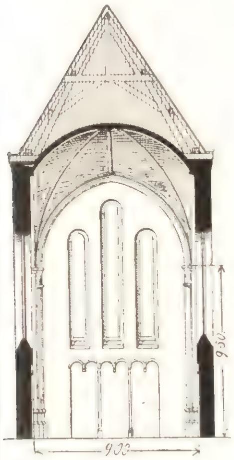
Afb. N⁰. 167. O. L. Vrouwek

Hoog onder het middenschi

Plaat II, de breedte- en hoogte-verhoudingen van enkele kerken aangevende.

Afb. N⁰. 166.
O. L. Vrouwekerk
te Groningen.

Hoog onder het gewelf
17 M¹.

te Dordrecht.

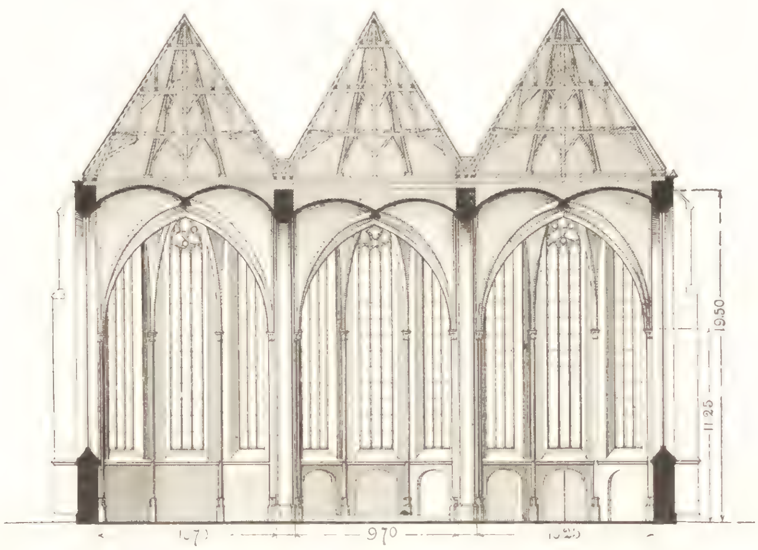
welf 24.60 M¹.

Afb. N⁰. 170. Sint-Jan te 's-Hertogenbosch.

Hoog onder het middenboogsgewelf 27.80 M¹.

Afb. N⁰. 169. De Sint-Michiel te Zwolle (Hallen-Kerk).

Hoog onder de gewelven 19.80 M¹.

armen, zieken, ouden en voor de rust- en steunbehoevenden steeds meer en eindelijk bijna geheel overnam, werd die verwantschap, eene vrijere, eene lossere, en eindelijk kwam er zelfs scheiding tusschen Kerk en Staat, eene scheiding, waarvan de grenslijnen echter moeilijk precies te trekken zijn, daar beider taak daartoe te zeer inéénloopt, zich wederzijds moet aanvullen.

* *
*

Die scheiding was echter wenschelijk en zelfs noodig geworden, nadat de Christelijke Kerk zich gesplitst had in tweeën, in eene Katholieke en in eene Protestantsche, en deze laatste weder in tal van op zich zelf staande kerkgenootschappen, elke Kerk en elk genootschap zelfs, nu met eene eigen opvatting, omtrent haar taak, haar roeping en de daartoe te volgen wegen.

Afb. N°. 171. Koperen doopvont in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch.

Door die scheiding is het standpunt der Kerk ten opzichte der maatschappij, in verhouding tot vroeger, geheel en al gewijzigd, trouwens het geheele maatschappelijke leven is sedert in elk opzicht zóó veranderd, dat daardoor alléén reeds de verhouding tusschen Kerk en maatschappij wel eene geheel andere moest worden.

Onze oudste kerken.

Onze eerste of oudste Christelijke kerkjes, klein en laag van afmeting, waren van hout gebouwd.

De wanden bestonden uit aan twee zijden wat gevlakte en daarna opeengelegde boomstammen, bij de einden elkaar kruisend en aldaar en in het midden besloten tusschen een paar in den grond geslagen stammen; de zijwanden van boven over en weer gekoppeld door eenige rondhouten, tevens tot steun dienend voor het in 't gezicht blijvend sparrendak, belegd met plaggen of met stroo, in welks beide driehoekige einden, gedicht met gekloofde deelen, smalle lichtinlaten gespaard waren, tegen de tocht gedicht met een stuk doek of blaas.

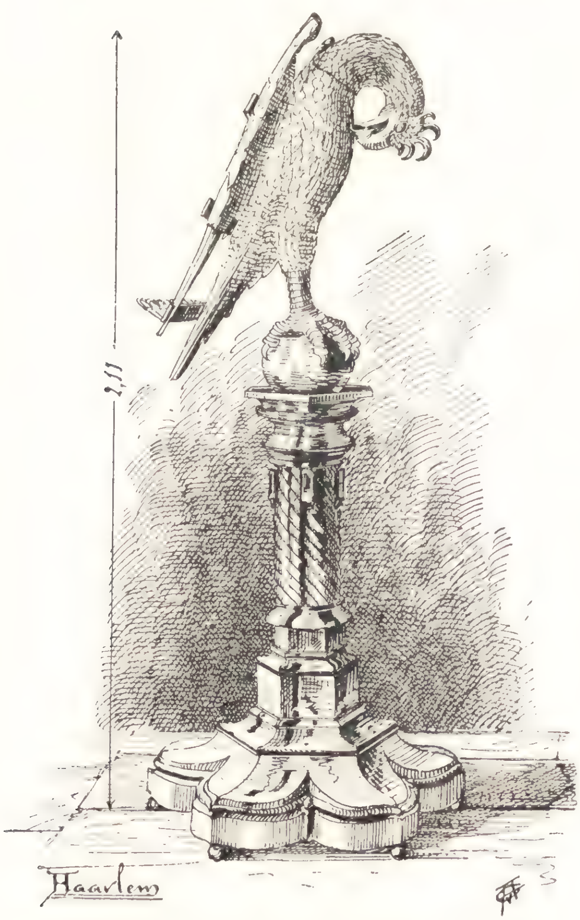
Een zoodanig houten kerksken, meer bidkapel dan kerk, bij herhaling verbrand, vergroot en vernieuwd, verloor met de toename van meerdere vaardigheid in den houtbouw wel is waar zijn primitieven vorm en kleine afmeting, doch het hout bleef nog eeuwenlang het daarvoor meest gebruikelijke materiaal, althans dáár, waar men in de nabijheid van bosschen wonende, het hout slechts voor het hakken had, geen steen in eigen bodem vond, de middelen miste deze van elders te doen komen en van eigen klei nog geen steenen wist te bakken.

Juist omdat zij van hout waren, is er geen dier oudste hoogst primitieve kerkjes overgebleven, door ouderdom verteerd of vergaan, of reeds vóórdien meermalen verbrand, zijn zij alle spoorloos verdwenen.

Uit tal van berichten blijkt echter, dat zij eertijds bestaan hebben, trouwens, hoezeer in minder primitieven in jongeren vorm, bestaan er nog te onzent.

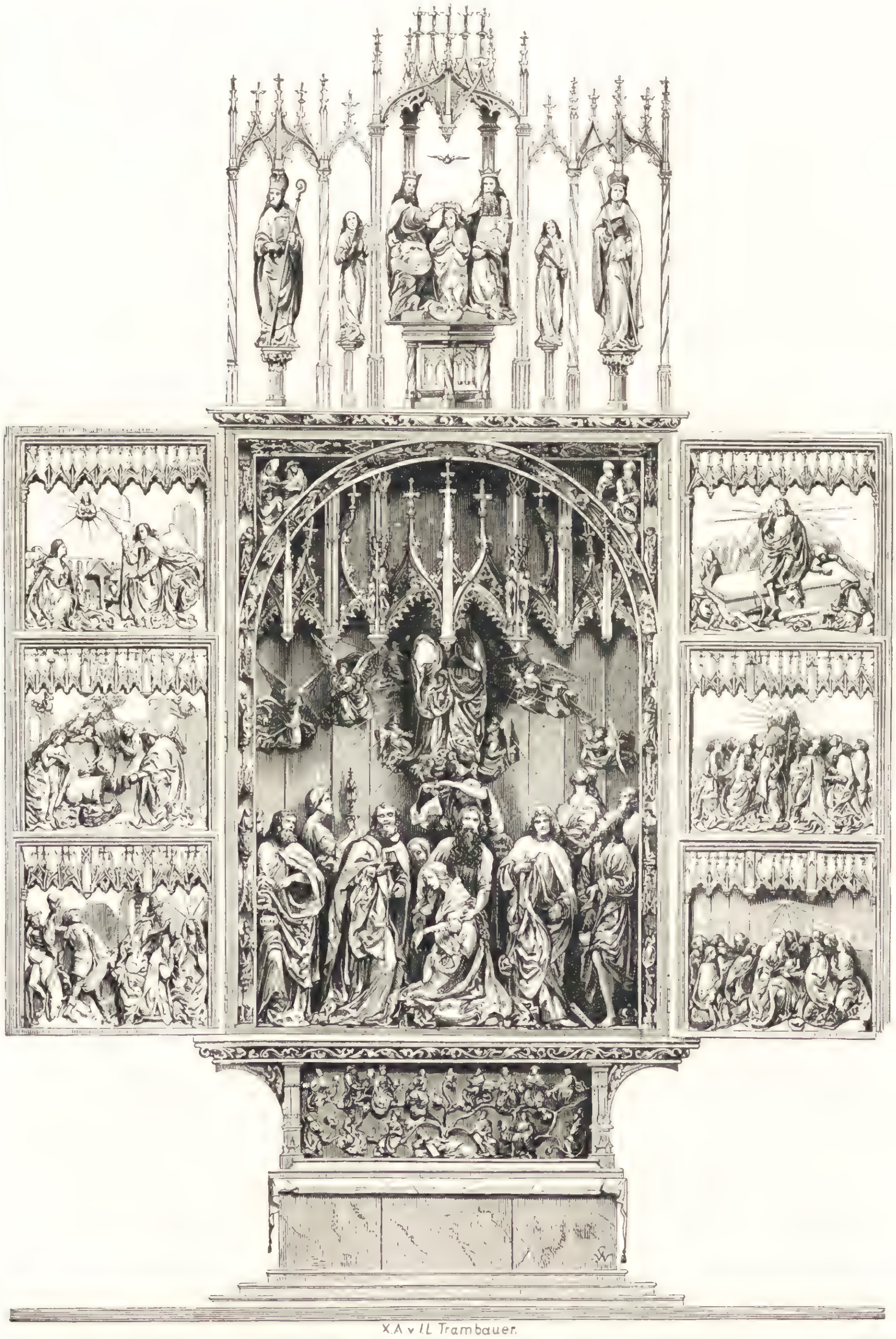
De oudste kerk van de Abdij te Egmond, omstreeks A° 864 door Graaf Dirk I gebouwd, was van hout, doch werd, na door de Noormannen verbrand te zijn, door Dirk II vóór 988 in steen herbouwd, ook de beide oudste Christenkerkjes van Oost-Friesland, die te Stavoren en te Almenum (Harlingen) zijn, volgens de berichtgevers, in de VIII^ste^ eeuw in hout gebouwd.

De kerkjes door Lebuinus

Afb. N°. 172. Koperen lezenaar staande in het koor der Sint-Bavokerk te Haarlem.

omstreeks A^0 770 te Deventer, Oldenzaal, en misschien ook te Ootmarsum, enz. gesticht, waren alle van hout en werden, na door de

Afb. N^0. 173. Gesneden en geschilderd houten altaar met sluitbare deuren, XV^{de} eeuw.

Franken weinige jaren later verbrand te zijn, alle weder in hout herbouwd.

Ook van de oudste kerk van Tiel is het bekend, dat zij van hout gebouwd en verbrand, ten jare 950 in steen herbouwd is [1]).

Het dorp Hoorn bouwde zich nog in 1323 eene houten kerk gewijd aan St.-Cyriacus, die na door den bliksem te zijn afgebrand, vijf jaren later opnieuw in hout werd herbouwd. En toen deze plaats, na in 1336 stadsrecht te hebben gekregen, zich in 1369 eene tweede parochie-kerk stichtte, was deze, volgens den kroniekschrijver, „een slecht ende lijtveerdig werck van hout ende ried". Ook het St.-Jeronymus-klooster in 1385 in die stad gesticht, bouwde zich in 1407 nog een houten kerk en het St.-Mariens Magdalenen klooster aldaar, had in 1495 nog tot kerk een houten kapel.

In de welvarende koopstad Kampen, die reeds in de XIII^{de} eeuw eigen tichelwerken had en door haar eigen tichelwercker steenen, tegels en pannen voor haar poorters liet bakken, was de St.-Nicolaas of Bovenkerk, tot aan haar herbouw in 1369, eene houten kerk.

Van Delft [2]) weten wij, dat aldaar „in den jare 1381 in de soemer worde gemaect upt marctvelt, ter plaetse dair men die justicie plach te doene ende dair die oepenbaringe ende visioen XXX Jair lanck durende gesciet was, (van af 1350 toch zou men bij aldaar herhaling in visioen eene kerk in de lucht gezien hebben) eene houte kercke tot een verbeterende gedect doirgaende met riedt, bezyden mede mit houte ende borde weegen ende mit houten pilairnen inde middel der kercke".

„Door de groote teeckenen ende Miracelen van alrehande sieckten van dagelycx meer ende meer gheschiedende door het Beeldt van onser Liever Vrouwe der Noodt Goedt," in deze houten kerk aanwezig, werd zij eene druk bezochte, vermaarde bedevaartskerk zelfs en stroomden de giften en gaven zóó rijkelijk in, dat men in 1385—'89 t'eynden deser houte kercke oestwairt, een Cruyswerck mit Choir van steen bouwde, en in 1420—'30 de houten kerk zelve verving door eene bij het nieuwe koor passende steenen Middelkerck mit Zydel-Kercken.

De toren, zie afb. N^0. 174, waarvan reeds 6 Sept. 1396 de eerste steen was gelegd, werd eerst op 6 Sept. 1496 voltooid, op welken dag onder muziek en zang het Cruys er op werd geplaatst; tot die voltooiing had zakelijk medegeholpen het Gilde van den Soeten Naem Jhesus aldaar, waarvan het prentje op afb. N^0. 175 afgebeeld, afkomstig is.

Ook de stad Leiden had tot aan of in de XIV^{de} eeuw nog eene houten kerk, hare op het hooge Landt staande Sint-Pancras, daarom het

[1]) Zie A. v. Slichtenhorst, in zijne: „Boeken over de Geldersse Geschiedenissen."
[2]) Zie R. Boitet: „Beschrijving der stad Delft", verschenen A^0 1729, bl. 222.

Afb. N⁰. 174. De Markt met den Nieuwen Kerkstoren te Delft, gebouwd van A⁰. 1396—1496. (Naar eene oude teekening.)

„Berderen Huys" genaamd, welke eerst in of tegen het begin der XIVde eeuw door een steenen gebouw is vervangen, in 1315 „gewijt ter eere Godes en St.-Pancras" [1]).

In Noord-Holland vooral, waren tot in de XIVde eeuw en ook later nog, bijna alle dorpskerkjes van hout.

Afb. N°. 175. Houtsnede ter herinnering aan 't besluit A°. 1493 door 't Gild van den Soeten Naem Jhesus genomen, alle weeck een eerste misse te doen in die nieu kerck te Delf.

Zoo vroeg en verkreeg o. a. de Rijp in 1467 van den Bisschop verlof, om in plaats van het roode Kruis, waarbij men tot dusverre 's avonds het Lof van Onze Lieve Vrouwe had gezongen, zich eene houten kapel te mogen bouwen, welke eerst in 1529 door een steenen kerkje is vervangen.

Ook in Friesland, voor zooveel het evenals Noord- en Zuid-Holland dikwijls aan zware overstroomingen bloot-stond, kwamen houten kerken en houten torens en klokgestellen tot aan de XVde eeuw veelvuldig voor; Engwirden had in 1491 nog: „da houten tzercka".

Blijkens de teekeningen van J. de Beyer, A. de Haan en C. Pronk waren er in de eerste helft der XVIIIde eeuw in Noord-Holland nog tal van houten kerkjes.

Zaandam en West-Zaandam beiden, bouwden zich in 1686 van hout eene Doopschgezinde en West-Zaandam in 1695 en Nieuwendam in 1726 eene Katholieke kerk; de Coog, Ilp, Marken, Oude Sluis aan de Zijp, Schagerbrug, Schermer, enz. hadden alle destijds houten kerkjes, trouwens Vollendam gebruikt het zijne nog steeds.

Amsterdam bouwde zelfs in haar gouden eeuw, nog drie houten kerken, eene op het Wittenburg, haar Oosterkerk, tien jaar

[1]) Zie J. Orlers, „Beschrijvinge der Stad Leyden", verschenen in 1641, bl. 103.

Afb. N°. 176. Hoofdaltaar in de Onse Lieve Vrouwekerk te Hal (België), naar F. Stroobant.

Afb. N°. 177. Verguld zilveren monstrans, vervaardigd A°. 1523, afkomstig uit de kerk te Campen in Oost-Friesland, thans in 't bezit van de Kath. gemeente in de stad Groningen.

later, in 1669—'71, door een steenen gebouw vervangen, en eene op het Bikkers-eiland, haar Eilandskerk, eerst een kleine honderd jaar later, in 1756 in steen herbouwd, terwijl midden in die stad, op het Amstelveld, nog steeds staat en in dienst is, de aldaar in 1669—'70 gebouwde houten Amstelkerk, een hoogst onsierlijk planken gebouw, zonder eenig karakter, zonder eenige kunstwaarde uit- noch inwendig, hoezeer de houtbouw zich toch juist zoo bij uitstek leent tot eene hoogst karakteristieke behandeling, getuige nog zoovele oude kerken en torens in Noorwegen, Rusland, Silezië, enz.

Onze eerste kerken in bergsteen.

Dáár, waar men in berg of bodem over een gemakkelijk verkrijgbare natuursteen beschikte, bouwde men daarvan zijn kapel of kerk, doch dit bepaalde zich in het Limburgsche tot den omtrek van den Pietersberg met zijn zachten mergel en Sibbersteen, in het Drentsche tot de aldaar voorhanden keien en granietblokken en in het Overijselsche en Geldersche tot misschien een enkel kapelleken of kerksken in blokken ijzeroer of vuursteen.

Andere natuursteen was hier niet, van daar dat bijna alles in hout gebouwd werd, tot het verdriet, het houten kerkje met zijn riet- of stroodak bij herhaling verbrand te zien, een verdriet te grooter als dat kerkje soms met groote moeite en kosten in het bezit was gekomen eener waardevolle reliquie, vanzelf leidde tot den

steenbouw, waar de middelen en ook de wegen zulks althans toelieten.

In grooteren omtrek dan voorheen werden nu die mergel, die rolsteenen en granietblokken benut.

In Drente zijn die typisch eenvoudige kerkjes nu bijna alle ver-

Afb. N°. 178. Kapel op het Valkhof te Nijmegen.

dwenen en door grootere en ruimere vervangen. Oost-Friesland heeft echter nog een zestal (te Ardorp, Asel, Marks, Middels, Reepscholt en Remels) [1]) bewaard, kerkjes ten deele van granietblokken, evenals de op het eiland Sylt, van op- en ineengestapelde veldkeien gemaakte woningen, zóó in-primitief dat men ligt geneigd is ze eenige eeuwen ouder te schatten dan zij werkelijk zijn.

Waar men echter geen natuursteen vond, en toch eene steenen kerk wenschte, liet men, zoo de middelen zulks veroorloofden, in de aan of in de nabijheid van bevaarbare rivieren of de zeekust gelegene Steden, nu duif- of tufsteen van den Rijn aanvoeren.

Het tusschen Bonn en Coblentz gelegen Brohl-dal, bestaat uit een vulkanisch gesteente, de tuf, die zich gemakkelijk laat verwerken en hier reeds door de Romeinen voor hun bouwwerken in groote hoeveelheden werd aangevoerd en verwerkt.

Onze oudste Steden, door haren handel met de aan den Rijn gelegene plaatsen, met dien tufsteen en zijn gebruik bekend, lieten haar schepen, op de terugreis veelal eene partij tuf meenemen.

Deventer en Utrecht, door haar belangrijken Rijnhandel daartoe vooral in staat, maakten van dien steen zelfs een voorraadsartikel, werden daarvan opslagplaatsen, onzen eersten steenbouw daardoor niet weinig bevorderend.

Welk Kerkje hier het eerst in dien steen gebouwd is?

Waarschijnlijk de sedert lang verdwenen Sint-Thomaskapel door Dagobert I (628—638) in de stad Utrecht gesticht.

Kapel te Nijmegen.

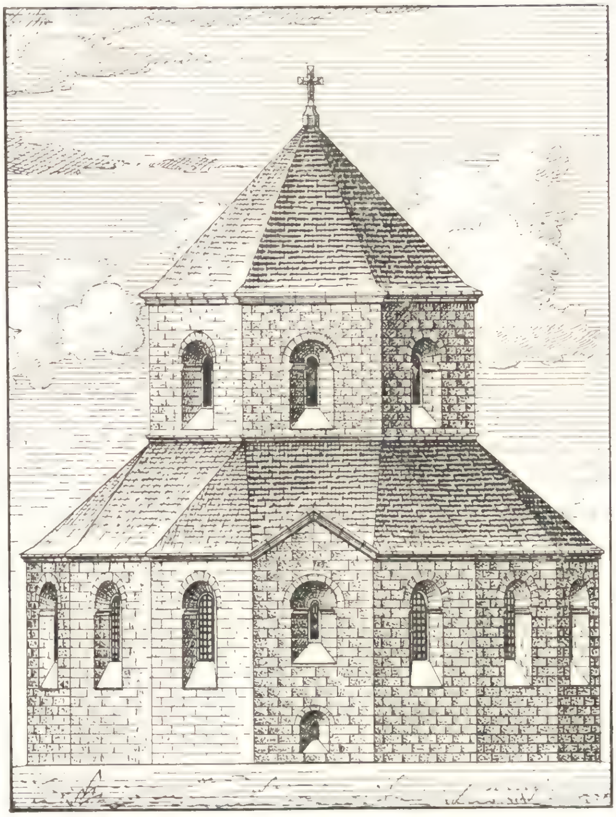
Onze oudste nog bestaande tufsteenkerk is de Hofkapel van het omstreeks A^{0}. 777 op het Valkhof te Nijmegen door Karel den Grooten gebouwde paleis. Het is een hoogst karakteristiek klein kerkje, zie afb. N^{0}. 178, een zoogenaamde centraalbouw, omdat de pijlers met hun rondbogen een achtzijdige kern vormen door een zestienzijdigen overwelfden omgang met omgaande bovengalerij omsloten, gebouwd in navolging van de door dien keizer te Aken in 796—804 gestichte, aldaar nog bestaande Dom- of Munsterkerk, mede met achtzijdigen binnenbouw en zestienzijdigen omgang.

Sint-Walburgskerk te Groningen.

Toen de stad Groningen, nadat bij een overval der Noormannen in het jaar 804 haar eerste, houten kerkje verbrand was, dan ook

[1]) Zie O. G. Houtrouw's „Ostfriesland", verschenen in 1889.

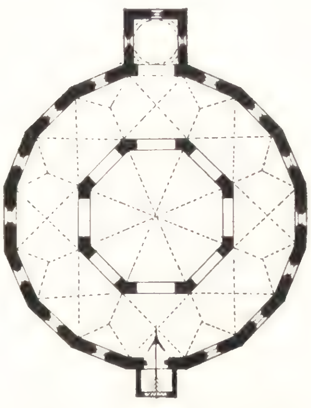
overging tot den bouw eener steenen kerk, koos zij dienzelfden kerkvorm en dit te eer, daar haar kooplieden, die volgens het getuigenis van Ludger toen reeds met eigen schepen York bezochten, de nieuwe Sint-Peterskerk dier stad kenden, ná den brand van 741 door Alkuin in steen achtzijdig herbouwd.

Afb. N⁰ 179. Sint-Walburgskerk te Groningen, in opstand.

Deze kerk gewijd aan Sancta Walburga, waarvan zij een reliquie bezat en in de krocht onder het koor bewaarde, was gedurende vier eeuwen van af omstreeks 840 tot 1220, toen Groningen, in bevolking toegenomen, zich een tweede parochiekerk, haar Sint-Meerten bouwde, haar eenigste kerk.

Vergeleken bij latere kerken, was het een zeer klein kerkje, zie de afb. N⁰. 179--181; de achtzijdige binnenbouw

Afb. N⁰. 180. Plattegrond der Sint-Walburgskerk.

Afb. N⁰. 181. Sint-Walburgskerk te Groningen, in doorsnede.

40 voet = 11.68 M^2. in diameter, de zestienzijdige omgang van 15 voet = 4.40 M^2. breedte was 83 voet = 24.20 M. in buitendiameter, het geheel groot ± 470 M^2., bij eene hoogte van 80 voet onder het koepelgewelf dat de binnenruimte dekte.

Doch hoe onbeduidend in afmeting het ook mocht zijn, voor dien tijd, het begin der IX^{de} eeuw, en voor eene plaats zóó afgelegen als de stad Groningen toen was, was het een gebouw van groote beteekenis, een of meer eeuwen zelfs de eenigste steenen kerk benoorden Utrecht. Het was trouwens Groningens kerk niet alléén, maar haar vergader-, en feestzaal tevens; en, als de nood drong en partijtwisten haar inwoners verdeelden en in onderlingen strijd brachten, dan niet zelden ook de burcht, de laatste wijkplaats der vluchtende partij.

Alles wat er belangrijks was in het Groninger stedeleven werd dààr bezegeld; van haar uit trok de koopman op reis met zijn waren, van haar uit trokken haar burgers ten strijde, en teruggekomen, was het dààr, dat de koopman, dankbaar voor zijn behouden tehuiskomst, zijn offer bracht, en dat in een plechtig Te Deum de overwinning der uitgetrokkenen werd gevierd en een hoogmis voor de in den strijd gevallenen werd gehouden.

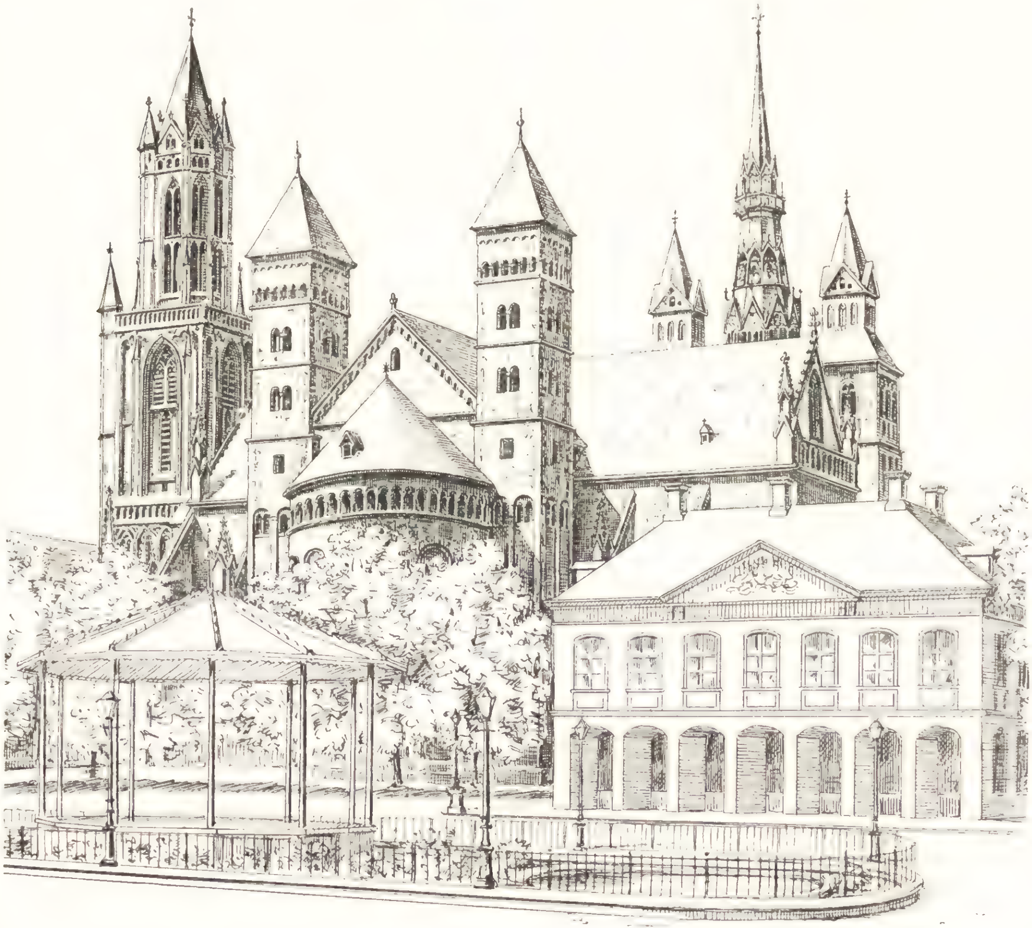
Doch dit alles vergat men later. Tijdens de belegering dier stad door Prins Maurits in 1594, werd eenvoudig het lood van haar dak genomen, om er kogels van te gieten, en, ongedekt als dit dak en ongebruikt als de kerk bleef, van wege het verbod tot uitoefening van den katholieken godsdienst, werd zij geheel vergeten, en, konden regen, sneeuw en vorst nu ongehinderd hun sloopersarbeid beginnen, met dat gevolg, dat toen in Augustus 1611 aan de zuid-oostzijde een deel van St.-Wolbrich instortte, den 12^{den} van die maand: „Borgermesteren ende Raedt sampt Taelmanns met die gesworen meente, considereerende die onvermoegendheijt des Stads ende die groete kostenn, als het weer maeken des voers. kercke kostenn sal, besloten, dat men het ronnde (de omgang) van S. Wolbrichs kercke affbrekenn ende die doffsteenen daer van vercoopenn und daemede St. Martenn's kercke maekenn sall." Den 3^{den} Martij 1627 volgde het vonnis over het laatste gedeelte en werd: „geresolveerd dat dadelicken ende op 't spoedigste de rest van St. Wolbrichs kercke wechgebrocken ende geamoveert ende dat het sement vooreerst in de gewelffte kelder under de sacristije hergelecht soll werden tot naeder ordre."

Zoo verdween, nadat „allenthave door affixies waren gedaen om the doen weten dat er een marcelijke quantieyt van doffsteenen" zoude worden verkocht, een onzer oudste en merkwaardigste kerkgebouwen, dat nog bijna onveranderd zijn primitieven vorm had behouden en een werkelijk eenig monument was geworden. Doch er was niemand die voor haar in

de bres kwam, en nu zij na jarenlange verwaarloozing eindelijk belangrijke uitgaven vroeg, volgde haar doodvonnis.

De Sint-Servaaskerk te Maastricht.

Wel zijn er te onzent in den Carolingischen tijd meerdere steenen kerken en kerkjes gebouwd, doch slechts weinige, veronderstel ik, welke nog iets meer waren dan eene overdakte steenen ommuring en tot die enkele behoort hoogst waarschijnlijk het driebeukige schip der Sint-

Afb. N°. 182. Het koor der Sint-Servaaskerk te Maastricht en de Sint-Janstoren, beide in hun tegenwoordigen toestand.

Servaas-kerk te Maastricht, een anderen, langwerpigen kerkvorm vertegenwoordigend, ontleend aan de Romeinsche basilica, zijnde eene rechthoekige ruimte door twee rijen kolommen in drie schepen of beuken verdeeld.

Die kolommen door halfronde bogen verbonden, dragen den bovenmuur van het middenschip met zijn lichtopeningen, en deze de zoldering

en het dak, terwijl de afdaken der beide zijschepen tegen den opgaanden muur van het middenschip aansluiten, dat op het einde tegenover den hoofdingang halfrond uitgebouwd, met eene abside sluit, op wier verhoogden vloer zoo de basiliek tot gerechtshal diende, de zetel van den rechter stond.

In zoodanigen vorm bouwde Maastricht toen hare Sint-Servaaskerk; wel wordt beweerd [1]), dat dit reeds tijdens bisschop Monulphus (560—599) zou hebben plaats gehad, doch stellig bouwde men hier toen nog geen steenen Kerk met een middenschip van 10.70 M. breedte bij 65.50 M. lengte en 22 M. hoogte onder de zoldering, daartoe ontbraken hier nog zoowel de kennis als de middelen.

Eerst tegen of in het begin der IX^{de} eeuw, in den tijd van Eginhard, Karel de Groote's kanselier, die tot haar in betrekking stond, is zij m. i. gebouwd, en haar westelijke aanbouw met zijn groote overkoepelde bovenzaal eerst in het begin der XI^{de} eeuw.

Eene andere Kerk in basiliek-vorm, waarvan echter niets meer rest, zou reeds Willebrordus (696—736), Utrecht's eerste bisschop in die stad gesticht hebben [2]), haar Sint-Salvator of Oude Domkerk; hare groote afmetingen, een middenschip van 12.60 M. breedte bij ± 19 M. hoogte onder de zoldering, maken zulks echter voor dien tijd mede hoogst onwaarschijnlijk.

Onze oudste of eerste steenen Kerken zijn meerendeels door de Noormannen in de IX^{de} en X^{de} eeuw verwoest en wat toen niet verwoest is, dat is later vergroot, gewijzigd of vernieuwd, zoodat wij daaromtrent nu voldoende gegevens missen.

Tijdens die invallen der Noormannen, gedurende een anderhalve eeuw, is er weinig of niet gebouwd, eerst in de tweede helft der X^{de} eeuw, kwam er allengs weer rust, begon de handel te herleven en werden hier en daar de verwoeste Kerken herbouwd.

In het jaar 940 herplaatste bisschop Balderik zijn zetel naar Utrecht, toen door de Noormannen na een 60-jarig verblijf verlaten.

Geleidelijk herbouwde hij, hetgeen zij vernield hadden en stichtte naast

---

[1]) Dr. P. J. H. Cuypers meent, blijkens zijne beschrijving dezer Kerk, in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, jrg. 1903, haar tot den tijd van Monulphus te mogen brengen, evenals de abbé P. Schmeits in zijn: „La Basilique de St.-Servais à Mastricht", beide staan echter in die meening vrijwel alleen, en verschillen bovendien omtrent den stichtingstijd van haar westelijken aanbouw.

[2]) Zie Mr. S. Muller, Azn. „De St.-Salvatorskerk te Utrecht" in het Archief van het Aartsbisdom van 1898.

Afb. N⁰. 183. Het oxaal in de Sint-Pieterskerk te Leuven, naar F. Stroobant.

de Kerk van Willebrordus, eene nieuwe, de aan Sint-Maarten gewijde Domkerk, die in 1017 afgebrand, door bisschop Adelbold in 1017—1023 werd herbouwd. Uit geen enkele afbeelding of beschrijving blijkt echter iets omtrent den vorm en de afmetingen dier door Balderik gebouwde Kerk.

Tot de weinige steenen Kerken van eenige kunstwaarde in de tweede helft der X^{de} eeuw in onze Steden gesticht, en waarvan thans nog iets rest [1]), behoort de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Maastricht, met haar eigenaardigen westgevel met zij-torens, blijkbaar ter verdediging aldus gebouwd, zie afb. N°. 184, het eenigst overgebleven voorbeeld eener versterkte Kerk [2]) te onzent; in het buitenland, vooral in Zuid-Frankrijk, zijn de „Eglises fortifiées" en in 't Holsteinsche de „Wehr-Kirchen" echter verre van zeldzaam.

Onze oudste kerken in baksteen.

Had tot en met de X^{de} eeuw de kerkenbouw nog bijna uitsluitend in hout en slechts bij uitzondering in bergsteen plaats, met het begin der XI^{de} eeuw begon de maatschappij te herleven en vroeg zij en bouwde men bijna overal kerken.

Die maatschappij, bevrijd toch van haar vrees voor de Noormannen, bevrijd ook van haar vrees voor het wereldeinde, door kometen en profeten tegen of in het jaar 1000 aangekondigd en angstvol verbeid, herademde.

Allerwegen nam de handel, het bedrijf en het verkeer, door het vertrouwen op betere tijden, op voorheen ongekende wijze toe, én, zoowel uit behoefte als uit dankbaarheid, stichtte men nu op tal van plaatsen nieuwe, betere, grootere en duurzamere kerken, en tal van kloosters tevens, uit gebrek aan onbrandbaar bouwmateriaal zich nu tevens toeleggend, om van klei van eigen bodem, steenen te vormen en te bakken.

Vooral had zulks plaats in Friesland en Groningen, alwaar tufsteen-aanvoer vaak te kostbaar of bij gemis aan geschikte wegen ten deele ondoenlijk was.

Ten allen tijde trouwens had men van de klei, dáár volop voorhanden, zijn huiselijk vaatwerk en zijn urnen gebakken, en de heerd-vloer

[1]) De op 2 Oct. 954 te Oldenzaal aan St.-Plechelmus gewijde Kerk, is in de tweede helft der XI^{de} eeuw, door eene geheel nieuwe, de nog bestaande Kerk vervangen.

[2]) Op eene afbeelding van het St.-Catharina-gasthuis te Utrecht, in het Gem. Museum onder N°. 879 aanwezig, zijn de zijmuren der daarbij behoorende Kerk van een gekanteelden weergang voorzien.

Afb. N°. 184. De gerestaureerde westgevel der Onse Lieve Vrouwekerk te Maastricht, naar een photo.

en heerd-wand bezet en omzet, zoodat, toen in de XI[de] eeuw, de wensch naar onbrandbare, steenen Kerken algemeen werd, de steen- en de pannenbakkerskunst, door de Romeinen hier tot aan hun vertrek in de vierde eeuw, op ruime schaal beoefend, weder algemeen werd en vrij spoedig vorderingen maakte.

In welk jaar en in welk stedeken het eerste baksteenen kerksken is gebouwd, of dit was in Friesland, Groningen of Zeeland, is bezwaarlijk te zeggen, wijl die eerste baksteenen kerkjes, zonder eenige versiering of profileering, arm-eenvoudig als zij zijn gebouwd, daardoor elk onderscheidend ouderdomskenteeken missen.

Reeds vóór en in de eerste helft der XII[de] eeuw moet echter die bakkunst op verschillende plaatsen in ons land zijn beoefend, want in haar tweede helft wist men niet alleen de bekende reuzenmoppen, van 30 tot 33 cM. lengte bij 15 tot 16 cM. breedte en 8 tot 9 cM. dikte, maar tevens profielsteen van uitstekende hoedanigheid te bakken.

Daardoor kreeg de gebakken steen, die in kleur veel levendiger en vriendelijker is dan de donker grijze tuf tevens een grooten voorsprong, want het is veel gemakkelijker den nog opgebakken, weeken klei-steen, lijst- en siervormen te geven en dezen daarna te bakken, dan om diezelfde lijst- en siervormen in tufsteen te hakken, die daarin trouwens ook veel minder uitkomen.

Tegen het einde der XII[de] eeuw werd de baksteen dan ook reeds bij voorkeur gebruikt, behalve in of bij die Steden, wier kooplieden nog steeds de tuf als retourvracht van den Rijn meenamen en in voorraad hielden.

Door de baksteen werd nu niet alleen de bouw van steenen kerken bijna overal mogelijk, maar die bouw tevens onkostbaarder, karakteristieker en sierlijker

Nergens is dit echter opvallender dan in de provincie Groningen.

Daar toch wist, geholpen door de Cistercienser kloosterlingen, bijna elk dorpje, zich in de tweede helft der XII[de] of in de XIII[de] eeuw eene sierlijke, niet zelden echt monumentale kerk te bouwen, kerken en kerkjes meerendeels nog bestaande, die op het duidelijkst aantoonen wat men in die materie kan en kon bereiken, evenals zulks een of twee eeuwen vroeger in de kleistreken van Italië, in het Lombardijsche, reeds gebleken was, en, deels in navolging der Groninger architectuur, in Noord-Duitschland op 't schitterendst zou blijken.

Afb. N°. 185. Het in 1871, voor £ 900, verkochte marmeren Oxaa van A°. 1625 in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, nu in het South Kensington Museum te Londen.

Afb. N⁰. 186. Het zandsteenen Sacramentshuis in de Sint-Jacobskerk te Leuven,
naar F. Stroobant.

De komst van het steenen gewelf.

Door de houten wanden der kerken door muurwerk, en de stroo- en rietdaken door houten leitjes, schaliën of schindelen te vervangen, of wel die daken met lood te dekken, wat zeer kostbaar was, was wel het brandgevaar in groote mate verminderd, doch ook zelfs bij met pannen gedekte daken nog niet geheel overwonnen, want, had eenmaal het dakwerk eener kerk vlam gevat, dan was bij de onvoldoende brandbluschmiddelen dier dagen het gebouw toch meesttijds reddeloos verloren.

Vroegtijdig was men er daarom reeds op uit, dat dakwerk door een onbrandbaar, door een steenen gewelf, van de kerkruimte zelve te scheiden, de kerk te overwelven.

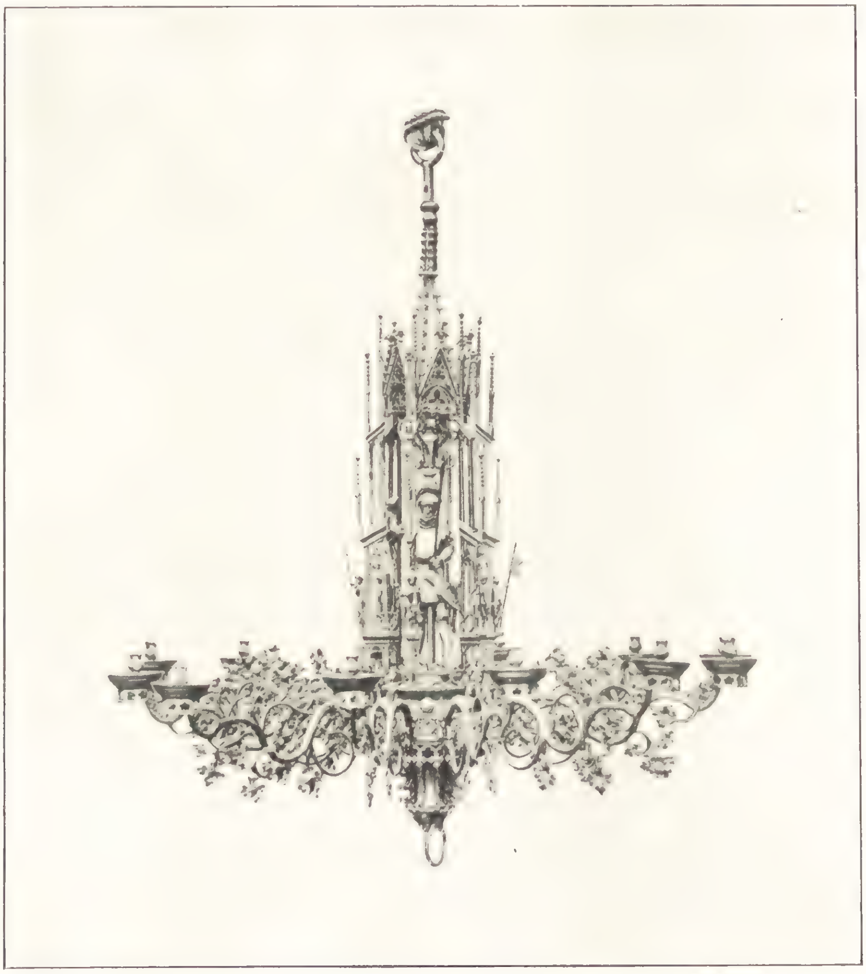
Aanvankelijk bepaalde men er zich toe om de ruimte waar het hoofdaltaar stond, om het koor, met een gewelf te dekken, en, daar een koepelgewelf zich het gemakkelijkst laat maken en weinig zijdelingschen

Afb. N°. 187. De krocht of crypt in de Sint-Pieterskerk te Utrecht.

druk geeft, bouwde men nu dat koor halfrond uit, dien uitbouw of abside, met een half koepelgewelf dekkend.

De kleine soms onder dat koor aanwezige half ondergrondsche krocht

Afb. N⁰. 188. Lichtkroon uit de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch.

of crypt, waarin de kostbare reliquieën geborgen werden, dekte men, hoezeer schoorvoetend eerst, met een tongewelf, voorzien van insnijdende dwarskappen, bijaldien die krocht uit twee of meer beuken bestond, zie afb. N⁰. 187.

Het tongewelf.

Voorzichtig ging men nu verder, misschien wel het eerst in één dier vele klooster- of dorpskerkjes in Groningerland, veelal slechts bestaande uit één enkel schip van slechts 6—7 M. breedte binnenwerks, dat vanwege den vroegeren houtbouw, die zich voor geen ronde koorsluiting eigende, meestal een rechthoekig gesloten koor heeft.

Een dergelijk kerkje met lage, zware zijmuren door slechts enkele lichtspleten onderbroken, werd nu over de volle lengte gedekt met een halfrond gewelf, doorloopend tegen en besloten tusschen de oost- en westgevels.

Men had, 't is waar, nu eene geheel overwelfde, eene volkomen onbrandbare kerk, maar die, laag en smal als zij ter wille van het gewelf was, eer het aanzien had van een bovengrondschen kelder dan van een Godshuis.

Het doel was bereikt, doch men was niet bevredigd.

In de eerste plaats trachtte men nu aan die kerk iets van haren keldervorm te ontnemen, door hare zijmuren op gelijke afstanden te voorzien van een pilaster en deze als steunboog onder het gewelf door te trekken, met het dubbele doel, muurwerk en gewelf te geleden, te versterken en daardoor ongestraft aan de zijmuren wat meerdere hoogte en aan de lichtopeningen wat meerdere breedte te kunnen geven.

Vrij spoedig evenwel verving men dat tongewelf door een doorloopend spitsbogig gewelf met gordelbogen, dat bij meerdere hoogte minder zijdelingschen druk geeft en dus bij gelijke muurzwaarte eene grootere kerkbreedte en meerdere lichtopeningen toelaat of wel bij gelijke kerkbreedte minder muurzwaarte eischt [1]).

Afb. N°. 189. Beeld van de H. Maagd op de klok van A°. 1581 in den toren te Kampen.

Het koepel- en kruisgewelf.

Deze oplossing, hoe geschikt ook voor kleine kerkjes, kon echter niet dienen voor grootere, voor deze moest eene andere oplossing gevonden worden en zoo kwam men er toe, haar schip in nagenoeg vierkante vakken door dwarsbogen gescheiden te verdeelen en elk dezer met een koepelgewelf te dekken; door de hoeken waarop de druk van dat gewelf hoofdzakelijk neerkomt voldoende te versterken, kon men nu de zijmuren opnieuw, bij mindere dikte, meerdere hoogte en grootere vensters geven.

Evenals men het ton- en het spitsbogig gewelf met gordel-bogen had versterkt, versterkte men nu ook dat koepelgewelf met gordels of ribben, deze reeds spoedig als zelfstandige, als gewelfdragende bogen behandelend, en de velden nu eenvoudig met eene vulling sluitend.

[1]) De oude baksteenen kerk te Midwolde bij de Leek (prov. Groningen) bezit een dergelijk spitsbogig gewelf.

Van dit, door vier elkaar kruisende ribben gedragen koepelgewelf, den last en druk van dat gewelf grootendeels overbrengende op de daartoe versterkte hoeken, was nu de overgang tot het kruisgewelf en daarmede tot het eenvoudigste, bruikbaarste gewelf, spoedig gevonden, een gewelf zich eigenend, bij een minimum van steunpunten, tot overdekking zoowel van vierkante als van langwerpige en trapeziumvormige ruimten.

Met dien ontwikkelingsgang van den gewelfbouw hing samen de planvorm, de afmeting, de geheele behandeling van het kerkgebouw, met het gewelfsysteem veranderde dit alles.

De zware lage zijmuren met hun kleine lichtopeningen door het doorloopend ton- en spitsbogig gewelf gevorderd, krijgen met het koepelvormig rib-gewelf nu meerdere hoogte, mindere zwaarte, meerdere en grootere vensters; de kerk zelve, wordt breeder, hooger, luchter, zich voor den kruisvorm, voor eene vergrooting met een dwarsschip, ter zelfder tijd beter eigenend.

Met het kruisgewelf verviel de gedwongen indeeling in vierkante vakken door het koepelgewelf gevorderd, de planvorm wordt nu in allen deele vrijer en gemakkelijker, en, met de toename in ervaring en durf in het slaan van steeds grootere kruisgewelven, worden de schepen der kerken nu allengs breeder en hooger en haar gewelfspanningen grooter en stouter, tot eindelijk het kerkgebouw zich oplost in een aantal door bogen verbonden steunpunten, de in spelende ster-vormen aange brachte gewelven dragend, met glaswanden tot sluiting.

Het steenen gewelf, dat door zijn gewicht en druk de muren eerst laag en zwaar hield en de kerk in een kelderruimte herschiep, het kende op het laatst geen andere afmetingsgrens meer, dan het veilig draagvermogen der beschikbare bouwmaterie en het talent van zijn bouwmeester; het had geen zijmuren meer noodig ook, slechts enkele steunpunten, en terwijl aanvankelijk het gewelf de kerkruimte drukte en benauwde, was het in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw juist het gewelf, dat aan de kerk hoogte, elegance, een sierlijk en zelfs luchtig aanzien gaf.

Het gewelf in den Protestantschen kerkenbouw.

Met de XV^{de}, of wil men, in het begin der XVI^{de} eeuw, eindigde te onzent het glorievolle tijdperk van het steenen gewelf en van den dáárop gebaseerden kerkenbouw.

Onze Protestantsche kerkenbouwers der XVII^{de} eeuw beschikten niet meer over de vroegere ervaring en durf in den gewelfbouw, en evenmin over de, niet zelden, bijna onbeperkte middelen hunner Katholieke voorgangers.

Bovendien aan hun kerkgebouwen een anderen, bij voorkeur den centraalvorm gevende, kozen zij tot overdekking meesttijds het houten gewelf, dat zich bij uitstek leent, om groote ruimten op de minst kostbare wijze én te overdekken én deze op de minst kostbare wijze te bouwen tevens.

Trouwens het Protestantsche bedehuis had niet de beteekenis

Afb. N^{0}. 190. Koorhek van A^{0}. 1541 in de Sint-Gomarus- of Zuiderkerk te Enkhuizen.

van het Katholieke Godshuis, en ook het groote brandgevaar van vroeger bestond niet meer.

Ik ken slechts ééne Protestantsche kerk, eene dorpskerk nog wel,

te Harkstede in de Provincie Groningen, welke in de XVII^de eeuw gebouwd, geheel in steen is overwelfd; eerst met den bouw van nieuwe Katholieke kerken van eenige architectonische waarde, heroverde ná het midden der XIX^de eeuw het steenen gewelf weer de plaats en den invloed, dien het in den middeleeuwschen tijd had vervuld.

Afb. N°. 191. Geschilderd glasvenster in de Sint-Nicolaas- of Oude Kerk te Amsterdam.

* * *

Uit dit korte overzicht, noodig tot een duidelijk begrip van de ontwikkeling van onzen kerkenbouw, blijkt, hoe uit vrees voor brand, onze houten kerken zijn veranderd in tufsteenen, in baksteenen en in overwelfde kerken, en hoe deze, met de ervaring in den gewelfbouw, steeds grooter, ruimer en hooger wordend, onder den invloed der welvaart, eindigden in de monumentale gebouwen die wij kennen en ten deele nog bezitten.

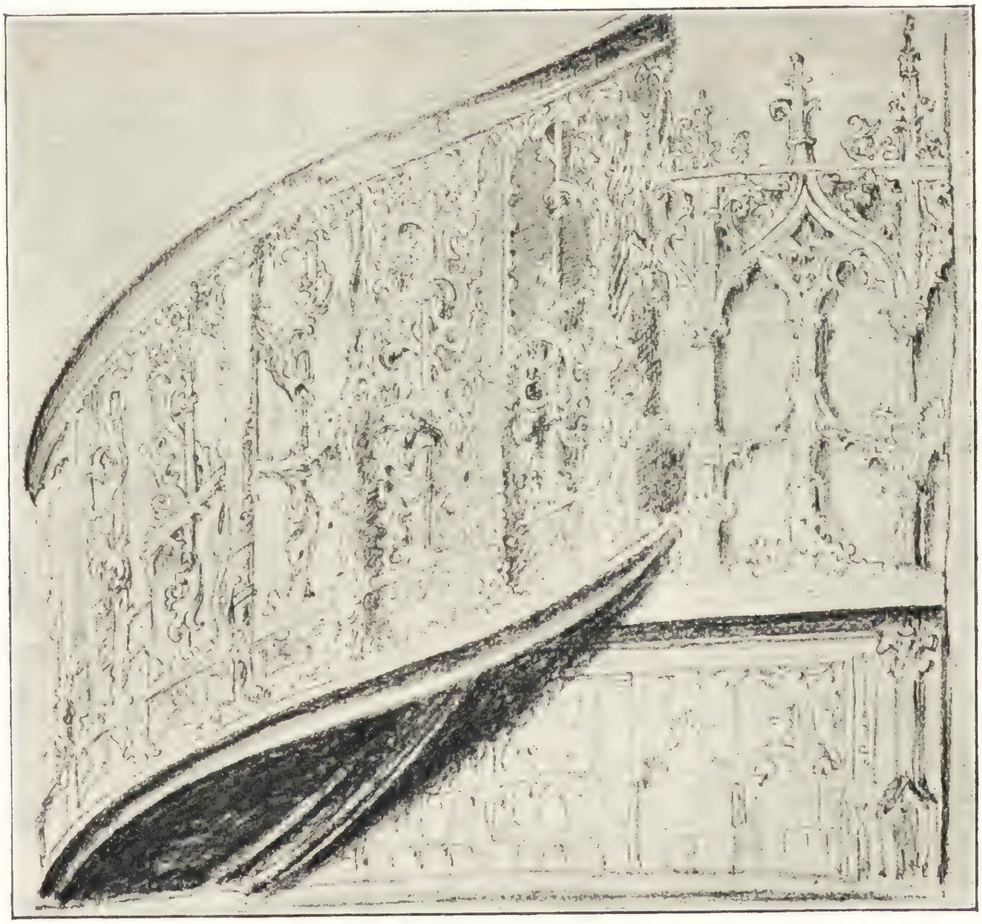
Verder kan ik nu volstaan met van af de XI^de, van elke eeuw één of meer karakteristieke Stadskerken in afbeelding te geven en kortelijk te beschrijven, mij daarbij bepalend tot die, welke nog bestaan of in betrouwbare afbeeldingen bewaard zijn gebleven.

De Kerk in de XIde eeuw.

In de XIde eeuw, toen allerwege in ons land, de verwoeste kerken werden herbouwd en nieuwe gesticht, was het de Bisschopsstad Utrecht, destijds onze belangrijkste en grootste handelsstad, welke daarin voorging.

XIde-eeuwsche Kerken in Utrecht.

De St.-Meertens-Dom, door bisschop Balderik omstreeks A°. 940 begonnen en in 1017 verbrand, werd in 1017—1023 door bisschop Adelbold

Afb. N° 192. Gewezen trap van het sacramentshuisje in het koor der Domkerk te Utrecht.

door eene nieuwe vervangen, waarvan echter mede niets is overgebleven dan eene afbeelding op een zegel en een paar basementen en lijststukken. Die tweede Domkerk verdween, om plaats te maken voor de nog bestaande derde (zie afb. N°. 165 op plaat II), wier bouw, zoo men meent begonnen in de tweede helft der XIIIde eeuw, langzaam voortgezet, daarop

Afb. N⁰. 193. De Sint-Pieterskerk te Utrecht van binnen, naar eene teekening van P. Saenredam, genomen op 27 Aug. 1636.

jaren aaneen in 't begin der XVI[de] eeuw gestaakt, nog niet voltooid was, toen de Augustusstorm van 1674 haar ongewelfd schip verwoestte, dat sedert niet herbouwd is.

Tijdens bisschop Bernulphus (1024—1054) werden bovendien in deze stad gesticht de Sint-Pieterskerk, de Sint-Janskerk en de Sint-Paulusabdij, en door hem bevorderd den bouw der Sint-Lebuinuskerk te Deventer en dien der Sint-Plechlemus te Oldenzaal, terwijl de bouw der Mariakerk in Utrecht, mede tot deze eeuw, in de jaren 1081—1099 wordt gesteld.

De Sint-Pieterskerk.

Van genoemde kerken is nog het best bewaard gebleven de Sint-Pieterskerk thans als Waalsche kerk dienst doende.

Wel verloor zij in den Augustusstorm van 1674 haar beide westtorens en werd toen tevens een gewelfvak aan die zijde ingekort, maar toch bezit zij nog in allen deele het karakter eener vroeg-Romaansche [1]) kerk, zie afb. N°. 193, bestaande uit een langs- en dwarsschip met uitgebouwd koor.

Het langsschip is driebeukig, de 8.40 M. breede middenbeuk door twee rijen zandsteenen kolommen van de slechts 3.90 M. breede, lage zijbeuken gescheiden. De kolommen dragen halfronde bogen en deze de opgaande bovenmuren met hun lichtopeningen, de zoldering en de bekapping, eene zoldering eerst later door een houten tongewelf in het langs- en door een gemetseld kruisgewelf in het dwarsschip vervangen.

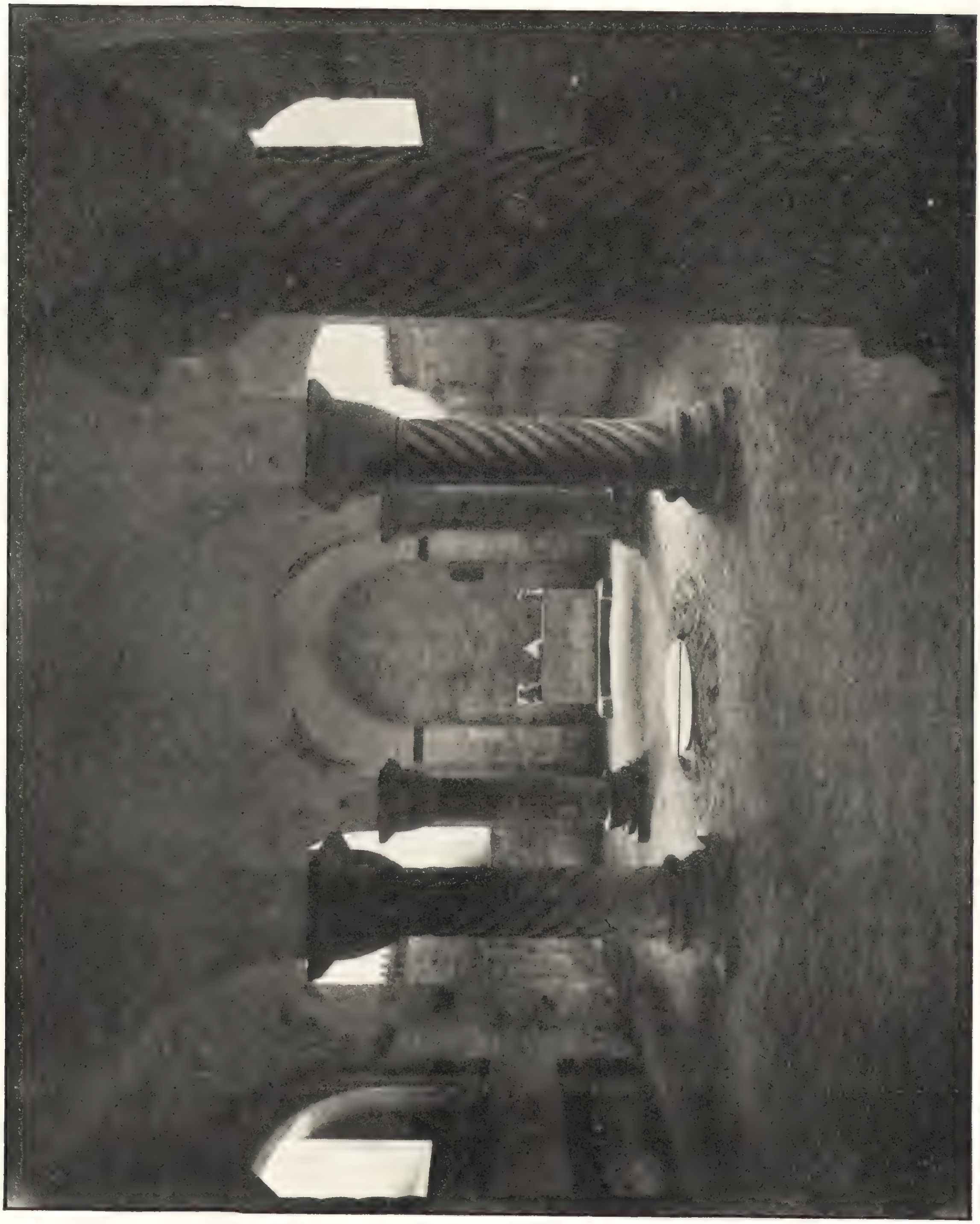
De beide zijbeuken, nu gedekt met een kwartrond houten gewelf, lieten oorspronkelijk hun afdak zien en eindigden aan de westzijde tegen een vierkanten toren, waartusschen de middenbeuk doorliep, onder dienend tot overwelfd portaal, boven tot galerij. Het koor, aanvankelijk halfrond gesloten, kreeg eerst later zijn tegenwoordige sluiting.

De vloer van dat koor ligt ten behoeve der daaronder aanwezige krocht, 2.20 M. boven den kerkvloer. Die krocht, zie afb. N°. 187, door kolommen hoog 2.65 M. met eigenaardig gegroefde schaften in drie schepen elk van vier gewelfvakken verdeeld, is gedekt met elkaar kruisende tongewelven; het omgaand muurwerk is door nissen geleed, drie vensters in de ronde sluiting zorgen voor de verlichting, en eene steenen trap gaf van uit eene zijkapel der kerk toegang tot deze grafkerk, hoog onder haar gewelf 3.67 M.

Deze krocht, het merkwaardigste wat Utrecht uit haar rijk Romaansch verleden heeft overgehouden, heeft zeer veel overeenkomst met die in de Sint-Lebuinuskerk te Deventer, zie afb. N°. 194, die

---

[1]) De Middeleeuwsche of Gothische bouwkunde wordt gesplitst in drie tijdperken, in het Romaansche, het Overgangs- en het eigenlijke Gothische tijdperk, te zamen echter één doorloopend kunstgeheel vormend.

Afb. N°. 194. De crypte of krocht in de Sint-Lebuinuskerk te Deventer, naar photo.

echter iets grooter, 8.65 M. breed, 13.33 M. lang en 4.10 M. hoog onder het tongewelf, en mede halfrond gesloten en van tufsteen opgetrokken is.

De Sint-Pieterskerk geeft in haar bescheiden afmeting en eenvoudige behandeling een zeer goed beeld eener vroeg-Romaansche kruiskerk, met

hare dichtbij elkaar staande kolommen met dobbelsteenvormige kapiteelen door rondbogen verbonden, met het vlakke tufsteenen muurwerk, zonder eenige versiering, enkel met lichtopeningen met afgeschuinde dagkanten, met de eenvoudige overzoldering van haar middenschip en de ziende daken van haar zijschepen, met haar dwarsschip zich met groote rondbogen in dat middenschip openend en door twee smalle vensters in elk zijner eindgevels belicht en eindelijk met haar hoog boven de bevloering gelegen klein koor en daaronder aanwezige krocht, alwaar de reliquieën werden bewaard en meer dan één bisschop of deken begraven is.

Met betrekkelijk weinig kosten ware deze kerk, die meer dan menig andere zulks overwaard is, in haar middeleeuwschen toestand terug te brengen, de groote orgelkast en de kosterswoning nu haar koor vullend, dienden dan te verdwijnen.

Een zelfde karakter in grootere afmetingen en met een tweede, een westelijk dwarschip, had de Sint-Lebuinuskerk te Deventer, boven reeds genoemd, wier krocht nog onveranderd bestaat. Door Bernulphus gebouwd, ter vervanging eener kleine kerk, was zij eene pijler-basilica, met een middenschip breed 9.80 cM., hoog onder de zoldering 19 M., waarvan de pijlers met een deel der daarop rustende muren en vensters nog in de bestaande, na herhaalde branden herbouwde en in de XV^{de} eeuw vergroote kerk nog aanwezig zijn [1]).

[1]) Zie het plaatwerk: „De Sint-Lebuinuskerk te Deventer" door W. te Riele Gzn., met tekst van F. A. Hoefer, verschenen in 1907.

Afb. N°. 195. De zuidzijde der Sint-Lebuinuskerk te Deventer, vóórdat de toren in 1613 zijn achtzijdige bovenverdieping kreeg.

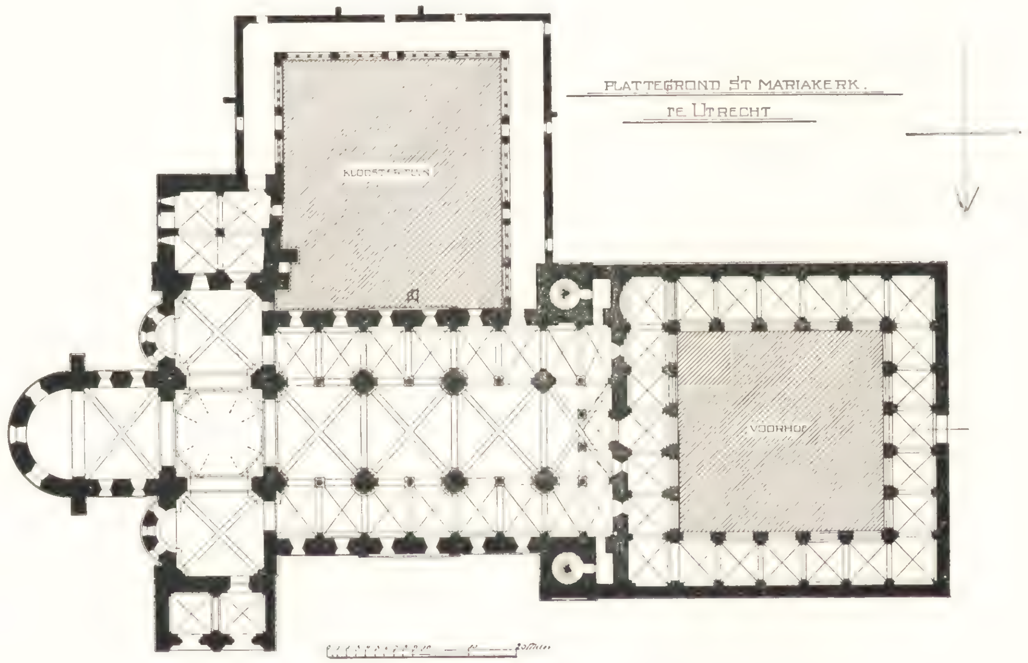
Afb. N⁰. 196. De gewezen Mariakerk te Utrecht van binnen, naar eene teekening van P. Saenredam, genomen op 18 Juni 1636.

De Kerk in de XII^de^ eeuw.

De Mariakerk in de stad Utrecht.

Ofschoon, volgens de historici in de jaren 1081—1099 op last van Keizer Hendrik IV en dus nog in de XI^de^ eeuw gebouwd, behoort de Mariakerk in Utrecht, op grond van haar karakter, niet meer tot de XI^de^, maar tot onze XII^de^ eeuw, deze misschien nog overtreffend.

Hoezeer in hoofdvorm overeenkomend met de Sint-Pieterskerk en als deze van tufsteen, verschilt zij daarmede overigens in elk opzicht,

Afb. N^0^. 197. Plattegrond der gewezen Mariakerk te Utrecht.

ontworpen en uitgevoerd als zij is voor gewelfbouw, en niet, zooals de Sint-Pieter, voor eene houten zoldering of zienden dakstoel.

Ten behoeve harer gewelven werd het middenschip, zie afb. N^0^. 197, ingedeeld in vier nagenoeg vierkante vakken, door halfronde gordelbogen gescheiden; het dwarsschip bestond uit een vierkant midden- of kruisvak en twee eindvakken, de koor-uitbouw uit één vak en de halfronde sluiting[1]); de zijbeuken waren ingedeeld in kleine vierkante gewelfvakken, waarvan telkens twee de breedte hebben van één middenschipsvak, dáárvan gescheiden door eene kolom met twee rondbogen.

[1]) In de uitgave: „Oude bestaande Gebouwen," van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, toonen de platen 157—161 deze kerk, zooals zij door den architect J. Cuypers in 1890 in oorspronkelijken vorm gedacht is.

Kruisvormige pijlers, wier halfzuilen de gordelbogen en wier hoekgeledingen de gewelfribben dragen, vervangen de kolommen der Sint-Pieterskerk. Boven de zijbeuken waren overwelfde galerijen, waarvan ter weerszijde ééne bij wijze van dwarsschip, was behandeld, eene speling, waarschijnlijk gevolgd naar de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Maastricht,

Afb. N°. 198.
De kloostergang van de gewezen Mariakerk te Utrecht, naar een photo van omstreeks A°. 1890.

uit het begin dier eeuw, die wel is waar geen bovengalerijen heeft, maar waarin, misschien wel tot meerderen steun van het overzolderde middenschip, de midden-travee der beide zijbeuken op dezelfde wijze is opgetrokken en overwelfd.

De boven-galerijen der Mariakerk sloten aan bij die boven het portaal van den westgevel, terwijl de beide vierkante torens, dienend tot opgang en tot plaatsing der klokken, dien gevel en tevens de oostzijde sloten van den zuilengang om een groot open vóórhof, een atrium, zooals de San Ambrogio te Milaan dit nog heeft.

Benoorden tegen de kerk, was de ten deele nog bestaande karakteris-

tieke kloostergang, zie afb. N°. 198, met een open binnenhof, groot ± 23 bij 26.50 M. en de daarop uitkomende kapittel-gebouwen.

Ofschoon deze kerk bij Vroedschapsbesluit van 15 Mei 1582 werd veroordeeld om voor afbraak verkocht te worden, ontkwam zij dit vonnis en werd in 1656 aan de Engelsche gemeente afgestaan; in 1711 werd haar voorgevel met den zuidelijken toren afgebroken, (de noordelijke toren was reeds in 1579 ingestort), waarna in 1813 de afbraak van haar schip en in 1844 die van het overige volgde.

Gelukkig echter heeft P. Saenredam (1597—1665) [1]) in 1632 een 37-tal teekeningen en ook enkele schilderstukken van haar gemaakt, met wier behulp en tevens van andere gegevens, het mogelijk is, haar in gedachte te herbouwen.

De Kerk in de XIIIde eeuw.

Cistercienser invloed.

Nadat in het jaar 1098 te Cîteaux het eerste klooster der Cistercienser orde gesticht en dit door toetreding van Sint-Bernardus in beteekenis en invloed toegenomen, in 1113—1115 reeds vier dochterkloosters had gesticht, werd door één dezer, dat te Clairvaux bij Langres, in 1165 te Rinsumageest in Friesland het klooster Klaarkamp gesticht, dat op zijn beurt eenige kloosters in het leven riep, waaronder in 1192 dat te Aduard, op anderhalf uur afstands van de stad Groningen.

Onder invloed dier Cisterciensers, onder hare leden en leekebroeders tal van bekwame bouw- en werkmeesters en ervaren vaklieden tellend, maakte de bouwkunst in die stad en in Groningerland in weinige jaren groote vorderingen en werden met hun hulp en leiding, aldaar in de XIIIde eeuw vele kerken gesticht, die, hoe eenvoudig meerendeels ook behandeld, en hoe bescheiden van afmeting ook, toch alle waardevolle gebouwen waren. Van de prachtige kerk, welke de Aduarder abdij in 1242—1263 voor zich zelve bouwde, is helaas niets overgebleven, doch des te meer van de dorpskerken rondsomme gebouwd, welke op het sprekendst den overgang van het Romaansch tot de Gothiek vertegenwoordigen.

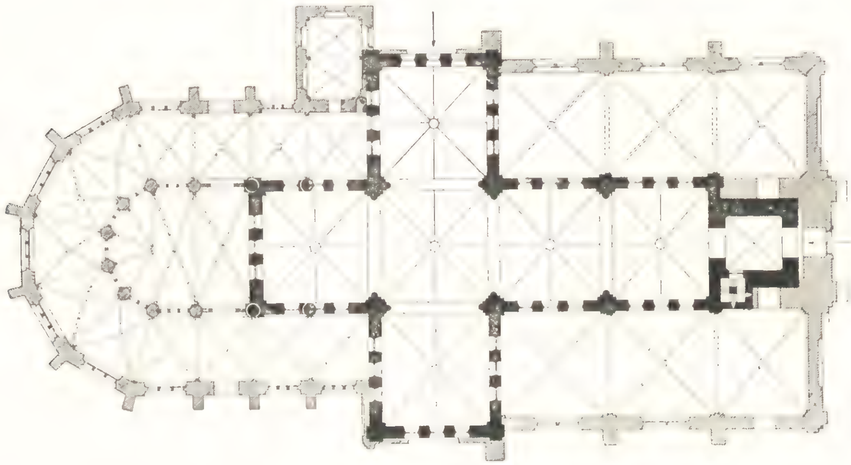
De Onze Lieve Vrouwe of A-kerk in de stad Groningen.

Toen de stad Groningen, omstreeks 1220, met toestemming van den Bisschop, eindelijk besloot om naast hare reeds lang te klein geworden

[1]) Aan dezen meester, een onzer betrouwbaarste teekenaars, heeft Dr. C. Hofstede de Groot ontleend het in 1899 door hem met tekst voorziene plaatwerk: „Utrechtsche Kerken naar teekeningen van P. Saenredam" waarin van bovengenoemde kerk niet minder dan 10 platen voorkomen.

Sint-Walburg zich eene tweede parochiekerk te bouwen, werd waarschijnlijk een Cistercienser uit Aduard, met het ontwerp en de uitvoering belast, evenals met den bouw harer derde parochiekerk in 1246.

Deze laatste, de Onze Lieve Vrouwekerk toen gesticht, zie afb. N⁰. 199, is in de XV^de^ eeuw vergroot en geheel verbouwd. Op flinten

Afb. N⁰. 199. Plattegrond der Onze Lieve Vrouwe of A-kerk in de stad Groningen, met hare vergrooting in de XVde eeuw.

uit den Hondsrug gefundeerd, was zij geheel van baksteen uitgevoerd met profielsteen voor de pijlers, de bogen, de gewelfribben, de muurgeledingen, de raam- en deur-dagkanten, enz.

De ervaring in den gewelfbouw reeds verkregen, bepaalde de breedte van het middenschip, binnenwerks 8.50 M. en die breedte, vanwege den koepelvorm der gewelven tevens die der velden. Het langsschip was lang twee, het dwarsschip drie en het koor één dier gewelfvakken; zijbeuken had zij niet, zij had geheel en al den vorm en afmeting eener Groninger dorpskerk.

Hoezeer eenvoudig, was zij met alle zorg en reeds met eene volkomene zekerheid van kunnen uitgevoerd, getuige, in de achtgratige gewelven den druipervormig diep neerhangenden sluitsteen, getuige ook de doordachte profileering van elk onderdeel.

In die kleine, rustig behandelde, onbrandbare baksteenkerk, bezat de stad Groningen een waardevol monument, een sierlijke kerk uit de Overgangsperiode, geheel in materie van eigen bodem gebouwd.

Zij was bovendien geen toevallig, geen op zichzelf staand monument, met behulp of onder invloed van vreemden gebouwd, zooals de Mariakerk in Utrecht, maar in de dorpskerken in Groningerland haar voorafgegaan, en deels nog bestaande, ziet men den geheelen ontwikkelingsgang, ziet men de vormen geleidelijk ontstaan, zich wijzigen en met en door den gewelfbouw veranderen.

Eene dier dorpskerken is o. m. die te Zuidbroek, op onderstaande afb. N°. 200 voorgesteld, geheel uitgevoerd in helder rooden baksteen, volkomen teruggevende het karakter eener XIII^{de} eeuwsche kerk, zooals de provincie Groningen, meer of minder intakt, er nog vele tientallen, bijna alle geheel overwelfd, bezit. Van die Groninger School is Zuidbroek de waardigste vertegenwoordigster, daar zij met uit-

Afb. N°. 200. De nog bestaande XIII^{de}-eeuwsche baksteenen kruiskerk te Zuidbroek (prov. Groningen), gezien van de zuidoostzijde, naar photo.

zondering van haar westgevel, ten deele vernieuwd, er staat, als ware zij in plaats van vóór vijf en een halve eeuw, eerst een 25 jaar geleden gebouwd.

De Munster te Roermond.

Haar rijkste uiting bereikte de Romaansche stijl, behalve in de prachtvol behandelde krocht van de abdijkerk te Rolduc, in de Munster- of Onze Lieve Vrouwekerk te Roermond.

Ten behoeve zijner moeder Vrouwe Richardis, weduwe van Graaf Otto III van Nassau, stichtte Gerard III in 1224 te Roermond een Cistercienser-klooster met kerk, de nog bestaande tegenwoordige parochiekerk van dien naam, van welk klooster Vrouwe Richardis tot aan haar dood in 1231 eerste abdis was.

Ofschoon de Cisterciensers zich anders juist onderscheiden door strengen eenvoud en vermijding van alle weelde en vertoon, en daarom meestal haar kerken zelfs zonder torens bouwden, is deze kloosterkerk in- en uitwendig bijzonder rijk behandeld en zelfs voorzien van vijf torens, twee west-, twee oost- en één koepelvormigen kruistoren, een en ander blijkbaar op uitdrukkelijk verlangen van den vorstelijken stichter; van afmeting is zij echter, bestemd als zij was tot klooster- en niet tot parochiekerk, hoogst bescheiden [1]).

Het middenschip, oorspronkelijk lang twee gewelfvakken, is 7.50 M. breed bij 14.75 M. hoogte onder het gewelf; de overwelfde zijbeuken verdeeld in dubbel-travées zijn voorzien met eene overwelfde bovengalerij.

Voorzien van twee dwarsschepen, heeft het oostelijke vijfzijdig gesloten vleugels en op de kruising een achtzijdigen lantaarn-koepel, wiens schuine zijden op daartoe in de binnenhoeken der kruising geslagen driehoekige gewelfjes, zgn. „pendentiven" rusten; een lantaarnkoepel met zijn vensters, hoog boven de aansluitende daken opgetrokken, en langs zijn dakvoet voorzien van eene omgaande galerij.

Het koor bestaat uit eene smalle travée met eene hoog opgaande, half rond gesloten abside, waartegen drie kleinere absiden zijn uitgebouwd, wier halve koepelgewelven en daken beneden de vensters der hoofd-abside blijven. Ter weerszijden van het koor staat tegen het dwarsschip een vierkante toren.

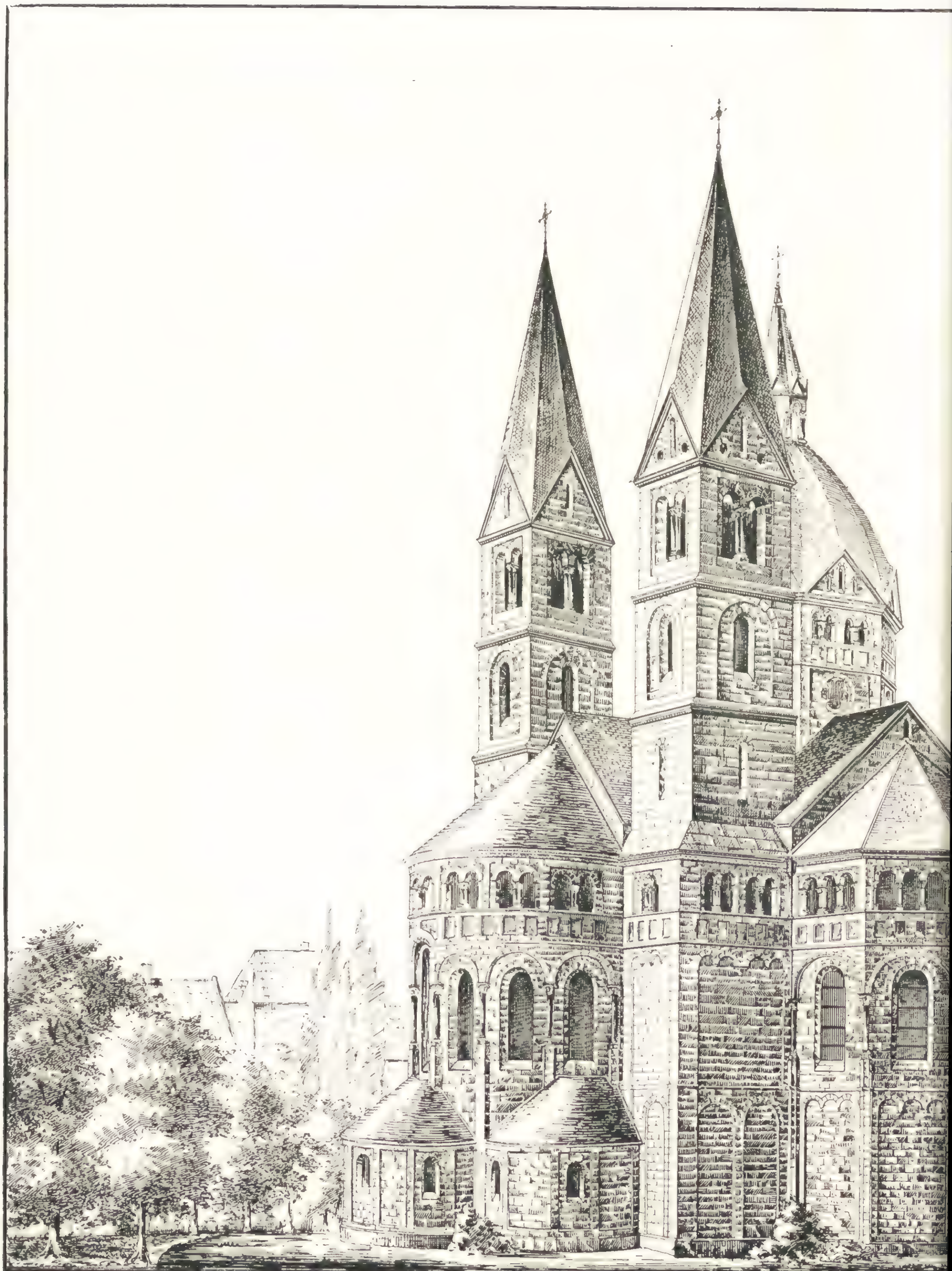
Langs den dakvoet van dat dwarsschip is omgaande, zie afb. N°. 201, en mede rond de torens en langs de hoofdabside eene open galerij aangebracht, een hoogst dankbaar, effect- en schaduwvol motief, dat in de Rijnstreek in de Romaansche periode zelden mist.

Het zware muurwerk van zachte mergelblokken leende zich bij uitstek

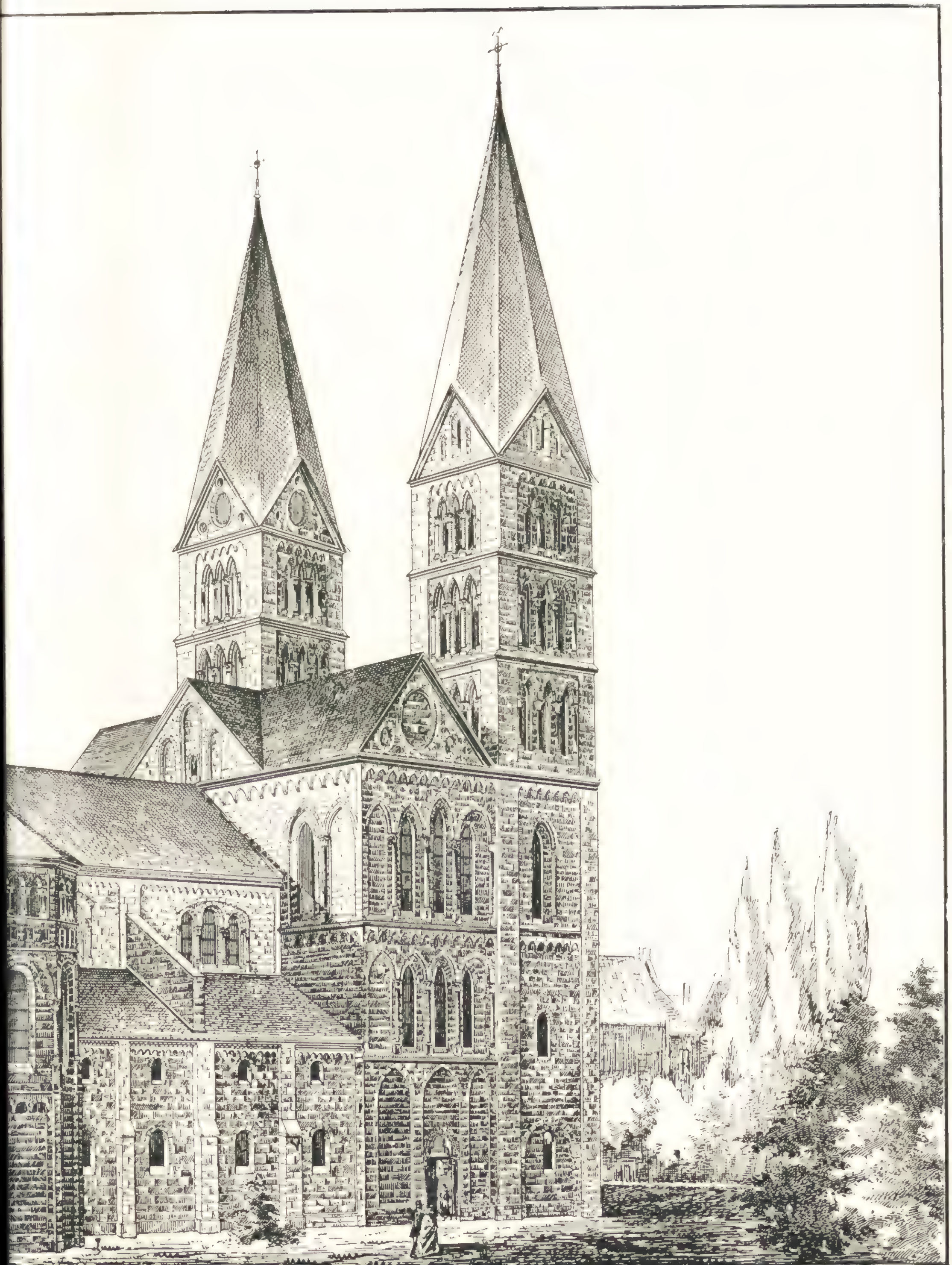
---

[1]) Op verzamelplaat I is bij afb. N°. 156 haar plattegrond gegeven.

In deel III van „Rheinlands Baudenkmale des Mittelalters" heeft Mr. Fr. Bock: „Die ehemalige Stiftskirche unserer Lieben Frau zu Roermond", beschreven en met afbeeldingen toegelicht.

Afb. N^0. 201. Perspectivisch aanzicht der Onse Lieve V

we of Munsterkerk te Roermond, na hare restauratie.

voor eene rijke behandeling, van daar, dat het bijna overal geleed, met nissen, boogfriesen, paneel- en lijstwerken versierd is; terwijl de kolom- en kolonnetkapiteelen, in de Mariakerk te Utrecht nog in dobbelsteenvorm, hier reeds ornamentaal, behandeld zijn.

Bewesten is tegen het langs-schip, misschien een 25 jaar later, een tweede dwarsschip, slechts even buiten de zijbeuken uitspringende, aangebouwd, met twee torens aan de vóórzijde, waar tusschen het verlengde middenschip doorloopt tot in de hooge vóórhal, onder tot portaal en boven tot galerij ingericht.

Sierlijke gevels met twee boogvensters en nissen boven elkaar, welke eene indeeling in twee bovenverdiepingen doen veronderstellen die niet bestaan, sluiten dit westelijk dwarsschip met zijn vóórhal. Alles is in mergel uitgevoerd, uitgezonderd de bevloering, oudtijds bestaande uit kleine hard gebakken twee kleurige ornamenttegels.

De rondboog in het oudste gedeelte toegepast, is in den westelijken aanbouw reeds door den spitsboog vervangen; de bijbehoorende kloostergebouwen zijn in 1797 afgebroken en de kerk zelve, die uitwendig grootendeels haar karakter had verloren, is in 1863—'70 door den architect P. J. H. Cuypers gerestaureerd en tot haar vroegeren toestand teruggebracht; van binnen, heeft zij echter, beschilderd als zij sedert is, veel van haar rustig, stemmig en grootsch effect van vroeger verloren.

De Bergkerk te Deventer.

Stadskerken uit de XIII^{de} eeuw, weinig of niet in karakter veranderd, bezitten wij bijna niet.

Wel zijn er in de toen opkomende en zich ontwikkelende steden tal van kerken gebouwd, doch bijna alle zijn zij, sedert vergroot, verbrand en geheel van vorm veranderd.

Van de Sint-Nicolaas- of Bergkerk te Deventer, in 1198—1206 gebouwd, resten slechts het 6.80 M. breede midden- en dwarsschip, welk middenschip verhoogd is, toen zij later breedere zijbeuken en een grooter koor met omgang kreeg, althans het bestaande dwarsschip is lager; ook de beide nagenoeg vierkante westtorens, zie afb. N°. 202, zijn ter hoogte van drie verdiepingen, van tufsteen en uit dien tijd; het in den westgevel tusschen die torens aanwezige groote spitsboograam en het lage voorportaal zijn van jongeren tijd.

Verschillende Kerken.

Van de Sint-Walburgskerk te Zutphen, zooals deze in de eerste helft der XIII^{de} eeuw werd herbouwd, is nog slechts de kern aanwezig

met den van binnen hoogst karakteristiek opgevatten onderbouw van den westtoren, die eene voortzetting van het middenschip vormt.

Van de belangrijke kerken te Aardenburg en Brouwershaven, onder Vlaamschen invloed gebouwd, alwaar de bouwkunst, de onze bijna

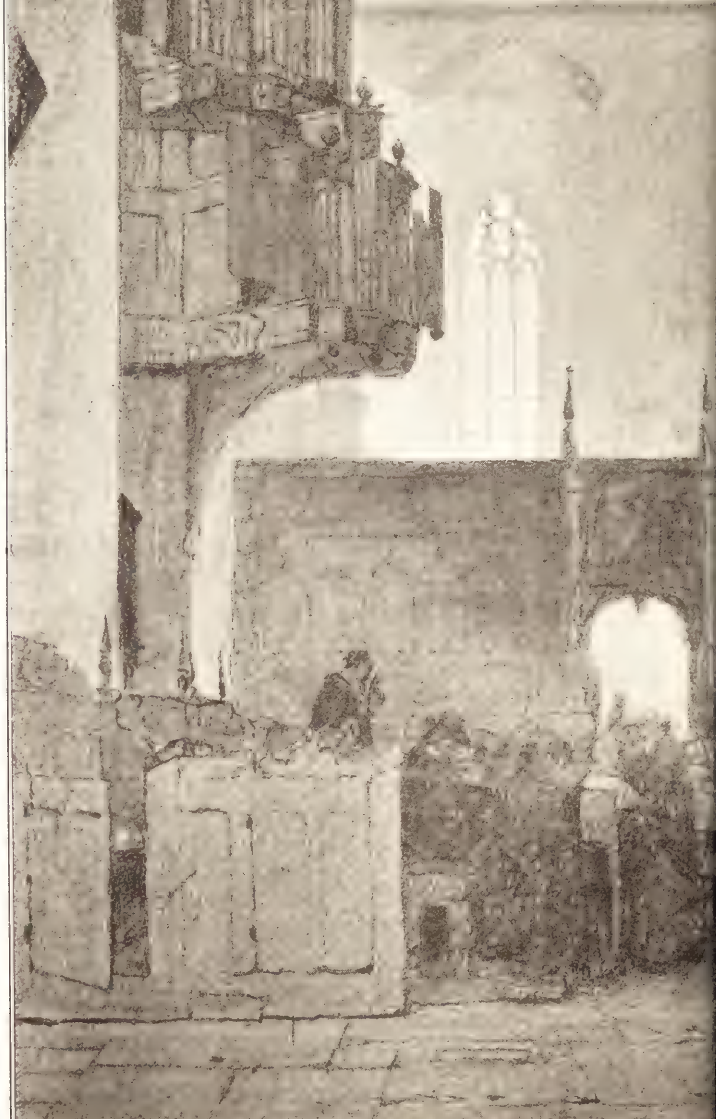
Afb. N°. 202. De Sint-Nicolaas- of Bergkerk te Deventer, naar een oude teekening.

eene halve eeuw vooruit was, is van die te Aardenburg enkel overgebleven het in 1243 gebouwde, rijk behandeld schip, breed buitenwerks 11.80 M., met zijn spitsbogen, zijn voor dien tijd stouten gewelfbouw, zijn galerij of triforium onder de ramen en zijn buiten langs die ramen door de contre-forten heengaanden loopgang.

Van de kerk te Brouwershaven rest nog het in 1290 gebouwde dwarsschip en het koor met zijn omgang en zijn eigenaardig uitgebouwde kapellen.

Minderbroederskerk te Bolsward.

Eigenaardig door zijn eenvoud is de baksteenen Minderbroederskerk te Bolward, door de Franciskanen aldaar omstreeks 1260—1270 gelijktijdig met hun klooster gesticht. Oorspronkelijk slechts uit één schip

Afb. N⁰. 203. De Minderbroederskerk te Bolswa

ór hare restauratie, naar eene teekening van Schenkel.

bestaande, breed aan den westgevel 8.60 M. en bij de driezijdige koorsluiting 7.80 M., werd zij in diezelfde eeuw met twee zijbeuken vergroot, waartoe de zijmuren werden vervangen door zware baksteenen kolommen, bij wijze van kapiteel slechts met een omgaande profielsteen gedekt, de spitsbogige gordelbogen dragend met den bovenmuur met ziende balklaag en het houten tongewelf, zie afb. N°. 203. Alles is hier even arm als slordig behandeld, alleen de westgevel heeft in zijn top eenig niswerk; toch ontbreekt het dit gebouw, dat aantoont met hoe weinig men soms ook genoegen nam, niet aan karakter; na jaren verwaarloosd en met afbraak bedreigd te zijn, is het eindelijk, in 1904—'06 gerestaureerd en in eere hersteld.

De Kerk in de XIV^de eeuw.

De XIV^de eeuw, in velerlei opzicht eene eeuw van rampen, twisten, godsdienst-verslapping en verdriet, was daardoor voor den bouw van nieuwe kerken een zeer ongunstige, het is dan ook opvallend zóó weinig kerken van beteekenis er toen zijn begonnen en voltooid. Men behielp zich zoo lang mogelijk met de bestaande doch te klein geworden kerken, deze door aanbouw van een zijbeuk of door verbreeding der bestaande zijbeuken, als 't kon vergrootend. Waar de omstandigheden echter, zooals in Nieuw-Naarden en in Franeker, trots beperkte middelen, drongen tot de stichting eener kerk, daar zien wij, onder dien invloed nu, evenals in de Minderbroederskerk te Bolsward en in vele kloosterkerken, het houten gewelf in toepassing komen.

Dit had nu te minder bezwaar, daar in de Steden het steenen huis en vooral het pannen dak meer en meer in gebruik was gekomen, en het maken van nieuwe stroo- of rietdaken er toen bijna overal verboden was.

Voordeelen van het houten boven het steenen gewelf.

Overdekking met een houten in plaats van met een steenen gewelf, maakte de bouw eener kerk veel eenvoudiger, veel onkostbaarder vooral en ook binnen korteren tijd uitvoerbaar, voordeelen, zóó overwegend, dat van nu af de bouw van kerken met steenen gewelven bijna uitzondering en die met houten gewelven bijna regel werd.

Het steenen gewelf toch heeft eene vijf tot tien maal grootere zwaarte, die niet alleen door bogen en pijlers moet worden gedragen en overgebracht op de fundeering, maar in elken boog zit tevens eene naar buiten drukkende kracht, die tegendruk vraagt om zijn last te kunnen blijven

Afb. N°. 204. De gewezen Sint-Pieterskerk te 's Hertogenbosch, met haar houten overwelving en oxaal,
naar eene teekening van P. Saenredam van 18 Febr. 1636.

dragen. Met het houten gewelf werd dus de taak dier bogen en pijlers veel lichter, werd de voor den bouw eener zelfde kerkruimte benoodigde materiaal-hoeveelheid tot op bijna de helft teruggebracht en men tevens ten deele ontheven van bizondere fundeeringszorg. Vandaar dat het houten gewelf, na eerst door het steenen bijna geheel verdrongen te zijn, nu bij voorkeur in toepassing kwam, waar men met weinig middelen toch in veel kerkruimte moest voorzien, en de bouwgrond anders eene te kostbare fundeering zou hebben gevorderd.

Dat houten gewelf had tevens het voordeel, dat het den bouwmeester in staat stelde met zijn plan- en ruimte-indeeling te kunnen gaan spelen, te kunnen gaan tooveren zelfs, niet meer gebonden als hij werd door den enormen last en druk van het steenen gewelf.

Met een minimum van steunpunten, kon hij nu ruimten overwelven, grooter en hooger dan zulks in steen mogelijk was, stouter en brutaler dan deze zulks toeliet, ter zelfder tijd aan die gebouwen een eigen cachet, een geheel ander karakter gevend, lichter, eleganter, sierlijker.

De kerk met eene houten overwelving past bovendien zóó geheel en al bij onzen in het algemeen eenvoudigen, zuinigen aard en bij onzen op tal van plaatsen lastigen bodem, dat het werkelijk niet te verwonderen is, dat meer dan 75 % onzer vóór de XIXde eeuw gebouwde nog bestaande kerken, geheel of ten deele in hout zijn overwelfd.

Afb. N°. 204 stelt voor de gewezen kleine driebeukige Sint-Pieterskerk te 's-Hertogenbosch, welke staande op het Orteneinde, in 1645 met de Sint-Pauluskerk en eenige huizen ten behoeve der nieuwe fortificatiën op last van den Raad van State is afgebroken, zij had een geschilderd houten gewelf en een oxaal en „wiert A°. 1500 gewijt."

Afb. N°. 205 stelt voor de Groote of Sint-Laurenskerk van Rotterdam, met haar beschilderd houten middenschipsgewelf, en wel als Protestantsche kerk, met haar preekstoel, haar doophek, haar banken, haar pijlergestoelte van 1636, haar koorhek van 1593, haar sierlijke tekstborden, hare in het koor hangende wapenborden en hare bevloering van grafzerken.

Sint-Vituskerk te Naarden.

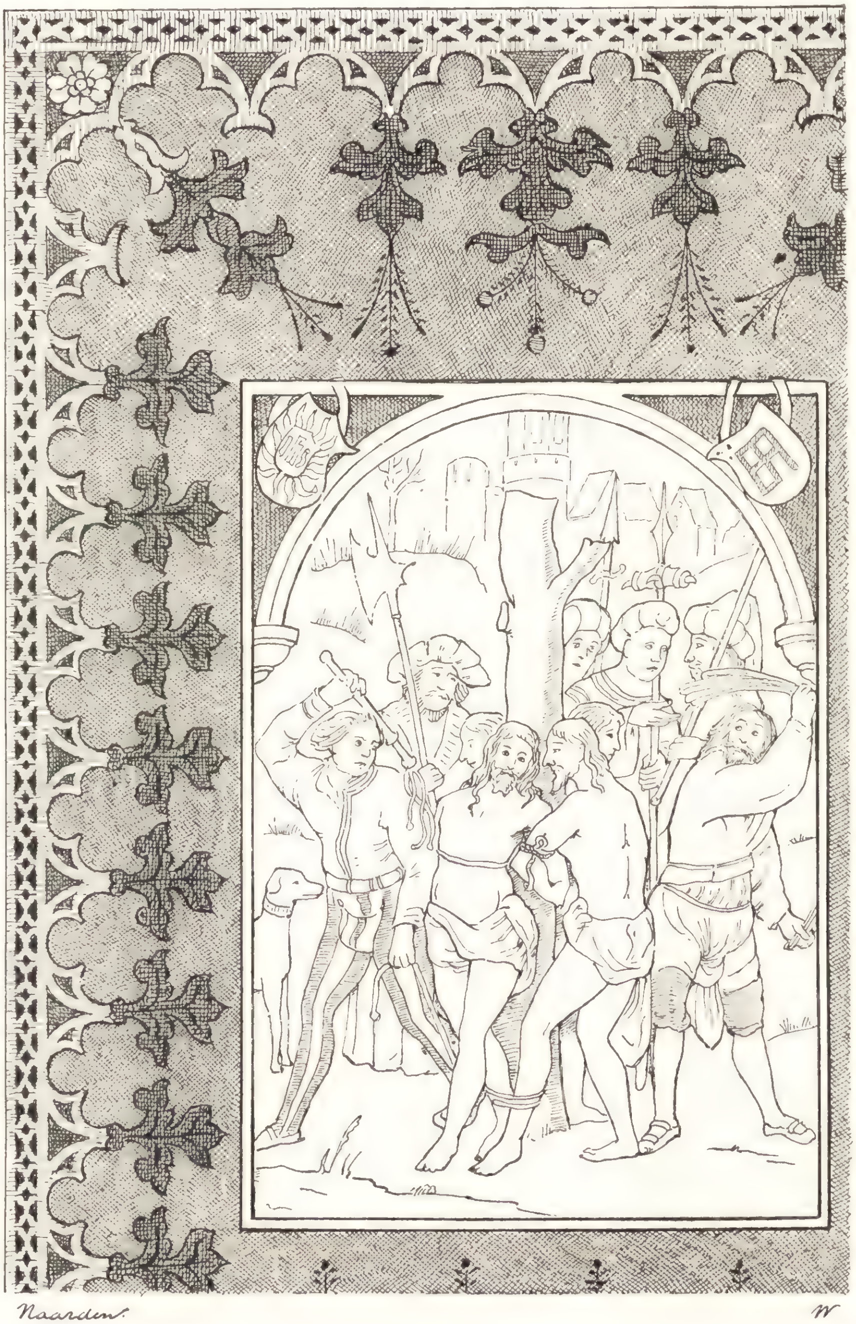
„Nadat Out-Naerden totter aerden toe van den Bisschop van Utrecht, welck van het huys van Arckel was, tot droefheydt van velen omghe-worpen ende gheslecht is gheweest (aldus Junius) is ten jare 1350 met toestemming van den Graaf van Holland meer landwaarts de Stad, Nieuw-Naerden gesticht en bemuurd, eene Stad die met recht een Weeverswinckel mach ghenoemt worden, soo seer zyn de Inwoonders ghewoon de spoel door het web te laeten loopen ende schamelen te trappen, ooc oeffenen sy het wollen ende in de kam te treden".

Die nieuwe stad bouwde zich in de tweede helft dier XIV^{de} eeuw eene Kerk, haar nog bestaande Sint-Vituskerk, eigenaardig door haar groot middenschip met houten gewelf, breed 8.55 M.; zandsteenen kolommen dragen de spitsbogen met het bovenmuurwerk, terwijl vier zware kolommen door wijdere bogen verbonden, de plaats van het dwarsschip bepalen, dat

Afb. N°. 205. De Groote of Sint-Laurenskerk te Rotterdam, naar een schilderstuk van De Lorme van A°. 1665 in het Boijmans-Museum.

met zijn gewelf dat van het middenschip niet kruist, maar zóóveel lager is dat dit met zijn bovenvensters ongebroken doorloopt tot in de koorsluiting.

Afb. N°. 206.
Gedeelte der houten gewelfbeschildering in de Sint-Vituskerk te Naarden.

Het dwarsschip spreekt van buiten alléén door zijn vooruitspringende vleugels met hun topgevels en groote ramen, van binnen door zijn meerdere

breedte en diepte, zijn zwaardere kolommen, zijn wijdere bogen en overvloedige verlichting. De zijbeuken hebben steenen kruisgewelven, door contreforten gesteund, en zijn àls kooromgang en ook bezijden den ingebouwden westtoren doorgetrokken.

Deze Kerk, breed 23.90 M. en lang 70.50 M., is een even eenvoudig als waardevol XIV^de^-eeuwsch gebouw, welks houten gewelf paneelsgewijze behandeld, in het begin der XVI^de^ eeuw met bijbelsche tafereelen is beschilderd, zie afb. N°. 206; een karakteristiek renaissance-hek van A°. 1531 sluit het iets hooger gelegen binnenkoor van den omgang af, koperen kronen met de wapens der schenkers versierd dienen ter avondverlichting, tal van grafzerken ter bevloering, terwijl enkele rijk omlijste tekst- en gildeborden de wanden versieren en koor en dwarsschip nu feitelijk tot wandelkerk dienen dezer Protestantsche kerk.

Sint-Maartenskerk te Franeker.

Had de kerk in Naarden in planvorm nog het karakter eener kerk met steenen gewelven, in de Sint-Maartenskerk te Franeker, na hare Stad-wording in 1374, in het laatst der XIV^de^ eeuw gesticht, spreekt de houten overwelving reeds in den geheelen opzet.

Breed in 't geheel 24 M. bij 58.70 M. lengte, loopt haar middenschip, ter breedte van 10.20 M., verdeeld in dertien travées, door tot in de vijfzijdige koorsluiting. Slanke kolommen van slechts 75 cM. diameter bij 8.10 M. hoogte, scheiden met hun spitsbogen de middenbeuk van de zijbeuken en het koor van zijn omgang; op 14.15 M. vloer begint op de ziende balken het houten, vroeger spitsbogige gewelf, toen hoog in zijn kruin 18.80 M. vloer. De zijbeuken en kooromgang hebben een kwart rond gewelf, en een zandsteenen hek scheidt het hoogere binnenkoor van zijn omgang. Hoezeer op het eenvoudigst in baksteen behandeld, heeft deze groote en onkostbare kerk, wier buitenmuren slechts 2½ oude steen zwaar zijn, toch een hoogst eigenaardig charme, een eigen cachet; door haar rijzige kolommen, hooge bogen, haar weinig muurwerk, overruime belichting, en goede verhoudingen bezit zij het vriendelijke, het lichte, het luchte, waartoe het houten gewelf zich *zóó* uitstekend leent.

Doch ook deze kerk, hoezeer reeds vrijer opgevat als de Naarder, volgt nog te veel de traditioneele type en profiteert daardoor nog niet ten volle van het houten gewelf, zooals nader zal blijken.

De stad Kampen, welke zoo 't schijnt [1]) reeds in het laatst der XIII^de^

---

[1]) Althans volgens Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris dier Stad, in zijn „Geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden van Kampen".

eeuw was begonnen met de vergrooting harer Sint-Nicolaas- of Bovenkerk, heeft bij tusschenpoozen daaraan bijna de geheele XIV^de^ eeuw doorgewerkt, daartoe omstreeks 1345 met Meyster Herman den steenbicker en Kerstiaen den steenmesseler zijn broeder een contract sluitend, en hen buiten hun loon gevend „dit hus daer zij inne woenen ende burghers te wesen ende negheijne hervaert the doende ende negheijne scattinghe the gheven ende nijet te wakende ofte the buerwerkende, also langhe als sij beijde leven." — In 1369 nam de stad bij contract meijster Rotgher van Colen (Keulen) aan „tot eenen wercmeijster Sante Nijclaes kercken ende Onser Vrouwe kercken", hem boven eens knapen loon gevend „elckes jaers op paschen achtien pont, voertmer sal hi hebben, oft hij wil, den thorn der meijster Herman uppe plach te wonen, alse tot sijnes selves woninghe, mer niet voir te verhuijrne, ende hi mach der hofstede bi Onser Vrouwe kercken bruken, voirtmer sal hij schotvrij sitten en van allen andern dienste der stat ende vorwerke."

Waarschijnlijk, (de mededeelingen zijn helaas zeer onvolledig) is door meester Rotgher toen gebouwd het merkwaardige koor der Sint-Nicolaaskerk met haar in zandsteen uitgevoerden bovenbouw, en haar baksteenen omgang met zijn binnenkapellen tusschen de contreforten; in 1393 was de kerk nog niet voltooid.

Gelijktijdig was meijster Rotgher, blijkens contract, ook opgedragen den bouw der Kleine of Onse Lieve Vrouwekerk, oorspronkelijk eene in de buiten- of vóórstad gelegene kapel met riet gedekt, en heeft hij daarvan toen gemaakt de hoogst eigenaardige baksteenen kerk, die als katholieke kerk nog dienst doet. Eigenaardig, omdat zij door haar schip, bestaande uit drie beuken van gelijke hoogte, de middelste breed ± 9.20 M., die ter weerszijden elk ± 7.35 M., belicht door hoog opgaande zijbeukramen, eene onzer eerste of oudste parochiale Hallen-kerken is.

Het gronddenkbeeld van dit systeem, eene breedte-indeeling in beuken van gelijke hoogte, vindt men reeds in de krochten, in den kerkenbouw zelven echter, vond het te onzent vermeen ik, eerst in de Klooster-kerken toepassing [1]). De Franciscanen en Dominicanen voor hun kerken in de Steden aanvankelijk over weinig middelen beschikkend en verplicht tot de minst kostbare oplossing, kwamen, waar één langsschip onvoldoende was of werd, tot de Hallen-kerk, tot eene kerk met twee schepen van gelijke breedte en hoogte, getuige de Broederkerken te Deventer, Kampen, Zutfen, Zwolle, enz.

[1]) Zoo al niet het vroegst, dan toch bijna het eerst, vindt men dit systeem toegepast in de hoogst merkwaardige „Marienkirche zur Höhe" in Soest in Westphalen, uit het begin der XIII^de^ eeuw, doch het schitterendst in de rijk verlichte „Marienkirche zur Wiese" in die zelfde stad, uit het begin der XIV^de^ eeuw.

Afb. N⁰. 207. Kooromgang in de O. L. Vrouwekerk te Breda.

Het groote voordeel der Hallen-kerk toch was besparing van bouwkosten; de pijlers loodrecht belast, aan geen ongelijken zijdelingschen druk meer blootgesteld, vroegen geen bijzondere afmetingen of bergsteen meer, de druk der gewelven werd nu op 't eenvoudigst geheel overgebracht op de contreforten der zijmuren en die zijmuren zelve enkel tot afsluiting dienend, konden geheel tot raamwand worden benut; voordeelen, niet weinig toenemend nog, bij het gebruik van houten gewelven.

Tot de kerken, waaraan mede bijna de geheele XIV^de^ eeuw werd gebouwd, doch eerst in de XV^de^ voltooid, behoort ook de Sint-Barbara of Lieve Vrouwekerk te Breda, eene kruiskerk met kooromgang en zijbeuken met zijkapellen, alles in steen overwelfd. In den kooromgang zijn nog

Afb. N°. 208. Grafmonument van Engelbregt II, Grave van Nassau, Heer van Breda, en van zijne Gemalin in de O. L. Vrouwekerk te Breda.

verschillende waardevolle grafmonumenten van de Heeren van Breda, zie de afb. N°. 207 en 208; het buitenmuurwerk, in bergsteen uitgevoerd, is ten deele zóó verweerd en verteerd, dat de lijstwerken geheel en al hun vorm verloren hebben. De sierlijke 94 M[1]. hooge toren met achtzijdigen bovenbouw, is, nadat de vroegere was ingestort, in de jaren 1468—1529 herbouwd.

De Oude of Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam, welke in 1278 nog niet bestond, schijnt in het begin der XIV^de^ eeuw te zijn gebouwd, doch

kreeg eerst later de afmetingen en den eigenaardigen vorm welke zij nu heeft, zie afb. N°. 209; de Sint-Pancras of Hooglandsche Kerk te Leiden,

Afb. N°. 209. De Oude of Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam, gezien van de zuidzijde.

zie afb. N°. 210, wier bouw de vorige eeuw reeds was begonnen, werd in 1315 ingewijd, in 1366 werd zij verheven tot eene kanonikale kerk met 24 kanoniken en een Deken, zij is echter nooit voltooid geworden.

De Kerk in de XV^de^ eeuw.

De XV^de^ eeuw is feitelijk de merkwaardigste eeuw in de geschiedenis van onzen kerkenbouw; in die eeuw toch, is het meerendeel onzer groote kerken òf voltooid, òf gesticht, òf zijn deze door belangrijken aan- of verbouw tot hare nog bestaande afmetingen gekomen; in geen enkele eeuw zijn er in ons land zoovele kerken, waaronder tal van grootsche en monumentale bouwwerken, gesticht als in deze.

Eén blik op plaat I, van een 9-tal stadskerken de plattegronden op

dezelfde schaal gevende, toont op het duidelijkst, het enorme afmetingsverschil tusschen eene parochiekerk uit de XIIIde en uit de XVde eeuw.

De Sint-Maartenskerk welke de stad Groningen zich ± A°. 1220 tot hare hoofdkerk bouwde, beslaat, zie afb. N°. 157, met toren en al slechts een oppervlak van ± 1120 M^2.; de St.-Laurens in Alkmaar, afb. N°. 163, op het einde en de Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht, afb. N°. 160, in 't midden der XVde eeuw voltooid, zijn beide driemaal zóó groot; de St.-Bavo te Haarlem, afb. N°. 162, en de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, afb. N°. 161, zijn, de eerste bijna en de tweede meer dan viermaal zóó groot [1]).

Afb. N°. 210. De Sint-Pancras of Hooglandsche Kerk te Leiden.

Besloeg het koor, het niet voor de gemeente, maar alléén voor den dienst bestemde gedeelte in Groningen's Sint-Meerten, nauwelijks het $^1/_5$ gedeelte van het kerkgeheel, in de Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht en in de

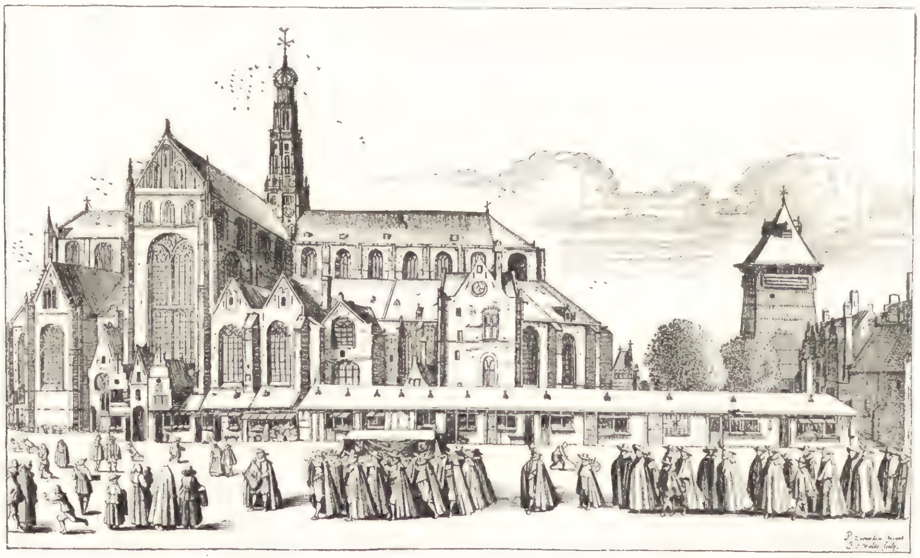
[1]) De op plaat I gegeven plattegronden zijn die van voltooid gekomen kerken; voegde men daarbij de ontwerpen der onvoltooid geblevene, van de Groote Kerk te Bergen-op-Zoom, van die te Goes, te Nijmegen, enz., dan zou men nog grootere kerkafmetingen en nog grooter verschil zien.

Sint-Bavo te Haarlem beslaat het koor de volle helft en zelfs meer van het kerkgeheel.

Eerst in den Protestantschen tijd, in de XVIIde eeuw, herkrijgt de kerkbouw bescheidener afmetingen, getuige de alstoen gebouwde Protestantsche kerk in de stad Groningen, afb. N⁰. 164, groot 970 M²., of het $^1/_5$ van de Sint-Jan, het ± $^1/_4$ van de Sint-Bavo, het ± $^1/_3$ van de Sint-Laurens, terwijl de overwelfde inhoudsruimte nog veel grooter verhoudingsverschil aantoont.

Bij het doen eener keuze uit de overgroote veelheid van stadskerken in deze eeuw gebouwd, is getracht tevens op het duidelijkst het verschil tusschen eene kerk met eene steenen, en met eene houten overwelving, te doen uitkomen; beide overwelvingen toch bleven in toepassing, vooral de laatste.

Het karakteristiekst komt dit uit in twee belangrijke hoofdkerken, in die van Alkmaar, afb. N⁰. 163, ontworpen voor eene houten, en

Afb. N⁰. 211. De Sint-Bavo te Haarlem met haar houten klokkenhuis, naar eene teekening van P. Saenredam.

in die van Haarlem, afb. N⁰. 162, ontworpen voor eene steenen overwelving.

De Sint-Laurens te Alkmaar, gebouwd in de tweede helft der XVde en in het begin der daarop volgende eeuw voltooid, eigent zich te beter tot een vergelijk, omdat haar onbekende ontwerper heeft goedgevonden, haar, als bezaten onze kerken met houten overwelvingen nog geen

Afb. N⁰. 212. De Sint-Bavo te Haarlem, gezien tijdens den die

en naar het koor naar eene schilderij van G Berckheijden van 1674.

ontwikkelingsgeschiedenis, geheel en al den ouden grondvorm te geven, dien eener kruiskerk met kooromgang en zijbeuken met zijkapellen.

Eene onzer grootste kerken met houten overwelving zijnde, zit daarin juist zijn tekort, zijn fout; een zóó bekwaam meester, als hij toonde te zijn, had ons hier een ander, een karakteristieker ontwerp moeten leveren.

Beoosten harer oude Sint-Bavo was Haarlem op het laatst der XIV^de^ eeuw begonnen met den bouw van het koor eener nieuwe, eener veel grootere Sint-Bavo, dat in 1397 blijkens een daartoe toen verleende aflaat nog in vollen opbouw, omstreeks 1400 voltooid was. Eerst in 1445—'47 volgde de bouw van het dwarsschip, waarna in 1470 de oude kerk afgebroken en dien van het langsschip der nieuwe kerk begonnen werd. In het jaar 1502 werd met den steenen kruistoren aangevangen, doch het daarvan opgetrokkene werd, als zijnde te zwaar voor den onderbouw, in 1515 weder afgebroken en toen vervangen door den nog bestaanden sierlijken houten kruistoren, waarna koor en schip in de jaren 1529—'38 zijn overwelfd; de bouw heeft dus bijna anderhalve eeuw geduurd, hetgeen, hoezeer aan de profileeringen kenbaar, toch aan de eenheid en het karakter van het geheel niet heeft geschaad.

Het middenschip dezer kerk met dat van de Sint-Laurens te Alkmaar vergelijkend, heeft dat der Sint-Bavo, breed 13.60 M. binnen zijn zware gordelbogen, zandsteenen kolommen van 1.70 M. diameter bij 6.62 M. hoogte, en dat der Sint-Laurens, breed 11.75 M., kolommen van slechts 0.95 M. diameter bij 7.40 M. hoogte.

Beide schepen zijn zes gewelfvelden lang, breed van as tot as in de Sint-Bavo 6.90 M., in de Sint-Laurens 6.20 M., terwijl beider bovenmuren, met colonnetten geleed, met groote vensters zijn voorzien, die nisvormig doorloopen tot in het triforium, nissen met eene zandsteenen balustrade gesloten, zie afb. N°. 212.

Op die colonetten rusten in de Sint-Bavo de gewelfgraten, met het 29.40 M. hoog + vloer oploopend in steen bedoelde, doch zuinigheidshalve in hout uitgevoerde stergewelf en op de colonetten in de Sint-Laurens de muurstijlen met hun karbeels, de trekbalken en het houten 27.60 M. hoog oploopend schinkelgewelf dragend.

In de Sint-Bavo drukken de zware, korte kolommen met hare forsche, diep geprofileerde spitsbogen op het sprekendst uit, dat zij voor eene geheel andere taak berekend zijn, als de slanke kolommen met hare lichtere en wijdere bogen in het schip der Sint-Laurens; de bovenbouw der Sint-Bavo heeft bovendien bijna de dubbele muurzwaarte van dien der Sint-Laurens, en toont dit in zijn diepe raamnissen. Uit alles spreekt bij de Sint-Bavo

het ontwerp berekend voor steenen en bij de Sint-Laurens het ontwerp aangelegd voor houten gewelven, een verschil, op 't eigenaardigst beider karakter bepalend en onmiddellijk bij een bezoek aan beide kerken den kenner opvallend.

Bijna even sterk sprekend is dit verschil bij twee andere hoofdkerken,

Afb. N°. 213. De Sint-Bavokerk te Haarlem, met haar orgel, naar photo.

de Sint-Michielskerk te Zwolle en de Sint-Nicolaas te Monnikendam in die eeuw als Hallen-kerken gebouwd.

Den 10den Juni 1406 werd te Zwolle de eerste steen gelegd der aan den patroon dier stad, Sint-Michiel, gewijde kerk, zie de afb. Nos. 159 en 169 en tot bevordering van den bouw, waarvoor de middelen niet heel

Afb. N°. 214. De Sint-Michielskerk te Zwolle, gezien van de noord- of marktzijde, naar eene oude teekening.

vlug inkwamen, in Maart 1416 een aflaat verkrijgbaar gesteld, evenals opnieuw op 25 Augustus 1451.

Van deze drie-hallige kerk is de middenhal 9.70 M. en zijn de zijhallen breed 10.50 M., hallen gescheiden door rechthoekige pijlers, zwaar 1.12 bij 1.85 tot 2.10 M., zonder kapiteel of lijstwerk in de bogen overgaande, en aan het kooreinde alle driezijdig gesloten, de zuidelijke hal ter wille van de er rakelings langs loopende straat echter één gewelfvak korter dan de overigen.

Op colonetten tegen de pijlers, komen saam de graten van het zich op 19.80 M. + vloer sluitend gewelf, terwijl groote ramen overvloedig voor de verlichting dezer karakteristieke kerk zorgen, die bij den hevigen brand welke haar toren op 25 Juni 1606 en opnieuw op 7 Juli 1669 trof, aan haar steenen gewelven telken male haar behoud te danken had, doch ten gevolge van de instorting van dien toren op 30 December 1682, twee gewelfvakken aan die zijde moest worden ingekort. Afb. N°. 215 geeft een inzicht in de kerk en afb. N°. 214 hare markt- of noordzijde.

De Sint-Nicolaaskerk te Monnikendam, in de eerste helft der XV^de^ eeuw voltooid, is mede eene drie-hallige kerk; de middenhal als die te Zwolle breed 9.70 M., de zijhallen 8.70 M., door kolommen van 98 cM. diameter de spitsbogen dragend, gescheiden; op die bogen rusten de bovenmuren met hun trekbalken, ondersteund door muurstijlen en karbeels, en ter hoogte dier trekbalken beginnen de houten half rond gesloten gewelven, hoog in hun kruin 17.60 M., zie afb. N°. 216.

Ook hier zijn de vrij smalle kolomvakken, in het vóór- of westelijke kerkgedeelte breed van as tot as gemiddeld 4.85 M. en in het achter- of oostelijk gedeelte gemiddeld 6 M., ruim belicht door de groote zijramen.

Afb. N°. 215. De in steen overwelfde Hallen-, de Groote of Sint-Michielskerk te Zwolle, naar photo.

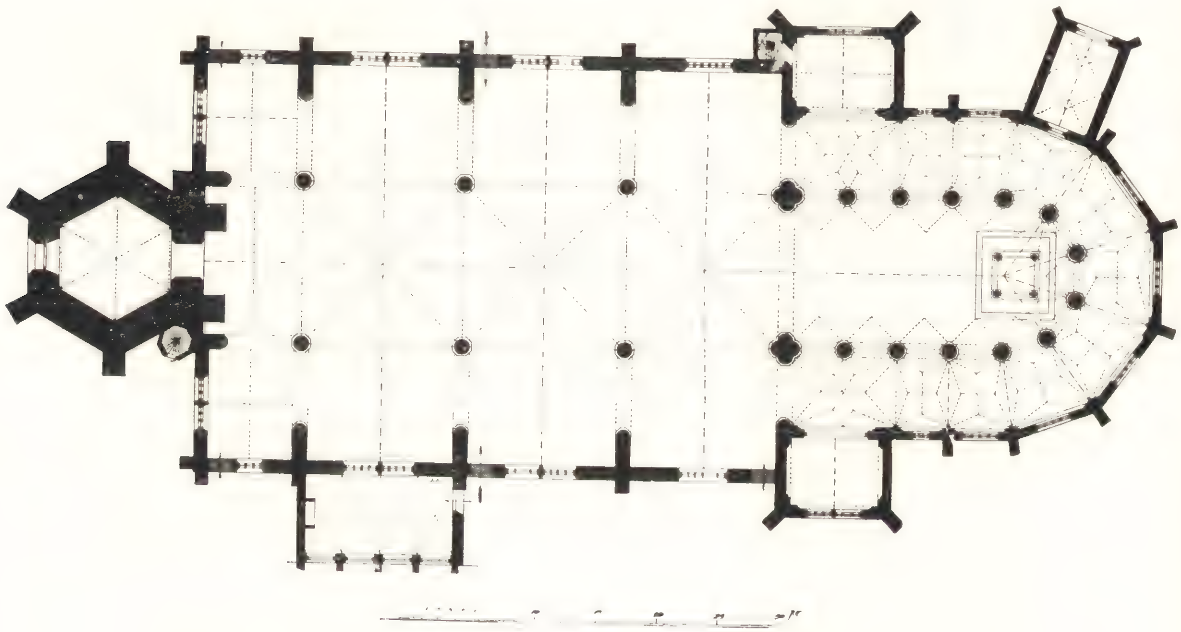
Afb. N°. 216. De in hout overwelfde Hallen-, de Sint-Nicolaaskerk te Monnikendam, naar photo.

Van wege haar 22 ranke kolommen, elf aan elke zijde der middenhal, met heur luchte bogen, kolommen, nauwelijks $^1/_3$ van de plaatsruimte innemend van de pijlers in de Sint-Michiel, heeft deze kerk van binnen

een geheel ander, een veel eleganter, lichter, vriendelijker en doorzichtiger aanzien, en schijnt zij, hoezeer 350 M². kleiner, grooter tevens.

Voegt men daarbij de groote besparing in bouwmaterialen, in arbeid en bouwtijd, dan is het niet te verwonderen, dat deze type, de Hallenkerk met houten overwelving, bij voorkeur door de Noord-Hollandsche steden gevolgd werd, zooals in Edam, in Enkhuizen, welke zelfs twee dergelijke kerken bouwde, in Haarlem in de Bakenesserkerk, in Medemblik, enz.

Opvallend is in al deze kerken de grootsche vrije ruimte, haar stille eenvoud, haar overvloedige belichting, haar slanke kolommen en bogen,

Afb. N⁰. 217. Overwelvingsplan der Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage.

haar ruime doorzichten, haar gelukkige verhoudingen, haar rustige overwelving en vooral haar betrekkelijk elastisch en onkostbaar geheel.

Zij bezitten inderdaad een eigen karakter, een eigen bekoorlijkheid; zij maken een bijzonderen indruk, zij hebben iets typisch Hollandsch [1]), geheel en al passend voor de kleine beurzen dier visschers en koopvaarders, die op hun weinig betrouwbaren bouwgrond eene ruime en lichte kerk vroegen en daarvoor geen eigenaardiger, geen beter type hadden kunnen nemen. Het stemmige, het werkelijk mooie, dat er in die kerkruimten ligt, het komt echter eerst recht uit, als het volle zonnelicht haar ramen binnenstroomt, er spelingen van licht en donker brengend, geen

[1]) Nergens vindt men in het buitenland, dit eenvoudig eigenaardig type, dat gerust de Hollandsch-Middeleeuwsche kerk kan worden genoemd.

wonder dan ook dat Bosboom, onze onovertroffen kerkenschilder, deze kerken bij voorkeur voor zijn schilderstukken koos.

De Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage.

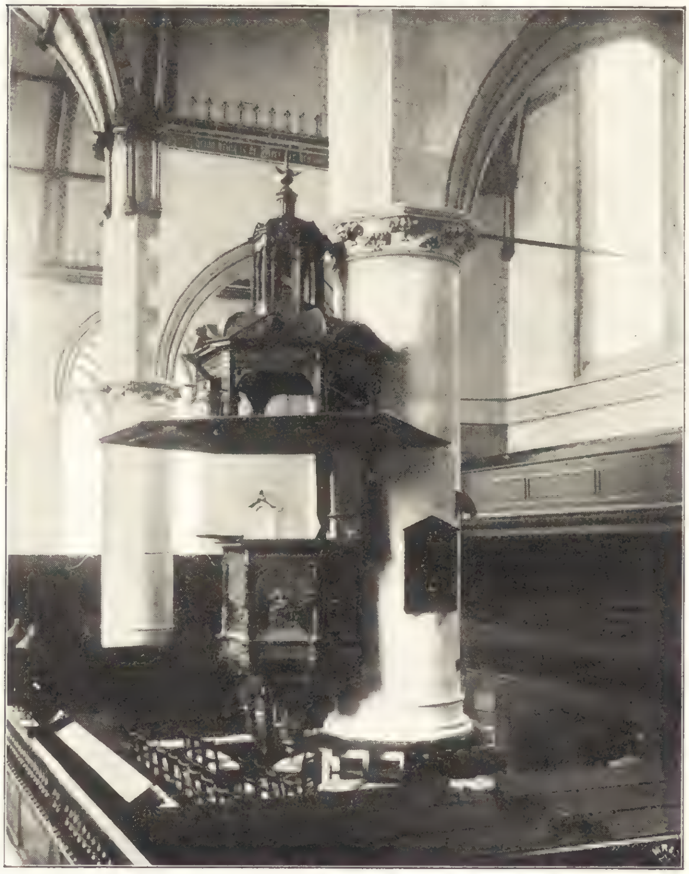
Trots het in genoemde kerken reeds bereikte, ging men verder, en, ná den brand van 1539, werd bij haren herbouw in de Groote of

Afb. N°. 218. De Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage, gezien van de west- of orgelzijde, naar eene photo.

Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage, de karakteristiekste en geniaalste oplossing bereikt, waartoe de houten overwelving gekomen is.

Blijkens vorenstaand plan dier kerk, afb. N°. 217, bestaat zij uit een schip, binnenwerks breed 32.5 M. en 47 M. lang, met een middenbeuk breed 12 M., bestaande, behalve uit eene smalle west-travée uit drie travées elk van 13.50 M. breedte, die als zoovele dwarsschepen elk met haar eigen gewelf van gelijken vorm en hoogte, dat der middenbeuk kruisen en zich daarin openen, dwarsschepen, slechts door twee zware zandsteenen kolommen met spitsboog en binnen-contrefort onderling gescheiden, steunpunten, den geheelen last en druk der overwelving opnemend [1]).

Afb. N°. 219. Gezicht in de Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage.

De sluitgevels dier dwarsschepen laten door de 6.30 M. breede en tot de kruin der gewelven oploopende ramen een stroom van licht binnen deze merkwaardige kerkruimte vallen, de monumentaalste, welke de houtbouw in ons land bereikt heeft, zie de afb. N°s. 218 en 219.

Hier heeft de helaas onbekend gebleven bouwmeester doen zien, wat men met eene houten overwelving kan tot stand brengen, welke groote spanningen en enorme ruimten men bij een minimum van steunpunten daarmede kan overdekken, terzelfder tijd een monument scheppend, grootscher, luchter, eleganter, sierlijker en onkostbaarder dan eene overwelving in steen zulks toelaat, gebonden als deze is aan haar enorm dood gewicht en haar druk.

[1]) Zie de uitvoerige beschrijving dezer kerk in de „Bijdragen en mededeelingen van die Haghe", Jaargang 1900.

Ware men in dit systeem doorgegaan, wij zouden daarin stellig stouter, grootscher en waardevoller meesterwerken bereikt hebben, maar de tijd voor stichting van grootsche kerkgebouwen was met de eerste helft der XVI^de^ eeuw voor goed voorbij.

Kerken van eenige beteekenis zijn er in de XVI^de^ eeuw niet meer gebouwd, en in het begin der XVII^de^ eeuw, in den Protestantschen tijd, voor een nieuw probleem staande, scheen men blijkbaar vergeten, hoe men vroeger met steenen en houten gewelven had kunnen tooveren, men had de ervaring en daarmede den durf daarin verloren, met het geslacht der vroegere bouwmeesters was deze verdwenen.

Opzettelijk is aan onze kerken met houten gewelven en aan het daarin bereikbare een enkele regel meer gewijd, omdat die overwelving thans, nu het brandgevaar in onze steden tot een minimum is teruggebracht, voor nieuwe kerken, waarvoor maar zelden voldoende geld beschikbaar is, meer dan ooit beteekenis heeft.

Met betrekkelijk weinig middelen kan een bouwmeester van talent, daarin nu, evenals voorheen, werkelijk grootsche, indrukwekkende ruimten scheppen, zoodat het overwaard is, het in de Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage bereikte, weder op te nemen en met dit ten voorbeeld, nieuwe, betere, grootschere en minder kostende oplossingen nog te zoeken en tot stand te brengen, hetgeen van te grooter beteekenis is, naarmate de stijging van het arbeidsloon van ingrijpender invloed wordt op onze bouwwerken.

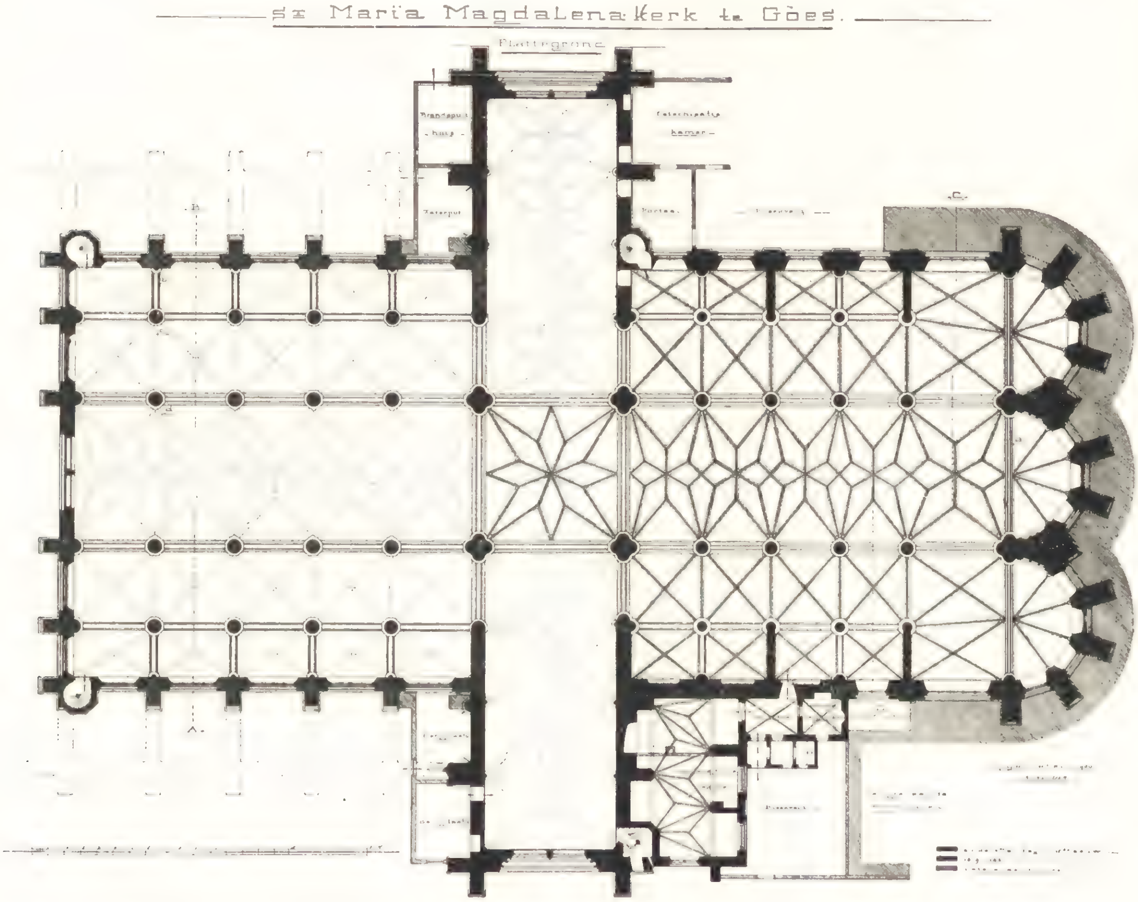
De Maria-Magdalenakerk te Goes.

Tot de groote kerkgebouwen, in onze Steden in de XV^de^ eeuw geheel of grootendeels voltooid, behoort ook de Maria-Magdalenakerk te Goes, voor die kleine stad een waar reuzenwerk, bedoeld zelfs met 7 schepen, (waarvan slechts 5 zijn uitgevoerd), en ook met eene grootere lengte dan het langsschip heeft. Afb. N°. 220 geeft den plattegrond, afb. N°. 221 een inzicht en afb. N°. 222 den rijk bewerkten noordgevel van haar dwarsschip.

Met behulp van buitengewone aflaten, in date 23 Juli 1410, aan hen die deze kerk op zekere tijden bezoekend, haren bouw door het schenken van legaten wilden bevorderen, kon op 18 Juli 1423 hare inwijding plaats vinden.

Door de zorgeloosheid van een loodgieter brandde zij 11 Sept. 1618 geheel af en is daarop in de jaren 1619—'21 volgens afb. N°. 220 herbouwd, de stergewelven in haar midden- en dwarsschip bleven echter tot heden nog achterwege.

Hoe een plaatsje als Goes, in 1406 nog een dorp, dat eerst in 1417 met toestemming van Jacoba van Beyeren eene „beveste Stede" werd, eene kerk van zoodanige afmeting heeft kunnen beginnen en, getuige de in zandsteen opgetrokken eindgevels van haar dwarsschip, dien bouw

Afb. N⁰. 220. Plattegrond der onvoltooid gebleven kerk, voor zooveel zij, nà haren brand op 11 Sept. 1618, herbouwd werd.

zóó onbekrompen bovendien heeft kunnen uitvoeren oók, is alléén te verklaren, door aan te nemen, dat zij destijds eene druk bezochte bedevaartsplaats moet geweest zijn.

Slanke kolommen met blad-kapiteelen dragen de spitsbogen en deze de bovenmuren met hun maaswerkvensters, terwijl tot op die kapiteelen neerloopende colonnetten het steenen ribwerk van het gemetselde koorgewelf dragen, dat zich op 23.30 M. vloer sluit en aldaar door contreforten en schoorbogen wordt gesteund [1]).

---

[1]) Zie de beschrijving dezer kerk door den architect A. Mulder in het „Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond", deel 11, jaarg. 1901—1902.

Afb. N°. 221. Gezicht naar het orgel in de Groote of Maria Magdalenakerk te Goes, naar een oud schilderstuk.

Afb N⁰. 222. De Maria Magdalenakerk te Goes. Noordelijke dwarsschipsgevel naar photo.

Tot de in planvorm eenvoudig opgevatte, doch onbekrompen en ten deele zelfs rijk behandelde kerken behoort de Groote of Sint-Eusebiuskerk te Arnhem, eene geheel in steen overwelfde kruiskerk met ingebouwden westtoren, buitenwerks lang ± 80 M. bij 30.40 M. breedte.

De bouw in 1452 aangevangen, bij welke gelegenheid Sint-Maarten, de vroegere patroon der Stad, op veler aandrang door Sint-Eusebius werd

Afb. N°. 223. Gezicht op de Sint-Eusebiuskerk te Arnhem, van af de marktzijde.

vervangen, eindigde eerst tegen of na het jaar 1500. Afb. N°. 224 toont de bezuiden het dwarsschip aangebouwde kapel en tevens de verweering van het zandsteenen muurwerk en afb. N°. 223 haar zuidgevel met toren, gezien van de markt, met haar oude gebouwen en het oude raadhuis.

De Sint-Jan te 's Hertogenbosch.

Ons prachtigste kerkgebouw echter, in de XV^{de} eeuw gebouwd en nog aanwezig, is de Sint-Jan te 's Hertogenbosch, op afb. N°. 161 in plattegrond en bij N°. 170 in doorsnede gegeven.

Door brand op 30 April 1418 verwoest, werd ingevolge een reeds lang bestaand voornemen in 1419 begonnen met den bouw van het koor eener grootere en veel rijker opgevatte kerk.

In 1458 was die koorbouw voltooid, waarop in de jaren 1458—'78

Afb. N^0. 224. Gezicht op den zuidwestelijken hoek van het dwarsschip der Sint-Eusebiuskerk te Arnhem, naar photo.

volgde de bouw van het noorder dwarspand, in 1478—'94 die van het zuider dwarspand met de kapel der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, in 1497—1520 die van het langsschip en in 1526 de bouw van den kruistoren.

Ruim eene eeuw dus heeft die bouw geduurd, die gaandeweg rijker werd gedetailleerd en versierd.

Ontworpen in den vorm eener kruiskerk, is het langsschip breed vijf beuken, en tot den ingebouwden westtoren lang zeven velden; de beide vleugels van het dwarsschip zijn evenals het middenschip binnenwerks 12.75 M. breed, elk drie velden lang en beiden voorzien van een over rijk bewerkt buitenportaal.

Het binnenkoor lang vier gewelfvelden en eene zevenzijdige sluiting, heeft op haar oosteinde een

Afb. N°. 225. De Sint-Jan te 's Hertogenbosch, gezien van haar zuidzijde.

omgang met een krans van veelzijdig gesloten kapellen en ter weerszijden eene dubbele rij kapellen.

Het gebouw is van buiten uitgevoerd in bergsteen, die echter, getuige de kapel der O. L. Vr. Broederschap, zie afb. N°. 226, overal zóó verweerd en verteerd is, dat de herstellingswerken sedert 1860 onafgebroken voortgezet, nog wel enkele tientallen jaren zullen vorderen.

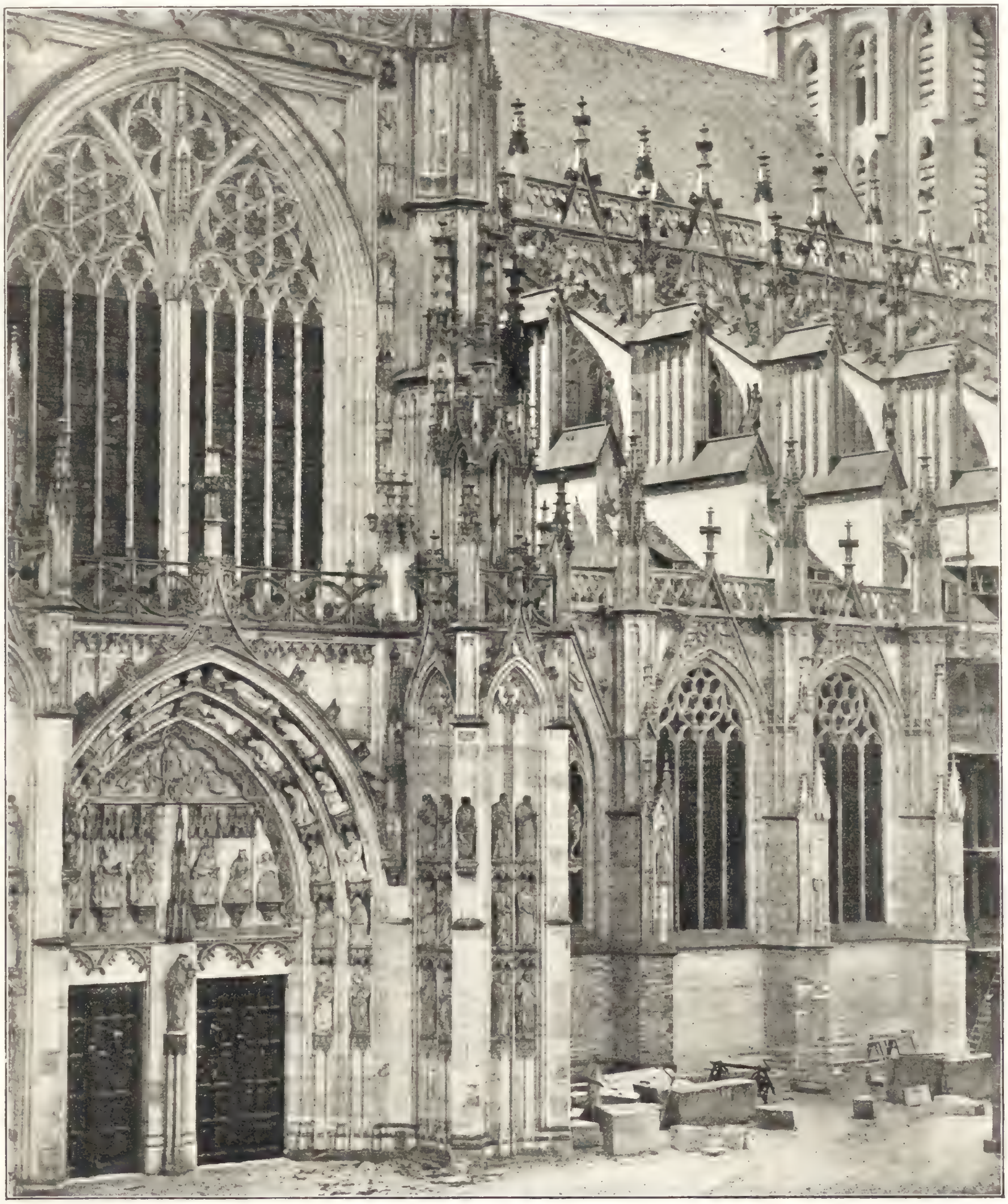
Steenen gewelven dekken deze geheele kerk, wier hoofdschepen hoog onder de kruin dier gewelven 27.80 M. ± vloer, door schoorbogen van

Afb. N°. 226. De noord-oostzijde der Sint-Jan te 's Hertogenbosch met de O. L. Vr. Kapel.

buiten worden gesteund, hun druk overbrengende op de zware, karakteristiek gelede en met beeldwerk versierde contreforten, zie afb. N°. 227.

De vensters met maaswerk voorzien, zijn gedekt met frontalen, die, zich ontwikkelende uit de contreforten in de gootbalustrade doorloopen en daarboven in een fleuron eindigen, de velden gevuld met bijbelsche voorstellingen.

Afb. N°. 227. De Sint-Jan te 's Hertogenbosch. Noordelijke dwarsschipsgevel, naar photo.

Van af den bovenkant der vensterdorpels is feitelijk buiten en binnen nergens een enkel stukje muurvlak ongeleed of onversierd gelaten; het rijkst zijn echter behandeld de beide eindgevels en portalen van het dwarsschip, die als het ware geheele hoofdstukken uit den bijbel in steen vertolken.

Een toren, aan zijn voet gemeten 13.80 M. buitenwerks, staat op het kruis der kerk, binnen als achtzijdige lantaarn dienst doende; vroeger eenige verdiepingen hoog, mist hij na den brand van 25 Juli 1584, toen de bliksem hem vernielde, zijn spits.

Frontispice III geeft een inzicht in dit grootsch gebouw [1]), dat op onmiskenbare wijze toont, niet alléén wat onze vóórouders konden, maar vooral ook, wat zij destijds over hadden voor hun geloof, voor hun zieleheil, en hoe dit hen, zelve in hun houten huisjes meerendeels op 't eenvoudigst levend, bij voortduring wist te stemmen tot eene offervaardigheid, die onze materieel gezinde tijd niet meer kent.

Welke stad in ons land, met een 10- tot 15,000 inwoners van hetzelfde geloof, zou nu eene Kerk ter grootte van bijna een halve hectare (5000 M.), zóó rijk opgevat durven en kunnen beginnen en binnen ééne eeuw tijds kunnen voltooien ook?

De Domkerk te Utrecht.

Is de Sint-Jan te 's Hertogenbosch het rijkst opgevatte en grootste kerkgebouw door één onzer Steden gesticht, de Domkerk te Utrecht, ware (zie haar plan afb. N°. 165) zekerlijk ons belangrijkste kerkgebouw, had niet de Augustusstorm van 1674 haar geheele schip vernield en was het overgeblevene bij zijne inrichting tot Protestantsche kerk van binnen niet tot onkenbaar wordens toe gehavend en verknoeid. Wat er van haar, de vroegere Bisschopskerk, rest, is slechts het koor met dwarsschip, iets meer dan de helft van hetgeen er stond, toen haar bouw, nog verre van voltooid, A°. 1516 werd gestaakt, zie afb. N°. 228.

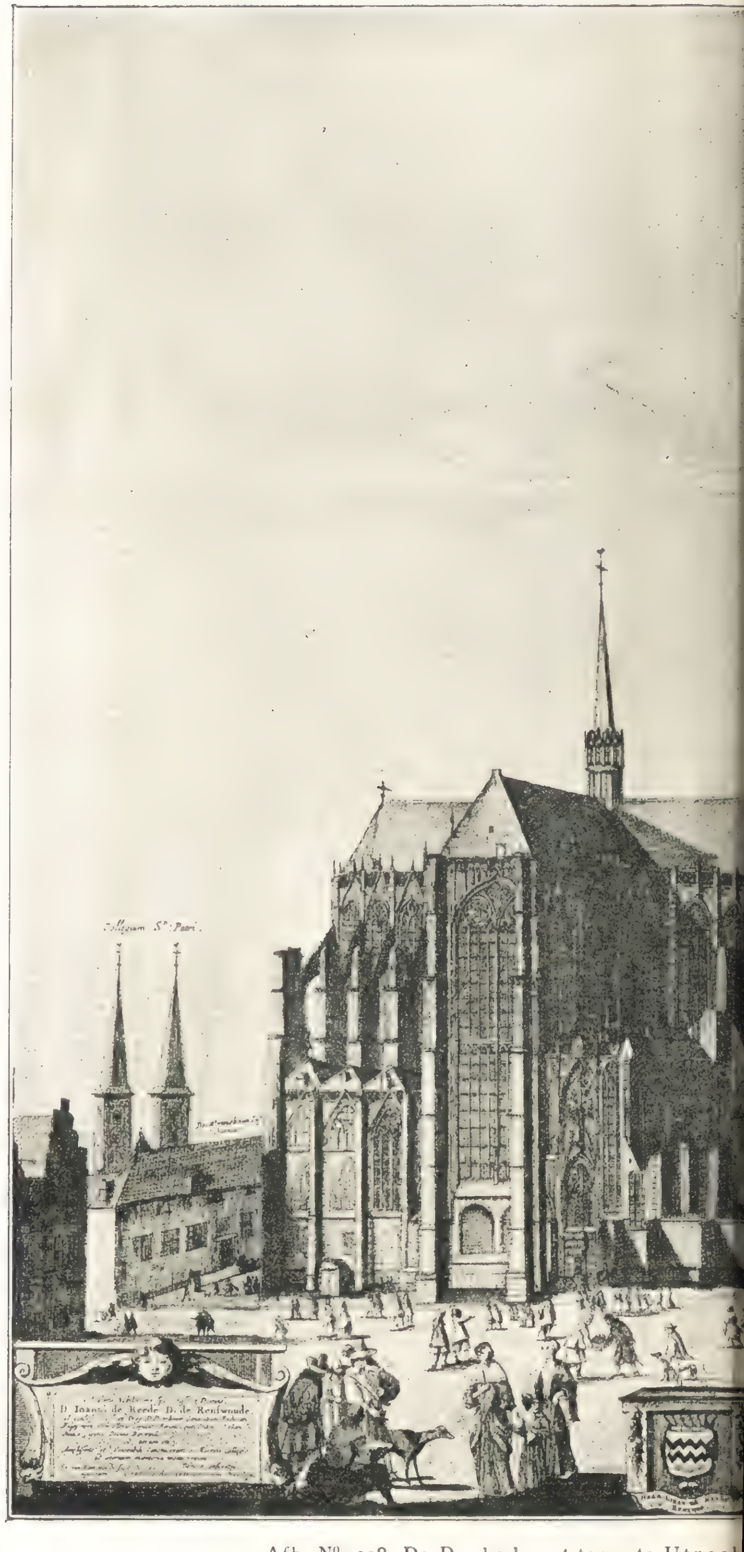
De Domtoren, vroeger met een portaal waarboven zich de Bisschopsloge bevond met de kerk verbonden, staat thans, evenals vóór den bouw van haar langsschip, weder op zich zelf.

Onmiddellijk na den brand van 1253, welke de toenmalige Domkerk verwoestte, besloot Bisschop Henric van Vianden (1249—1267) tot den bouw eener nieuwe kerk, waarmede tijdens zijn opvolger, reeds een begin zou zijn gemaakt en wel met de nog bestaande koorsluiting met kapellen-krans [2]).

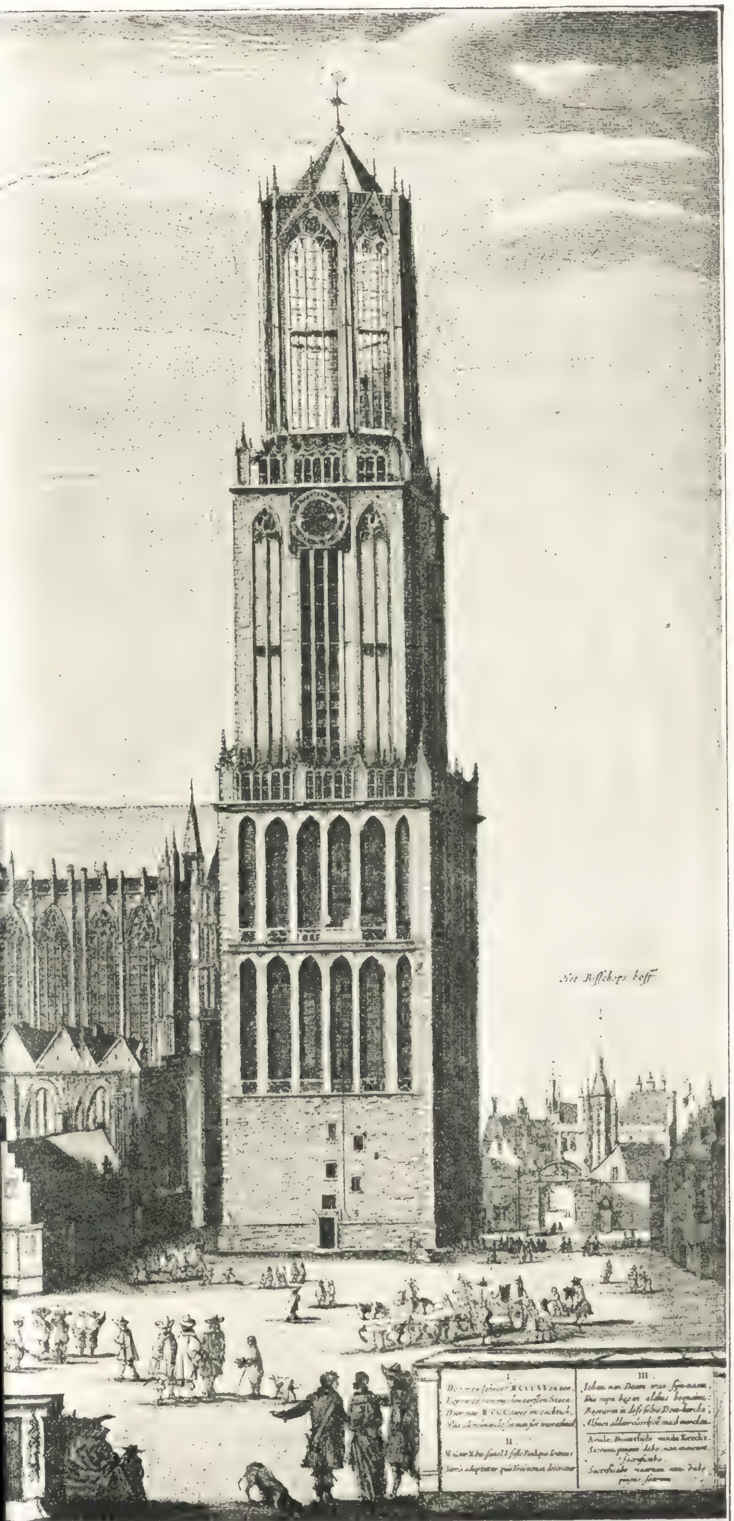
---

[1]) Een uitvoerig plaatwerk met beschrijving getiteld: „De St.-Janskerk te 's Hertogenbosch" is in 1895 door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, uitgegeven.

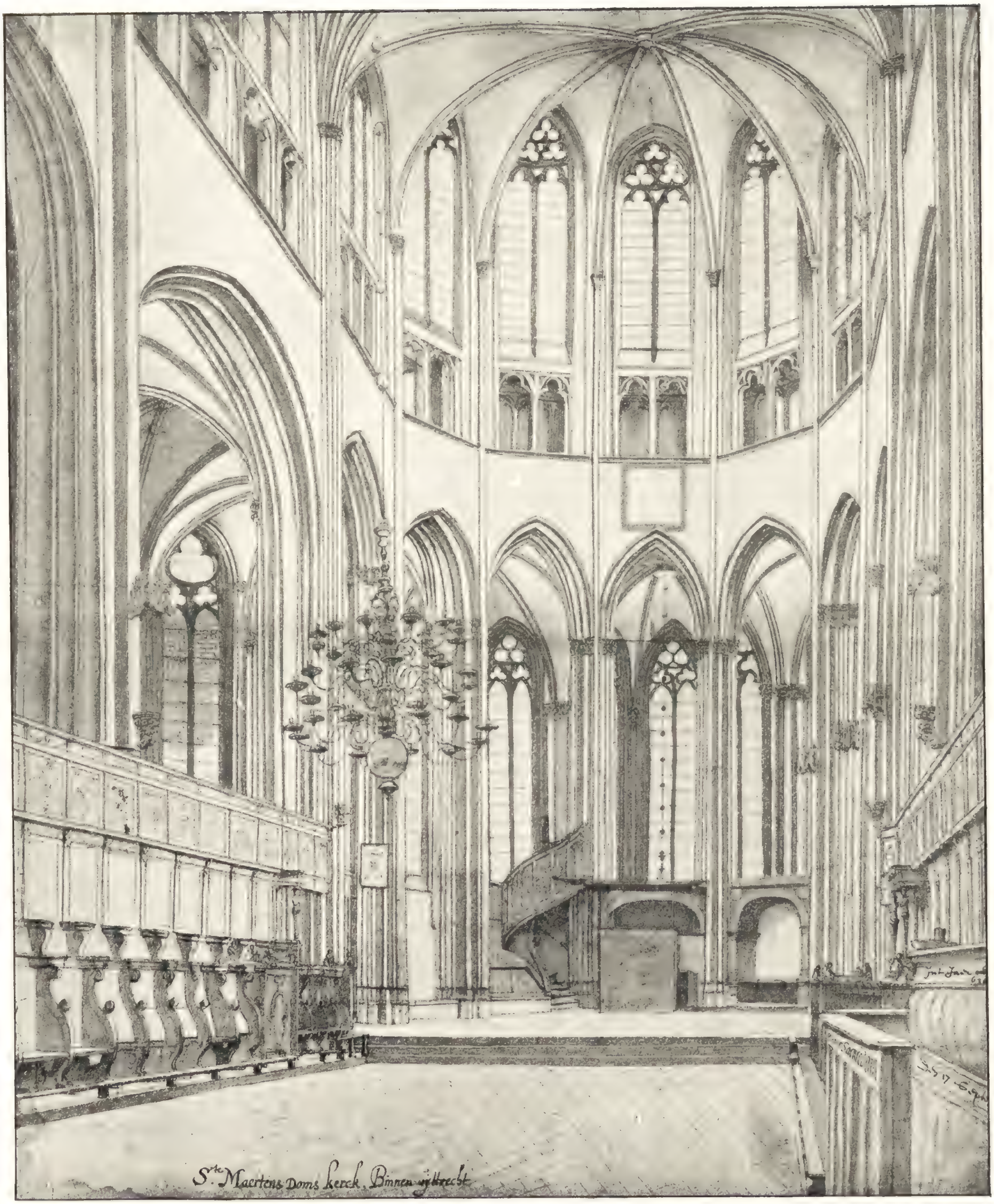
[2]) Zie het plaatwerk met beschrijving van Mr. S. Muller Fz.: „Dom te Utrecht."

Afb. N⁰. 228. De Domkerk met toren te Utrech

n in hareen welstand van de noordzijde, A^0. 1674.

Afb. N⁰. 229. Gezicht in het koor van de Domkerk te Utrecht naar eene teekening van P. Saenredam van 17 Sept. 1636.

Had die kooropbouw inderdaad reeds op het einde der XIII^de eeuw plaats, hetgeen ik geneigd ben te betwijfelen, dan was deze stellig niet het werk van een meester uit ons land, want de architectonische vormen daaraan toegepast, komen in onzen kerkenbouw eerst veel later voor.

Omstreeks 1321 schijnt de koorsluiting nog met twee travées met omgang en zijkapellen te zijn verlengd, waarna in de jaren 1455—'79 de volgende travée en het dwarsschip en in 1485—1516 het langsschip is gebouwd, dit laatste slechts ten deele met vijf beuken en zijkapellen, vanwege de in den weg staande oude Heilige Kruiskapel.

De oude Domkerk, ter wille van de nieuwe, de op hare plaats gebouwde, allengs ingekort, schijnt de bouw van het dwarsschip niet weinig verdaagd te hebben, waarom het Domkapittel inmiddels, in 1321, een aanvang deed maken met den toren, die in 1382 voltooid, na den bouw van het langsschip daarmede door een overwelfd portaal werd verbonden, zie afb. N°. 228, de geheele noordzijde van kerk en toren in vollen welstand voorstellende, terwijl afb. N°. 229 haar koor van binnen doet zien, zooals dit in 1636 was toen Saenredam het teekende, met het houten sacramentshuistrapje, zie afb. N°. 192.

Afb. N°. 230 eindelijk toont de zuidoostelijke koorzijde met hare zware contreforten, hare boven het dak van den omgang zichtbare schoorbogen, hare rijk bewerkte bovenvensters met frontalen gedekt, hare open balustrade en pinakels langs den dakvoet, enz.

De kloostergang is gelukkig mede nog behouden gebleven, alsook de kapittelzaal, beide op den plattegrond, afb. N°. 165, zichtbaar; van die kloostergang geeft afb. N°. 231 het open binnenhof met een gedeelte der in bergsteen rijk bewerkte gevels der omgaande panden.

De afb. N°s. 233, 234 en 239 stellen mede nog een paar onzer groote XV^de-eeuwsche kerken voor.

N°. 233 de Sint-Catharijne of Nieuwe Kerk, staande bezijden den Dam te A m s t e r d a m, de in 1408—'14 gestichte tweede parochiekerk dier stad, na haren brand van 1421 herbouwd met hoog langs- en dwarsschip en kapellenkrans om het koor.

Afb. N°. 234 geeft de koorzijde der Groote Kerk te G o u d a, gewijd aan Johannes den Dooper, zooals zij na den brand van 1438 werd herbouwd met behulp der tiendheffers, verplicht tot haar herstel extra tienden op te brengen; hare terecht beroemde geschilderde glazen dagteekenen alle eerst van ná den brand van 12 Januari 1552.

Afb. N°. 239 toont behalve de Sint-Willebrorduskerk te H u l s t, zooals zij met haren hoogen kruistoren na hare branden van 1468 en 1562 werd herbouwd, tevens het na 1485 nieuw gebouwde Raadhuis met zijn toren.

Afb. N⁰. 230. Dom te Utrecht. Zuidoostelijk koorgedeelte naar photo.

Afb. N°. 231. De kloostergang bij de Domkerk te Utrecht, naar photo.

Terugblik.

Uit dit korte overzicht, den kerkenbouw in onze Steden van af de IXde tot in de XVIde eeuw omvattend, blijkt, hoe het kerkgebouw eerst klein en van hout, uit vrees voor brand reeds spoedig van steen werd gebouwd, tot, wegens de toenemende groote branden, het gebouw tevens eene steenen overwelving vroeg en verkreeg.

Die overwelving, alstoen den geheelen planvorm, de indeeling en afmetingen van het gebouw beheerschend, had een tijdsverloop van twee eeuwen noodig, alvorens men tot het kruisgewelf gekomen, geleerd had daarmede te tooveren, en van nu af, worden bijna overal de kerken steeds grooter, hooger, stouter en luchter ontworpen en krijgen zij in tal van steden, in enkele dorpen zelfs, afmetingen, waarvan wij moeite hebben het nut of zelfs het doel te begrijpen, getuige die te Bergen op Zoom, Brielle, Enkhuizen, Goes, Harderwijk, Oirschot, Veere, Wouw, enz.

En die drang of wedijver in het bouwen van steeds grootere kerken

vindt nu, bij het afnemend brandgevaar in de steden, steun in het houten gewelf en in de onkostbare Hallenkerk.

De betrekkelijke eenvoud, die onze kerkgebouwen in het eerst meerendeels kenmerkte, raakte met de toenemende welvaart mede op den achtergrond; vele kerken, rijk in aardsch bezit geworden, tooien zich nu in een kleed van bergsteen, zooals de Sint-Eusebius te Arnhem, de O. L. Vrouwekerk te Breda, de Maria Magdalena te Goes, de Sint-Pancras

Afb. N°. 232. Het buitenportaal der St.-Stevenskerk te Nijmegen, naar photo van A°. 1895.

te Leiden, de Sint-Stevens te Nijmegen, zie afb. N°. 232, enz. enz., terwijl enkele harer, zooals de Sint-Jan te 's Hertogenbosch en de

Sint-Maarten te Utrecht, zich zelfs hullen in een overrijk behandeld monumentaal kleed.

Er spreekt uit dien kerkenbouw een treffende ontwikkelingsgang, van het kleine tot het groote, van het brandgevaarlijke tot het brandveilige, van het gesloten en kelderachtige kerkgebouw tot het bijna geheel doorzichtige, van de arm-eenvoudige tot de overrijk behandelde kerk.

Elke volgende eeuw steunt op de daaraan voorafgegane, elk bouwmeester op het door zijn voorgangers reeds bereikte; van daar eindelijk dat grootsch succes, dat spelen ten slotte met de ruimte, dat tooveren met de stof, van daar die vele meesterwerken.

Die ontwikkelingsgang reeds vóór of in de VIII^{ste} eeuw begonnen, eindigde echter met en in de XVI^{de} eeuw.

Waarom? — Was er in onzen kerkenbouw geen verdere ontwikkeling meer mogelijk?

Had men werkelijk daarin reeds het hoogste bereikt? — Het zij verre.

Waarom dan die ontwikkelingsgang niet voortgezet tot het verste kunnen, waarom dan nu stilgestaan, en ware het nog maar bij stilstand gebleven, waarom dan nu stilgestaan op dien weg, gedurende zeven eeuwen aaneen met zooveel succes gevolgd?

Terwijl in de XV^{de} eeuw met hare godsdienstige herleving bijna alle Steden hare kerken hadden vergroot of zich nieuwe, grootere hadden gebouwd, zien wij in de XVI^{de} eeuw bijna geen enkele kerk meer vergrooten, bijna geen enkele nieuwe en bijna geen enkel klooster meer stichten; de onderhanden kerkgebouwen worden nog, zoo mogelijk, voltooid, niet zelden ook wordt hun verderen bouw nu gestaakt, in afwachting van gunstiger tijden. De bronnen, waaruit tot dusverre die groote bouwwerken in hoofdzaak werden bestreden, schenen nu meerendeels niet meer te vloeien, schenen nu te zijn opgedroogd.

Welke waren die bronnen?

Hoe had destijds eigenlijk de uitvoering van een groot bouwwerk plaats?

Vóór en aleer eene verstandige en voorzichtige kerkfabriek een nieuwbouw of een belangrijken verbouw ondernam, waren, tenzij bij onvoorziene rampen door brand of storm veroorzaakt, daartoe reeds lang vóóruit fondsen bijeengebracht, eene bouwkas gevormd, waaruit de aanvang van dien bouw kon worden bestreden en tevens toezeggingen van allerlei aard tot voortzetting van dien bouw gevraagd en ontvangen.

Dit was te eer noodig, daar de werken toen in eigen beheer

werden uitgevoerd; de kerkfabriek zelve kocht de noodige materialen en liet deze onder leiding van den bij contract aangenomen „meyster in de loedse" die sine gesellen mee- of aannam, verwerken overeenkomstig het dikwijls vooraf door dien meester ontworpen of gewijzigd plan, dat niet zelden eerst na veelzijdige overweging en verandering door het bestuur was goedgekeurd.

Er was dus onmiddellijk geld en zelfs veel geld noodig.

Men moest, na zich vooraf eerst den eigendom van het noodige bouw- en het gebruik van een voldoend werkterrein voor vele jaren verzekerd te hebben, beginnen met daarop ruime werkloodsen op te slaan.

Afb. N⁰. 233. De Nieuwe Kerk te Amsterdam, gezien van de zuidzijde, met het Ellendigen-Kerkhof, naar gravure van C. J. Visscher.

Men kocht of huurde een stuk tichelgrond in de buurt en liet aldaar in eigen ovens de noodige steenen bakken.

Men kocht in de voor het vervoer 't gunstigst gelegene steengroeven in België of Duitschland een ruimen voorraad onbewerkte steen, tevens den geleidelijken aanvoer regelend.

Men kocht het noodige eikenhout in de daartoe niet altijd even dichtbij gelegene havenstad, voorzag zich van groote voorraden kalk en zand en ijzeren nagels, alsmede van de noodige hulpmaterialen en gereedschappen en niet zelden tevens van eene woonkeet voor het werkvolk.

Ter wekelijksche betaling van den meester en zijne gezellen en van de wagen- en schiplieden die bouwstoffen brachten, had men bovendien kasgeld noodig, zoodat werkelijk zonder bouwfonds, waaruit dit alles gedurende de eerste maanden kon worden bestreden en van welks aanvulling men verzekerd was, de bouw niet kon worden aangevangen.

Welke waren nu de bronnen ter vorming en voorziening van dat fonds?

Meest overal had men te beschikken over de opbrengst van verschillende pachten, tienden of renten, uit de kerkelijke eigendommen en van de daarmede belaste landerijen, huizen of erven; meest overal was dus een kerkekas, die, voor zooveel de behoeften van den dienst zulks toeliet, jaarlijks eene grootere of kleinere bijdrage beschikbaar stelde, of te wier laste men, wanneer er groote bedragen gereed geld noodig waren, lijfrentebrieven verkocht.

In de kerk zelve en niet zelden tevens in alle naburige kerspelkerken werden bussen, schotels, blokken of kisten geplaatst [1]), de kerkgangers uitnoodigend ten behoeve van den bouw hun penningsken in ruime mate te willen offeren.

Op gezette tijden, één of meermalen 's jaars, deden de heeren kerkmeesters een rondgang binnen en buiten de stad en in de naburige dorpen

Afb. N°. 234. Gezicht op 't koor der Sint-Janskerk te Gouda, naar eene oude teekening.

zelfs, huis aan huis de bewoners eene bijdrage verzoekend in geld of in naturalia, ook de kloosters werden daarbij niet overgeslagen, die meestal

[1]) De kerckerekeningen spreken van ontvangsten: de trunco, uit de offerslote en offerhouders, ex cistis, uit de kasten, ex receptucula en ex petitiones, uit collecten, enz.

Afb. N°. 235. XVde-eeuwsch aflaatprentje [1]).

echter niet erg scheutig waren met geldelijke toezeggingen, en zich bepaalden tot het schenken van een nieuw mis- of koraalboek, of van een glasvenster of altaar.

Het stedelijk bestuur werd aangezocht om eene jaarlijksche bijdrage uit de stadskiste en het instellen van een accijns ten bate van den kerkbouw, en aan Schout en Schepenen verzocht, de boeten op de wetsovertredingen staande, ten behoeve van den kerkbouw in steenboeten om te zetten, of aan de bouwkas af te dragen.

Elk der verschillende Gilden en Broederschappen beloofde niet zelden eene vaste bijdrage, enkele ook namen den bouw eener kapel voor hunne rekening of verplichtten zich tijdelijk tot afstand van de proefstukken door de gezellen gemaakt om als ambachtsmeester te worden aangenomen.

Tal van parochianen stelden hun kar en paard, hun scuut en personeel een tijdlang beschikbaar, kosteloos het vervoer van een deel der materialen op zich nemend, anderen weder boden aan een aantal dagen om Gods wil te komen werken.

Een ieder, hoe arm ook, gaf vóór zijn sterven nog iets voor den bouw, deze een stuk land of een zooveelste uit de opbrengst van zijn

[1]) Afb. N°. 235 stelt voor een XVde-eeuwsch aflaatprentje, met het bovenschrift:

„O mijn alder liefste lief ontferm u mij(n)s —
„O me(n)sche ghede(n)ct mij(n)s —

en het volgende onderschrift:

„Item die paus Julius heeft ghegheve sestich dusent jaer oflaets tot dit gheb(e)t: „O heer Jh(es)u xp̄e (Christe), als dij(n) strenghe oerde(e)l ov(er) mij(n) arme ziel sal gaen, soe laet dij(n) bitter lijden voer alle mij(n) sonde(n) stae(n)."

land, gene zijn tabberd, zijn harnas, zijn boog, zijn ring, zijn koperen ketel, vlas of wol, of wat het zijn mocht.

Zelfs de meesters en de gezellen van den bouw gaven niet zelden, bij gemis aan iets beters, voor hun verscheiden een stuk gereedschap.

En de zieken, den patroon der kerk om herstel biddende, lieten zich dan soms wegen, en gaven hun gewicht in koorn aan de bouwkas, ook de indulgentias en de negligentias in den biechtstoel opgelegd, kwamen dikwijls den bouw ten goede, en, bleek dit alles te zamen niet voldoende, welnu dan werd niet zelden andere hulp ingeroepen.

Elke bijdrage voor den bouw eener kerk, een verdienstelijk werk geacht wordende, in staat om de tijdelijke straffe der zondige menschen te verminderen, zoo werden uit dien hoofde, door de kerkelijke Overheid, beschikkend over den haar toevertrouwden genadeschat, aflaten, vermindering van straf in uitzicht gevende, beschikbaar gesteld voor hen, welke als berouwvolle zondaars den bouw zakelijk steunden.

Bijna elke belangrijke kerk-, toren- of gasthuisbouw werd dan ook, soms zelfs bij herhaling, door aflaatbrieven gesteund, een aflaat in Middelburg in 1501, in processie met muziek ingehaald, verkrijgbaar niet enkel ter plaatse van den bouw, en aldaar, althans in Nijmegen in 1516 door de Predikheeren openlijk geveild, maar door verder daarmede rondreizende geestelijken, ook in de gewestelijke kerken en zelfs buitenslands.

Dit in hoofdzaak waren de wisselvallige bronnen van het bouwfonds, en, al naar deze, geheel afhankelijk als zij waren van de tijds- en handelsomstandigheden, van oorlog of vrede, van goede of slechte oogsten, van zware ziekten en rampen, soms veel, soms weinig opbrachten, werd de bouw met meerderen of minderen gang voortgezet, of soms jaren aaneen zelfs gestaakt.

Van daar, dat men niet zelden eene volle eeuw of langer nog, aan één en dezelfde kerk of toren bouwde en dien bouw soms in 't geheel niet ten einde bracht, deze toch hing geheel af van de daarvoor inkomende middelen, bleven deze uit, welnu dan werd de bouw, in afwachting van betere tijden, eenvoudig stop gezet.

Komst der Hervorming.

De XV^de^ eeuw met haar in vele opzichten verhoogd kerkelijk leven, met haar handelsbloei en welvaart is de eeuw waarin op kerkelijk gebied het meeste is gebouwd en gesticht, bijna al onze groote kerken zijn toen gebouwd, of vergroot en voltooid; tegen het laatst dier eeuw kwam er echter eene kentering, de onderhanden zijnde kerkgebouwen, vorderden

langzamer en in en met de XVI^{de} eeuw kwam er in hun bouw een bijna algeheele stilstand, zoodat wat toen nog niet voltooid was, meerendeels onvoltooid bleef.

Ná het midden dier eeuw is er geen enkele kerk meer vergroot of gesticht en op het laatst dier eeuw veranderde de eeredienst, veranderde het Katholieke kerkgebouw in een Protestantsch.

Reeds in de tweede helft der XV^{de} eeuw begon er in de godsdienstige opvattingen eene wijziging te komen en deden zich stemmen hooren tegen vele misbruiken welke met den kerkban, de aflaten, de vereering der heiligen en hun reliquieën, de biecht, enz. plaats hadden, stemmen ook, welke eene verbetering in tal van kloosters en in het leven van menig priester dringend noodig achtten, versterkt door tal van geschriften, waaronder die van Wessel Gansfoort, van Erasmus en anderen.

Steeds ernstiger en klemmender werd die drang, door de regeering echter beantwoord met verbodsplaccaten in 1521, met de instelling eener kerkelijke inquisitie in April 1522 en met ketterverbrandingen van af 1526.

In plaats van ingrijpende verbeteringen, in plaats van eene hervorming ten goede, kwam er nu eene splitsing in geloovigen en ongeloovigen, kwam er alom verzet en strijd, met dat gevolg, dat de zgn. ongeloovigen, voor welke geen plaats meer scheen of was in de kerk, welke van geene hervorming wilde weten, zich nu eene eigen Kerk stichtten, die der Hervormingsgezinden, der Protesteerenden, der Protestanten, welke, noodgedrongen, toen zij de macht daartoe bezat, eindelijk de vrije openlijke uitoefening van den vroegeren, den Katholieken godsdienst verbood.

Dit alles ging gepaard met vervolging, opstand en strijd, met een algeheelen ommekeer in het maatschappelijk en staatkundig leven; handel en nijverheid werden daarbij niet weinig gestoord, zoodat de welvaart in tal van Steden voor langen tijd veranderde in armoede en gebrek en toen er eindelijk hier weder betere tijden aanbraken, was de Katholieke godsdienst door den Protestantschen vervangen.

Voor die Protestanten had echter nu het kerkgebouw eene geheel andere beteekenis, slechts dat van een bedehuis.

Van daar dat men ze zoo goed mogelijk inrichtte in de overgenomen kerkgebouwen en in de eerste tientallen van jaren geen nieuwe, geen eigen kerken bouwde, en toen men eindelijk daartoe overging, had in dat tijdsverloop, de Middeleeuwsche bouwkunst plaats gemaakt voor eene nieuwe, eene andere kunstrichting en was de ervaring, de durf, het talent, onze vroegere bouwmeesters eigen, verdwenen en moest men weer kerken leeren bouwen en leeren overwelven.

Bijna eene volle eeuw toch, had het bouwen van grootsche kerken hier stilgestaan, en de kennis en vooral de ervaring, vroeger van vader op zoon, van meester op gezel overgaande, waren met de oude meesters en hun gezellen nu uitgestorven en begraven.

Met de oude bouwmeestersfamiliën, de Keldermans van Mechelen, de Gmünder's van Freiburg, de Parler's van Praag[1]), enz., die gedurende één of twee eeuwen beschikten over de ervaring in de Middeleeuwsche kunst bereikt, met die en andere bouwmeestersfamilies en met de oude bouwhutten, verdween het talent, om grootsche werken als vroeger te kunnen uitvoeren, met de bouwmaterie te kunnen tooveren, en van nu af krijgt de bouwkunst een meer individueel, een plaatselijk, een tijdelijk en mode-karakter.

Sacristy, schatkamer, kapellen en portalen.

Behalve het kerkgebouw dient mede met een enkel woord het daartoe behoorende te worden vermeld.

Bij elke kerk behoorde eene sacristy of gerfkamer, meestal benoorden het koor naast het hoogaltaar gelegen, dienend tot kleedvertrek voor de dienstdoende geestelijken en tot berging der altaarbenoodigdheden. Daarboven was niet zelden de in steen overwelfde schatkamer, waarin de kerkekas, de preciosa, de schenkingsbrieven en soms ook in eene stadsschrijn of kiste de stedelijke privilegiën werden bewaard. Dergelijke schatkamers vindt men nog in de St.-Maartenskerk te Groningen, in de Sint-Nicolaaskerk te Appingedam, enz.; ook de zgn. IJzeren kapel der Oude of Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam, waarin zich de giftbrieven en oorkonden dier stad bevonden, was een zoodanige schatkamer.

Behalve een grooter of kleiner aantal kapellen, waarvan meerdere door particulieren of gilden waren gebouwd, en met fondsen tot het doen van missen en voor een eigen priester waren beschonken, of hen tot grafkapellen dienden, hadden sommige kerken rijk behandelde open of gesloten portalen vóór de hoofdingangen, zooals de Sint-Joriskerk te Amersfoort, de Sint-Jan te 's Hertogenbosch (zie afb. N°. 227), de Sint-Servaas te Maastricht, de Sint-Stevens te Nijmegen (zie afb. N°. 232), enz.

Oxaal.

In vele kerken was vroeger het binnenkoor aan zijn voorzijde van het overige kerkgedeelte gescheiden door een oxaal of doxaal, zijnde

[1]) Stellig zouden ook wij een of meer Bouwmeestersfamiliën uit Utrecht, uit Groningen, uit 's Hertogenbosch, enz. kunnen aanwijzen, ware er niet zoo wanhopig veel uit ons geschiedverleden verloren geraakt.

meesttijds eene op kolommen met overwelving rustende tribune of gaanderij, bestemd voor het zangkoor, dat onder orgelbegeleiding aldaar lithurgische gezangen, doxologiën, vandaar de naam, ten beste gaf, ook werd van daar het Evangelie voorgelezen.

Misschien het eerst toegepast in de kerken met een hoog, boven een krocht, gelegen binnenkoor, vond het oxaal vooral in kloosterkerken veelvuldige toepassing; het voorste kerkgedeelte, het schip, diende dan voor de omwonenden en de leekebroeders, het achter- of het koorgedeelte voor de kloosterbroeders.

Afb. N°. 185 stelt voor het rijke XVII^{de}-eeuwsch marmeren oxaal van de Sint-Janskerk te 's Hertogenbosch (zie ook Frontispice III), afb. N°. 204 het eenvoudiger XV^{de}-eeuwsch eikenhouten oxaal van de gewezen Sint-Pieterskerk uit diezelfde stad, door dubbele deuren toegang gevend tot het koor met zijn beschilderd houten gewelf en afb. N°. 183 dat in de Sint-Pieterskerk te Leuven.

Van de vele rijk bewerkte oxalen onzer kerken zijn slechts enkele in beschadigden toestand overgebleven, een te Amersfoort, een te Rhenen en een in ter Apel (Prov. Gron.) Ook de Doemkercke tot Utrecht had een ocksaell, „van hetwelck A°. 1423 Heere Roloff van Dijffollt als nijen ghecoren byscop van Uttert wordt offgheroepen".

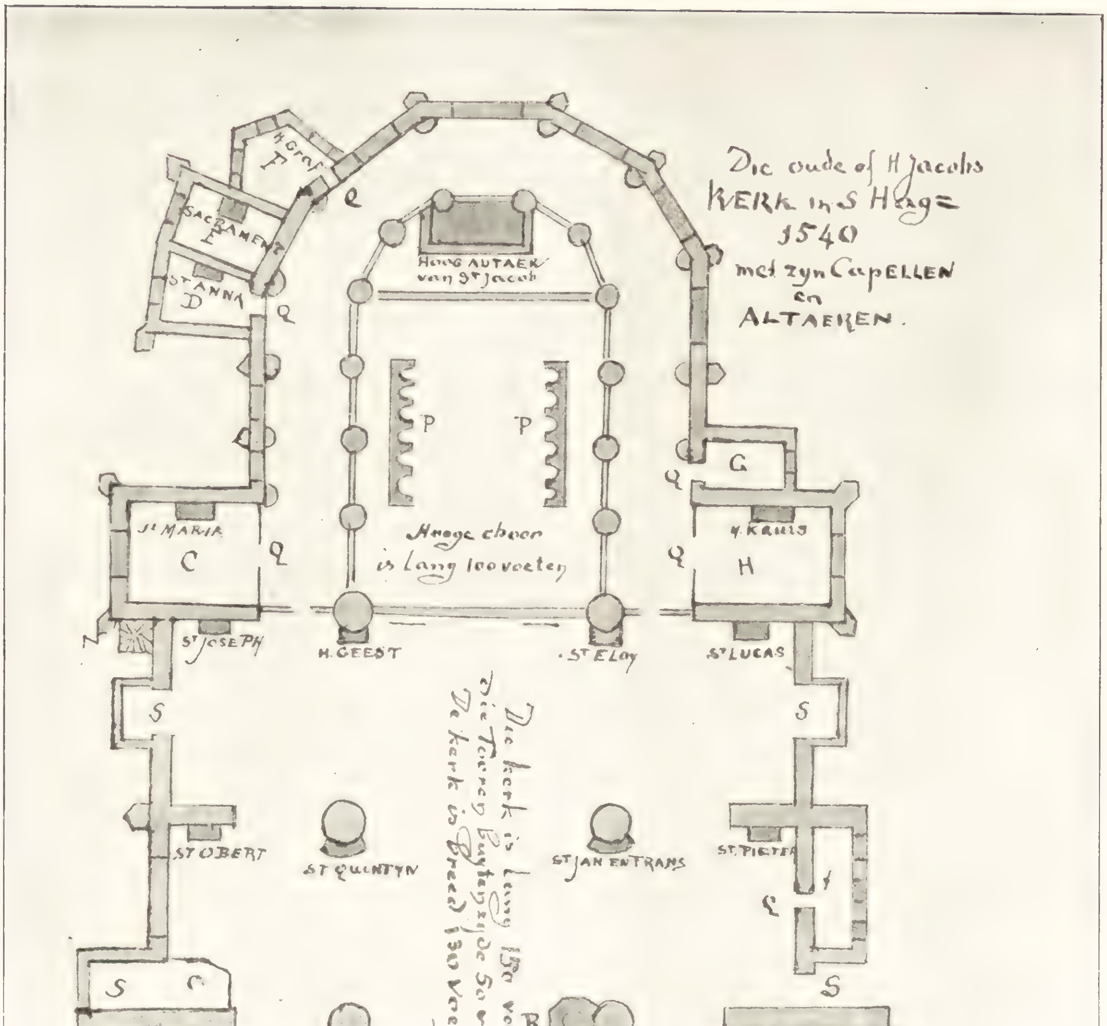
Staande op het oxaal in de Sint-Servaaskerk te Maastricht (een oxaal in 1732 afgebroken), ontvingen de Hertogen van Brabant, na bij voorafgaanden eed beloofd te hebben de privilegiën der burgers trouw te zullen handhaven, van dezen den eed van gehoorzaamheid. Waarschijnlijk hadden ook van af het oxaal na afloop van den Zondagsdienst, op last of verzoek der burgerlijke Overheid, de „kerckespraecken", zijnde de mededeelingen of publicatiën, plaats.

Altaren.

Behalve het hoogaltaar in elke kerk aanwezig, hadden de meeste kerken nog tal van bijzondere altaren, gewijd aan den patroon der kerk, aan de H. Maagd en aan tal van heiligen, meerendeels het resultaat van schenkingen of vrome stichtingen van particulieren, Gilden of Broederschappen.

Enkele onzer stadskerken hadden in de XV^{de} eeuw zelfs een 30 tot 50-tal altaren, veelal rijk behandeld en met zeldzaam snij-, beeld- en schilderwerk versierd, zie de afb. N$^{os.}$ 173 en 176.

Uit eene gelukkig bewaard gebleven teekening van het jaar 1540, afb. N°. 236, blijkt welke kapellen en altaren de Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage alstoen bezat, alsmede dezer ligging en stand. In het geheel had zij, behalve de sacristy en een vijfzijdige doopvontkapel, elf

Afb. N°. 236. De Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage met hare kapellen en altaren, naar eene teekening van A°. 1540.

kapellen, bezijden den kooromgang en de beuken uitgebouwd, en 22 altaren, op de teekening alle bij name aangegeven [1]).

In het hooge koor staan, behalve het hoogaltaar, gewijd aan St.-Jacob, ter weerszijden twee kanunnikenbanken, elk met 7 zitplaatsen, terwijl tegen een der zuidelijke middenpijlers zich de preekstoel bevindt; behalve den hoofdingang door den toren en 2 westelijke ingangen, één aan de noord- èn één aan de zuidzijde, heeft zij nog 4 zijingangen, meerendeels echter zonder buitenportalen.

Sacramentshuisjes, koorhekken.

In vele kerken ook stond op het koor een karakteristiek bewerkt Sacraments- of Heer Godshuisje, dikwijls in zandsteen bijwijze van à jourtoren behandeld (zie afb. N°. 186), doch ook deze zijn, behalve die in de kerk te Meersen, alle vernield en verdwenen.

In de kerken voorzien van een kooromgang of processiegang, was deze meesttijds door een sierlijk steenen, metalen of houten hekwerk van het binnenkoor met zijn iets hoogere bevloering gescheiden.

Een dergelijk hek met dubbelen breeden doorgang scheidde tevens het binnenkoor van het middenschip, getuige dat in de Sint-Gomaruskerk te Enkhuizen, zie afb. N°. 190, in de Sint-Bavo te Haarlem, in de Sint-Laurens te Rotterdam, zie afb. N°. 205, in de kerken te Alkmaar, Naarden, Monnikendam, enz.

Ook in den Protestantschen tijd is soms het binnenkoor van enkele kerken nog met eene kostbare afsluiting voorzien, getuige het XVII[de]-eeuwsch koperen koorhek in de Sint-Catharijne- of Nieuwe Kerk te

---

[1]) De in deze kerk staande altaren waren gewijd aan:

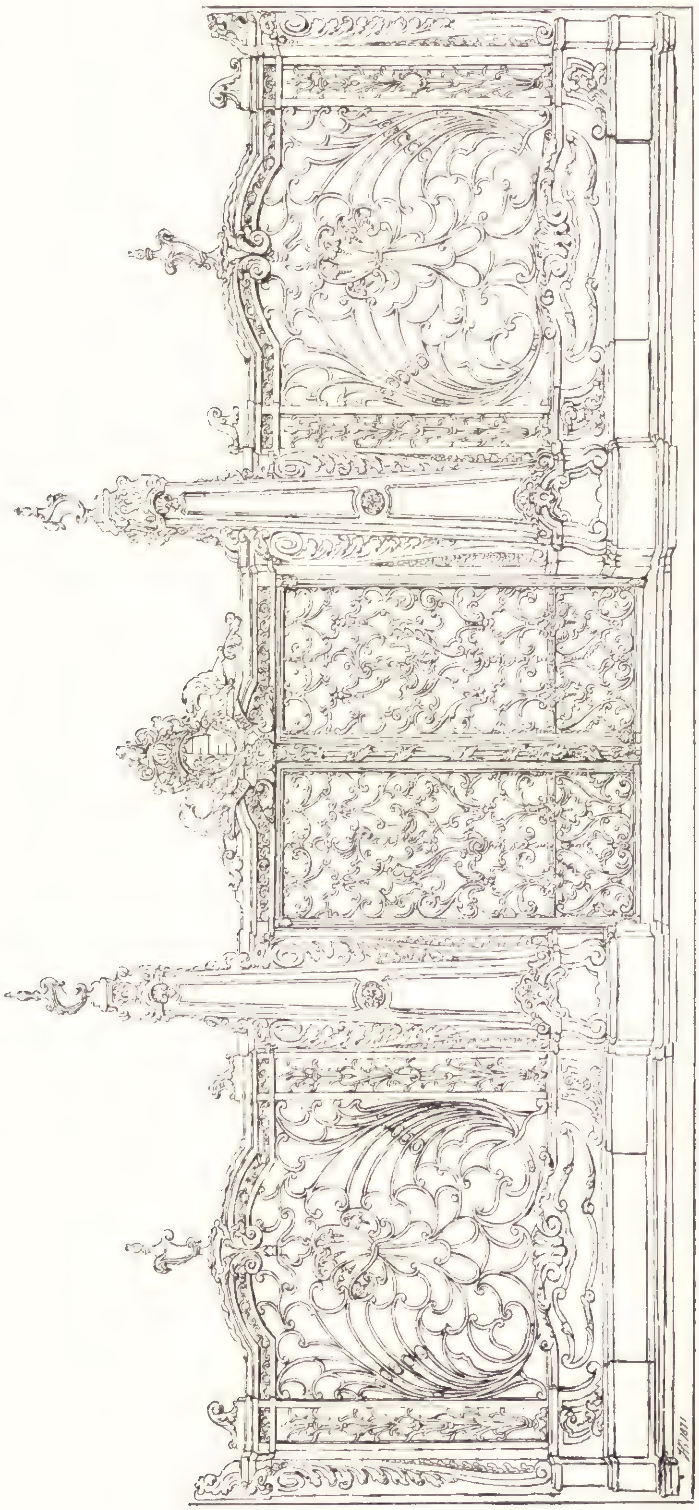
het hoofdaltaar aan St.-Jacob, den patroon der kerk; de overige aan St.-Joseph, den patroon van het timmerliedengilde; aan den H. Geest; aan St.-Eloy, den patroon van het smidsgilde; aan St.-Lucas, den patroon van het schildersgilde; aan St.-Obert, den patroon van het bakkersgilde; aan St.-Quintijn; aan St-Jan en Frans; aan St.-Pieter, den patroon van het vischkoopersgilde; aan St.-Anthony; aan St.-Crispijn, den patroon van het schoenmakersgilde; aan St.-Marten; aan St.-Cornelius; aan St.-Valentijn; aan St.-Christoffel; aan St.-Nicolaes en aan St.-Barbara, de patrones van het metselaarsgilde.

De altaren in de kapellen staande, waren gewijd: aan het H. Sacrament, aan St.-Anna, aan St.-Maria, aan het H. Kruis, aan St.-Katrina, aan St.-Cosmus en Damiaen. In de familiekapellen van de Werve en Boot stonden kennelijk grafmonumenten, in die van de familie van Assendelft stond een altaar, doch geen grafmonument.

In de eigenaardig uitgebouwde kapel van het H. Graf, benoorden den kooromgang, bevond zich waarschijnlijk een rijk gebeiteld Graf des Heeren, destijds in vele kerken aanwezig, terwijl de H. Geestkapel diende voor de uitdeelingen der H. Geestmeesters.

Het orgel, nu staande tegen den west- of torengevel, stond toen zooveel kleiner zijnde, achter het St.-Anthony-altaar, boven den noordelijken middeningang.

Amsterdam, door Johan Lutma ontworpen en uitgevoerd en het, ter vervanging van een houten, in 1743 tusschen marmeren piedestals besloten koperen hek in de Onse Lieve Vrouwekerk te Dordrecht, zie afb. N°. 237.

Afb. N°. 237. Het koperen koorhek in de Onse Lieve Vrouwekerk te Dordrecht.

* * *

In de kapellen, in den kooromgang, de zijbeuken en ook midden in het koor van enkele kerken, vondt en vindt men nog dikwerf grafmonumenten, aldaar opgericht ter eere van de stichters of weldoeners dier kerk, van den Heer der Stad of van een Bisschop of gewestelijk Vorst, en in lateren tijd die van beroemde vlootvoogden, monumenten, meestal door de eerste beeldhouwers van hun tijd ontworpen en gebeiteld. Van de ouderen zijn er betrekkelijk weinige geheel ongeschonden overgebleven, daaronder behooren die in de Onse Lieve Vrouwekerk te Breda, zie afb. N°s. 207 en 208. Ook van de dikwijls rijk gebeitelde grafzerken, in menige kerk de geheele bevloering dekkend, is het meerendeel tot bijna onkenbaar wordens afgeloopen of moedwillig vernield of verbruikt.

Kerk-ameublement.

Tot het ameublement eener kerk behoorde de preekstoel, het orgel, de doopvont, de gestoelten, de lezenaar, de lichtkronen en kaarsenstandaards en in lateren tijd ook de biechtstoel, de communiebank, enz.

Preekstoelen van vóór de XV^{de} eeuw bezitten wij slechts één enkele, een baksteenen, in een dorpskerkje in Groningerland, te Fransum; uit de XV^{de} eeuw zijn er, behalve in de musea, nog een paar in dienst, een zandsteenen in beschadigden toestand, o. a. in de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, terwijl Delft, Enkhuizen en 's Graven-

Afb. N⁰. 238. Preekstoel in de Nieuwe o Sint-Catharijnekerk te Amsterdam, naar photo.

hage, afb. N⁰. 219, elk nog in 't bezit zijn van een rijk bewerkte eikenhouten preekstoel uit het midden der XVI^{de} eeuw, alzoo nog uit den Katholieken tijd, in hun ornamentale behandeling echter reeds duidelijk eene kentering in de godsdienstige begrippen aantoonend.

Onze overige preekstoelen zijn alle van lateren, uit den Protestantschen tijd; eenheid van vorm, van decoratieve en symbolische versiering mist men daarin, zij zijn goed of slecht, rijk of arm, al of niet met symbolisch ornamentwerk of bijbelsche tafreelen versierd, al naar de keuze van den schrijnwerker, een meer of min gelukkige en het kerkbestuur ruim bij kas of streng van opvatting was; tot de 't rijkst behandelde, behooren de eiken preekstoel met trap en klankbord in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, in de jaren 1647—'49 door A. Vinckenbrinck gebeiteld, zie afb. N°. 238 en de wit marmeren preekstoel in 1754 in de Groote Kerk te Dordrecht geplaatst; op de afb. N°s. 203, 204, 205, 212, 213, 215 en frontispice III komen verschillende iets meer of minder uit.

Orgels, doopvonten, koorbanken.

Orgels uit den middeleeuwschen tijd zijn er in onze kerken nog slechts enkele en die enkele van zeer bescheiden afmeting.

Blijkens afb. N°. 193 was de Sint-Pieterskerk te Utrecht nog in het bezit van het hare, toen Saenredam in 1636 die kerk in teekening bracht; afb. N°. 213 toont het beroemde orgel van de Sint-Bavo te Haarlem, in de jaren 1735—'38 gemaakt, met zijn 5000 pijpen, 60 stemmen en 15 tongwerken; de afb. N°s. 183, 203, 204 en 218 toonen er mede.

Vrij groot is nog het aantal doopvonten uit vroegeren tijd, waaronder ware meesterstukken van kopergietkunst, o. a. in de kerken te Breda (zie afb. N°. 155), te 's Hertogenbosch (zie afb. N°. 171), te Zutphen, enz.; de karakteristieke Romaansche steenen doopvonten (zie afb. N°. 152) zijn nu bijna alle naar de musea verhuisd [1]).

Rijk bewerkte kanunnikenbanken of koorgestoelten, vroeger in alle kapittelkerken aanwezig, zijn evenals de gestoelten onzer kloosterkerken bijna alle verdwenen, alléén in de Sint-Maartenskerk te Bolsward, in de O. L. Vrouwekerk te Dordrecht, in de Sint-Bavo te Haarlem, in de Sint-Lambertuskerk te Wouw en in de gewezen Kloosterkerk te Ter Apel (Gron.), vindt men nog waardevolle voorbeelden van het rijke vroegere ameublement onzer kerken, welke soms een schat van kunstwerken van allerlei aard bezaten, dikwijls tevens op het eigenaardigst den overgang tot en het verschil van de Middeleeuwsche kunst met die der Renaissance aantoonend.

Eigenaardig vooral spreekt dit verschil waar men, zooals in den Dom te Osnabrück, al de verschillende grafmonumenten en grafzerken in opvolgende tijdsorde heeft geplaatst langs de wanden van den omgaanden kloostergang, aldus een volledig overzicht gevend van het verschil in kunstopvatting en van het symbolisme van af de XIII^{de} tot aan de XIX^{de} eeuw.

[1]) Het Provinciaal Museum te Assen vooral is daarin rijk gesorteerd.

De Klok. De Kerktorens.

Ofschoon bij de eerste, de houten kerkjes nog onbekend, begon toch reeds in den Carolingischen tijd de kerktoren als trap- en klokketoren in gebruik te komen. Het uurwerk toen nog tot de zeldzaamheden behoorend, diende de klok voor allen, die in haar omtrek woonden tot uurwerk tevens. Zij bepaalde het begin der verschillende kerk- en kloosterdiensten, zij riep de geloovigen ter kerke en zij bepaalde den tijd van den dag, het morgen-, middag- en avonduur, waarnaar zoowel het openbaar als het huiselijk leven zich regelde.

Reeds spoedig onmisbaar geworden, kreeg zij bij voortduring eene grootere taak, eene taak die, waar de middelen en de toren zulks toeliet, werd verdeeld over verschillende klokken van onderscheiden klank- en toonzwaarte, die te zamen geluid, één harmonisch geheel vormden.

De uur- of werkklok gaf aan de metten, de noen en de vesper, de dagverdeeling in morgen, middag en avond; het misklokje waarschuwde voor het begin van den dienst; terwijl de slaap- of vuurklok 's avonds waarschuwde om de vuren te dooven, luidde de poortklok een kwartier vóór dat de poortdeuren gesloten werden; de brandklok riep de poorters op ter blussching en redding, de feestklok ter feeste en de wapenklok ter verdediging van stad of dorp.

De noodklok klonk bij overstroomingen, de doodsklok ná het afsterven van een dorps- of stadgenoot en bij diens teraardebestelling; de raads- of schepenenklok riep de schepenen en raadsleden ter vergadering en de onweersklok, trachtte al luidend, zooal niet het onweder te verdrijven, dan toch het inslaan van den bliksem te voorkomen.

Zoo had elke klok haar eigen beteekenis, haar eigen taak, en in overeenstemming daarmede ook een eigen doopnaam, vaak dien van Maria of van een heilige, met een randschrift, meestal in 't latijn, zelden in de volkstaal, die taak verklarend. Ten behoeve der inderdaad onmisbare klok, werd bijna elk kerkgebouw oudtijds dan ook van een toren of klokkenhuis voorzien.

Die toren, meestal tegen den westgevel in de as der kerk geplaatst, diende tevens tot hoofdingang en portaal en boven dat portaal tot galerij of kapel, of tot plaatsing van het orgel en ten dienste van het zangkoor.

Onze Romaansche kerken hadden niet zelden in plaats van één midden-, twee kleinere hoektorens, aan den westgevel de zijbeuken afsluitende, zie de afb. Nos. 184 en 202.

Bij gebrek aan middelen of in afwachting van den torenbouw, die veelal het laatst uitgevoerd wel eens geheel achterwege bleef ook, plaatste

men bezijden de kerk niet zelden een open klokgestoelte of een eenvoudig houten klokkenhuis. Soms ook vergenoegde men zich met een klein torentje, met een dakruitertje op de nok van het kerkdak, bij voorkeur op de kruising van het langs- met het dwarsschip geplaatst, dat zich een enkele maal ontwikkelde tot een monumentalen kruistoren, bovendaks dan wel lantaarnsgewijze opgetrokken, zooals bij de O. L. Vrouwekerk te Roermond en bij de Sint-Jan te 's Hertogenbosch, ten einde van binnen aan het kruisvak meerdere beteekenis, grootere hoogte en tevens bovenlicht te kunnen geven.

Afb. N°. 239. Gezicht op de Sint-Willebrorduskerk met kruistoren te Hulst.

Onze sierlijkste kruistoren is die van de Sint-Bavo te Haarlem, zie afb. N°. 211, geheel van hout met lood bekleed, in de jaren 1523—'30 gebouwd, nadat de aldaar ten deele reeds opgetrokken steenen kruistoren, wegens het gevaar dat zijn zwaarte voor den onderbouw opleverde, was afgebroken.

Eigenaardig met zijn XVI^{de}-eeuwsche spits is de 79 M. hooge achtzijdige kruistoren van de kerk te Hulst, zie afb. N°. 239; in het naburige Vlaanderen vindt men trouwens tal van kerken met kruistorens.

Mochten enkele kerken zich blijven behelpen met een eenvoudig klokkenhuis [1]), andere trachtten juist haar uiterlijk aanzien te verhoogen,

[1]) Vrijstaande klokkenhuizen vindt men nog: in Enkhuizen bezijden de Westerkerk, in Leiden bezijden de Hooglandsche Kerk; het klokkenhuis bij de St.-Pieterskerk aldaar, in 1512 na de instorting van haren westtoren geplaatst, is in 1745 afgebroken, evenals in 1804 het klokkenhuis dat in Haarlem van af 1479 benoorden de St.-Bavo stond (zie afb. N°. 211).

Ook te Sneek staat nog een klokkenhuis bezuiden hare parochiekerk, dat in Hoorn is echter reeds in 1482 afgebroken.

Te Gasselter Nijveen (Drente) hing of hangt nog steeds de klok in een eiken-

door zich, gelijk de O. L. Vrouwekerk in Roermond, de Mariakerk in Utrecht, en de St.-Servaas- en de O. L. Vrouwekerk in Maastricht met tal van torens te tooien, zie de afb. Nos. 182 en 201; dit bleef echter eene eigenaardigheid vooral van de Romaansche kerken; nadien bepaalde men zich meest tot den bouw van een enkelen toren.

Naarmate de Steden grooter en welvarender geworden, haar oude kerken door nieuwe, ruimere vervingen, namen ook de torens in afmeting en vooral in hoogte toe, opdat de stem harer klokken zich te duidelijker over de Stad en haar vrije kon doen hooren, en haar toren zich des te duidelijker in het landschap of van uit zee kon doen zien, en zooveel te eer haar burgers van uit de verte het „welkom" kon toeroepen.

Soms ook was er zelfs een stille wedijver tusschen enkele Steden of dorpen onderling, over het bezit van den sierlijksten of hoogsten toren, en toen, tegen het midden der XIVde eeuw, het klokkenspel in gebruik kwam, nam de toren daarvoor nu niet zelden den à jour of lantaarnvorm aan.

Van af de XIVde eeuw worden de torens der stedelijke hoofdkerken steeds sierlijker, grootscher en monumentaler opgevat, en die der dorpskerken niet zelden van steenen helmen of spitsen voorzien, ten einde bij het veelvuldig inslaan van den bliksem brand te voorkomen [1]).

Domtoren te Utrecht.

De Bisschopsstad Utrecht was reeds vroeg met een monumentalen torenbouw vóórgegaan, zij toch bouwde in de jaren 1317—'82 haren Domtoren, nu een vrijstaande doorgangstoren, doch tot in Augustus 1674 verbonden met het middenschip der kerk en deze tot hoofdingang dienend.

„Dese onse Doem is niet alleen een baak voor de schippers in de Zuydezee en op den Ryn, maar ook een lanteern voor onse nabueren, een verwondering voor de vreemden en een cieraet van onse stadt, want hy kan gesien en de klank van syn klocken gehoort worden van meer dan 25 steden en ontalrijke dorpen rondom hem gelegen.

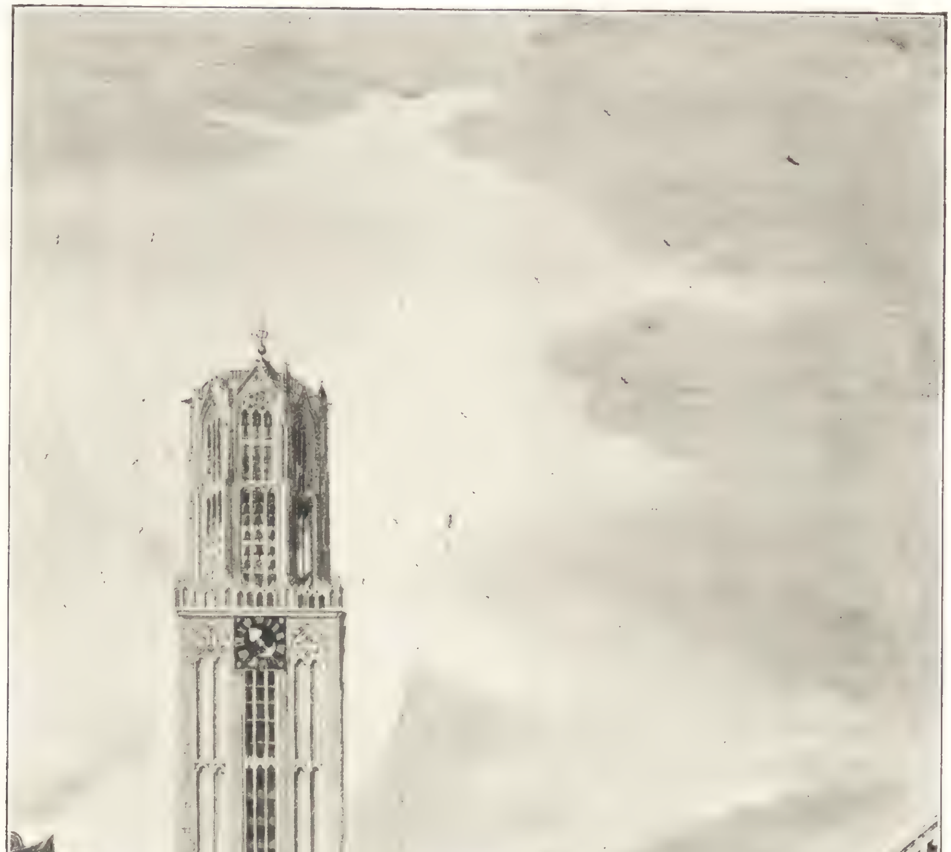
„Daar hangen in het groote Beyerwerck 13 clocken wegende 62,722

boom, evenals zulks tot in 1790 ook in Zuylichem het geval was, toen echter moest die boom, die gestorven was, gerooid worden en werd de klok verkocht.

Open klokgestoelten vindt men nog in verschillende dorpen, o. m. in Dorkwert, Middelbert, Lutje-Maarslagt, Oldekerk, Opwierde, in Wagenborgen, Solwert en Wierum in de provincie Groningen, en in Drogeham, Greonterp, Oosterzee, Noorder Dragten, Oosterwolde en Ypekolsga in Friesland.

[1]) Van onze stadstorens heeft alleen de Oude Kerkstoren te Delft een steenen helm; dorpstorens met gemetselde spitsen zijn er echter nog vele, vooral in Noord-Holland; eigenaardig vooral zijn die te Chaam in Noord-Brabant uit de XVde en te Schildwolde in Groningerland uit de XIIIde eeuw.

ponden metaal en de klepels en ander toebehooren over de 6000 pd. en

Afb. N⁰. 240. De Domtoren te Utrecht, naar eene teekening van J. de Beijer van het jaar 1746.

noch 21 clocken tot het kleyn Beyerwerck en een heerlycke slagtclock", aldus Andries Schoenmaker in een zijner vele handschriften.

Deze Domtoren, zie de afb. N°s. 228 en 240, aan zijn voet 19 M. in 't vierkant, met hoogen doorgang breed 4.65 M., heeft drie omgangen, vanwaar men een prachtig overzicht heeft over Stad en Land.

Op den tweeden omgang, op 68.40 M. straat, begint de achtzijdige open lantaarn met de klokken en op 95 M. ligt de derde ommeloop, de geheele torenhoogte is 109 M.

Geen vreemdeling, tenzij hij opzag tegen het beklimmen der 460 treden, verzuimde vroeger, in Utrecht zijnde, het grootsche en uitgestrekte vergezicht dat haar toren aanbood, te genieten, trouwens eene torenbeklimming behoorde blijkens de reisbeschrijvingen, oudtijds, altijd tot het program van een stadsbezoek.

Afb. N^0^. 241. De Onse Lieve Vrouwetoren te Amersfoort, naar photo.

Uit de 65 jaar aan den torenbouw besteed, blijkt, dat dit werk niet is aanbesteed en uit een daarvoor voorhanden bouwfonds bestreden, maar in eigen beheer, met of zonder spoed is uitgevoerd, al naar de middelen daartoe inkwamen.

Aan sommige torens, o. a. aan den 108 M. hoogen Nieuwen Kerkstoren te Delft, zie afb. N°. 174, is bijna eene volle eeuw, van 1396—1496

Afb. N°. 242. De Sint-Cunerakerk met toren te Rhenen, naar eene teekening van P. Saenredam van 27/28 Juni 1644.

gewerkt, zelfs de 98 M. hooge Onze Lieve Vrouwetoren te Amersfoort, zie afb. 241, uit de rijk voorziene bedevaartskas bekostigd, en vanwege zijnen sierlijken vorm en opgaanden traptoren, oudtijds „de Onse Lieve Vrouwe met het Kindeken Jhesus" van Amersfoort genoemd, vorderde nog 24 jaar (1447—1471) en de 79 M. hooge zandsteenen toren der Sint-Cunera-, der bedevaartskerk te Rhenen nog 39 jaar (1492—1531), zie afb. N°. 242.

Voortvarender was de stad Groningen, welke, na de instorting van haren tweeden Sint-Meertenstoren, onmiddellijk tot den herbouw besloot en dien binnen 13 jaar tijds, van 1369—1382, voltooide; het is een echt monumentale toren, vóór den brand van A°. 1575 ± 120 M., doch sedert den herbouw in A°. 1627 nog 95 M. hoog, zie afb. N°. 243.

Onvoltooid gebleven torens.

Enkele steden, hoezeer met een torenbouw begonnen, hebben dezen echter niet meer kunnen voltooien.

De stad Den Briel, welke na de instorting in 1456 van haren, pas 40 jaar te voren gebouwden toren den bouw van een nieuwen toren begon, zag zich, halverwege gekomen, verplicht dien bouw voor goed te staken.

Hetzelfde had plaats in Dordrecht, zie afb. N°. 71, in Leeuwarden, in Wijk-bij-Duurstede, in Zierikzee, enz.

Laatstgenoemde stad begon in haar bloeitijd, in het midden der XV^de^ eeuw, met den bouw van een grootschen toren, een ware reuzentoren, bestemd om de grootste, de hoogste en de monumentaalste toren van ons land te worden.

Een der leden van de beroemde bouwmeestersfamilie De Keldermans van Mechelen, werd daartoe het ontwerp en de uitvoering van den bouw opgedragen; die in 1454 begonnen, in 1477 op 50 M., nauwelijks één vierde harer hoogte, werd gestaakt. Een storm toch vernielde op 27 Sept. 1477 de Zierikzeesche handelsvloot en sedert

Afb. N°. 243. De Sint-Martinitoren te Groningen, gebouwd in de jaren 1369—'82, naar photo.

was die stad, door meerdere rampen getroffen, niet meer bij machte haren torenbouw voort te zetten en te voltooien.

Nieuwe Kerkstoren te Amsterdam.

In de Vroedschapsvergadering van 2 Sept. 1645 werden Heeren Burgemeesteren dier stad gemachtigd om voor de Nieuwe, de gewezen Sint-Catharijne Kerk op den Dam een monumentalen toren te bouwen, en den 20sten Juni 1647 werd plechtig de eerste steen gelegd van den in opbouw 19.30 M. breeden voet.

In 1652 echter, toen de bouw nog slechts tot op 11 M. + straat gevorderd was, werd deze voorloopig gestaakt, ten einde met des te meer kracht den bouw van een nieuw raadhuis te kunnen beginnen.

Die voorloopige staking veranderde echter in eene blijvende, de tijd toch van grootsche werken zonder eenig direct nut was eindelijk voorbij, en de toren bleef 11 M. hoog, tot de Vroedschap in 1785 besloot om dien sta in den weg af te breken en zóó verdween, op een paar contreforten met een daartusschen geslagen spitsbogig gewelf na, deze ter kwader ure begonnen toren [1]), op afb. N°. 244 als voltooid voorgesteld en waarvan het houten model in het Rijksmuseum bewaard wordt.

Tot de enkele kerktorens, zich door eenvoud en sierlijkheid onderscheidend, behoort die van de Bakenessekerk te Haarlem, welke, ofschoon in het begin der XVI^{de} eeuw gebouwd, nog volop middeleeuwsch is, zie afb. N°. 245. De vierkante baksteenen onderbouw slechts door enkele nissen geleed, eindigt in een omloop met balustrade tot afsluiting, op welken omloop de achtzijdige zandsteenen bovenbouw begint, met open peervormige bekroning. In de bovenste galmgaten hingen voorheen de klokken van het klokkenspel, in 1795 ten bate der Stadsfinanciën verkocht.

Hoe rijk sommige buitenlandsche Steden, met name: Antwerpen, Freiburg, Keulen, Rouaan, Straatsburg, Ulm, enz. haar torens in de middeleeuwen lieten uitvoeren, blijkt uit de prachttorens welke zij nog bezitten.

Die rijke torenbouw komt ten volle uit op een schilderstuk van Jan van Eyck, de Heilige Barbara voorstellende [2]), gezeten aan den voet van

---

[1]) Ik zeg „ter kwader ure" begonnen, de tijd toch voor het bouwen van monumentale torens was reeds voorbij, men had ook daarin de noodige ervaring reeds verloren, zoodat het misschien zeer gelukkig was, dat de bouw niet is voortgezet en voltooid.

[2]) Sint-Barbara, de patrones der steenhouwers en metselaars, wordt meestal met een toren voorgesteld, omdat zij, tot straf voor haren overgang tot het Christendom, door haar vader in een toren opgesloten, daarin als martelares stierf.

Afb. N°. 244. De Dam met het Raadhuis, de Waag en de Nieuwe Ker

msterdam met haar wel begonnen, doch onvoltooid gebleven toren.

een in opbouw zijnden toren, afb. N°. 246; de achtzijdige, druk bewerkte, met hoekcontreforten voorziene toren, is reeds gevorderd tot den tweeden trans. Onder een afdak is de steenhouwerij en daarnaast ligt een groote voorraad nog te behakken steen, die nà bewerkt te zijn, wordt opgeheschen met behulp van een op den toren staanden bok, en van een binnen de bovenverdieping zichtbaar groot rad, door trappers rondbewogen.

Met onzen grootsch opgevatten middeleeuwschen kerkenbouw eindigde tevens onze monumentale torenbouw.

Onder het betrekkelijk klein aantal kerktorens, tijdens en nà de Renaissance gebouwd, bezitten wij er geen enkele, die in kunstwaarde gelijkstaat met de beste uit de voorafgaande periode. Zoolang men in de XVI^de^ eeuw in den torenbouw nog de middeleeuwsche traditie bleef volgen, getuige de Bakenessetoren in Haarlem, afb. N°. 245, die van Enkhuizen, afb. N°. 247, die van Monnikendam en de Oude Kerkstoren van Amsterdam, was de oplossing meestal eene ge-

Afb. N°. 245.
De Bakenessetoren te Haarlem, naar photo.

Afb. N°. 246. Sint-Barbara, volgens een schilderstuk van Jan van Eyck van A°. 1437, gegraveerd door C. van Noorde in 1769.

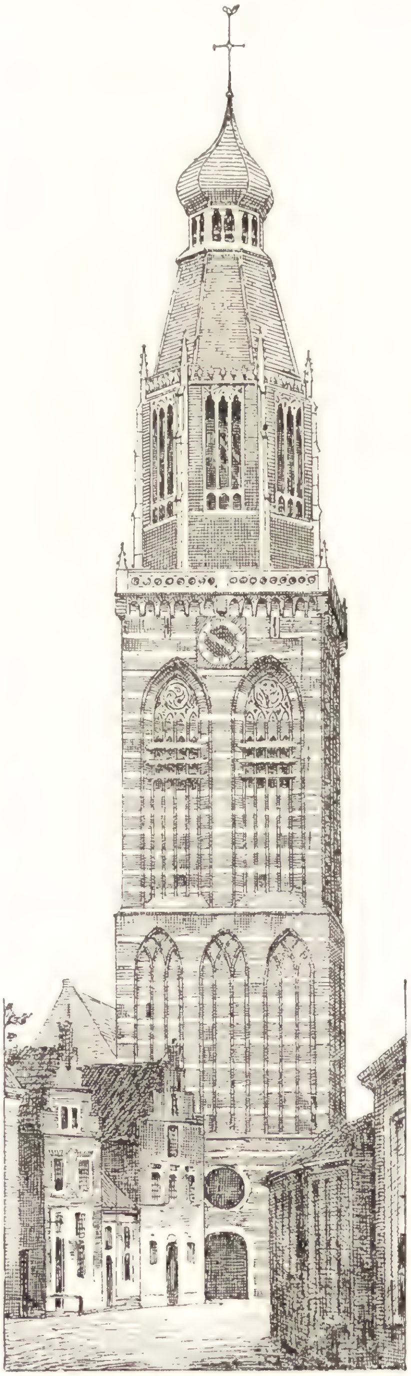
lukkige, doch naarmate men daarvan afweek, verloren onze torens aan karakter, aan cachet, aan elegance, tot men eindelijk alle ervaring en durf in den torenbouw verloren had, en het werkelijk gelukkig was, dat er maar weinige gebouwd werden, getuige de XVII^de^-eeuwsche toren der Nieuwe- of Sint-Annakerk te Haarlem, zie afb. 248.

Het Protestantsche Kerkgebouw.

De Hervormde of Protestantsche Godsdienst, dien der Katholieken vervangende, nam diens kerkgebouwen over, en richtte deze nu, de altaren, beelden, crucifixen, schilderingen en sacramentshuisjes daaruit verwijderend, zoo goed mogelijk naar de eischen van zijn eeredienst in.

Feitelijk gevoelde dat nieuwe geloof zich echter in die Katholieke kerkgebouwen allesbehalve te huis en waren deze daarvoor ook minder geschikt, doch de omstandigheden lieten in den aanvang niet toe eigen kerken te bouwen, en zoo bleef men zich behelpen en leerde men zich schikken, tot men eindelijk de behoefte aan een doelmatiger, een geëigend kerkgebouw blijkbaar niet meer gevoelde.

Daar echter, waar nog geen katholieke kerk bestond of deze onbruikbaar was geworden en ook dáár, waar na uitleg de Steden, in hare nieuwe wijken behoefte aan een kerkgebouw kregen, besloot men tot het stichten van bepaaldelijk voor den Protestantschen eeredienst ontworpen en ingerichte kerkgebouwen.

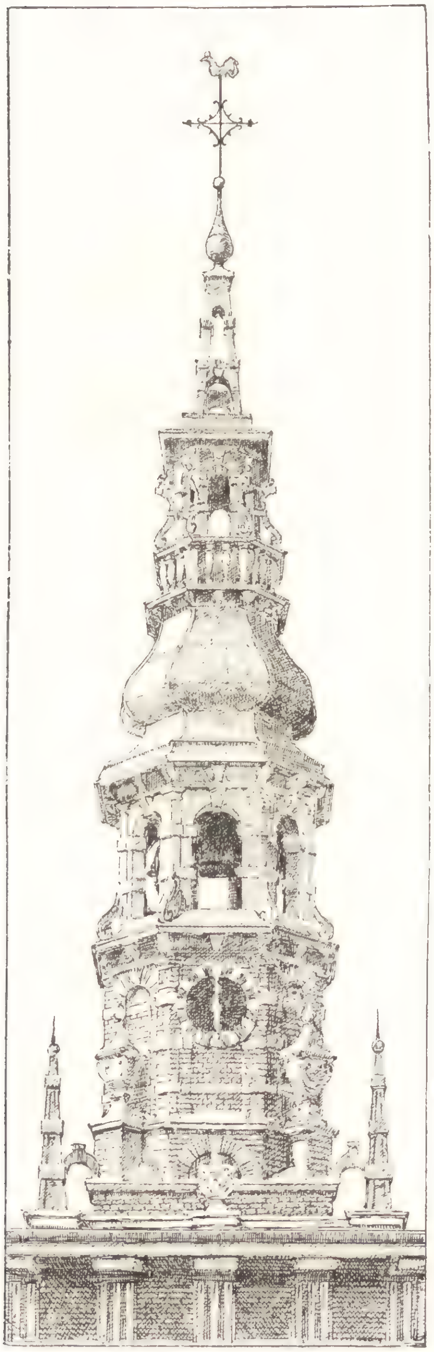
Afb. N°. 247. Toren der Sint-Pancraskerk te Enkhuizen.

Kerk te Willemstad.

Willemstad ging daarin voor.

Die nieuwe, eerst ná de Hervorming gestichte stad, zie deel I, blz. 200, bezat geen kerkgebouw voor haar bewoners en haar garnizoen; vandaar

dat men hier reeds in 1582 begon met den bouw eener Protestantsche kerk, waarvoor bij den aanleg der stad, een groot omgracht plein, op het einde harer hoofd of Voorstraat, was vrijgehouden en als kerkplein ombouwd.

Afb. N°. 248. De toren der St.-Anna- of Nieuwe Kerk te Haarlem.

Aan bouwmeesters in Dordrecht en Middelburg werden daarvoor ontwerpen gevraagd, en dat eener achtzijdige kerk met houten koepelgewelf, uit Dordrecht ontvangen, gevolgd. Vanwege de weinige middelen, daarvoor jaarlijks beschikbaar, vorderde de bouw slechts langzaam en was deze eerst in 1604 voltooid.

Het is een eenvoudig kerkje van ± 18 M. binnen-diameter bij ± 20 M. hoogte onder het halfrond gewelf, goed opgevat en een karakteristiek gebouw, ons eerste Protestantsche kerkgebouw.

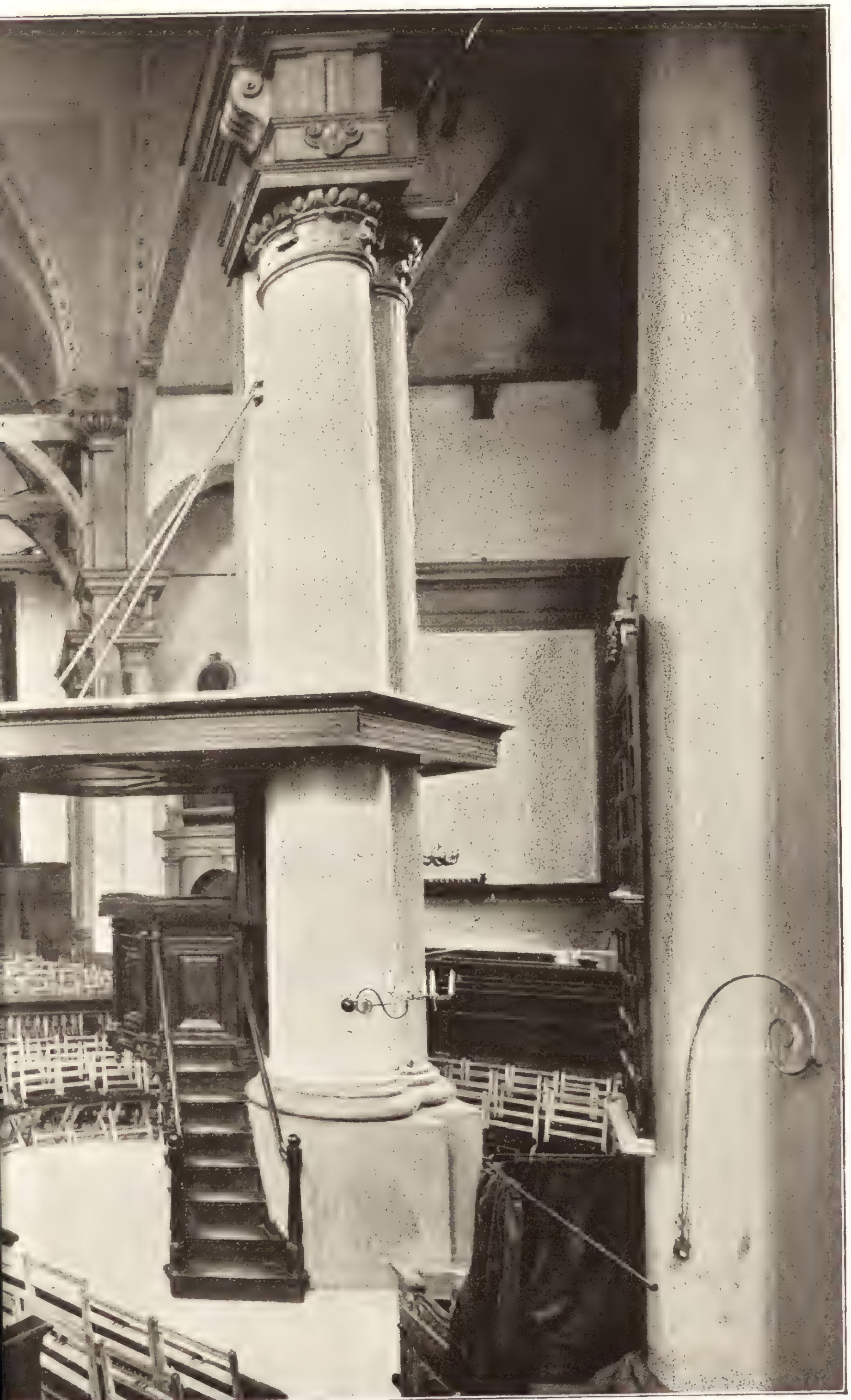
Zuiderkerk te Amsterdam.

In hare Vroedschapsvergadering van 21 Januari 1602 besloot de Overheid van Amsterdam: „Also men (God Loff) dagelijx bewind, dat dese stad van tijt tot tijt, meer ende meer toeneempt, ende volckrijcker word, sulx dat de kercken binnen deselve stad soe wanneer Godes heylige woord aldaer wordt gepredickt, deur den grooten toeloop van 't volck dicwils te cleyn, ofte nyet bequaem sijn, omme de predicatien bescheiden te mogen hooren: dat soe buyten St.-Anthonis- als buyten de Haarlemmerpoorten eenige plaetsen sullen worden gedisponeert, alwaer ter gelegender tijt eenige kercken, ten eynde aldaer sich gepredickt en Godes woord gecundicht mach worden, souden mogen worden gesticht ofte gefundeert."

Ingevolge dat besluit brachten de daartoe gecommitteerde heeren in de vergadering van 5 April 1602 twee caerten ter tafel, aenwijsende de plaetsen al waer die beide kerken het geschikst

Afb. N⁰. 249. De Noorderkerk te Amster

ɔouwd in de jaren A°. 1620—'23, naar photo.

konden worden gesticht, doch aengesien „den staet der stad voor dese tijt nyet draegelijck soude wesen te supporteren de costen tot opmaeckinge der voorzegde kercken nodich", werd dezer bouw voorloopig uitgesteld.

Na nieuwen aandrang begon men in Augustus 1603 met de fundeering van één dezer, de Zuiderkerk, doch het bleef bij de fundeering; eerst tegen het einde van 1606 werd de bouw voortgezet en 21 Mei 1611 was deze voltooid en had de inwijdingspredikatie plaats.

Die Zuider-, of eerste Protestantsche kerk van Amsterdam, in hoofdzaak misschien ontworpen door H. de Keyser [1]), de Mr. beeld- en steenhouwer dier Stad, was echter met haar indeeling in midden- en zijbeuken nog geen Protestantsche kerk, men had zich blijkbaar de eischen eener zoodanige kerk nog niet voldoende ingedacht, en toen op 9 Sept. 1620, mede in Amsterdam, de eerste steen werd gelegd van eene tweede Protestantsche, de Westerkerk, was ook deze in grondvorm nog eene Katholieke kerk, doch zonder koor.

De Kerk te Blokzijl.

Intusschen had ook de jonge, in 1580 omwalde, havenplaats Blokzijl, (zie deel I, bladz. 246) bij gemis aan eenig kerkgebouw, zich in 1607—'10 eene Protestantsche kerk gebouwd, en daarvoor den kruisvorm aangenomen, bestaande uit twee elkaar in hun midden kruisende schepen, van 27.90 M. lengte bij 10.70 M. breedte, schepen gedekt met een houten tongewelf.

Met dit hoogst eenvoudig plan, eenvoudiger, elastischer, en minder kostbaar dan het achtzijdige van Willemstad, was inderdaad de doelmatigste planvorm voor een Protestantsche kerk gevonden, welke nu door Hendrick Jacobsz. Staets [2]), den Mr. Stadstimmerman van Amster-

[1]) Zooals in eene studie over „Protestantsche Kerkgebouwen", in Oud-Holland, jaarg. 1901, door mij is meegedeeld, was destijds het beheer der Openbare Werken in Amsterdam, toevertrouwd aan: een Mr. Steen- en Beeldhouwer, een Mr. Metselaar en een Mr. Timmerman, elk aan het hoofd zijner werkplaats staande, vandaar, dat bij de werken op stadskosten uitgevoerd, deze drie meesters, elk voor zijn deel, betrokken waren en dus bezwaarlijk één hunner als de ontwerper kan worden aangewezen.

[2]) Was inderdaad het ontwerp van de Zuider- en Westerkerk van Amsterdam in hoofdzaak het werk van H. de Keyser, dan moet dat harer Noorderkerk, dat in allen deele een ander karakter en behandeling toont, in hoofdzaak het werk zijn van H. J. Staets, in zijn tijd dan ook als de ontwerper genoemd.

dam in 1620—'23 gevolgd werd bij den bouw der derde Protestantsche kerk in die Stad, de Noorderkerk.

Afb. N°. 250. Buiten-aanzicht der Noorderkerk te Amsterdam.

In Blokzijl vrij armoedig opgevat en behandeld, had Staets, om de

Afb. N⁰. 251. De Nieuwe of Noorderkerk

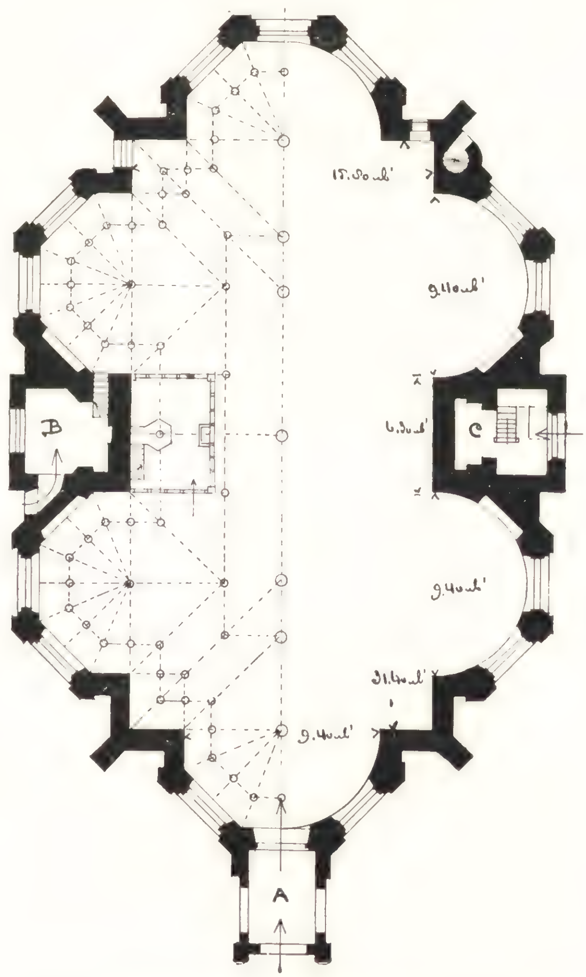
ngen, gebouwd A°. 1660—'65, naar photo.

kerk meerdere ruimte en effectvolle doorzichten te geven, de binnenhoeken harer kruisarmen geopend, zie Plaat I, afb. N°. 164 en op elk dier hoeken een pijler geplaatst, met halfronde gordelbogen en een gewelf de aangetrokken driehoekige ruimten sluitend, daardoor tevens aan het overigens hoogst eenvoudig kerkinterieur een monumentaal karakter gevend, zie afb. N°. 249, en tevens op het ongezochtst ruimte bij de uitgangen makend.

Die Noorderkerk van Amsterdam, karakteristiek en weinig kostbaar, doelmatig en stemmig als zij was, vond dra navolging en werd nu de bij voorkeur gevolgde type, o. m. in Coevorden, Emden, Emmerik, Groningen, zie afb. N°. 251, Leer en Maassluis, terwijl de achtzijdige type gevolgd werd in Amsterdam en Arnhem en de cirkelvormige in Leiden en Middelburg.

In 's Gravenhage echter bereikte de Protestantsche kerkenbouw in de Nieuwe Kerk op het Spui, zie de afb. N°. 252 en N°. 253, door den bouwmeester A. Noorwits in 1649—'56 uitgevoerd, zijn treffendste en schoonste opvatting. Navolging heeft zij echter niet gevonden, de kruisvorm bleef de meest gewilde planvorm.

Ook de Nieuwe Kerk in Haarlem, in de jaren 1648—'49 gebouwd, hoezeer uitwendig een vrij smakeloos vierkant gebouw, heeft inwendig, door de wijze waarop hare pijlers zijn geplaatst en hare overwelving is aangebracht, zie afb. N°. 254, weder dien karakteristieken kruisvorm.

Afb. N°. 252. Plattegrond der Nieuwe Kerk op het Spui te 's Gravenhage.

*
* *

Terwijl in den Katholieken tijd de kerk- en torenbouw, hoezeer gesteund door bijdragen uit de Stadskiste, in hoofdzaak werden bekostigd door de betrokken parochianen, zien wij in de XVII^de^ eeuw in vele onzer Steden, de Overheid den

Afb. N⁰. 253. De Nieuwe Kerk op het Spui, te 's Gravenhage, gebouwd in de jaren 1649—56, naar photo.

bouw van nieuwe kerken, geheel of bijna geheel uit de Stadskas bekostigen. Waarom? — Omdat de Overheid een groot deel der vroegere kerkegoederen „ad pios usus", ten behoeve van kerken, scholen, gasthuizen, wezen en armen aan zich had getrokken en nu het voorzien in de noodige nieuwe kerken als eene harer verplichtingen beschouwde.

Noode ging men daartoe echter over, zooveel doenlijk de bestaande

Afb. N°. 254. De Nieuwe Kerk te Haarlem, gebouwd in de jaren 1648—'49, naar een schilderstuk van P. Saenredam.

Katholieke kerken voor den Protestantschen eeredienst inrichtend; nieuwe kerken vinden wij dan ook bijna uitsluitend in de nieuwe wijken.

Soms ook werd eene oude Kapel daartoe verbouwd en gewijzigd, zooals de Nieuwe en de Oude Zijds Kapel in Amsterdam; van de laatste, de vroegere Sint-Olofs-Kapel, toont afb. N°. 255 hoe zij in 1644—'46 tot Protestantsche kerk werd ingericht, overwelfd en voorzien van eene galerij langs één der raamwanden, ten einde een groot aantal zitplaatsen te verkrijgen.

Met de XVII^{de} eeuw eindigde echter in hoofdzaak het bouwen van karakteristieke Protestantsche kerken, nádien werden er niet alleen weinige meer gebouwd, maar ook de verkregen ervaring, het reeds bereikte,

Afb. N⁰. 255. De Oude Zijds Kapel te Amsterdam na haren verbouw en vergrö

niet benut. Bijna elke bouwmeester zocht in 't vervolg eene oplossing op eigen hand, tot schade voor onzen Protestantschen kerkenbouw, die daardoor niet heeft bereikt, wat hij had kunnen bereiken; de Nieuwe Kerk van 's Gravenhage, de kerk van Maassluis en de Oosterkerk van Middelburg, zijn, elk in haar genre, in de twee en een halve eeuw ná haren bouw verloopen, nog niet geëvenaard, laat staan overtroffen.

Als eene onzer eigenaardige Kerken, mag niet worden vergeten, de

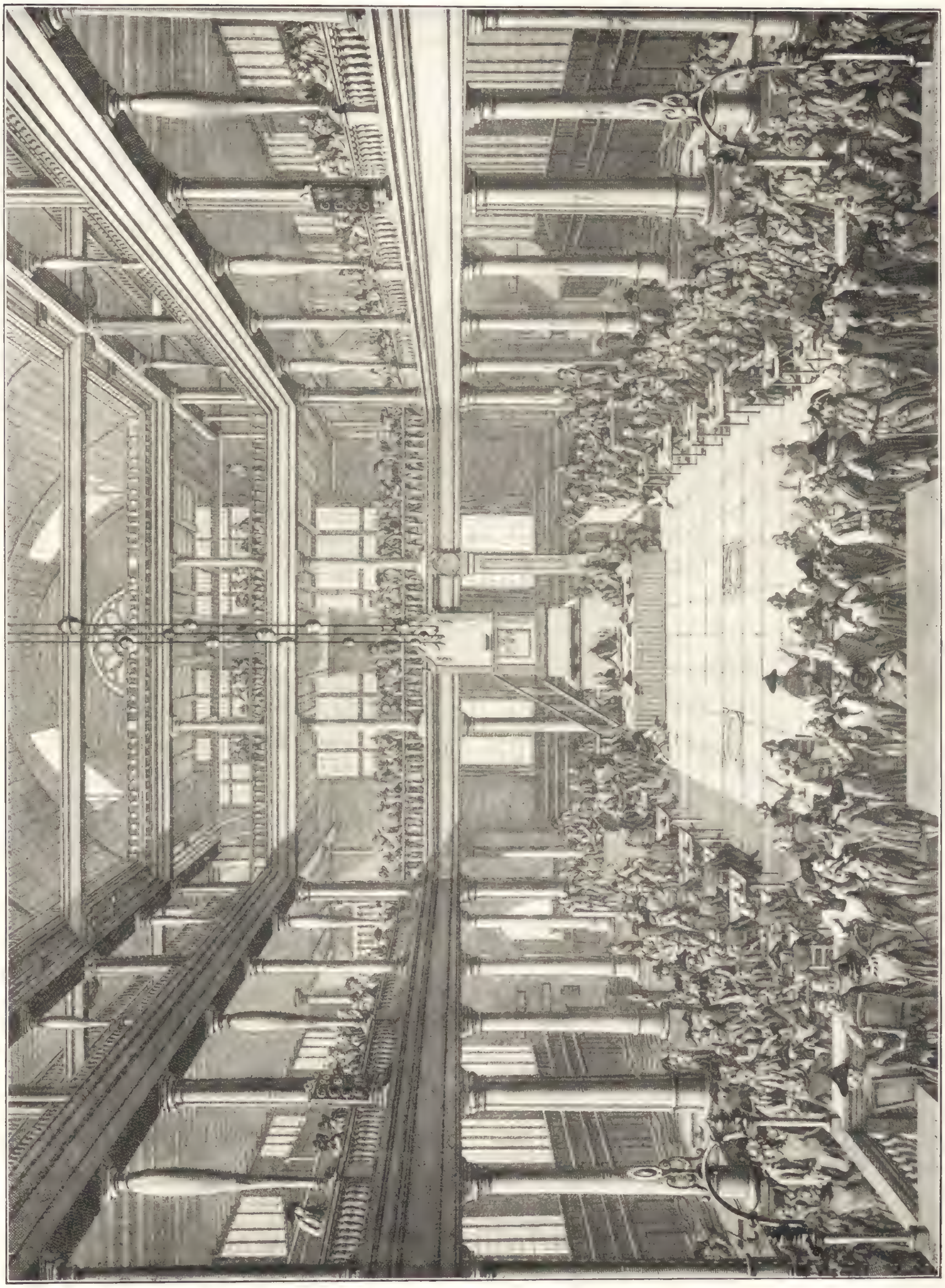
Oude Luthersche Kerk te Amsterdam op het Spui, op Kerstmis van het jaar 1633 ingewijd; uitwendig hoogst eenvoudig, heeft zij inwendig den vorm eener groote zaal, omgaande voorzien met drie boven elkaar

de jaren 1644—'46, naar eene teekening van 1689 van Joh. Leupenius, gesw. landmeter.

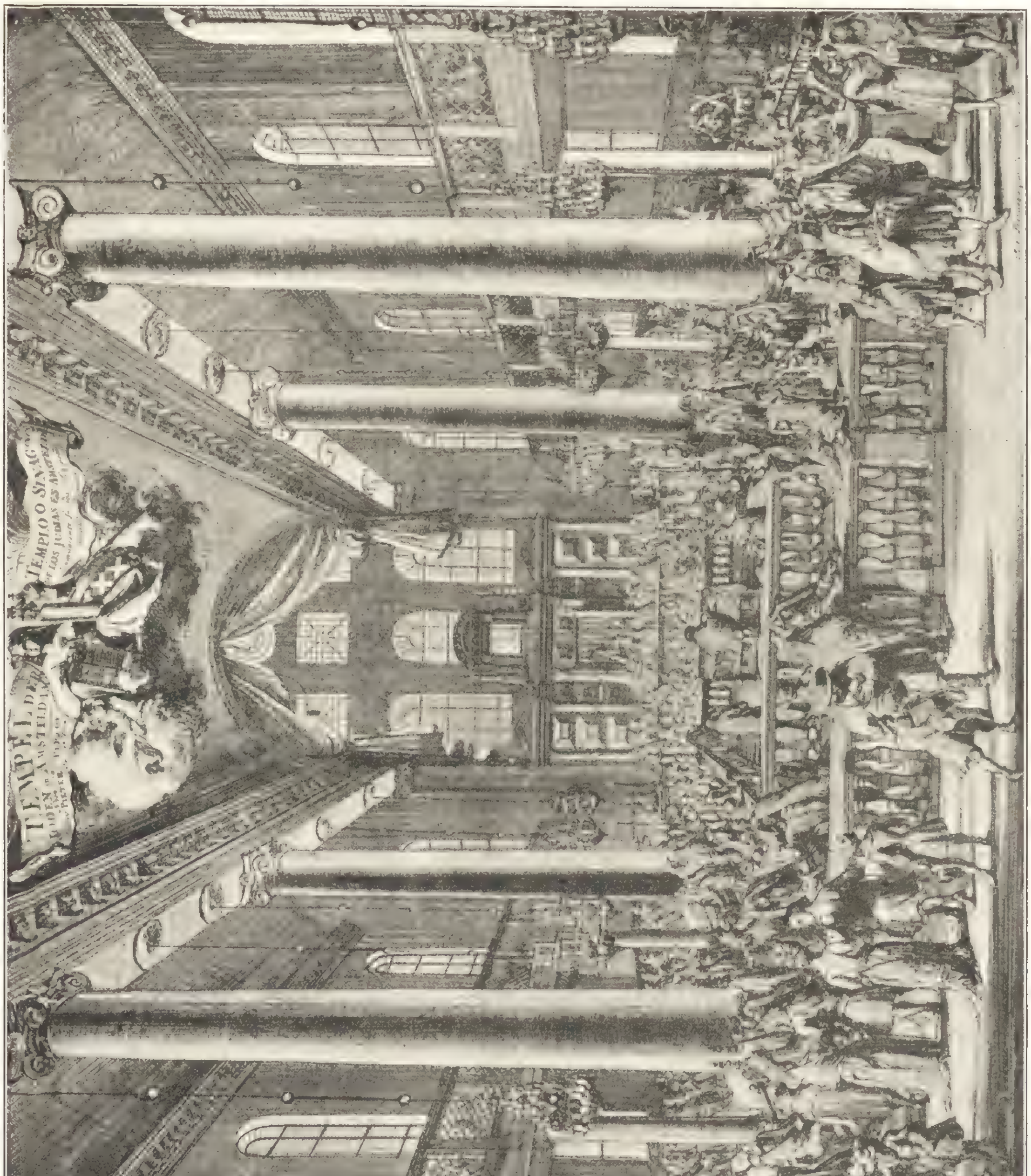
gelegen, door kolommen gedragen galerijen, welke kolommen tevens het half ronde houten middengewelf steunen, zie afb. N°. 256.

Onder de Synagogen door de Israëlietische gemeenten gesticht, is zekerlijk de merkwaardigste door de Portugeesche Joden ten jare 1670 in Amsterdam gebouwd; kolommen verdeelen haar in drie schepen gedekt met houten gewelven, de zijschepen zijn voorzien van eene bovengalerij, zie afb. N°. 257; blijkbaar was de Luthersche Kerk op het Spui

Afb. N°. 256. De Oude Luthersche Kerk te Amsterdam, ingewijd ten jare A°. 1633, met hare drie hoog omgaande gaanderijen, naar eene oude teekening.

van invloed op het ontwerp van dit echt monumentaal opgevat en uitgevoerd gebouw.

Afb. Nr. 257. De Synagoge der Portugeesche Joden in Amsterdam, naar eene teekening van R. de Hooghe.

De Kapellen.

Behalve de parochiekerk of kerken vond men in vele onzer Steden in den Katholieken tijd, vóór de XVII^de^ eeuw, enkele of meerdere kapellen, meestal door een gilde of broederschap gesticht.

In de visschers- en schippersplaatsen vooral, ontbrak bijna nimmer een

Sint-Nicolaaskapel, en, vóór de reis werd aangevangen en men de havenof reê verliet, werd door de bemanning daarin de bijzondere bescherming van hun patroon gevraagd; terwijl wij in de Steden met drukken Noorschen handel, als Amsterdam en Dordrecht, voor hetzelfde doel een Sint-Olofskapel vinden.

Breidde eene Stad zich uit of vormde er zich eene vóór- of buitenstad, zoodat de afstand tot de parochiekerk te lastig werd, dan zien wij in die nieuwe woonbuurt reeds vrij spoedig eene kapel verschijnen, de, zoodra de middelen zulks toelieten, de noodige toestemming verkregen en de begrenzing der nieuwe parochie was vastgesteld, tot eene Parochiekerk werd verheven en verbouwd. Zoo veranderde o. m. Deventer ten jare 1206 haar Sint-Nicolaaskapel in de Bergkerk, en de stad Groningen in 1247 hare aan de haven staande Sint-Nicolaaskapel in de Sint-Nicolaaskerk, haar latere Aa-kerk.

In sommige Steden waren tal van kapellen, niet zelden op of bij de bruggen staande, Amsterdam had er zes, waaronder de Kapel der Heilige Stede met 6 altaren, 's Hertogenbosch mede zes, Dordrecht had er elf, Maastricht zelfs twaalf, en daaronder bevond zich meestal een Onse Lieve Vrouwekapel.

De Kerkhoven.

Bijna altijd werden de kerken voorheen gesticht op een ruim plein, op een bijbehoorend hof, niet zelden tevens het midden der buurt of van het dorp, een plein, dat ommuurd en ombouwd, diende om de kerk een vrijen stand te geven, tegen overslaanden brand te beschermen, en tevens tot laatste rustplaats voor allen, welke tot die kerk behoorden, tot liiclof.

Bij, en kon 't zijn, in de kerk, in een eigen graf begraven te worden, was aller stille wensch, en, evenals de kerk, werd ook het kerkhof in eere gehouden en dikwijls beplant en met zorg onderhouden.

Amsterdam had oudtijds, behalve zijn Galgeveld aan de overzide van het IJ, zie afb. N°. 21, nog „'t Elendige Kerck Hoff", eene kleine driehoekige ruimte beoosten den ingang der Sint-Catharijnekerk aan de Damzijde, en tevens nog een Dieven-kerkhof.

Evenals de kerk was het kerkhof in middeleeuwschen tijd eene vrijplaats, eene veilige wijkplaats voor hen die achtervolgd werden, tot hun zaak onderzocht, de vervolging gestaakt en de veete of strijd was bijgelegd, of, zoo de vervolging was uitgegaan van den wereldlijken rechter, de gevluchte bij gebleken schuld, dezen was overgeleverd.

Menigmaal ook diende die vrijplaats, bij burgertwisten of in oorlogstijden tot een laatste toevlucht en werd dan niet zelden het tooneel van moord en doodslag, zoodat kerk en kerkhof ontwijd als zij dan werden, moesten worden gesloten tot ze opnieuw gewijd waren.

Menigmaal ook trachtte een misdadiger zijn inhechtenisneming en, als 't kon, zijn vonnis te ontgaan, door op het kerkhof of in de kerk te vluchten, hetgeen dikwijls ernstige geschillen tusschen de kerkelijke en wereldlijke Overheid ten gevolge had en beperkende bepalingen noodig maakte.

Op het ruime kerkplein hadden in het begin der Middeleeuwen niet zelden onder eene oude, schaduwrijke linde de Rechtszittingen plaats, of vergaderden de Raadsleden en Gilden, of werden verkiezingen gehouden en, was het vrijmarkt, dan vond men in menige Stad het kerkhof rondom bezet met de houten of linnen kramen of schraagtafels der kramers, en stond buiten langs den kerkhofmuur, aan de daarin aanwezige ijzeren ringen, het vee ten verkoop.

Vóór de enkele ingangen in dien muur lagen dan op het kerkplein gesmede ijzeren roosters, om te beletten dat losgeraakt vee en de toen in de Steden vrij rondloopende varkens, op het kerkhof konden komen en de graven gaan opwroeten [1]).

Met elke eeuw werd dat kerkhof van lieverlede de rustplaats van eenige duizenden, hooger en de kerk schijnbaar lager. Geheele gedeelten werden dan ook achtereenvolgens uit plaatsgebrek geruimd en de ontdolven gebeenten vergaard in een knekelhuis, daartoe op elk kerkhof aanwezig, hoezeer dikwijls weinig meer dan een kleine ommuurde open ruimte bezijden de kerk, kenbaar vaak aan een er boven uitgrijnzend doodshoofd, en slechts zelden zoo sierlijk behandeld als dat bezijden de Sint-Catharina-kerk te Amsterdam.

Eerst tegen het begin der XIX^de^ eeuw, tijdens het Fransche bestuur, werd het begraven in de kerken en op de kerkpleinen verboden; vele stadsbesturen gaven nu concessie tot den aanleg van een of meer begraafplaatsen buiten de omwalling of gingen zelf daartoe over en thans vindt men buiten elke stad bijna en buiten tal van dorpen afzonderlijke begraafplaatsen voor Protestanten, Katholieken en Israëlieten.

De oude kerkpleinen, nà hun beteekenis eerst als recht- en vergaderplaats, vervolgens als wijk- en markt- en begraafplaats verloren te hebben, en bij de vergrooting der kerken tevens in afmeting afgenomen, veranderden in enkele steden, als Groningen, Harderwijk, Hoorn, Naarden, Vianen, Willemstad, enz. in vriendelijke plantsoenen, in andere echter werd het kerkeplein bij de aangrenzende marktruimte aangetrokken, zooals in Arnhem, Deventer, 's Gravenhage, Haarlem, Kampen,

---

[1]) In het stadje Delden ligt vóór den ingang aan de marktzijde van het deels omhekte, deels ommuurde en beboomde kerkplein der oude Sint-Blasiuskerk nog een dergelijk rooster ter grootte van 1.65 M. in 't vierkant, gevat in een zandsteenen rand en rond den kerkhofmuur staat op enkele marktdagen nog evenals voorheen het vee.

Zwolle, enz., of als Nieuwmarkt ingericht en benut, zooals bij de Amstel-, de Noorder- en Westerkerk te Amsterdam.

Soms ook werd het kerkplein geheel of ten deele als bouwgrond benut en met huizen bezet, o. m. bij de Oude en Nieuwe Kerk te Amsterdam, bij de Sint-Lebuinus te Deventer, bij één der kerken te Enkhuizen, bij de Sint-Stevenskerk te Nijmegen, bij de Sint-Laurens te Rotterdam, bij de Buurkerk te Utrecht, enz.

Bij en om die oude kerkpleinen vond men eertijds de priesterwoningen, de school, de kanunnikenhuizen, de kosterij, het graefmaeckershuseken, enz., te zamen een rustig en stil geheel vormend, destijds niet zelden het eenigste wandelparkje binnen onze Steden, des avonds belicht door zijn dooden-lantaarn, de getuige van menig stil grafbezoek en van menig stil gebed aan den voet van het groote crusifix.

Met hare kerkpleinen verloren de kerken onzer groote Steden hare vriendelijke, stemmende omgeving, haar gepast isolement; geen straatgewoel en tramverkeer stoorde toen, gelijk nu maar al te dikwijls het geval is, den dienst; alléén in de kleine Steden en in tal van dorpen bleven de oude kerkpleinen of kerkhoven behouden en vormen zij met hun geboomte of plantsoenen daarvan dikwerf nog het karakteristiekste, het aangenaamste gedeelte.

Afb. N°. 258. Doophek met koperen overboging in de St.-Nicolaaskerk te Edam, naar photo.

* * *

Bij vele groote kerken, vooral daar waar de grond geen bruikbaar drinkwater opleverde, vindt men ruime waterbakken, ten dienste der omwonenden in tijden van droogte. Alléén Veere liet daarvoor ten jare

1551 bouwen een hoogst karakteristiek achtzijdig gebouwtje in arduinsteen, bezuiden hare parochiekerk, de Stadsfonteine, met eene cysterne van

Afb. N°. 259. De Stadsfontein te Veere, gebouwd ten jare 1551, naar photo.

2000 HL. inhoud, zie afb. N°. 259, „waer in alle het Hemels water, vallende op voornoemde kercke, met verscheiden looden buisen en canalen, onder de aerde doorgaende in werd geleyt, tot dienste en gerief van de burgerije, die 't selve door bijsondere kranen weten te tappen", (aldus Smallegange.)

Afb. N°. 260. De abdij te Egmond in de XV^de eeuw.

De Kloosters.

Een der eigenaardigste factoren in onze Middeleeuwsche Steden waren de kloosters, welke, ná reeds meer dan drie eeuwen te zijn verdwenen, hun vroeger aanwezen nu nog slechts verraden door den naam eener straat of buurt, of door eene overgeblevene kerk of een stuk kloostergang.

Om de beteekenis van het klooster in de toenmalige Maatschappij te kunnen begrijpen, is het noodig nog even te herinneren, hoe deze in den aanvang was.

Aanvankelijk was de maatschappelijke toestand hoogst primitief, leven en bezit zelfs onzeker, zoodat de onvrijgeborene, die met den grond waartoe hij behoorde het eigendom van zijn heer was, die over hem beschikte en voor wien hij had te arbeiden, zoo hij geen kans zag zich vrij te koopen, of op kerkegrond over te gaan, zijn vrijheid trachtte te verkrijgen door poorter eener stad te worden of aan een kruistocht deel te nemen.

De vrijgeborenen stelden zich onder de bescherming van een kasteel, eene abdij of kerk, of sloten zich als kooplieden, als mercatores, aaneen tot broederschappen, tot gilden, elkaar helpend en steunend, tot zij zelfbestuur en eigen weermiddelen en eindelijk stadsrecht wisten te verkrijgen.

De kasteelheeren, beducht voor naijverige machtige buren, droegen niet zelden hun huis en hof op aan den gewestelijken heer, hetzij graaf of hertog, daarmede diens bescherming aanvaardend.

Ook het klooster, ook de abdij, koos zich een beschermend, een wereldlijk patroon, terwijl de Kerk bij hare Bisschoppelijke Overheid en bij den Paus zoo noodig hulp en steun vond.

Het ontzag dat de Kerk als vertegenwoordigster der Godheid genoot, deed haar in die onrustige tijden, in den wordingstijd onzer Steden, veelal nog de veiligste haven zijn.

Bij gemis aan voldoende rivierdijken en zeeweringen, aan sluizen en voldoende uitwateringen, werd men voortdurend door overstroomingen bedreigd, terwijl bij gemis aan ten allen tijde begaanbare en veilige wegen, het verkeer en vervoer hoogst bezwarend, vaak ondoenlijk was; veler leven was dan ook een bijna voortdurende strijd tegen moeilijkheden en bezwaren, welke wij in onze angstvallig geordende maatschappij, waarin de gewone arbeider een zelfs in vele opzichten bevoorrechte is geworden, niet meer kennen.

Geen wonder dan ook, dat velen, te zwak voor of tegen dien zwaren levensstrijd opziende, zich aangetrokken gevoelden tot het kalme, vredige, geregelde, stille kloosterleven, te meer waar zij, door zich aan God te wijden, daarin tevens den naasten en veiligsten weg hemelwaarts zagen.

De rustige kloostercel had bovendien iets aantrekkelijks voor den man van studie, voor den bescheiden kunstenaar, en gaarne onderwierpen deze zich aan de strenge regels, waar men hen toestond, om, na volbrachte godsdienstplichten, zich ten bate van het klooster of van de orde, te mogen wijden aan hun studie- of kunstvak. En ook menigeen die bedrukt of levensmoede geworden, de wereld wilde ontvluchten, of, na als zondaar geleefd te hebben, den tijd die hem nog restte in boete en berouw wilde doorbrengen, ook deze, zelfs Vorsten en Bisschoppen soms, zochten binnen de stille kloostermuren d e r u s t, welke geen andere plaats hun t o e n kon aanbieden.

Hoe treuriger de tijden waren, hoe meer ramp en leed er was, hoe moeilijker en zwaarder het leven viel, des te aantrekkelijker w e r d juist daardoor voor menigeen het klooster.

Aantrekkelijk zoowel voor hen, die zich door het doen van goede werken Gode wilden wijden, of in stille devotie er hun laatste levensdagen wilden slijten, alsook voor hen, die binnen d i e muren de gevaren des levens en het pad der zonde hoopten te ontgaan, of er in stilte hun studie wilden volgen.

Aan al die zóó uiteenloopende behoeften kwam inderdaad menig klooster destijds te gemoet; dáár was plaats en werk, zoowel voor den vurigen devoot, wien niets te veel of te zwaar was om zijn evenmensch helpend, Gode welgevallig te zijn, als voor den afgetrokken studieman of stillen boekafschrijver; dáár was plaats en werk zoowel voor den bouwkundige als voor den schilder of boekverluchter, zoowel voor een medicus

als voor een botaniker; dáár was werk in de school en op de scrijfcamer, in de ziekenzaal en keuken, in de brouwerij en timmerplaats, werk ook voor den ontginner en kweeker op het veld en in de hoeve, werk, zoowel voor broeder notarius als voor broeder mercator en voor broeder rentmeester.

Zelf in bijna al zijn behoeften voorziende, was menig klooster als het ware eene kleine maatschappij op zich zelf.

Het eigen land voorzag in de levensmiddelen, de eigen tuinen en boomgaarden in de vruchten en geneeskruiden; van eigen koren bakte men zijn brood, van eigen gerst brouwde men zijn bier; het eigen bosch leverde het noodige bouw- en brandhout en het eigen veen de turf; van eigen wol en vlas werden de noodige kleedingstukken gemaakt, men had zijn eigen melk- en slachtvee, van welks huiden behalve het noodige schoeisel en boekbanden, budels en riemen, ook het perkament werd gemaakt.

Van eigen klei bakte men steenen, pannen en tegels voor de nieuwe kloostergebouwen, door een der broeders ontworpen en onder diens toezicht door de anderen, geholpen door de conversen, uitgevoerd.

Hetgeen de eigen grond meer opbracht dan men noodig had, verkocht of verruilde men ter geschikter tijd en plaats voor gereedschappen, grondstoffen, lakens, enz.

Er was in alle richtingen werk voor tal van handen, voor tal van hoofden, want het klooster was toen nog iets meer als een plaats van devotie; ná de voorgeschreven godsdienstplichten moest er gewerkt worden voor eigen onderhoud, voor de in cultuur brenging der streek, gewerkt ook in de schrijf- en studiekamer, in de school en werkplaatsen, armen en kranken moesten worden bezocht en geholpen, gasten ontvangen, bijeenkomsten gehouden met gewestelijke besturen, en, werd het moederhuis te klein, het aantal der daaraan verbondenen te talrijk, dan werd de stichting van een dochterklooster overwogen en als 't kon tot stand gebracht.

Het klooster was dus een centrum van groote bedrijvigheid en de kennis, de ervaring en de kunstvaardigheid in menig vak of bedrijf dáár verkregen, kwam ten goede aan de omgeving, de streek, het gewest.

Jonge leekebroeders in de werkplaatsen gevormd en de arbeiders, hetzij hoorigen of vrijen, dáár onderricht, werden uitgezonden voor den bouw van hoeven of schuren, van een graan- en watermolen, van een weg of brug, van een dijk of dam of sluis, voor de stichting eener bidkapel of van een dochterklooster, op hunne beurt de werkkrachten daarbij benoodigd, aannemende en ten voorbeeld zijnde, tot van lieverlede die

leeken de kennis der kloosterlingen overnamen en elk bevolkingscentrum van eenige beteekenis daardoor zijn eigen vakmannen kreeg.

De wetenschap was destijds nog tevreden met een naakte kloostercel, zoowel slaap- als bid-, zoowel werk- als studeerkamer, en de man der wetenschap, inwonend in het huis des geloofs, was toen nog een kind des geloofs tevens, al zijn weten, zijn kennen zijn kunnen, om niet, om Godswil ten beste gevend; hierboven immers, zou zijne rekening, een leven van belangelooze toewijding, te zijner tijd wel vereffend worden, en dat niet in gemunt goud, niet in blinkende stof, maar in bovenaardsche materie, in zaligheid.

Eerst later, nadat de wetenschap die stille kloostercel had verlaten, en, dank zij hare betere hulpmiddelen, een dieperen blik in de stoffelijke natuur had leeren slaan, en meerdere wetten had weten te ontdekken, werden vele harer beoefenaren zóó verblind door die stofwetjes, bij toeval meest gevonden, dat zij in alles nu enkel eene variëteit van stofwerking meenden te zien, en, met de ontkenning des geestes, nu ook het geloof in de Godheid van zich afschudden, en dit soms zelfs vijandig werden en gingen bestrijden.

Zóó werd de wetenschap, 's menschen vriend, nu maar al te vaak zijn bittere vijand tevens, waar zijn beetje kennis in het stoffelijke hem ter kwader ure het geloof, het vertrouwen in het hoogere kostte.

Op de vraag, welke beteekenis had het klooster voor de middeleeuwsche maatschappij, is het antwoord, die maatschappij had het klooster noodig, het was een harer steunpilaren, het was eerst een harer ontwikkelings-, later een harer aanvullingsfactoren.

Het eene meer het andere minder, zijn zij te zamen nuttig geweest, en niet zoodra verslapte een Orde in tucht, in waarde, en vergat zij de „Regulae Sancti Patris Benedicti", of eene nieuwe, eene strengere trad op, om hare taak over te nemen, welke tot welstand en rijkdom gekomen aan innerlijke kracht verloor, en op hare beurt weder eene andere naast zich zag opkomen, totdat de taak van het klooster tegenover de maatschappij beëindigd zijnde, zij als huis van devotie, van liefdadigheid en geloofsbehoud, alle ten slotte verdwenen in de stormen van de tweede helft der XVI^de^ eeuw.

Stichting van kloosters in de Steden.

Aanvankelijk bij voorkeur op afgelegen plaatsen, zelfs in wildernissen gesticht, ten einde geen storing van de buitenwereld te ondervinden,

vinden wij de meeste kloosters aanvankelijk niet in, maar buiten de Steden. Ook de Cisterciensers en de Premonstratensers, welke zich vanaf de XII[de] eeuw in ons land vestigden, vermeden bij voorkeur de toenmalige handels- en verkeerscentra, daarin alleen bij uitzondering hun kloosters stichtend.

De Premonstratensers vinden wij binnen eene Stad, het eerst in de abdij te Middelburg, en wel omstreeks 1125, toen de Reguliere Kanunniken deze, vanwege hun onwaardig gedrag, op last van den Utrechtschen Bisschop Godebald voor hen moesten inruimen.

Omstreeks 1170 vestigden zij zich in Dockum, omstreeks 1190 in Nijmegen, in 1255 stichtte koning Willem II voor hen de abdij Koningsveldt bij Delft en vóór 1289 bouwen zij in Utrecht de Witte Vrouwen-abdij.

De Cisterciensers vinden wij vóór de XV[de] eeuw alléén: in Roermond, alwaar zij op aandrang van den Hertog van Gelder in 1224 een Monasterium fundeerden, in de stad Utrecht, waarbinnen zij in 1227—'31 hun buiten die stad, te Abtstede gelegen Nonnenklooster overbrachten, het Sint-Servaasklooster, zie afb. N°. 261 [1]), en in Heusden, het in 1338 gestichte klooster Mariën Croon.

De beide Bedel-orden, die der Franciskanen of Minderbroeders, en die der Dominicanen of Predikheeren, ook wel Jacobijnen genoemd, vestigden zich echter in den loop der XIII[de] eeuw bij voorkeur in de Steden.

De Minderbroeders, die als volkspredikers, en waar noodig als

---

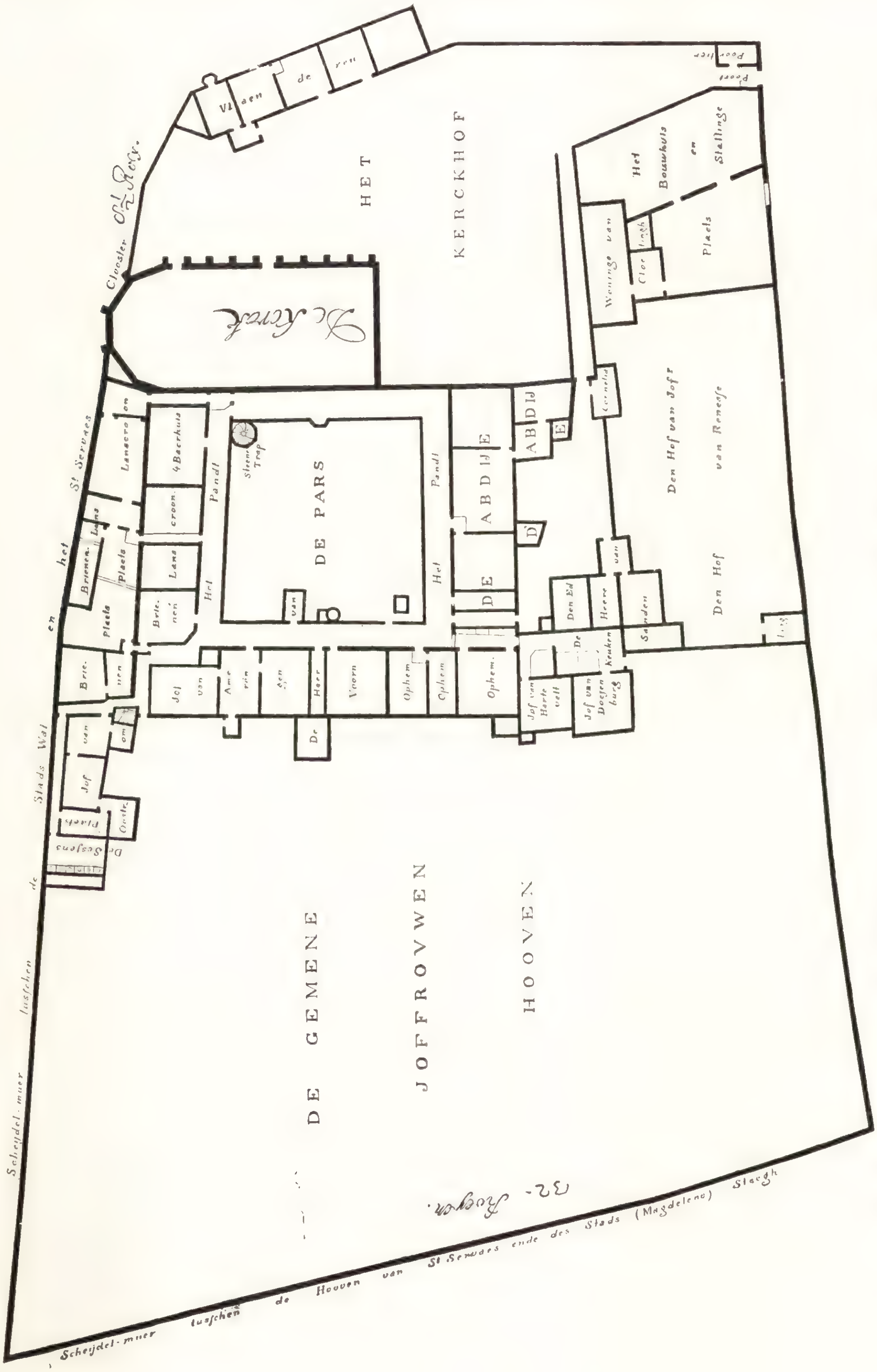
[1]) Deze afb. geeft wel het ommuurde geheel en zijn hoofdindeeling, doch niet de vroegere bestemming der lokalen. De hoofdingang, de poort, is met het poortiershuisken gelegen op het benedenuiteinde van het Kerckhof naast het Bouwhuis en de Stallinge.

Door een gang kwam men op een ommuurd Hof en van daar door een dwarsgang in Het Pandt, zijnde de rondgang met zijn binnentuin, de Pars, waaromheen de verschillende gebouwen en ook De Kerck gelegen zijn. Een groote tuin. „De gemene Joffrouwen Hooven" diende tot wandel- en vruchtentuin en een kleinere „Den Hof" tot een bloemen- of kruidhof of meerder bepaaldelijk voor de Abdis.

Duidelijker voorstelling van een Cistercienser Klooster geeft de vogelvluchtafbeelding van de abdij Maulbronn, zie afb. N°. 262, dubbel ommuurd, de binnenste ommuring bovendien met enkele verdedigingstorens voorzien.

Door de hoofdpoort komt men op een klein vóórplein met Kapel, en door eene tweede poort op het groote binnenplein met de dienst- en gastgebouwen, westwaarts besloten door het eigenlijke Kloostergebouw, om welks kern een binnentuin met omgaande gang, de Kerk, de eet- en slaapzalen, de capittelzaal, de librije, enz. gelegen zijn, terwijl daarachter zich het kerkhof, het ziekenhuis, enz. bevinden.

Reformatoren optraden, waren aanvankelijk zeer gezien, door hun armoede,

Afb. N°. 261. Plattegrond van het Cisterciencer; Sint-Servaas Klooster te Utrecht, gesticht A°. 1226—'31, naar eene oude teekening.

leering en voorbeeld volop nut stichtend, zóó, dat meer dan ééne Stedelijke Overheid de stichting van een zoodanig klooster uitlokte en steunde. In vele Steden was dan ook een Minderbroedersklooster, wier kerk-

Afb. N°. 262. De Cistercienser Abdij Maulbronn, Bisdom Speijer, in vogelvlucht gezien, ingewijd A°. 1178.

gebouwen ten deele nog bestaan en dienst doen o. m. in Deventer, Bolsward, Kampen, Maastricht, enz.

De „Broeders van het Gemeene Leven", die tegen het laatst der XIV^de^ eeuw, „als die devotie zeer verslapt en verlopen was, soo datter weynich Conventen in Hollant waren daer men eenich regiment hilt', in

ruimen kring eene kloosterhervorming teweegbrachten, stichtten hun nieuwe kloosters, de fraterhuizen, mede bij voorkeur in de Steden, o. m. in Delft, Deventer, Groningen, Nijmegen, Zutphen, Zwolle, enz.

Er was inderdaad geen enkele Middeleeuwsche Stad of zij telde binnen hare ommuring één of meerdere kloosters, sommige zelfs een groot aantal. Groningen, Harderwijk en Middelburg elk een 7-tal en daarvan de beide eersten elk 4, en Middelburg 5 vrouwenkloosters, behalve nog 2 begijnhoven; Dordrecht had met inbegrip der begijnhoven 8 kloosters, waarvan 6 vr. kl.; Rotterdam had er 9, waarvan 6 vr. kl.; Zwolle 10, waarvan 6 vr. kl.; Gouda 11, waarvan 8 vr. kl.; Delft had met hare beide begijnhoven 13 kloosters, waarvan 10 vr. kl.; Utrecht, Roermond 13, waarvan 9 vr. kl.; 's Hertogenbosch 17; Haarlem 20, waarvan 13 vr. kl.; Maastricht 21 en Amsterdam, de beide even buiten hare poorten gelegene kloosters meetellende, 24, waarvan er 19 vrouwenkloosters waren.

Uit deze opgave, die misschien niet volkomen juist is, want het valt voor vele Steden moeilijk het aantal kloosters vroeger daarin gelijktijdig aanwezig met juistheid vast te stellen, blijkt, dat het aantal vrouwenkloosters bijna overal meer dan het dubbele was van dat der mannenkloosters.

In die, in verhouding tot nu, zoo veel onrustiger en gevaarvoller tijden, drukten de moeiten, de zorgen en gevaren des levens, het zwaarst op de vrouw, en van daar, dat vele ouders, uit angst of voorzorg, voor hunne dochters plaatsing in een klooster zochten.

Met een overgroot aantal kloosters was men echter in vele Steden allesbehalve ingenomen. Het bezit in de doode hand, meestal vrij van schot en onbelast, nam daardoor te zeer toe; veler voortdurende collecten werden den burgers ook te lastig, te drukkend; de vrijstelling van lasten die de geestelijken en kloosterlingen genoten, wier nijverheid bovendien dikwijls in botsing kwam met die der poorters en met de gildebelangen, werden de overige bewoners te bezwarend, waarom reeds in de XIV^de^ eeuw Deventer en Zwolle verbieden schenkingen aan kloosters te geven. „Nyemant (aldus het oudste Stadboek van Deventer, dat van 1381) en sal liggende eerve bynnen de Stad van Deventer noch tymmer noch tyns daeruyt brengen in geestlike hand; die dat dede, die sal dair omme gelden hondert schillinge; nochtan sal hi dat weder afdoen."

Amsterdam vaardigt, daartoe door den Graaf van Holland gemachtigd, in 1411 en in 1413 een gelijkstrekkend verbod uit en verbiedt zelfs in 1496 het bouwen van nieuwe kloosters, een verbod door Haarlem reeds 18 Aug. 1426 afgekondigd.

Philips van Bourgondië bepaalde den 28sten van Wijnmaand van 1445 „dat Geestelijken geen vaste goederen mogten aankoopen; benam hen het regt van opvolging in de goederen, hen anderszins naar regten aanbestorven; verbood de stichting van meerdere kloosters; verbood handwerken binnen de kloosters te drijven, en gelastte dat alle waereldlijke goed, byzonder huis en erve moet blijven in wereldlijke handen, zonder daar uyt bij eenigen wege overgebragt te worden, dan alleen bij octrooi van den Prince, en bij zijnen openen brieve", bepalingen, door den Bisschop van Utrecht en Karel V herhaaldelijk bevestigd en verscherpt [1]).

* * *

De kloosters besloegen met hun gebouwen, tuinen en boomgaarden uitgestrekte terreinen; de abdij te Clairvaux, de Cistercienser moederabdij, A°. 1115 gesticht, was binnen haar verdedigingsmuur en poorten even groot als menige stad, ± 300 bij 550 M. = 16½ hectare.

Eene dergelijke afmeting was echter voor de binnen de Steden gevestigde kloosters onbereikbaar, in verhouding tot de buiten-kloosters waren zij dan ook dikwerf vrij bekrompen behuisd, hoezeer meestal toch nog terreinen van een half, tot één en zelfs tot anderhalf hectare, van 5000 tot 15000 M^2. beslaande.

Vandaar dat de kloosters, die der Bedelorden uitgezonderd, zich bij voorkeur buiten de Steden vestigden, alwaar zij vrijelijk over de noodige ruimte konden beschikken, betere en ruimere tuinen hadden, elk onderdeel naar eisch konden inrichten en de geëigende plaats konden geven en tevens minder onder invloed der omgeving kwamen.

De veelvuldige twisten, brandstichtingen en oorlogen in de tweede helft der XIVde eeuw, deden echter vele kloosters eene wijkplaats zoeken binnen de ommuurde Steden en zich aldaar met eene beduidend kleinere ruimte tevredenstellen. Hoe later zij zich in de Steden vestigden, hoe kleiner en kostbaarder meestal, de aldaar nog verkrijgbare ruimte was;

[1]) Toen de Minderbroeders zich in 1440 te Delft trachtten te vestigen, werd zulks door de Overheid alléén toegestaan onder beding:

1°. Dat ze niet meer als eens ter weeke hun brood langs de straten zullen gaan bedelen.

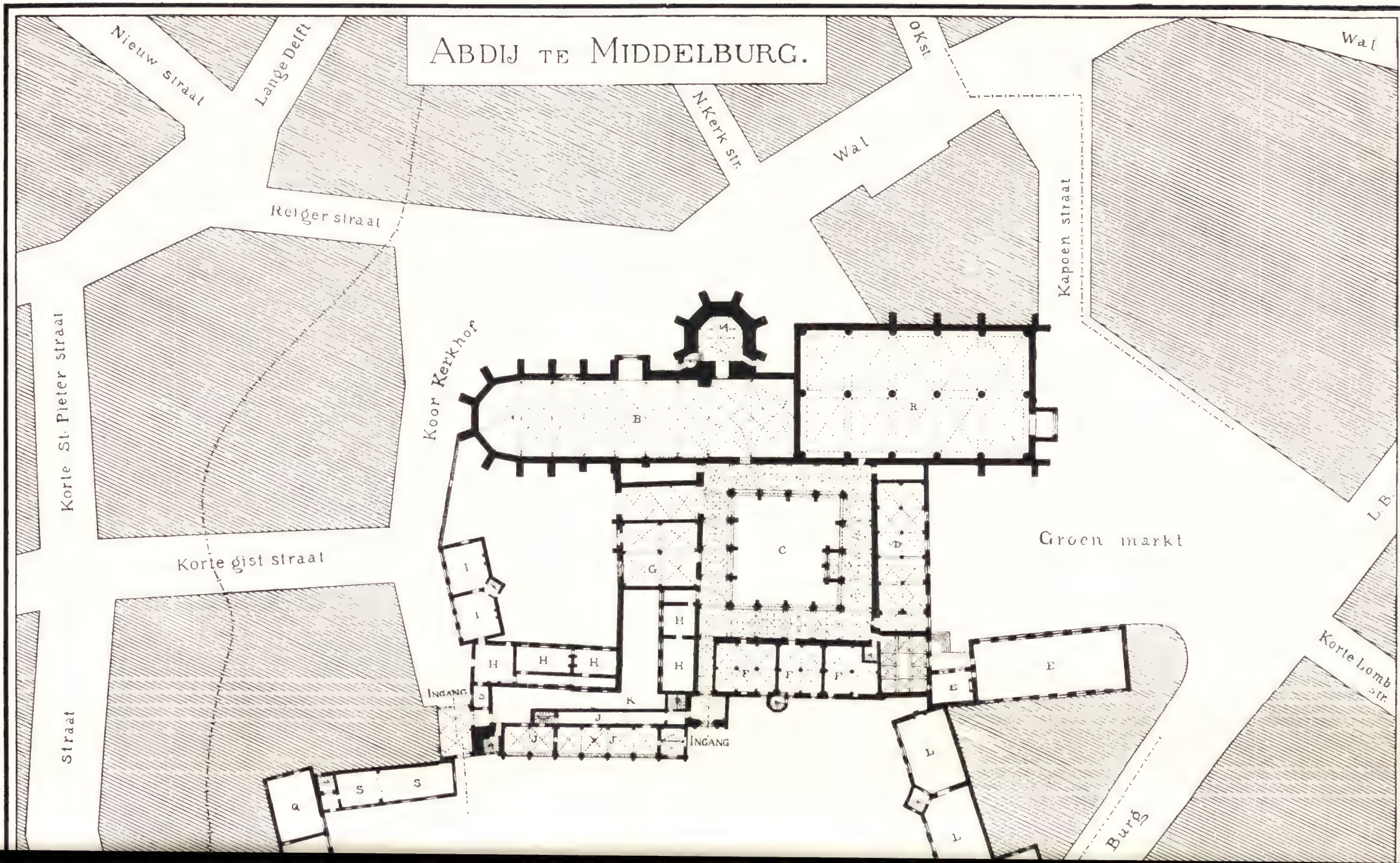
2°. Dat ze in gehuurde huizinge zullen woonen, zonder zich eenig recht op hunne huizinge of op de erve daer zij op wonen aan te matigen.

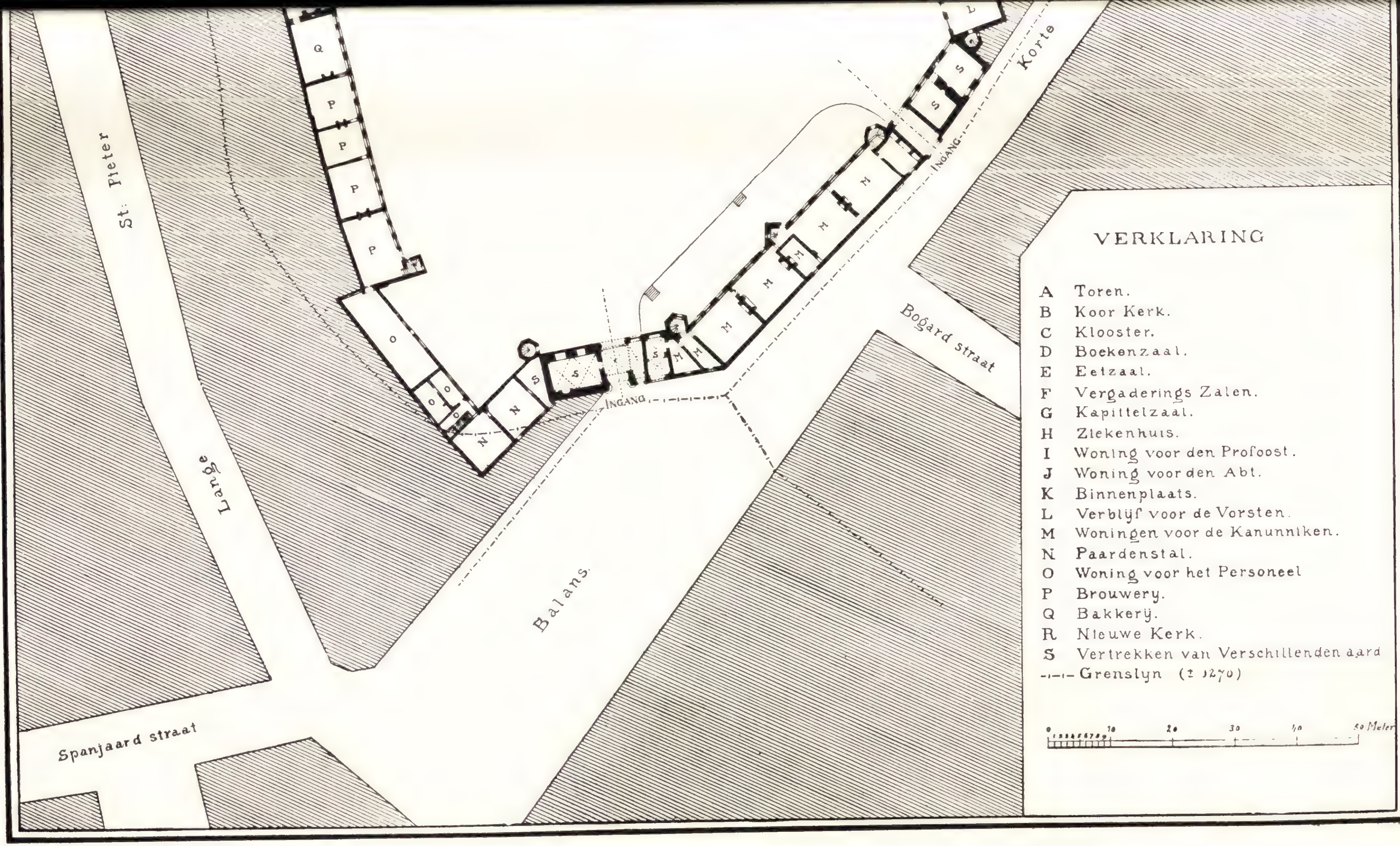
3°. Dat de quaeddoenders ter stad uitgebannen zullen worden.

4°. Dat zij niet meer als 50 Monniken zullen aannemen.

5°. Dat zij vorders de bevelen der majestraat zullen gehoorzamen.

6°. Dat zij, om het bovenstaande te ontwijken, zich met geene voorrechten, of met bevelbrieven van een kerkelijk overste, zelfs niet van den Roomschen Paus zullen behelpen."

ABDIJ TE MIDDELBURG.
Nieuw straat
Lange Delft
N.Kerk str.
Wal
OK st.
Wal
Kapoen straat
Reiger straat
Koor Kerkhof
Korte St. Pieter straat
Korte gist straat
Straat
Groen markt
L. B.
Korte Lomb. str.
Burg
INGANG
INGANG
A
B
R
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
Q
S

Afb. N⁰. 263. Plattegrond van het nog bestaande gedeelte der gewezen Cistercienser-abdij te Middelburg.

alleen enkele kloosters, die, onmiddellijk bij eene Stad gelegen, bij dezer uitleg binnen de ommuring werden opgenomen, behielden grootendeels haren omvang, niet zelden dan een deel daarvan afstaande ten behoeve der ommuring en omgrachting.

Wáár echter, zooals in Middelburg, het klooster reeds bestond, vóór en aleer de plaats zich tot eene omveste Stad had ontwikkeld, vormde dit met den ouden burcht, de kern dier plaats, daarvan in den aanvang misschien twee derde of zelfs meer beslaande.

De abdij te Middelburg.

Afb. N°. 263 toont die Abdij [1]), een onzer belangrijkste stedekloosters in plattegrond, met hetgeen daarvan op heden, hoezeer verbouwd en ombouwd, is overgebleven, zijnde veel meer dan van eenig ander klooster in ons land. De daarvan nog bestaande gebouwen met hun pleinen en toegangen een oppervlak van ± 1$^3/_4$ hectare beslaande, bleven behouden, omdat zij na de opheffing der abdij, deels tot logies werden bestemd van den Graaf van Holland en Zeeland, deels werden ingericht en benut tot Statenkamer, Admiraliteyts-Hoff, Raedt- en Rekencamer, Munt- en Artillerijehuys, enz., deels ook tot Wooninghen voor den Admiraal, den Pensionaris, de Raetsheeren, den Rentmeester, de boden, enz. Aan de Stad werd afgestaan de gewezen brouwerije met bijbehoorend hoff tot oprichting eener schole, en het overige was in 1591 verhuurd of reeds verkocht of geappropieert tot eene groenmarct en tot straten.

Sedert nog belangrijk verkleind en gewijzigd, is thans van de gewezen Abdij nog over het op bijgaand plan aangegevene, dat van Rijkswege gerestaureerd en ten deele in zijn vroegeren architectonischen toestand teruggebracht, bij voortduring tot Provinciaal Gouvernementsgebouw dient.

Veel is er echter spoorloos verdwenen van deze Abdij, die tijdens haar

[1]) De plattegrond toont hetgeen er van die groote abdij, omstreeks A°. 1580 opgeheven, nog overig is. De stippellijn wijst aan, voor zooveel de ruimte toeliet, haren vroegeren omtrek; bewesten den Korten Burg lagen waarschijnlijk de tuinen en boomgaarden.

De dubbele hoofdingang, in de Balans, geeft toegang tot een groot binnenplein van ± 100 M. lengte bij 75 M. diepte, met een tweeden ingang op den Korten Burg en een overwelfden doorgang naar het kerkhof. Rond dit plein lagen de verschillende dienstgebouwen, de vertrekken voor gewone en vorstelijke gasten en de abtswoning, waarnaast de ingang is tot den overwelfden kloostergang met open binnentuin en de daarom gelegen gebouwen, zooals de Kerk, de Capittelzaal, de Librije, enz.

Ofschoon er helaas zeer veel van de oude abdij verdwenen, veel ook tot onkenbaar wordens veranderd is, is het overgeblevene met zijn oude kelders, toch nog eene hoogst belangrijke reste onzer klooster-architectuur.

Afb. N°. 264. Abdij te Middelburg.
Gezicht in het groote binnenplein op den hoofdingang naar de Balans, naar photo.

Afb. N°. 265. Abdij te Middelburg. Gezicht op de gebouwen om het groote binnenplein, naar eene gravure van 1644.

bestaan bij herhaling belangrijke verbouwingen onderging, o. a. na den grooten brand van 1492 waarbij „d'meerendeel van den Abdien afbrandde met die alderschoonste Bibliotheecken ende outste boecken van heel Zeelandt," terwijl de brand van 24 Januari 1568 zich bepaalde tot kerk en toren; het overgeblevene toont dan ook een zeer uiteenloopend karakter, afkomstig als het is uit de XI^de^, de XIII^de^, doch meerendeels uit de XV^de^ en XVI^de^ eeuw.

Trots alle wederwaardigheden is echter bewaard gebleven het groote binnenplein met de daarom gelegen gebouwen; afb. N°. 264 geeft daarvan de binnenzijde met de beide doorgangen, één voor ruiters en rijtuigen en één voor voetgangers, terwijl afb. N°. 265 het plein voorstelt ten jare 1644,

Afb. N°. 266. De kloostergang in de abdij te Middelburg, naar eene teekening uit de XVII^de^ eeuw.

met de kerk en toren, rechts is de Prinsen- en links de gewezen abtswoning; de afb. N°s. 266 en 267 geven een kijk in de kloostergangen.

Op enkele der in deel I voorkomende Stedeplannen zijn de kloosters vrij duidelijk afgebeeld, o. a. op dat van Swol van A°. 1580 (afb. N°. 16), „Das Predigens Cloester" met zijn tweebeukige kerk, in 1465 gesticht, het klooster „Bethlehem", in 1309 voor reguliere kanunniken gesticht en

Afb. N⁰. 267. Abdij te Middelburg.
De kloostergang in gerestaureerden toestand, naar photo.

het beroemde „Domus Clericorii", het klooster van de Broeders van het Gemeene Leven.

Op het plan van Groningen, afb. N°. 100, komen in vollen omvang uit het Jacobijnerklooster in de Ebbingestraat, het Minderbroederklooster, toen (A°. 1643) als Academie in gebruik, en het Olde- of Clarissenklooster toen tot Weeshuis dienende.

Het duidelijkst blijkt echter de geheele inrichting van een klooster uit den Platte Form door Joost Jansz. bijgenaamd Bilhamer, 8 Augustus 1578, op last der Overheid van het Grav Monikenkloster te Amsterdam gemaakt, zie afb. N°. 268, door Jan Wagenaar in zijne Beschrijving dier Stad in 1760 opgenomen en daardoor bewaard gebleven.

Omstreeks het jaar 1304 bij de Sint-Antonispoort gesticht, was het gelegen, blijkens de afb., tusschen De Stadts vest en Stads graft, nu Kloveniersburgwal en Den Burich wal, nu Oudezijds Achterburgwal, de volle terreindiepte van ± 85 M. tusschen die beide grachten innemend bij eene lengte, van af de Barren Steech tot de Munckstraat, van 125 M.

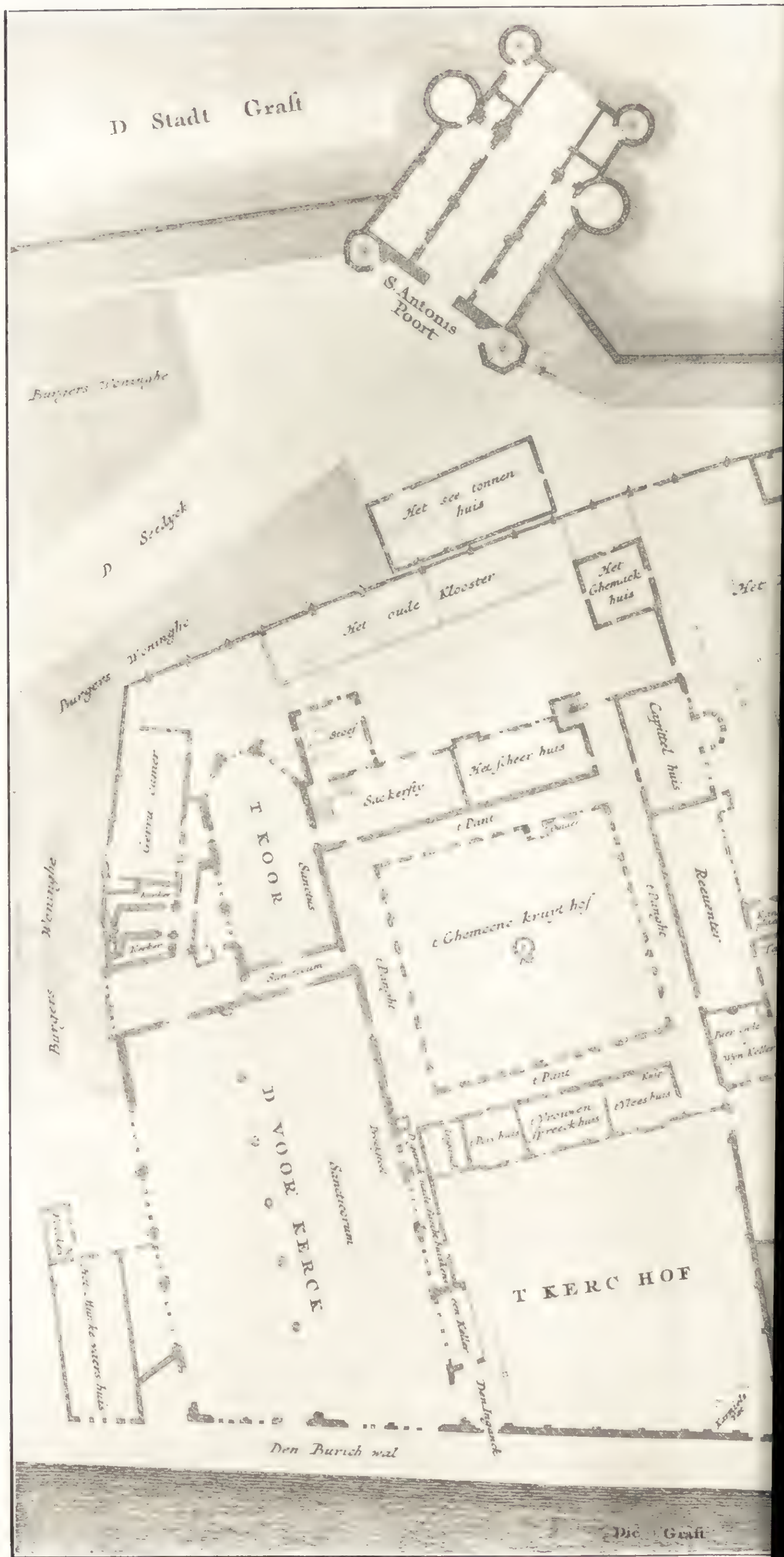
De Inganck[1]) of kloosterpoort, was aan Den Burich wal bezijden de Kerck. Die kloosterpoort openend, kwam men over een van T Kerc Hof afgemuurd pad bij den eigenlijken Inganck, of binnenpoort, toegang gevend tot een gesloten portaal met eene zitbank langs éóne muurzijde, een portaal grenzend aan het Port- of Portiershuis en dit aan 't Vrouwen spreeckhuis, beide uitziende op T Kerc Hof en uitkomend in 't westelijke Pant, de westelijke kloostergang.

Rond den vierzijdigen open tuin toch, „'t Ghemeene kruythof" of Claustrum, groot ± 18½ bij 20 M. met zeszijdigen Put in het midden, liep een overwelfde 2.75 M. breede gang, 't Pant genaamd, door tal van vensters met glas in lood gedicht, op dien tuin uitziende. De oostelijke Pantvleugel heeft een uitgebouwde Lavabo, een klein waschhuis, op het plan ten onrechte „Outaer" genoemd.

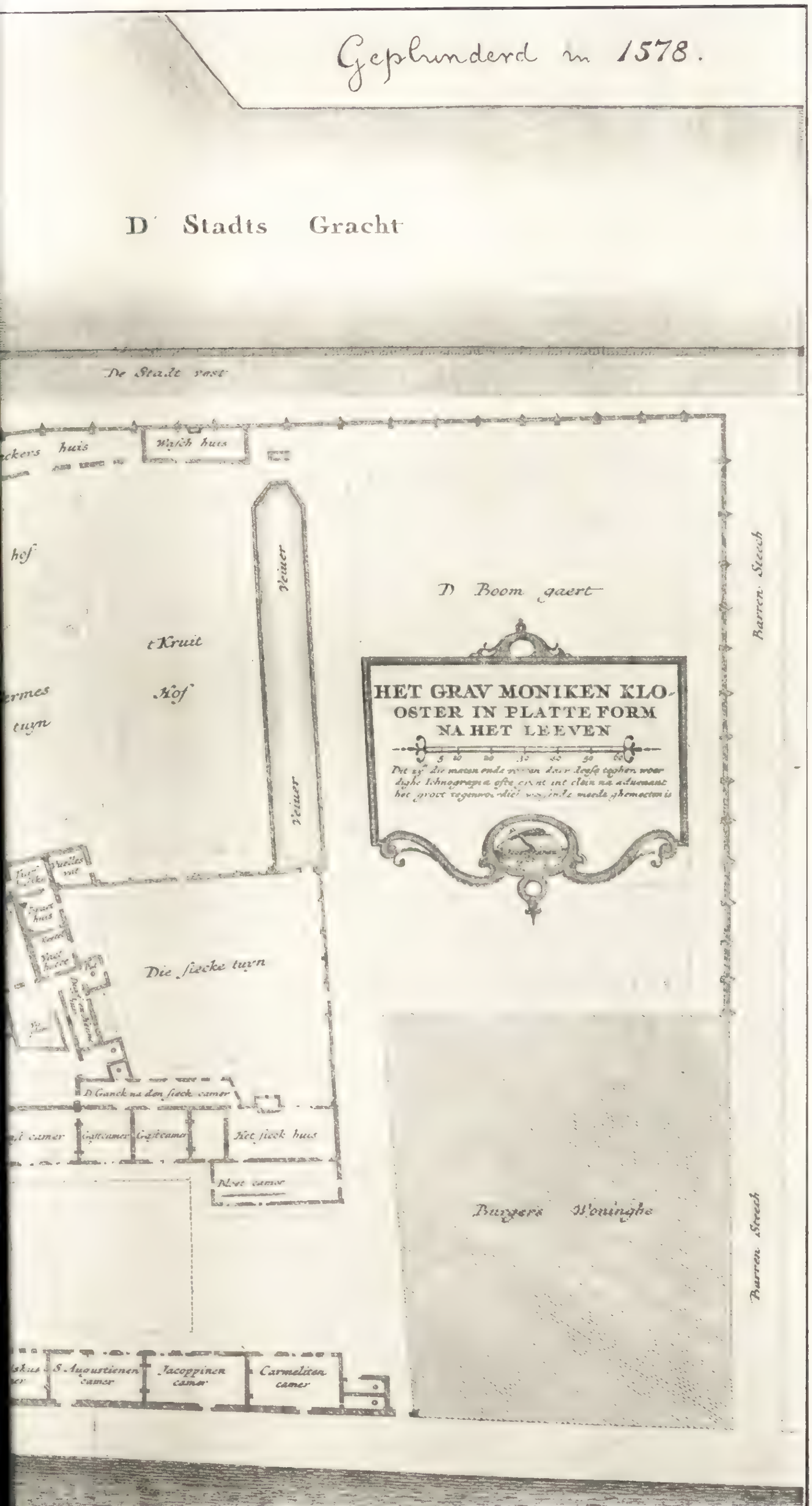
Die kloostergang was in den regel, doch vooral bij slecht weer, de wandelplaats der broeders, en gaf toegang tot de voornaamste kloostergedeelten, de Kerck, het Capittelhuis, de Reeventer of eetzaal, tot de trap naar het Dormiter of de slaapzaal en tot de Cellen, zoodat men uit tuin of cel komende, aldaar gelegenheid vond zijn handen te wasschen, alvorens ter kerk, ter eet- of kapittelzaal te gaan.

In die gang, door welke de overleden broeders processiesgewijze naar hun laatste rustplaats, op T Kerc Hof, werden gedragen, lagen in kasten,

[1]) Duidelijkheidshalve zijn de benamingen alle letterlijk van den plattegrond overgenomen.

Afb. N°. 268. Plattegrond van

rav-Monikenklooster te Amsterdam.

in langs den binnenwand staande armaria, de geschreven folianten, en zag men dikwijls, in een der diepe vensternissen zittend, enkele broeders daarin verdiept. Niet zelden ook werd in die gang een kloosterbroeder begraven en verving een kleine zerk met zijn Memento dan een paar plavuisen.

Die omgaande gang met zijn Kruijthof was in elk klooster altijd het karakteristiekste, het drukste gedeelte, een tuin, meestijds echter veel grooter en steeds met alle zorg beplant.

In grootere kloosters vond men afzonderlijke afdeelingen voor den abt, voor de zieken, voor de conversen of leekebroeders, voor de ouden van dagen, voor de gasten, en had niet zelden elk dier afdeelingen een eigen hof of tuin met omgaande gang; het Cistercienser Klooster te Clairvaux o. a., hetwelk dat te Aduard bij Groningen ten voorbeeld diende, had vier door gangen omsloten binnen-tuinen.

Aan 't Panght of Pant in ons „Grav Moniken-klooster", aldus genoemd naar de grauwe kleedij zijner kloosterlingen, grensde aan de noordzijde de uit twee gedeelten bestaande Kerck, waarvan het driezijdig gesloten T Koor, de eigenlijke kerk der Broeders [1]) door een oxaal, Sanctium, was gescheiden van de Voorkerck, die door eene rij kolommen in twee beuken verdeeld, open stond voor de omwonenden en daartoe een ingang op Den Burichwal had. Door groote ramen aan drie zijden belicht, stond tegen den zuidelijken zijmuur de Preekstoel, met Biechthuiskens er naast, door een ganck in 't Panght uitkomende.

De groote Keller, met vier bogen in de Kerck uitkomend, was waarschijnlijk een H. Graf, of wel de grafkelder van een der weldoeners.

Bezijden het koor vinden wij een zeer groote Gerrucamer met vaste kasten of schrijnen, bestemd tot berging van verschillende kerk- of dienstbenoodigdheden en westwaarts daaraan grenzende twee Kerkers of gevangenishokken, beide met een klein raampje uitziende op een hen scheidend somber plaatsje voorzien met een Pissijn.

De ligging dezer Kerkers was goed gekozen, in een afgelegen stillen hoek en door een gang gescheiden van eene afzonderlijke ruimte bezijden het koor, van waaruit de opgeslotenen den dienst konden volgen.

Bezijden de Voor-Kerck was eene binnenplaats met grooten regenbak en een groot lokaal, met bijbehoorende Koecken, Het Munkevaershuis, uitkomende op Den Burich-wal, bestemd voor het koken en uitdeelen van spijse op de daartoe bepaalde dagen.

[1]) Oorspronkelijk bestond deze kerk uit één enkel schip met een lang koor, tot het groote aantal kerkbezoekers, vergrooting door aanbouw van een zijschip noodig maakte.

Bezuiden T Koor en met eene deur uitkomende in 't Pant is eene ruime Sackersty, bezet met groote kasten voor de kerkgewaden en altaarbenoodigdheden en uitziende op eene achterplaats en over deze op Het oude Klooster.

Eene in die Sackersty aanwezige breede trap gaf toegang tot eene bovenverdieping en tot de Stoef, zijnde een verwarmd vertrek, de toevlucht der ouden en bij streng winterweer gedurende korten tijd ook van een deel der Broeders. Aan de Sackersty grenst Het scheer huis, blijkens zijne afmeting nog voor meerdere doeleinden dienend, terwijl op de achterplaats Het Ghemack huis staat, voorzien van vier ingangen, en deels binnen Het scheer huis, deels op de achterplaats is uitgebouwd eene steenen trap, van uit 't Panght toegang gevende tot de verdieping.

Aan datzelfde 't Pangt ligt tegenover Het scheer huis het Capittel huis met haar halfronden uitbouw uitziende op den grooten Wermes tuyn.

In dit Capittel huis kwamen na den morgendienst de Broeders saam, en had onder leiding van den abt wiens zetel in den uitbouw stond, de voorlezingen plaats van een of over meer kapittels uit den kloosterregel, waarna er beraadslagingen werden gehouden, of vonnis werd gewezen of hooge gasten ontvangen; op eene schap of in eene muurkast werden de schrifturen en boeken bewaard, aldaar bij herhaling benoodigd.

Het daaraan grenzend Reeventer, de groote eetzaal, had mede uitzicht op en door een portaal tevens toegang tot den moestuin. In deze zaal werden, gezeten op banken aan eiken tafels, alle maaltijden gehouden; tijdens welke, om onnut gesprek te voorkomen, een der broeders voorlas uit de Kerkvaders of uit het leven der Heiligen, of wat de Prior dienstig achtte. Deze zaal grensde onmiddellijk aan de Koken, van wier dientafel de spijsen door eene muuropening werden aangegeven, terwijl de tinnen kannen en kroesen werden bewaard in en aangegeven uit de aangrenzende Kanplaes, evenals het Turfhuiske uitkomend op het portaal dat de keuken van den Wesmes tuyn scheidde.

De Koken zelve, wier groote open schouw bijna een geheele wandlengte besloeg, was gedekt met een ziende kap met groote dakvensters, en grensde, behalve aan de eetzaal, aan een afzonderlijk Braethuys, aan een Keetel-, en Vaethocce, aan een Duif- en Hennehuis met aangrenzende hokken, aan een Puthuis, aan eene open Visplaets met groote viskom, aan een Sukerhuis, aan een ruimen Bier- ende Wijnkeller, en een groot Vleeshuis met kuip, zoodat „het snoode cloosterken van de arme biddende broeders", waarvoor Jan Brugman in 1462 zoo had geijverd, blijkbaar de arme dagen, waarin men bedelend het brood moest ophalen, reeds voor lang achter den rug had.

Op het doelmatigst was de keuken gelegen, omgeven door al wat daartoe behoorde, over de Visplaets en een ganck, tevens toegang hebbende tot de Gastcamers en tot het Sieckhuis.

De drie naast elkaar gelegene ruime Gastcamers zien uit op een vóór- of bloemtuin, en zijn door een bijna geheel gesloten vertrek, misschien bestemd voor gestorvenen, gescheiden van het Sieckhuis, dat een uitgebouwd outaar heeft en uitziet en uitkomt op dien Sieckettuin, die geheel ommuurd is. Nevens dat Sieckhuis ligt de Bloetcamer, waarschijnlijk de operatie- en sterfcamer. Op dienzelfden bloem- of rozenhof hebben uitzicht een viertal camers, behalve de St.-Franciscuscamer, blijkbaar andere kloosters toebehoorende, alle met vrijen ingang van af Den Burich wal en alle voorzien met een grooten schouw.

Langs de noordzijde van den bloemhof loopt langs den Kerck Hofmuur die Beeck, die waarschijnlijk onder de Visplaes door in verband stond met den vijver, welke het Kruyt Hof, waarin geneeskruiden werden gekweekt, scheidde van D Boomgaert, een vijver en beek uitkomende zoowel in D Stadts Gracht als in Den Burich wal.

Alle tuinen en ook de boomgaard waren hoog ommuurd; langs het Kruyt- en het Kooelhof liggen het Waschhuys met spoelbak en het Leydeckershuys, dit laatste tevens dienend tot timmer- en werkplaats.

Ter plaatse der Burgers Woninghe op den hoek der Barren Steech en van Den Burich wal op de kaart aangegeven, bevonden zich voorheen waarschijnlijk de bakkerij, de brouwerij, de slagerij, de kleermakerij, enz., ook de burgerwoningen, benoorden tegen de Gerrucamer en buiten tegen het oude Klooster aanwezig, zijn zekerlijk, evenals Het See tonnenhuis, eerst in de XVI^{de} eeuw daartegen aangebouwd.

T Kerc Hof is zeer ruim, heeft aan twee zijden een breed pad, met uitgangen, waarvan dat langs het Karnielsvat tot keukenuitgang diende.

Zoo Joost Jansz. ook de bovenverdieping in kaart had gebracht en deze mede door Wagenaar was overgenomen, zouden wij de geheele indeeling en bestemming, de volledige localiteit van dit groote klooster kennen.

De kloostergang ('t Panght) was met de daarop uitkomende lokalen, behalve aan de kerkzijde voorzien van eene omgaande bovenverdieping, welke, hetzij één of meer slaapzalen of dormiters, hetzij eene reeks smalle cellen bevatte, elke cel dan bestemd tot bid-, werk- en slaapkamer voor één der Broeders.

Op het kerkdak stond, ter plaatse van het oxaal, een torentje, welks klok op de verschillende uren van den dag de Broeders opriep ten dienst of ten maaltijd.

Boven het Capittelhuis bevond zich waarschijnlijk het vertrek van

den Abt met kleine kapel ter plaatse van den uitbouw en boven de Sacristy de Bibliotheek, de Librije, althans bij de plundering van het klooster op 26 Mei 1576 wordt deze uitdrukkelijk genoemd, boven de Stoef lag vermoedelijk de Scrijfcamer, het Scriptorium [1].

* *
*

De Librije.

De Librije was in een klooster een der belangrijkste vertrekken, het Studievertrek.

Daar lagen ter raadpleging tal van zeldzame handschriften en eerste drukken op kerkelijk, wetenschappelijk en historisch gebied, alsook verschillende Chronica, reis- en levensbeschrijvingen en Mirakelboeken, een kostbare schat destijds, waarom die werken aan de dubbele lezenaars, pulmten, met ijzeren kettingen verbonden waren aan een ijzeren staaf, ten einde verdwijning door diefstal of slordig beheer te voorkomen.

Ééne zoodanige Librije bestaat nog bezuiden de Sint-Walburgskerk te Zutfen; gebouwd in 1561—'65 beslaat zij eene ruimte van 8 M. breedte bij 18 M. lengte, door achtkante zuilen verdeeld in twee schepen, elk van vier gewelfvakken, zie afb. N°. 269, in twee rijen 18 eiken lezenaars bergende, waarop de oude boecken, met hun houten banden, door den worm en bezoekers geschonden, nog aan de kettingen liggen. Dergelijke librijen vond men in de meeste kloosters [2], doch met dezen zijn zij verdwenen, en van daar dat die van Sint-Walburgs Kerk te Zutphen hier ter hulpe moest komen.

Een librarius of boekbewaarder en in de vrouwenkloosters eene boeckwaerster [3]) had de zorg voor de librije en gaf elk der kloosterlingen eens of meermalen per jaar een door den Abt aangegeven boek ter lezing, hield daarvan aanteekening, en had te zorgen, dat deze, evenals de buiten het klooster uitgeleende boeken, tijdig en ongeschonden weder werden ingeleverd.

Het bezit eener veelzijdige boekerij van enkele honderd deelen, was niet het minst waardevolle gedeelte van menig klooster, vooral in die, waarin gestudeerd werd en men scholieren had, zoodat, gelijk in de abdij te Aduard, in haar bloeitijd bekend als de Academie van het

---

[1]) Voor de kennis van de inrichting en omvang van een ruim opgevat Stads-Klooster, heeft de „platte vorm" van het gewezen Amsterdamsch Minderbroedersklooster zóó groote waarde, dat deze daarom met opzet hier uitvoerig beschreven is.

[2]) Zie daarover de belangrijke studie van Dr. K. O. Meinsma: „Middeleeuwsche Bibliotheken."

[3]) Welke plichten eene zoodanige boeckwaerster had, vindt men o. m. in het werkje, van W. Moll: „De boekerij van het St.-Barbaraklooster te Delft, in de tweede helft der vijftiende eeuw", waarin tevens haar volledige catalogus voorkomt.

Afb. N°. 269. De Librije bij de Sint-Walburgskerk te Zutphen,
naar eene teekening in kleur van J. J. Roeters.

Noorden, wetenschappelijke mannen er gaarne aanklopten en er korten tijd gastvrijheid vroegen.

Van groot nut ook was, zooals reeds gezegd, menige kloostertuin voor de ontwikkeling van de plant- en geneeskunde in de gewestelijke omgeving. In die tuinen toch werden, behalve tal van kool- en moesgewassen, van hand- en stoofvruchten en verder fruit voor tafel en keuken, planten, kruiden en bloemen gekweekt, die voor pijnstilling, of ter genezing van wonden of ziekten konden dienen, zoodat in vele kloosters, wier omvang en ligging zulks toeliet, het rozenhof, het kruythof, het kool- of moeshof en de boemgaerden en kweekerijen niet zelden het aantrekkelijkste gedeelte vormden. In de XIII[de] en XIV[de] eeuw, waren zij met de tuinen, bij sommige priester- en capittelwoningen en bij enkele kasteelen, bijna de eenigste met zorg aangelegde en onderhouden tuinen, wier vruchten, heel- en geneeskruiden, dikwijls in wijden kring werden gezocht en gevraagd.

Ofschoon groot in oppervlak en op 't doelmatigst veelal ingedeeld en ingericht, waren de kloosters binnen onze Steden meerendeels vrij

Afb. N°. 270. Het Clarisse Klooster te Amsterdam, naar eene oude teekening.

eenvoudig in opbouw, zooals blijkt uit bovenstaande afbeelding van het Clarisse klooster te Amsterdam.

Sommige vrouwenkloosters waren zelfs vrij armelijk, getuige afb. N°. 271 van het Onze Lieve Vrouwe Klooster te Rotterdam. Andere daarentegen waren soms vrij rijk en op 't laatst zelfs weelderig ingericht.

Een duidelijk overzicht over een breed opgevat klooster, geeft afb. N°. 272, zijnde het Klooster Groenendaal, van de Broeders van het Gemeene Leven, bij Brussel, gelegen in eene ruime, vrije, boschrijke omgeving.

Een breede oprijlaan geeft toegang tot de Vóórpoort, met dubbelen

Afb. N°. 271. Binnenplein van het O. L. Vrouwe Klooster op het Westnieuweland, te Rotterdam, vóór den brand van A°. 1563, naar eene oude teekening.

ingang, één voor rijtuigen, één voor voetgangers, en deze tot een groot vóórplein, waarop bezijden de poort zich de voorraadschuren, de stallingen, waschhuizen, drenkplaats, enz. bevinden.

Tegenover de poort liggen op dat plein de vertrekken der mannelijke en vrouwelijke gasten, die der eersten met eene galerij aan de pleinzijde, vertrekken gegroepeerd om een open binnenhof. Links liggen bezijden het vóórplein de werkplaats of Brouwerij met eene wijngaardaanplanting er neven en daartegenover een groep Keukengebouwen met afzonderlijken ingang, zich aansluitende aan de Groote eetzaal, het Refectorium, welke met de Slaapzalen, die der Broeders en die der Leeken en de Kerk, de ruime kloostergang omsluiten, die om den open binnentuin heenloopt. De bovengang, langs de Kerk, diende tot Bibliotheca en was 175 voet lang.

Bezuiden het hoofdgebouw staat het Nosocomium of Ziekenhuis, daarachter ligt een vijver en daarnaast de groote Aula, terwijl in het park, behalve een Labirinthus of doolhof zich nog een afzonderlijke Kapel, de Sacellum Lauretanum bevindt.

Het geheel doet zien met hoeveel zorg alles behandeld en aangelegd is en maakt het duidelijk, dat een leven in eene dergelijke grootsche, rustige omgeving, gewijd, deels aan den godsdienst, deels aan de natuur, en verder aan kunst, wetenschap of onderwijs, voor velen wel eene bijzondere aantrekkelijkheid kon of moest hebben.

Dubbel-Kerken.

In enkele vrouwenkloosters, die der zoogenaamde Slot-zusters, welke zoo min mogelijk contact met de wereld wenschten, was de kerk ingericht ten deele als onder-, ten deele als bovenkerk, en daartoe over een derde of meer harer lengte van eene aan de koorzijde geheel opene bovenverdieping voorzien, aan de Zusters de gelegenheid gevend om aldaar gezeten, ongezien den dienst in het voor beide kerkgedeelten ter zelfder tijd dienend koor te kunnen volgen.

De onderkerk door één of twee rijen kolommen in overwelfde beuken verdeeld, droeg de bevloering der bovenkerk, waartoe eene uitgebouwde steenen trap toegang gaf. Ofschoon in vele Steden eene of meer dergelijke kerken werden aangetroffen, behooren zij nu tot de zeldzaamheden; doordien in Harderwijk en Nijmegen beide toevallig een klooster met dubbelkerk tot garnizoensgebouw in beslag werd genomen, vinden wij deze aldaar nog [1]), die te Nijmegen is de kerk van het gewezen klooster Mariënburg, waarvan het sloopingsvonnis, hoezeer over haar in 1909 uitgesproken, nog ter laatster ure is ingetrokken.

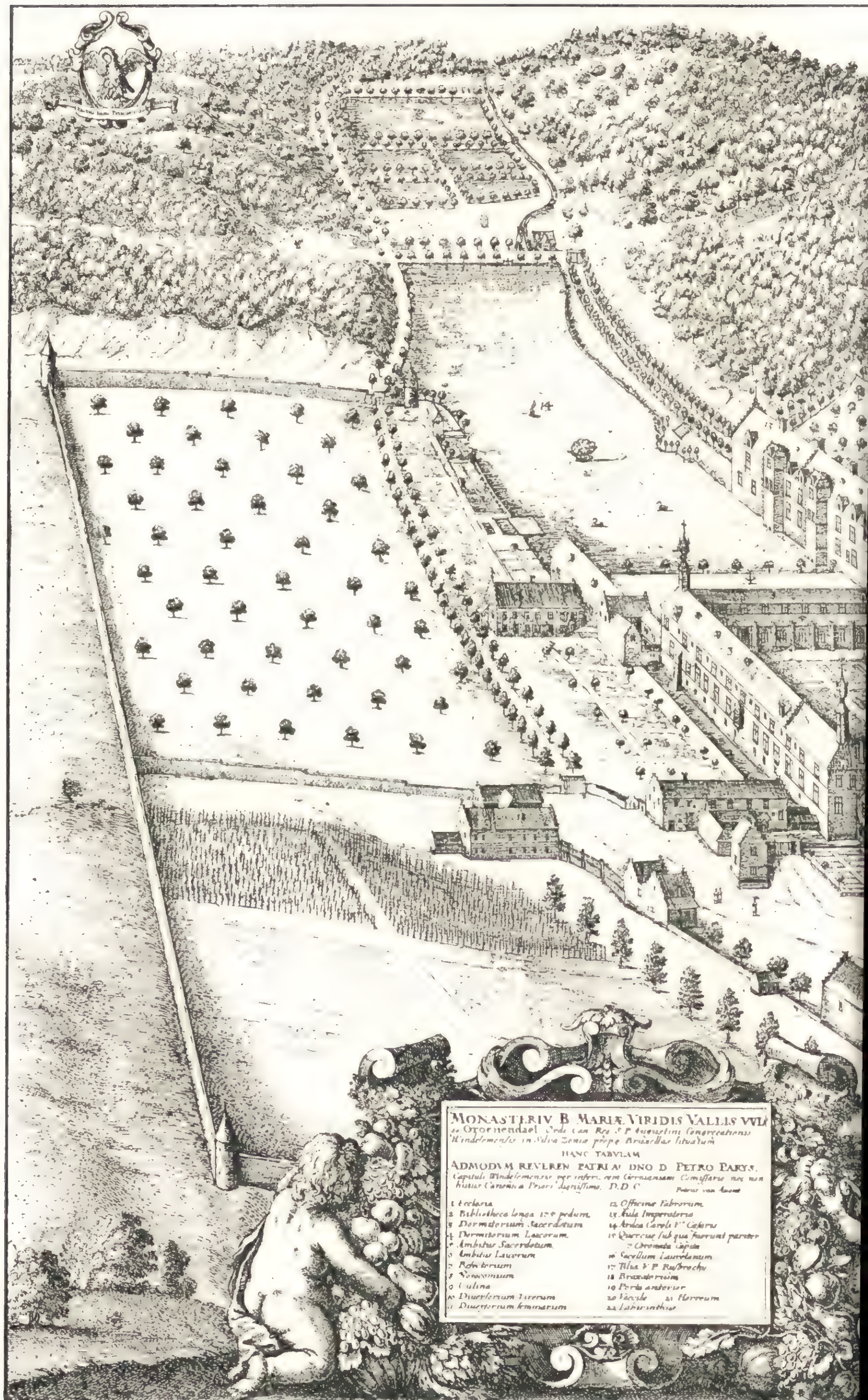
Begijnhoven.

Behalve de kloosters had men in vele Steden ook Begijnhoven.

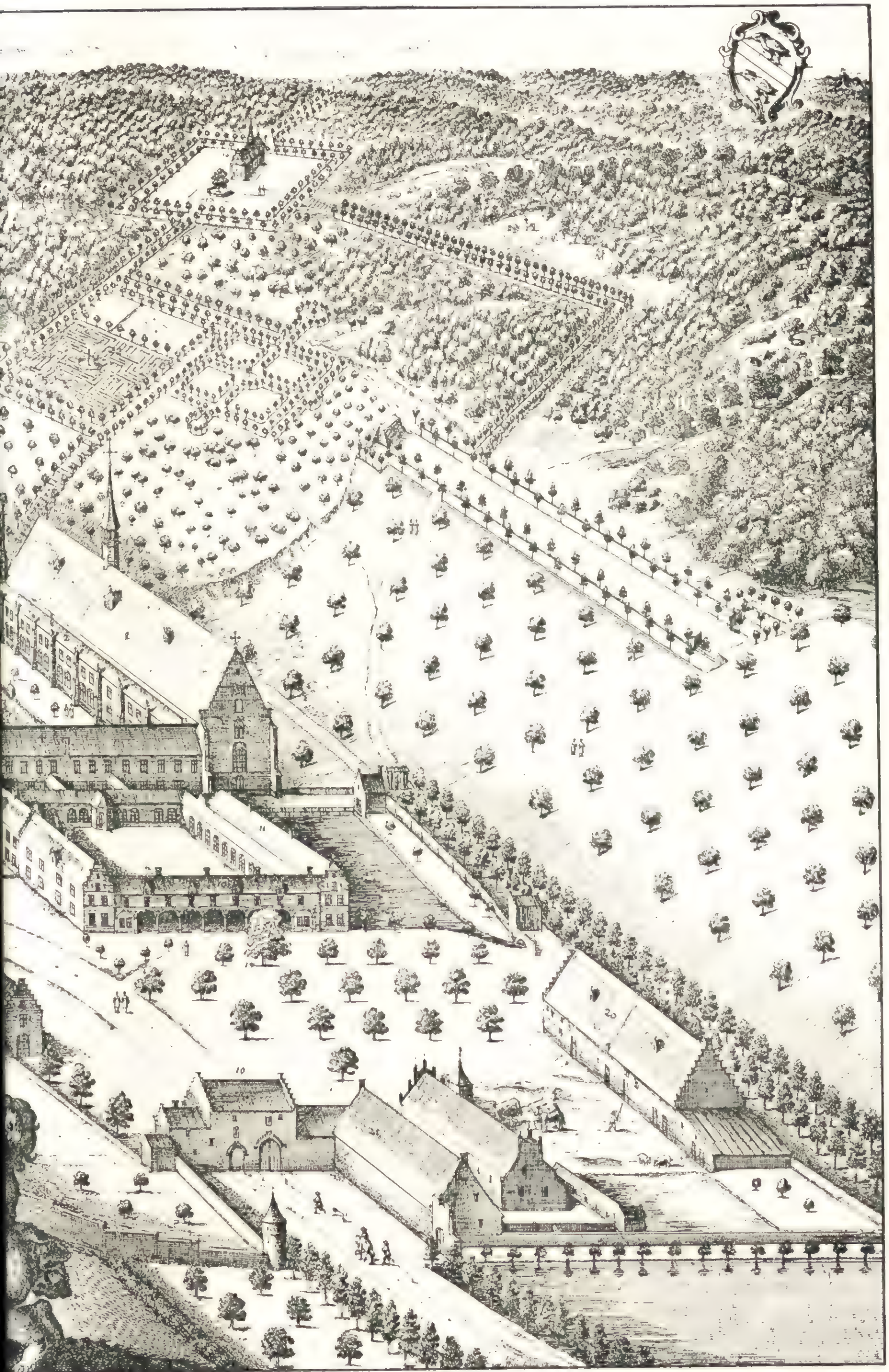
Tot de oudste behooren dat te Breda, in 1240, dat in de stad Utrecht ± 1252, en dat te Haarlem in 1262 gesticht.

Oorspronkelijk door schenkingen ontstaan en bestemd om arme meisjes die zonder kloostergeloften af te leggen, gaarne een vroom leven wilden leiden, te beschermen tegen de gevaren des levens, werden later

[1]) Dergelijke dubbel-kerken, de benedenkerk bestemd voor het publiek, de bovenkerk voor de Zusters, vond men behalve in de reeds genoemde plaatsen, mede in: Amsterdam, Breda, Delft, Dordrecht, Haarlem, Hoorn, Maastricht, Venlo, Utrecht, enz.

Afb. N⁰. 272. Het Klooster van de Broeders van het Gemeene
naar eene teekening van

n, Beatae Mariae Viridis Vallis of Groenendaal bij Brussel,
Harrewijn begin XVIIIde eeuw.

daarin ook weduwen opgenomen en kregen die stichtingen meer een gesloten karakter.

Niet zelden omgracht of ommuurd bestonden zij meestal uit een grooten tuin, door de woningen of cameren, elke begijn had zoo mogelijk haar eigen verblijf, omsloten. Eene groote poort door een poortierske bewaakt, gaf toegang tot dien hof, waarop mede de eigen kapel, de eigen begraafplaats en de eigen bornput was gelegen. In de gemeenschappelijke bakkerij en keuken werd gebakken en gekookt en aan een of meer gemeenschappelijke tafels gegeten, terwijl een eigen priester zorgde voor de geestelijke belangen en een of meer Meesterschen voor de leiding.

Soms ook, gelijk in het Groot Begijnhof te Haarlem was er niet één, maar waren er meerdere hoven of panden, door huisjes omsloten, aldaar zelfs vijf, elk voor zich een Convent genoemd, die van het eerste hof bewoond door de Meesterissen, die van het tweede door de dochters, tijdens haar novitiaat van anderhalf tot twee jaar „omme te sien mettertijt of sij de Beginenstaet wilden aenvaerden, en na verwillecoerd te sijn of den falijbrief gekregen te hebben, zich een huisje op een der andere hoven te mogen koopen, of bij een der beghijnen te komen inwonen."

Het eigenaardigste Begijnhof dat wij nog bezitten, is het ronde Begijnhof in Amsterdam, tusschen de Kalver- en Spuistraat gelegen, dat, hoezeer geen Middeleeuwsch karakter meer bezittend, toch een hoogst eigenaardig geheel vormt, met zijn smalle huisjes, zijn tuintjes, zijn kerkje, zijn pomp, zijn houten geveltje, zijn stoepjes en vooral met zijn rust en zijn kalmte in die drukke buurt.

Niet behoorende tot de kloosters, zijn de Begijnhoven tijdens de Reformatie niet opgeheven, maar in verloop van tijd, bijna alle uitgestorven en verdwenen.

Amsterdam en Breda bezitten, vermeen ik, de eenigst overgeblevene; dat te Amsterdam is echter ná den brand van 23 April 1421 herbouwd, en nadien bij herhaling verbouwd, en dat te Breda is in 1531 zelfs geheel verplaatst; het groote Begijnhof te Brugge heeft beter nog zijn vroeger karakter weten te bewaren, is dan ook een bezoek overwaard en een door schilders gezochte studieplaats.

Klooster-refugia.

In sommige Steden bezaten de omgelegen kloosters bijzondere huizen, Refugia, zgn. wijk-, verblijf of schuilhuizen, ten einde in oorlogstijden, waarin de kloosters bij herhaling door vriend en vijand werden bezet, leeggegeten en geplunderd, een veilig verblijf te hebben, en mede, door meerder contact met de Overheid van Stad en Gewest, te beter voor de eigen wereldlijke belangen te kunnen zorgen.

In de stad Groningen waren wel een 20-tal dier kloosterhuizen, waarvan dat van de abdij te Aduard het belangrijkste was; de andere, hoezeer meer bescheiden, waren toch groote huizen met ruim erf door een huisbewaarder bewoond, die voor de tafel en de bediening had te zorgen.

Het klooster verdwijnt.

Met en door de Reformatie zijn echter, in bijna alle Steden, de kloosters, die refugia, en ook de huizen der kanunniken met hun immuniteiten òf geheel verdwenen, òf na van bestemming veranderd te zijn, tot onkenbaar wordens verbouwd.

Daarmede verdween een belangrijke factor van het vroegere Stedeleven en een karakteristiek onderdeel uit het vroegere Stede-lichaam.

Die kloosters toch waren een der organen van dat vroegere Stedeleven, en vervulden, in die toen zoo veel onrustiger en onzekerder maatschappij, met hare meer devote godsdienstuiting, eene veeltijds hoogst nuttige, soms ten deele zelfs onmisbare plaats.

Een deel van de groote maatschappelijke taak, waarmede de kerk toen bezwaard was, namen zij veeltijds over, namelijk een gedeelte der armenzorg, van het onderwijs en der ziekenverpleging; zwakken en ouden van dagen namen zij soms als proveniers op; de vreemdeling klopte bij voorkeur aan de kloosterpoort om logies, en de gewestelijke Vorst, over geen eigen herberg in de Stad beschikkend, logeerde bij voorkeur bij den Abt of Prior van het voornaamste klooster; de Graaf van Holland en Zeeland had in de abdij te Middelburg, zelfs zijn eigen zaal, zijn eigen kamer en zijn eigen keuken.

De wetenschap vond in de kloosterlibrije haar ernstigste beoefenaren, dankte aan 't scriptorium haar boeken en de kunst vond er in de werkplaatsen dikwijls haar oefenschool. Aan vele nonnenkloosters waren meisjesscholen en opvoedingspensionaten verbonden en de begijntjes leerden arme meisjes spinnen, weven, naaien, borduren en wat zij zelve meer wisten.

Kerk en klooster beide, hadden toen ook niet het geslotene, het exclusieve karakter dat zij nu bezitten, waartoe ook. Verschil van godsdienst bestond er niet. Allen waren van één en hetzelfde Christelijk geloof, opgevoed in eerbied voor alles wat tot de Kerk behoorde en met haar in verband stond.

De deuren der kerk stonden dan ook ten allen tijde open; in haar middenschip legden Vorst en Volk wederzijds den eed van trouw af, kwamen de Gilden en Broederschappen samen, gaven rederijkers niet zelden hun spelen ten beste, gewichtige volksvergaderingen of volksstemmingen, buitengewone samenkomsten als die van de Ridders van het

Gulden Vlies, zelfs feesten en maaltijden werden toen soms binnen de kerk gehouden, zonder dat daarmede aan den eerbied voor het Godshuis in iets werd te kort gedaan.

Het was als het ware het gebouw van allen en voor allen, het eerste, het oudste gebouw der Communitas.

Ook de kloosterkerk stond steeds voor allen en veeltijds ook voor publieke samenkomsten open; de gastcamers der kloosters waren zelden zonder bezoekers, refter en keuken werden dikwijls aan de gilden of broederschappen voor hun jaarmaaltijden afgestaan, in de librije vond de man van wetenschap bijna altijd en overal toegang en nooit klopte men in geval van ziekte voor niet aan om hulp of om kruiden en ook buiten de vaste uitdeelingsdagen verliet zelden een arme geheel ongetroost de kloosterpoort.

Met en door de Reformatie veranderde echter het karakter der kerk en ten deele ook haar taak, en verdween het klooster en de kapittels, voor welke nu geen plaats meer was.

Trouwens, bij de toename der bevolking en van de eischen van het maatschappelijk leven, had zich naast de oude parochie- en kloosterschool van lieverlede reeds eene eigen, eene onder toezicht der Stedelijke overheid staande school ontwikkeld, vele gilden en broederschappen hadden reeds bijzondere gasthuizen gesticht en, dank zij de kooplieden, waren er reeds particuliere herbergen, taveernen, gekomen ook.

De kunst, die aanvankelijk onder de kloosterbroeders haar meesters vond, was reeds voor lang in handen van leeken overgegaan, en de wetenschap, voorheen uitsluitend in het klooster beoefend, had eveneens de kloostermuren reeds geruimen tijd verlaten.

De boekdrukkunst na het midden der XV^de^ eeuw in praktijk gebracht, maakte het overschrijven van handschriften verder onnoodig, bracht weldra het boek onder het bereik en in het bezit van velen en bracht tevens met eene nieuwe literatuur, nieuwe beschouwingen en eene geheel andere levensopvatting tevens.

De behoefte om de maatschappij te ontvluchten en binnen de kloostermuren de rust en de bescherming te zoeken, die daar buiten maar al te dikwijls miste, bestond niet meer.

De levensopvatting had eene ingrijpende verandering ondergaan, de taak der Kerk had zich gewijzigd, die van het klooster was afgenomen, en met de Reformatie werden nu de in meerdere of mindere mate doelloos geworden instellingen opgeheven.

De Godshuizen.

Godshuizen, zoo noemde men de Liefdadigheidsinrichtingen, de stichtingen ter eere Gods, waarin de lijdende menschheid om Godswil, „om niet" werd opgenomen, verzorgd en verpleegd.

Zoodanige stichtingen waren in de Middeleeuwen de Gasthuizen, de Leproos- en Pesthuizen, later komen ook het Proveniershuis, het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, het Weeshuis, de Hofjes, het Werk- of Spinhuis, enz.

De Gasthuizen.

Zoodra in eene woonbuurt de handel zich begon te ontwikkelen, het verkeer toenam en aldaar van verafgelegen plaatsen kooplieden ter markt kwamen, hadden zij, die geen bark, bootkin, hulc, kogge, pleyte, scute, slabber, of hoe hun vaartuig heeten mocht, en ook geen hessewagen ter beschikking hadden, waarin zij konden overnachten, een onderdak, een verblijf noodig.

Vandaar dat reeds vroegtijdig binnen die woonbuurt, vlak vóór of bij de hoofdpoort, door enkele vrome Christenen een huis werd gesticht en gesteld onder toezicht der Kerk, waarin de vreemdeling voor eenige dagen een bed en tafel voor zich zelf, een stal voor zijn paard of os of ezel en verpleging in geval van ziekte vond.

Was dit gasthuis gesticht vooral ten behoeve der kooplieden, dan had het meestal Sint-Nicolaas, den patroon der kooplieden tot heilige, had die stichting plaats hoofdzakelijk ten behoeve der visschers, dan was Sint-Pieter de patroon, was het meer bedoeld voor doortrekkende bedevaartgangers, dan was het gewijd aan Sint-Jacob, en stond het open voor die allen, dan was het een Heilige Geesthuis; de naam zelf gaf dus reeds eenigermate de bestemming aan, vooral zoo er meerdere gasthuizen in dezelfde Stad waren, gelijk veelal het geval was.

Het Gasthuis, te onzent het vroegst, reeds in de X^{de} eeuw bij name genoemd, is dat van Sint-Servaas te Maastricht, door de hoofdkerk aldaar gesticht, ten behoeve der vele bedevaartgangers welke op het 14-daagsche feest van dien heilige, de reliquiën kwamen vereeren en er drie dagen en drie nachten kosteloos konden verblijven. In 1171 belangrijk uitgebreid en in het gewezen bisschoppelijk paleis overgebracht, werd het omstreeks 1821 gesloopt.

In bijna al onze Steden vinden wij reeds vroegtijdig, soms reeds vóór hunne stadwording, een Heilige Geest-Gasthuis en daarin meestal een

afzonderlijk gedeelte, de Beyert of Bayert [1]), bestemd om arme luyden, in de Stad komende, hoogstens drie dagen en drie nachten logies te verleenen. Vandaar dat dit verblijf in Amersfoort, het „Wandelhuis" genoemd, van wege het misbruik door leegloopers en luiaards er van gemaakt, niet zelden tijdelijk of voorgoed werd gesloten.

Een drietal Heilige Geestmeesters, de vytmeysters eerst door de kerk, later door de Stad aangewezen, hadden het toezicht over het Gasthuis, dat door „medewerkinge van de zevenvoudige genade des Heiligen Geestes", vaak ruimschoots met landerijen en rente begiftigd, dikwijls groote inkomsten had en een uitgestrekt terrein binnen de Stad besloeg, waarop meestal rond een ruim binnenhof de verschillende gebouwen, gelegen waren.

Aanvankelijk slechts ééne gemeenschappelijke zaal bevattend, vinden wij er in lateren tijd kleine afzonderlijke zalen voor elke afdeeling, als: twee zalen voor „wandelende gasten", eene voor mannen en eene voor de vrouwen, twee zalen voor de armen, eene voor de broeders en eene voor de zusters, welke in het „gasthus abite moesten gaan", voorts een of meer ziekenzalen, alle met bijbehoorende gangen en afzonderlijke wandelplaatsen.

Behalve de camer voor den gastmeester en eene kleine medicien- of verbandkamer of aptheke, waarin ook het eerste verband werd aangelegd en de gebruikelijke aderlatingen plaats hadden, had elk gasthuis een eigen kapel of kersken met één of zelfs meer outaeren, met eigen toren en klok en voorts een eigen kerkhof en eigen priester. Die priester had in het gasthuis, „eene camer ende sinen vrien cost van eten ende van drincken, en moest de missen doen alst den Gasthuize ende den ziecken alre best dient enda predicken aldair uit twoirt Goedts als costumiliken is, ende die zieken die aldaer legghende visitieren, biechten, olyen ende monigen ende die doden begraven."

Tot de gasthuisgebouwen behoorden behalve eene groote keuken met ruime kelders, een waschhuis, eene bakkerij, eene brouwerij, stalling

---

[1]) Een dergelijke Bayert vinden wij in Amsterdam en in Delft; in welke laatste plaats deze ingevolge besluit van 30 Nov. 1630 „ter herberging en spijsiging van vreemde doortrekkende bedelaars of landloopers, alleen van den eersten November tot den eersten April, 's jaars geopend was"; voorts in Hoorn, alwaar het reeds vóór 1346 bestaande Oude Gasthuis, gebouwd om vreemdelingen te herbergen, de Beyert werd genoemd.

Leiden had een Bayert voor mannen bij de poort; ook in Leeuwarden en Utrecht vinden wij een dergelijke Beyert; in Maastricht diende het Klooster van het Dal van Josaphat als zoodanig.

voor de eigen koeien, een slachthuis, en de noodige bergschuren en werkplaatsen.

Het personeel bestond behalve uit den Gasthuismeester een eigen priester, twee joncffrouwen waarvan één professide, uit dienres, zoo knapen als joncwiven, terwijl één of meer bepaalde medicijn-, genees- of heelmeesters met hunne leerlinghelpers tegen eene uiterst geringe belooning aan het Gasthuis verbonden waren.

Hoe de zalen waren, zegt R. Boitet in zijne „Beschrijving van Delft", als volgt: „het H. Geest Gasthuis (dat reeds vóór 1252 bestond), pronkt met verscheide luchtige zalen, waaronder 'er eene is, in dewelke meer dan 60 bedsteeden zijn, alle tegens de muren met gebakken tegeltjens voorzien, om alle ongediert af te weeren; daar bij heeft ieder een kasie tot zijn geryf; boven deze zijnder noch veele kribbens op rolwielen, welke in tijt van nood gebruikt worden, voornamelijk wanneer in tijd van oorlog een leeger of scheepsvloot is slaags geweest, en 'er een groot aantal van gequetsen komen. Boven de bedsteeden loopt een gaalderije rontom vol glaze vensters, welke men des zomers by heet en bang weeder kan openzetten; deze kamer is in quartieren verdeeld, en ieder heeft zijne bijzondere naam."

Deze beschrijving past geheel op de inrichting onzer vroegere gasthuiszalen.

In den regel waren deze vrij ruim en hoog, meestal met eene open of ziende bekapping en met hoog boven den vloer aangebrachte ramen in de beide langs-zijden; de muren onder die ramen waren ter weerszijden betimmerd met eene doorgaande rij bedsteden, elke bedstede, ter plaatsbesparing bestemd voor twee personen. Boven langs die bedsteden, alle van een beddeplank voorzien en met groen saaien gordijnen omsloten, was meestal eene doorloopende galerij, van waar men ongehinderd toezicht op en in de van boven opene bedden had, terwijl de op die galerij staande kribben in buitengewone tijden dienst deden.

De vloer der zaal was van steen, de wanden gekalkt.

Blijkens een inzicht van vóór 1635 in de ziekenzaal van het Sint-Catharijne Gasthuis te Utrecht, door de balije van St.-Jan vóór 1285 gesticht en ten deele nog bestaande [1]), ging het er destijds vrij huiselijk toe. De bedsteden ter weerszijden langs de zijwanden der zaal tegen elkaar getimmerd, slechts door houten schotjes gescheiden en aan de vóórzijde gedicht met groene

---

[1]) Dr. P. Q. Brondgeest beschreef in 1901 de Geschiedenis van dit Gasthuis, van 24 bedden „voor alle miserabele persoonen, die aldaer onderhouden wardt, ende anders geschapen ware te nyente en komen".

saaien gordijnen, dienden als 't druk was, elk voor twee zieken en de beddeplank tot gerief en redden, naast den onmisbaren pot, stonden daarop de kroezen, de kommen en tinnen eetschotels. De zaal, groot 8 bij 27.50 M., met groote witte tegels bevloerd, had, behalve een klein verbandtafeltje en een paar stoelen geen meubels; de patiënten die verbonden moesten worden, namen plaats op een dier stoelen bij dat tafeltje en vinden daar den hospitaalmeester en de chirurghen wachtend, terwijl de deelmoeder, geholpen door zindelijk gekleede deelmeiden (verpleegsters), aan de zieken in bed het noodige brengt en de ziekentrooster hen beurtelings wat moed en hoop inspreekt.

* * *

Afb. N°. 273 geeft een blik in eene kleine Gasthuiszaal, met open ledikanten langs de zijwanden en

Afb. N°. 273. Gezicht in een Gasthuiszaal, ontleend aan het schilderstuk de Barmhartigheidswerken in de St.-Laurenskerk te Alkmaar.

met een schouw waarin vuur schijnt te branden; een geheel ontkleede zieke, op den steenen vloer op een mat zittend, wordt onderzocht, terwijl op den vóórgrond in een afgescheiden gedeelte der zaal de geneesheer, gezeten naast een geheel ontkleed in bed liggenden patiënt, diens polsslag nagaat. De gasthuismoeder met eene tinnen kan in de hand, staat in gesprek met eenige personen, blijkbaar de regenten of gasthuismeesters. Een duidelijk inzicht in de huiselijke regeling, geeft de ordinantie van ± 1580 van het Heilige Geesthuis te Rotterdam, medegedeeld door Mr. S. Muller Hzn., in zijn geschiedenis van dat huis [1]).

[1]) Die ordinantie van Het Heyligen Geest ende Oude Manhuys te Rotterdam, gesticht omstreeks 1434 door Aelwijn Floryssoen, luidt:

J. In den eersten, dat int selve manhuys onderhouden sullen worden derthien oude mannen behalven de moeder.

IJ. Ende zoe wanneer een van dien deser werrelt overleden sal weesen, zoe sal men een ander bij den gerechte ende meesters van den huyse weeder eligeren, van de oude ende miserabelste, die ten minste thien jaeren poorters geweest zijn, ende hem als dan presenteren zullen.

IIJ. Ende wie daer zulcx toe geeligeert sal werden, en sal daer niet in mogen coomen, ten zij hij eerst betale voor een bedde met zijn toebehooren in handen van de meesters twaeleff carolus guldens van veertich groote stick.

IIIJ. Wel verstaende dat hij de eerste acht dagen sal mogen coomen eeten en drincken als een ander ende langer niet, maer indien hij aldaer niet en begeert te blijven sal daer weeder mogen uytgaen sonder yet te betalen, ende sal een ander in zijn plaets gecooren werden als voren.

V. Ende zoe wie daer teijnden in blijft, zal daer in moeten coomen zonder schulde.

VJ. Ende zullen terstondt ende metter daet verliesen den eygendom van alle hare goeden, die welcke coomen zullen met toebehooren met alle tgheene hij noch soude mogen erffven aen tselve heyligen geesthuys, waer van hij alsdan gehouden sal weesen te leeveren pertinente inventaris als dat behoort.

VIJ. Mar zoe hij eenich goedt daer in brochte, dat zal bij de meesters an Renten beleijt worden, waer van hij de heele vruchten genieten zal zijn leven lanck gedurende.

VIIJ. Ende off den gheenen die int huys weesende quame te erffven eenige onroerende goeden, daer van sal hij mede die vruchten genieten zijn leven lanck gedurende.

XJ. Ende sullen alle die daer inne coomen gehouden weesen den meesters ende Regierders gehoorsaem ende onderdanich te weesen in alles dat men haer gebieden sal, ende in absentie van den meesters die moeder ofte die de last daer van hebben sal.

XI. Sullen voorts in gheene herbergen moogen gaen om te drincken ofte speelen, upte peyne als hier naevolcht.

XV. Ende voorts alle Sondaghen ende andere dagen in der weecke te gaen inde parochiekercke deser stede, omme aldaer te hooren de predicatie des godlijcken woorts.

XVJ. Sullen mede ghehouden weesen te passen op haer maeltijt, hetwelck men houden zal des noens then thien uren en des 'tavondts ten zes uren upte verboerte van haer portie ende correctie van de meesters.

XVIJ. Ende eer sij gaen sitten om te eeten ende als die maeltijt gedaen es sullen

Van onze gasthuizen, vele reeds vóór en meerdere tijdens de XIII^{de} eeuw gesticht, is zoo goed als niets overgebleven, alle zijn zij in verloop van tijd, door verandering van behoeften en inzichten, of verbouwd of vernieuwd en door nieuwe stichtingen vervangen [1]).

Gelukkiger in dit opzicht is het buitenland, zoo bezit Gent nog haar „Hospice de la Biloque" in 1228 gesticht, met de 55 M. lange, 16 M. breede en 18 M. hooge overwelfde zaal, met eigenaardigen baksteenen gevel.

Lubeck bezit nog haar „Heilige Geist Spital" in de jaren 1276—'86, na den grooten brand dier stad gebouwd, een terrein van ± één hectare beslaande, in hoofdzaak bestaande uit de nog steeds in dienst zijnde groote Zaal, „das lange Haus", breed 13.90 M., lang 88 M. en hoog tot de kruin van het ziende gewelf 18 M.

Door eene kerk, die tevens tot vóórhal dient, komt men in die Zaal met eene rij kamertjes langs elk der beide zijden, door breede gangen

ghelijckelijcken God looven ende dancken ende bidden voor die fondateurs vanden huyse ende voorde gheenen die daer eenige aelmissen toegemaeckt ende gegeven hebben.

XVI J. Ende sullen oeck gheene onnutte woorden ofte andere ongemanierde zeeden gebruycken aen tafelen binnen ofte buyten den huyse, ofte met geene spijse ofte anders spotterie ofte schimpicheyt doen ende bedrijven, mer hem te vreden houden mette gewoonlijcke portie. Te weeten alle dagen twe pinten biers ende alle XIII J dagen een pont booters ende een pont caes, ende tgheene haer ter tafelen gedient zal werden, up peyne van gecorrigeert te werden tot discreetie van de meesters ende gelegentheyt van der zaecke.

XX. Sullen oock gehouden weesen des avonts goedts tijts binnen den huyse te weesen alleermen die doer sluyt. Te weeten van bamis aff tot paeschen toe voor zes uuren. Ende van paeschen tot baefmis toe voor acht uren upte peyne van daer buyten geslooten te blijven ende correctie van de meesters. —

Bij een testament van 5 Juli A^{o}. 1532 was den ouden mannen toegezegd elcx upte paes een stuver tot haer hoochtijtgelt, upte feest van den doerne croen elcx een stuver om inder Kercken te offeren, upte Kersavont tot haer hoochtijtsgelt elcx ses stuvers.

[1]) Zoo had Leiden reeds in of vóór het jaar 1125 haar St.-Catharina Gasthuis; Nijmegen in 1186, althans vóór 1214, haar St.-Jansgasthuis; Arnhem vóór 1246 haar Sint-Catharinagasthuis; zóó bezaten Kampen vóór 1250, Delft vóór 1252, Groningen vóór 1260, Haarlem vóór 1284, Aardenburg in 1292 en Deventer in 1296 alle reeds een gasthuis, en .... ware mij het geschiedverleden van elk onzer Steden bekend, dan zou ik er stellig nog wel eenige tientallen kunnen vermelden.

Ook enkele dorpen hadden een Heilige Geest Gasthuis, Kadzand, reeds in 1238; Noordwijk vóór 1439, het latere Proveniershuis; Katwijk aan Zee vóór 1481; Katwijk-Binnen vóór 1534.

Egmond-aan-Zee kreeg eerst in de XVII^{de} eeuw, met behulp eener loterij, zie Afb. N°. 274, een Gasthuis.

gescheiden van eene daarin staande dubbele rij middenkamertjes, te zamen 127 stuks „Bettstellen" of kleine slaapkamertjes vormende, die alle van boven open zijn en van daar lucht, licht en warmte krijgen.

Het Gasthuis oorspronkelijk in hoofdzaak tot logies bestemd, tot „Domus hospitalis", veranderde echter van bestemming toen in de Steden logies-

Afb. N⁰. 274. Gasthuis van Egmond-aan-Zee; gravure der loterijprent.

aangelegenheden, taveernen kwamen, en van nu af werd het meer een ziekenhuis hier, meer een armenhuis, een „Domus pauperum" daar, een proveniershuis ginds.

In enkele Steden werden nu tevens voor besmettelijke en ongeneeslijke patiënten afzonderlijke ziekenhuizen gesticht, of door bijzondere personen voor weduwen of oudelieden huizen gesticht, waarin dezen zich konden inkoopen, tot zij, „nae de wille Gods, die schult der natuere betaelt ende uet deser sterfelicke leven mitter doet uet geschieden en waren".

Ook het Hofje zien wij toen reeds ontstaan, althans in Die Haghe, alwaar in 1393 door Albrecht van Beijeren het Sint-Nikolaas Gasthuis werd gesticht, „voor de Hof-edelen en andere jonfrouwen tot het Grafelijk Hof behoorende, dewelke tot armoede souden vervallen".

Bij dit Gasthuis was mede eene Kapel, in 1616 echter door Regenten

aan Burgemeesters van 's Gravenhage verkocht en toen tot Vleeschhal ingericht.

Vooral 's winters had de gasthuismeester dikwijls eene dubbele taak, dan toch was men gewoon, door bijzondere giften daartoe in staat gesteld, om „van af tsynte Martynsmisse in den winter tot Vastenavond toe, alle avonts elken armen man die after 't gasthuis comt ende gheherberghet wort een scotel bonen of grauwerweten te geven ende anderhalf hondert of twe hondert turfs na dattet weder cout is, um goet vuer mede te maken midden in den Vierschair hem tsavonts bi te warmen," (aldus Boitet in zake het Gasthuis te Delft).

De Vierschair hier bedoeld, heet elders de „Stoove" [1]), zijnde een 's winters goed verwarmd vertrek, alwaar de armen, „de pauperen et debiles" zich mochten komen verkwikken. Ook hadden in het Gasthuis op bepaalde dagen „uytdeylinge plaats van brood, voor alle armen daar conflueerende" en soms ook van kleedingstukken of van brandstof, al naar de schenkers, daartoe beschikkingen hadden gemaakt.

De Gasthuizen waren dan ook onmisbare factoren in onze Steden, en naarmate deze in bevolking toenamen, nam ook hun omvang of aantal toe en naarmate de tijden slechter waren en de welvaart afnam, werd de vraag voor opname en onderstand grooter, haar taak omvangrijker en beteekenisvoller en dikwijls hoogst moeilijk zelfs.

Het Leprozenhuis.

Velen die van de kruistochten terugkwamen, brachten besmettelijke en hinderlijke huidziekten mede, melaatschheid, etterzweren, uitslag van allerlei aard, enz., waarom men voor hen in vele Steden, buiten de ommuring, een afzonderlijk ommuurd of omgracht Gasthuis, een Leprozen- of Lazarushuis stichtte, met strikt verbod aan de daarin opgenomenen om binnen de Stad te komen. Vreemde melaten nam men niet op, „se sullen hyer stracx doorgaen ende niet toeven".

---

[1]) Zoo werd in 1366 bij het St.-Agatha Gasthuis in Utrecht, in de XIIIde eeuw voor 7 bedden gesticht, ingevolge eene schenking „eene warme stoove ingericht, die des winters bij de nacht en de dag, altoos binnen warm sal wesen, arme luiden so wie dit begeert, en die dit van armoede te doen heeft, des daeghs in te wonen ende hair gemack in te hebben, en des nachts in te slapen, en sal deze stove eerlick staende blijven tot arme luden behoef ende men sal selve altoos vermeeren en niet vermynren."

Ook in het Katherina Gasthuis in Utrecht werd dat zelfde jaar door Pieter Utenleer eene Stove gesticht, waarin des winters zoowel des nachts als des daaghs een goet vyer zoude worden gestookt, bij welke de onvermogende lieden zich zouden komen warmen, (aldus Burman in zijn Utrechtsche Jaarboeken).

De stadt Gendt had reeds in 1164 een zoodanig huis gesticht, het meerendeel dagteekent echter uit de tweede helft der XIII[de] eeuw; in 1320 bezat West-Europa, zegt men, reeds meer dan 1900 Lazarushuizen.

In Haarlem is in 1319 sprake van de stichting, over het Spaarne, van een St-Jacobs- of Leprozenhuis; Deventer had, blijkens de Cameraarsrekening, vóór 1360 buiten de Stad een St.-Jurrienziekenhuis bestemd voor lijders aan melaatschheid; Hoorn timmerde eerst in 1445 een Lazarushuys met kapel aan den weg naar Berkhout, dat in 's Gravenhage stond bij het incomen aan den Delftschen rijweg, daarom „'t Siecke" genoemd.

Rond een grooten tuin, wandelplaats tevens, lagen de cameren der patiënten, door een ruim bleekveld, de stallen en de dienstgebouwen gescheiden van de vóórplaats met de regentenkamers en de woning van den huismeester. Bij het huis was een eigen kapel met klok, een eigen kerkhof en eigen weiden, moes- en kooltuinen.

Éénmaal 's weeks deden de melaten, elk een klepel luidende, binnen de Stad een ommegang langs de huizen om giften in te zamelen, en op Koppermaandag had telken jare te Amsterdam de groote optocht der Leprozen plaats, die, deels in sleden gezeten, deels te voet gaande, dan alles deden om, aller medelijden opwekkend, zooveel aalmoezen mogelijk op te halen, een optocht, op afb. N°. 275 voorgesteld en steeds besloten door een maaltijd in het Sint-Pieters Gasthuis.

Ook in die Haghe hielden de Leprozen eenmaal 's jaars een ommegang, met versierde poppen op open wagens de straten doorrijdende om giften in te zamelen, 't welck gemeenlyk 30 tot 40 gulden opbracht, terwijl zij bovendien einde Juni een ommegang door het Westland deden, geld en kazen ophalende.

Leprozen, die zich zonder uitdrukkelijk verlof in de Stad vertoonden [1]), werden in een van de kerckers van den huyse te bier ende te broode geset of bij herhaalde overtreding aan den lijve gestraft.

---

[1]) Het Keurboek van Gouda van het jaar 1488 zegt:

Van den menschen, die Lasarus sijn, 't ontfangen.

Die scout mit die goede luden van den gerechte, sijn overdragen ende doen gebieden, dat nyemant, wie hij sij, enige lazarus menschen husen noch herbergen en moet noch binnen hoiren huse, bier vercopen, sitten drinckende, alsoewel die lasarus menschen die wonachtich sijn in onse lasarushuus buten der Goude als die van buten incomen.

Voirt tot wat tiden als dair enige sieken comen in 't lazarus huus van buten ende dairsoe lange bliven, dat men haer seyt, dat zij vertrecken sullen, ende dat niet en deden, soe en souden sij dair en 't eynden binnen tsjaers niet comen binnen

Afb. N⁰. 275. De jaarlijksche Leprozenoptocht op Koppertjes Maandag
(Tevens ziet men hierop de toenmalige Dam, het Oud

Amsterdam, naar een schilderij van A. v. Nielandt van A°. 1633.
adhuis, de Nieuwe Kerk, de Waag en het Damrak).

Meestal werden in een afzonderlijk gedeelte van het leprozenhuis in daartoe gemaakte „Kasten" enkele krankzinnigen of „dollen" opgesloten, daartoe door verwanten of vrinden in het huis uitbesteed, dat meestal Sint-Anthonius of Sint-Lazarus tot patroon had en welks varkens, tot laat in de Middeleeuwen met een merk voorzien als Sint-Antoniusvarkens, vrij in de Steden rondloopen, in de straten hun voedsel zoekend en als afval-opruimers en straatreinigers dienstdoende.

Het Pesthuis.

De hevige pestzieken bij herhaling voorkomende, doch vooral het bezoek van den „Zwarten dood", welke tegen het begin van de tweede helft der XIV^de^ eeuw bij tienduizendtallen zijn offers vroeg, en overal de handel verlamde, verplichtten de Overheid afzonderlijke gebouwen voor pestlijders in te richten, aanvankelijk minder van wege het besmettingsgevaar, als wel omdat die gasthuizen dikwijls geheel ontoereikend bleken.

Welke onzer Steden zich het eerst bepaaldelijk een Pesthuis gesticht heeft, weet ik niet; Elburg had reeds in 1398 een Pest- en Leprozenhuis buiten de Stad, in andere werd soms tijdelijk een bepaald gasthuis tot Pesthuis aangewezen, zooals vóór 1482 te Deventer het Sint-Geertruidsgasthuis. Eerst in de XVI^de^ eeuw schijnen daartoe huizen te zijn ingericht of gebouwd.

Rotterdam richtte daartoe in 1557 een verlaten Nonnenklooster in, Middelburg in 1564 het Sint-Aagtehuis, Alkmaar in 1567 het Witte Begijnenhof; Haarlem schijnt zich in 1565, 's Gravenhage in 1569 en Schiedam vóór 1598 een pestilenciehuys gebouwd te hebben.

Amsterdam bouwde in 1630—'35 een groot Pesthuis aan den Heiligen weg, binnen der Stede vrijheid in een lustighe Landtsdouwe staende, rontsomme met groene boomen omzet. „Door een langhe groene laan met poort, aan weder-sijden bezet met boomen, kwam men, een tweede poort doorgaende in het Huys, dat binnen net en schoon gehouden wort, het is groot in zijn omganck, aan weerszij bezet met krebben en hier brengt men in tijden van Pest, de behoeftigen die met die siekte besmet zijn, of Rooloop of brandende koortsen of schurft hebben".

Op 14 April 1732 geheel afgebrand, werd het aan het einde dier laan herbouwd en dubbel omgracht.

---

der Goude up die correctie van der Stede, dat 't weten des winterdages twee nachten ende des somerdaechs ene nacht ende binnen ses weken dairna niet weder in t lazarus te comen up die correcxie van der Stede.

Noch dat sij gheen vis noch vleys handelen en moet up die vismarct noch vleyshalle of under die loeyffen up die correxie voirsz."

„Rond eene met boomen beplantte binnenplaats, door eene gracht in tweeën gedeeld liggen de vier aaneensluitende vleugels van het gebouw, verdeeld in groote zalen, meerendeels bezet met open krebben, en voorts met bedsteden, waarboven langs de wanden gaanderijen zijn, dienend voor toesicht en alwaar desnoods ook krebben gesteld worden en 't lijnwaat hangt te drogen.

„In den achtervleugel, het „Pronkhuis" genaamd, plachten voormaals de net opgemaakte zeldzaam gebruikte bedden te zijn, doch bij den verbouw heeft men daarin dertig hokken voor dolle menschen getimmerd, die veeltijds van zulke ellendigen vol zijn.

„In ieder derzelven is eene kreb en een heimelijk gemak, buitendien zijn ernog twee hokken met bedsteden waarin men de lijders opsluit," (aldus J. Wagenaar in zijne Beschrijving van Amsterdam). Na als Pest- en Dolhuis zijn bestemming verloren te hebben, diende het tot in het jaar 1900 als Buiten-Gasthuis.

Het groote Pesthuis dat Leiden in 1677 buiten hare veste bouwde, is nog vrij intakt aanwezig en dient thans tot een Vrouwenhuis. Het beslaat een vierkant van slechts éène verdieping van ± 58 M. zijde, door eene breede gracht en voorheen mede door een lommerrijke laan omsloten. Eene steenen brugge ligt vóór den ingang, „versierd met een kunstig gehouwen marmersteen, in welke die gevaarlijke ziekte door den beroemden beeldhauwer Verhulst natuurlijk verbeeld is."

Rond een ruimen binnenhof met vijver, liggen de vier vleugels van het uit acht ineenloopende zalen bestaande gebouw [1]), welke zalen alle met eene open gaanderij op dat binnenhof uitkomend, aldus elk haar wandelrije hebben. Er waren in het geheel 214 vaste, bekwaeme bedsteden; elke zaal had hare bijzondere haardstede om vuur te stoken, en achter het huys was een groote moes- en ooftuin en een achtkantig speelhuis, ten behoeve van den Binnen-Vader, die een vrijstaand huis bewoonde.

De Regentenkamer in het hoofdgebouw, naast het ingangsportaal, prijkte met een schoorsteenstuk, eene aldaar aan de pestziekte gestorven vrouw voorstellend.

Ten behoeve van dit huis werden weekelijkse collecten aan de huysen in de Stad gedaan, sedert Mey 1697 echter door éène jaarlijksche generale schaalcollecte vervangen.

In de geschiedenis onzer Steden vormen de pesttijden jaren van angst, van zorg en rouw.

[1]) In Fr. van Mieris' „Beschrijving der stad Leyden", verschenen in 1762, deel I, bladz. 230, is dit gebouw in plattegrond en opstand afgebeeld.

Bij herhaling zijn tusschen de XIII^de^ en XVIII^de^ eeuw vele harer jammerlicke door de pest besogt, waarbij niet zelden geheele familiën, geheele straten, geheele wijken uitstierven [1]).

De stad Utrecht verloor in 1368 aan die ziekte 11,000 inwoners, misschien de helft harer bevolking; Amsterdam, in 1635—36 een 175,000, in 1656 een 13,200 en in 1663—64 een 32,000 inwoners; in Antwerpen kwamen in 1678 door die ziekte een 1200 huizen ledig en verlaten; Steenwijk verloor in 1581 aan die „haestige sieckte" 2300 inwoners; Roermond in 1598 een 1500, terwijl Brugge, datzelfde jaar hare bevolking, volgens Gaillard, met 80,000 inwoners zag verminderen; Oldenzaal was in 1606 één ziekenleger, haar groot kerkhof werd zelfs te klein.

En toen in Juli 1517 de plaag der pestilencie weer in aantogt was, vermaanden Mijne Heeren van den Geregte de burgers te Amsterdam tot boete en bekeering, en om de toornicheyt Gods af te wenden, werd bij goetduncken van de pastoren van beyde prochien" den 12^en^ Juli een algemeene processie gehouden. Doch de pest kwam, trots alle voorzorgen

[1]) Elke Stad, elk dorp bijna had zijn pestjaren, zooals uit onderstaande, nog hoogst onvolledige lijst blijkt:

Alkmaar in de jaren 1520, 1603—'34, 1655—'56.

Amersfoort in: 1348, 1402, 1439, 1488—'92, 1599, 1625, 1635.

Amsterdam in: 1558, 1622, 1635—'36, 1654—'56, 1663—'64.

Arnhem in: 1558, 1565, 1581—'94 en 1667.

Asperen in: 1636—1642 en 1667.

Bergen-op-zoom in: 1513—'14.

Deventer in: 1398, 1421, 1458—'63, 1483, 1636, 1656.

Doetichem stierf tusschen 1580 en '90 bijna geheel uit.

's Gravenhage in: 1635, 1655—'56 en 1664—'66.

Groningen in: 1249, 1347, 1399, 1421, 1622—'23, 1644, 1656, 1666, 1672—'73 en 1779—'81.

Haarlem in: 1439—'40, 1509—'58, 1653, 1664.

's Hertogenbosch in: 1439, 1531, 1554—'7, 1570, 1616 en 1632—'5.

Hoorn in: 1493, 1515—'27 1580, 1599.

Kampen in: 1398, 1458, 1468, 1483—'4, 1492, 1655.

Maastricht in: 1629 en 1633.

Nijmegen, in 1635 stierven „aen die beclijftelijcke sieckte" 6009 inwoners.

Utrecht in: 1368, 1450, 1467—'68, 1474, 1724.

Zierikzee, in 1518 stierven er meer dan 3000 menschen, in 1532 binnen drie maanden tijds een zelfde aantal, 1557.

Zwolle in: 1398, 1440—'50, 1602, 1617, 1652.

Zutphen in: 1458, 1468, 1493, 1515, 1575—'76.

Deze opgave is hoogstwaarschijnlijk verre van juist, getrokken als zij is uit de Stede Kronicken, wier volledigheid en betrouwbaarheid vaak heel veel te wenschen overlaat.

en verordeningen en aan tal van huizen zag men weldra het kenteeken van den gevreesden bezoeker, een groot bos stroo uithangen en, was het een winkelhuis dan werd dit gesloten.

Zij die een bezocht huis bewoonden of van die ziekte herstelden, mochten zich niet anders dan met een wit stokje, ter lengte van drie voet in de hand op straat of in de kerk vertoonen, opdat een ieder hen kon mijden. De huizen waarin een pestlijder gestorven was, moesten gedurende zes weken gesloten en voorzien blijven van een uitgestoken stok met stroowisch [1]).

---

[1]) Eene keur van de stad Utrecht van 1468 bepaalde:

„Alsoe die pestilencie, God betert, nu alhier regeert, soe laet die raet weten, ende gebiet enen yegheliken daer yemant ghestorven is, in enighen husen ende noch daghelics sterft of siec legghen van de pestilencien, dat men die husen terstont toesluten sel, ende daer gheen neringhe inne driven binnen eenre maent na dien dat de leste dode wt dien huse ghedraghen is of die siecke mensche daerin leijt, ende die ghene, die in den huse wonen, sellen een strowis aen enen scaft ghebonden, uten huse steken, ende soe wt laten bliven een maent lanc."

Zelfs werden in deze Stad in die tijden de straten waarin pestlijders lagen, soms voor het verkeer geheel en al afgesloten.

Te 's Hertogenbosch werd in 1557 eene vrouw beboet voor 20 st., omdat zij van haar huis, door de pest besmet, deuren en vensters over dag had opengezet.

idem een burger (aldaar) beboet voor 20 st., omdat hij bij het overlijden zijner huisvrouw met de pest besmet, niet behoorlijk den stroowische hadde uytgehangen.

Het Keurboek van Gouda van 1488 bepaalde bij artikel 242:

„Die scout met die goede luyden van den Gerechte gebieden alle denghenen.... storfft van der pestilenci of zieck geweest heeft van der pestilencie binnen XIIII daghen.... dat die binnen dage sonneschijn enen grooten bout stroo voir hair huus hangen sullen ende gheen poorters neringe en doen binnen een maent na den dach datter yemandt in 't huys gestorven is.

„Ende sullen gaen ter kercke totter Collacien-broers ende in gheen ander kercken, sonder in de prochie kerke te comen ende sullen in hoir hant dragen een witte roede, die lanck sal wesen een elle, in 't openbaer ende nyet heymelicken."

Voorts, bij artikel 264:

„Die heeren mit die goede luyden van den Gerechte laten weten als dat men op Sinte Jeroensdach naestcomende ende nog twee ander dagen, daer men daertoe ordineren ende laten weten sal, sal dragen dat heylige Sacrement ende alsoe processie generael doen dencktelijcken ende onsen Heer te bidden, als dat hij sijn barmherticheyt wil doen ende soe die pestilencye mach cesseren".

In Brabant, Zeeland en Vlaanderen is de stroowisch het uiterlijk kenteeken van een sterfhuis gebleven; hing deze rechts van de deur dan was de doode eene vrouw, hing ze links, een man en was er een struikje palm op gebonden, dan beteekende dit, dat in het huis een kind overleden was. In den zomer van 1902 zag ik dat te Furnes (België), dit gebruik nog steeds bestond.

Enkele kloosterorden, vooral die der Alexianen of Cellebroeders en Cellezusters [1]), wijdden zich in die tijden geheel en al aan het verplegen der zieken, het troosten der stervenden en het ontwijden en begraven der gestorvenen; vele hunner hebben dit met den dood moeten betalen, in Maastricht stierf in 1623 het Capucijnerklooster, dat zich aan die taak wijdde, zelfs geheel en al uit.

Het Dolhuis.

De krankzinnigen genoten oudtijds op verre na niet de verpleging die ze nu hebben, en werden toen niet zelden als misdadigers behandeld. Gelukkig was hun aantal toen verhoudingsgewijze veel geringer.

Werd een patiënt te lastig of gevaarlijk voor de buurt, dan gelastte de Overheid zijn verwanten hem of haar in huis te houden en werd hij ook dáár te lastig, dan werd den vrinden gepermiteerd hem in het Dolhuis te zetten. Had hij geen vrinden of betrekkingen welke de daaraan verbonden kosten wilden of konden dragen, dan werd „den geweldige'' zijn detentie opgedragen en hij nu door opsluiting voor zijn omgeving onschadelijk gemaakt.

Tot Dolhuis diende meestal een klein gedeelte, een achtervleugel van een Gasthuis, alwaar dan eenige dolhuisjes of houten kasten (hokken) [2]) getimmerd werden, zooals Kampen er ten jare 1670 nog liet timmeren in het Bovengasthuis.

Meestal echter werden zij in het Leprozen- of in het Pesthuis ondergebracht.

Haarlem bestemde daartoe in 1564 het Leprozenhuis, later echter het Werkhuis, en bracht van af 1666 de Melaatschen, de Pestlijders en Krank-

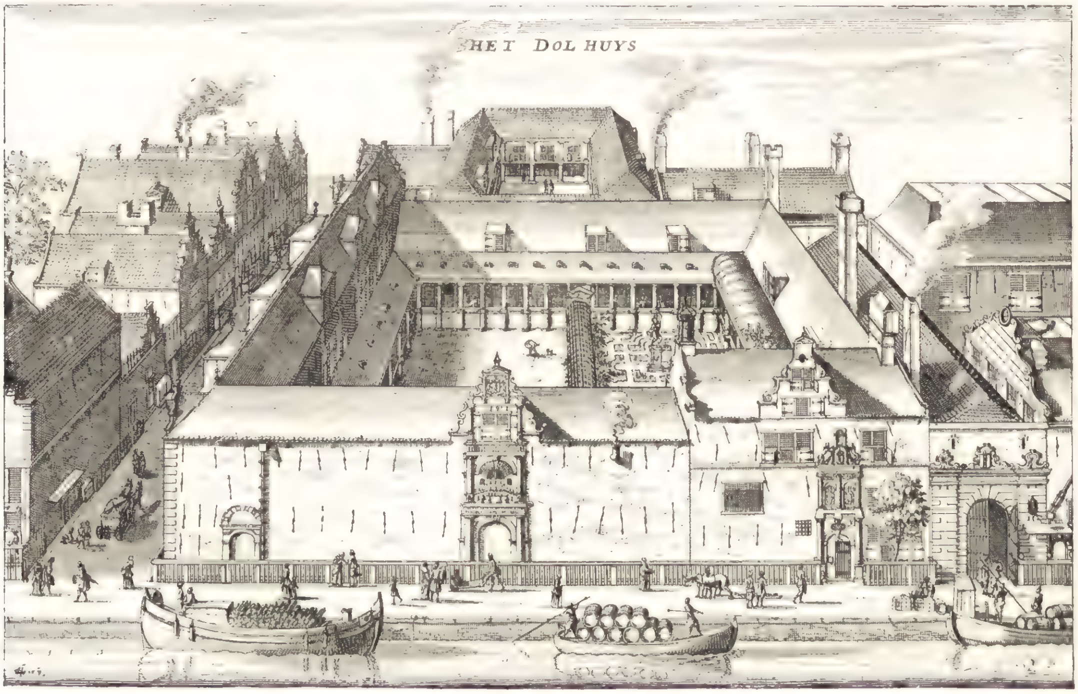
[1]) De Cellebroeders, die in 1468 in 15 Steden reeds conventen hadden, namen eerst laat een kloosterregel, dien van St. Augustinus aan. Vóórdien waren het onder één dak wonende leeken, zich ten taak stellend pest- en andere lijders bij te staan, te bewaken en overleefd zijnde, ter aarde te brengen, waarom zij, toen men andere orden, in de Steden het stichten van een klooster verbood, daarin werden toegelaten. Sint-Alexius was hun patroon.

Zoo stond Enkhuizen in den jaere 1458 een stuk landts behoorende tot de kosterij der Westerkerk aan de Augustijnen af tot stichting van een klooster, welke beloofden: „niet meer als vier in getale te sullen sijn, de kranken die het begeerden, in pesttijden te sullen bijstaan en de dooden ter aarde te dragen, hun broodt met boekbinden of parkament maken te zullen winnen en alleenlijk tweemaal des weeks, soo 't noodt was, om broodt te sullen gaen.''

[2]) In het Suasso Museum te Amsterdam wordt in een lokaal naast de oude apotheek, een dergelijk dolhuisje nog bewaard.

zinnigen samen in één Gasthuis, dat in 1795, onder den naam van Buitengasthuis bestemd werd voor Krankzinnigen en lijders aan besmettelijke ziekten.

Rotterdam stichtte in 1595 een vereenigd Dol- en Pesthuis, terwijl Leiden in 1595 het gewezen Sint-Cecilie Convent met behulp eener

Afb. N°. 276. Het Amsterdamsche Dolhuis in de XVIIde eeuw.

loterij had bekwaam gemaakt tot een Pest- en Dolhuis, met 24 besloten plaatsen voor krankzinnigen.

Amsterdam schijnt, door een belangrijke gift van een zijner burgers daartoe in staat gesteld, het eerst een afzonderlijk Dulhuis gesticht te hebben, staande op den Kloveniersburgwal, met het opschrift:

„Dit Godtshuys is gesticht uyt liefde milt van aerd,
En toont de Dolheyd, die zich zelfs noch iemand spaart, — 1562."

Met behulp eener loterij werd dit huis in 1615 vergroot en toen gebracht van elf tot een en dertig dolhuiskamers.

Eene poort gaf van buiten af toegang tot een groot portaal, begrensd door de kamers der Regenten en Regentessen, beide met fraaie schoorsteenmantels en hun wapenborden versierd. Dat portaal gaf toegang tot een groot binnenplein, deels bloemtuin, deels bleekveld, „omgeven door eene luchtig Galderije, onder welke langs drie zijden 27 Dolhuysjes staan, altemaal overwelfd en met sterke muren, en elk van een kreb, een

heimelijk gemak en dubbele deuren voorzien. De binnenste deur, die altijd gesloten blijft, is van een spijs- én lucht- én lichtgat voorzien, de buitenste deur wordt 's nachts gesloten en ook bij dage, wanneer de lijders te veel geweld maken. In zeer koud weder legt men tusschen deze twee deuren heet gemaakte steenen, waarvan de lijders nog eenige warmte hebben."

De vrienden moesten hen van kleeding voorzien, het huis gaf alléén een rooden duffelschen hansop, zijnde een kleed waarvan het wambuis, de broek en de kousen te zamen één geheel vormden.

Boven een gedeelte der galerij waren nog 21 huisjes, welker bovenhuisjes meestal bestemd waren voor de in 't Huis bestede lijders, die niet dan met bijzonder verlof gezien mochten worden; de overige krankzinnigen stonden op bepaalde tijden bloot aan het bezoek van nieuwsgierigen, dat hen aangaapten en niet zelden sarden.

Rustige lijders, wien een wandeling onder de galerij werd toegestaan, konden in den bloemtuin op een zwaar voetstuk zien staan een naakt Vrouwebeeld, de Dolheid verbeeldende, zich de wild loshangende haren al schreeuwend en gillend uitrukkend [1]).

De Stad Middelburg bezat, toen Smallegang in 1696 zijn Cronyk van Zeeland schreef, mede een afzonderlijk Simpelhuis, met groot binnenhof waarvan echter slechts een paar vleugels eene wandelgalerij hadden.

De Krankzinnigengestichten, zooals wij die nu kennen, dagteekenen eerst uit het laatst van de eerste helft der XIX^{de} eeuw, vóórdien werden de patienten feitelijk niet als zieken, maar als kwaaddoeners behandeld en in hokken, huisjes of kastjes genaamd, al naar ze van steen of van hout waren, opgesloten.

In Delft werden zij in het begin der XVIII^{de} eeuw in het Tuchthuis opgeborgen, uitgezonderd die patienten, wier betrekkingen voor hen in een Gasthuis eene bijzondere kamer met extra verpleging konden vinden en betalen.

Behalve het Dolhuis vond men in sommige Steden, o. a. in Arnhem, Delft, enz., ook een zoogenaamd „Beterhuis", alwaar „de een ergerlijk leven leydende en krankzinnige menschen, door hunne voogden of vrienden voor een gemene prijs in goede bewaringe besteed werden, doch van wege de schadelijke en ondeugdelijke oogmerken daarbij niet zelden uitgewrogt," werden de bijzondere huizen, zich met krankzinnigen geneerende, slechts met toestemming der Overheid en onder haar toezicht toegestaan.

---

[1]) Dit fraai levensgroot beeld, door Hendrik de Keyser ontworpen en uitgevoerd, staat nu in het Rijksmuseum te Amsterdam.

In 's Gravenhage werd den 29sten December 1909, in plechtige vergadering, gesloten het in 't laatst der XVde eeuw van Pesthuis, Pest- en Dolhuis geworden Gesticht op de Geest, dat in 1814 uitsluitend bestemd tot „Geneeskundig gesticht voor Krankzinnigen", van af 1895 geleidelijk is overgebracht naar het landgoed Oud-Roosenburg onder Loosduinen; op gelijke wijze zijn die gestichten nu bijna overal uit de hen benauwende stadsomgeving, overgebracht naar eene rustige plaats in de vrije natuur.

Het huis der Weezen.

Zooals bereids is meegedeeld, was het Middeleeuwsche Gasthuis, deels logies- en passantenhuis, deels zieken- en armenhuis, deels pest- en dolhuis, deels wees- en proveniershuis, tot uit vrees voor besmetting de melaatschen en de pestlijders en om van hun hinderlijke aanwezigheid bevrijd te worden ook de krankzinnigen in afzonderlijke stichtingen werden overgebracht.

De Kerk, onder wier toezicht het Gasthuis stond, wekte de poorters op die inrichtingen te steunen en nieuwe te stichten. Reeds vroegtijdig echter nam in enkele Steden de Overheid een deel van het toezicht over, dit bij verordening of ordonnantie regelend.

In Delft is reeds in 1259 sprake van Weezenzorg.

In Utrecht waren reeds in en vóór 1388 jaerlix twe scepenen, „die daer toe te zien plaghen," dat dat Hospitael van zinte Katrinen (waarin arme, elendige, met kwaalen en ziektens besmette menschen, opgepast, gedient en geholpen werden) „wel verwaert ende geregiert wert."

De stadsregeering van Kampen bepaalde in 1405, dat er in het St.-Geertruids-Proveniershuis acht bedden beschikbaar moesten zijn voor zieken en eenige bedden voor komende en gaende arme lieden.

In Haarlem bestond reeds in 1407 eene keur over de Weeskinderen, in 1503 vernieuwd en in 1453 reeds eene Weeskamer onder bestuur van vier Weesmeesters, terwijl Rotterdam in 1417 bij ordonnantie de opname van proveniers in het Gasthuis regelde.

Eerst vrij laat, meest eerst tegen en in de XVIde eeuw, zien wij behalve de Leprozen-, de Pest- en Dolhuizen, door particulieren of de Overheid nog andere Barmhartigheids- of Liefdadigheidsinrichtingen stichten en wel het eerst en het meest Weeshuizen.

Voor de Weezen, vóórdien in de Gasthuizen geplaatst, bij burgers uitbesteed (o. a. in Amsterdam en Dordrecht), soms ook in kloosters opgenomen, werden nu eigen huizen gesticht.

Een der vroegst bekende stichtingen van dien aard was blijkbaar het „Kinderhues" in Vollenhove, in 1432 reeds genoemd, en dan volgt

het „Wessehuys binnen de Stadt Utrecht, in 1485 door Heer Ghert van Souwenballich, tresorier van den Dom, van eygen goedt gesticht."

De magistraat van Amsterdam, door een gift daartoe in staat gesteld, stichtte in 1523 het Burger-Weeshuis, dat in 1561 vergroot, in 1634 vervangen werd door twee stichtingen, door een afzonderlijk Jongens- en een afzonderlijk Meisjesweeshuis; de Diaconie der Hervormde Kerk aldaar stichtte in 1636 een eigen weeshuis evenals de Katholieken in 1628 reeds een eigen Maagdenhuis hadden ingericht, in het jaar 1700 gevolgd

Afb. N⁰. 277. Het Burger-Weeshuis, de Regulierskerk en de Hooge Koorenmarkt te Utrecht, in 1757. Kopergravure naar J. de Beyer.

door een R.-K. Jongens-Weeshuis, waarna er in diezelfde Stad nog gesticht werd:

een Walen-Weeshuis, een Engelsch Weeshuis, een Evangelisch Luthersch Weeshuis, ter zelfder tijd tot Oude Mannen- en Vrouwenhuis voor dat kerkgenootschap dienend, een Wees-, Armen-, Oude Mannen- en Vrouwenhuis der Hersteld Lutherschen, een Doopschgezind Weeshuis, een Jongens- en een Meisjesweeshuis der Collegianten en eindelijk nog een Israëlietisch Weeshuis.

Dezelfde Stad, die drie eeuwen geleden geen enkel Weeshuis bezat, telt er nu meer dan een dozijn, elk dezer een eigen geloofsgroep vertegen-

woordigend en zijn weezen in kleur en vorm van kleeding onderscheidend.

Op het duidelijkst spreekt hieruit het groote verschil tusschen, de Middeleeuwen met haar één en hetzelfde geloof en hare in vele

Afb. N⁰. 278. Het Jongensweeshuis te Amsterdam.

opzichten vrij naïeve opvatting, en onzen tijd, met al zijn geloofsverscheidenheid en al zijn geloofsangstvalligheid.

De stad Hoorn stichtte in 1531 haar eerste Weeshuis tot onderhoud van arme Burgerskinderen, die Vondelingen waren of jonk haar ouders verloren hadden en maeckte dat jaar tevens een nieuwe Gasthuys tot handreiking van arme menschen, het vroegere, het oude Gasthuys, sedert de Bayert genoemd, gebruykend tot Herberging van vreemde gasten, (aldus Velius in zijn Cronyk dier Stad).

In 1534 kreeg Leeuwarden, door eene schenking van Auck Peters een Weeshuis, het nog bestaande Old Burger Weeshuis.

Enkhuizen stichtte in 1551 een Weeshuis voor stadskinderen en vreemden, dat, in het begin der XVII^de^ eeuw vernieuwd, toen zijn rijk gebeeldhouwden voorgevel kreeg, welke helaas in 1904 is afgebroken en verplaatst.

Karakteristiek vooral was daarin tot dat jaar de slaapzaal, (onze vrijwel eenigste zóólang onveranderd in dienst gebleven oude Weeshuiszaal), breed 6.85, lang 21 en 5.8 M. hoog onder de houten zoldering

van zware balken, om den ander rustend op muurstijlen met karbeels. Ter weerszijden dier zaal waren de wanden betimmerd met houten bedsteden, breed elk 1.10 M., lang 1.45 M., aan de voorzijde gesloten door gordijnen van groei saai; over deze bedden liep op 2.60 M. boven den steenen vloer eene omgaande galerij, met balustrade langs de vóórzijde, waarop de kruisvensters uitkwamen en de kleer- en linnenkasten stonden.

In Brielle stichtte in 1552 Angelus Memle een Weeshuis, dit begiftigend met vele landerijen en woningen, sedert het Memler Weeshuis genoemd, terwijl hijzelf twee jaar later, den 26sten Juli 1555 te Bergen in Henegouwen als ketter werd verbrand, omdat hij tot de nieuwe leer was overgegaan.

Bolsward kwam door eene gift van 114 pondemaats lands, op het Bildt, in 1553 in het bezit van een „Domus Orphanorum", ingericht voor 12 arme burgerkinderen van 3—16 jaar, dat gesteld werd onder toezicht der beide Priesters en van den Principalen Burgemeester en zijn Raadsman.

Harderwijk kreeg in 1555 een Burger-Weeshuis en Nijmegen kwam

Afb. N°. 279. Gevelsteen van A°. 1606 in het Weeshuis te Enkhuizen, een Weeshuisschool voorstellende.

door eene schenking omstreeks 1560 mede in het genot van een Weeshuis, dat tot opschrift kreeg:

„Godt is der Armen Wezen Goet:
Die oock vergelt in Overvloet,
Wat Gij aen Arme Wezen doet."

Datzelfde jaar werk ook in Deventer een Burger Weeshuis ingericht, bestemd voor Burgers-Kynderen ouder dan drie en jonger dan tien jaar; onechte kinderen, blinde, lamme of gebrekkige of die leden aan kwade pokken of lazarij werden daarin echter niet opgenomen; tot hun zestiende jaar bleven zij er, tenzij de vier weesmeesters of curatoren een korter of langer verblijf noodig oordeelden; hunne kleeding was gedeeld wit en rood. Voor de halfburgers en voor de ingezetenen, geen Stadsburgers zijnde, werd, na langdurigen aandrang eerst in 1669—'80 een eigen Weeshuis, en van Stadswege het Arme Wees- of Kinderhuis gesticht.

Binnen den Hage werd in 1564 het „Armenhuis" gesticht door Crispijn van Boschhuise en zijne vrouw, voor 8 of 13 Kinderen, doch in 1567 waren er reeds 30, zoodat, meerdere nog op plaatsing wachtende, daaraan op 17 Nov. 1576 het gewezen Sint-Agnietenklooster werd afgestaan.

Afb. N°. 280.
Gevel van het nog bestaande Heilige Geest Weeshuis te Leiden.

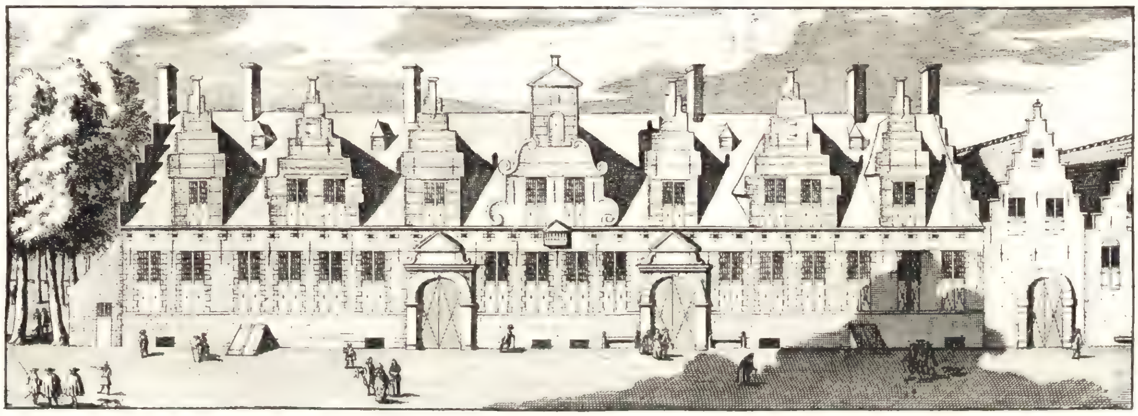
Uitvoerig bepaalt de stichter wat de Weesvader had te doen: „hij moest den weeskinderen administreeren spijs en drank en bij één dienstmaech ofte meer, na den tijt vereysche sal, doen reynigen en havenen, ende ook mettertijt denselve daertoe houden, dat sij op gesette tijden hen selven sullen leeren havenen en reynigen en die outste Kinderen tot die joncxten behulpelicheyt onderwijsen."

„Hij moest hen onderwijse in de vreese, tot den dienst Godts, leerend henl. vooral heurlieder Vader ons,

Ave Maria, Geloof, Thien Geboden en andere goede gebeden, doende denselven bij gebeurte des noens en avonts ter maeltijden Benedictie en Gratie seggen en bidden om de zalicheyt en welvaeren van den geenen, die dit Weeshuys met heurluyder goeden begiftigt en voorts gefundeert en geërigeert hebben en noch dagelycx begiften, en henl. deucht doen sullen."

„Van gelijke sullen sij deselve Kinderen God doen dancke en bidde 's avonts als sij slaepen gaen en 's morgens als zij opstaen."

Tal van Steden volgden deze voorbeelden, en in vele werd de stichting van een Burger-Weeshuis gevolgd door die van een Armen- of

Afb. N°. 281. Het Armen Weeshuis te Middelburg.

Diaconie-Weeshuis, zooals in Delft, 's Gravenhage, Groningen, Haarlem, Leiden, enz.; ook vele dorpen bouwden zich een Weeshuis, o. m. Noordwijk-Binnen in 1617, Katwijk-aan-Zee in 1618, Oost- en West Zaandam stichtten er gezamenlijk één, en in andere dorpen vindt men een vereenigd Wees- en Armenhuis.

En, toen op het laatst der XVI^{de} eeuw de kloosters in de Steden bijna geheel ontvolkt, feitelijk ter beschikking kwamen, en deze met de Reformatie hunne vroegere bestemming verloren, leenden zij zich bij uitstek tot Wees- en Armenhuizen, en zien wij op vele plaatsen deze daarvoor nu bestemmen en inrichten, en in en na de XVII^{de} eeuw meerendeels door nieuwe gebouwen vervangen.

Hoezeer verschillend in planvorm, was aller inrichting toch vrijwel dezelfde, en lagen rond één of meer binnenplaatsen, die tot tuin of speelplaats dienden, de verschillende zalen, die der jonkmans, jongedochters, en kleine kinderen. De slaapzalen waren bezet met bedsteden en de eetzaal

met haar vaste tafels en banken lag meestal dicht bij de groote keuken, met haar gemetselde oven met breed vooruitspringende rookvang, 's avonds, behalve door het vuur, door één enkele aan de zoldering hangende lantaarn verlicht.

Het groot Burger Weeshuis te Kampen, in 1492 gevestigd in het gewezen Cellebroeders-klooster bezit nog zijn karakteristieke oude keuken, en het grootste gedeelte van het oude tin- en koperwerk, nog zijn bijna volledige keuken-batterij.

Elk Weeshuis had voorts eene Ziekenzaal, eenen Linnennaaykamer, eene Catechisatiekamer, alwaar tweemaal 's weeks door den schoolmeester van het huis, de weezen de christelijke deugden werden ingeplant, voorts eene bakkerij met bijbehoorenden graanzolder, een waschhuys, eene kleermakerij, de noodige proviandkelders, eene woning voor den binnenvader, en eene deftige Regentenkamer, gelijk die te Kampen, meestal prijkend met zeldzame schilderstukken.

Onder den maaltijd werd uit de H. Schrift voorgelezen; „de knegties gingen, zoodra zij oud genoeg waren, bij de burgers te werk en werden bij dezen als leerling geplaatst, en de meisjes bleven in 't huis, leerden er nayen en breyen en 'tgeen haar daarna tot een eerlijke kostwinning kon dienen en de grootste en sterkste harer deden het huiswerk, verzorgden de keuken of namen de kleine kinderen waar en leerden alles wat tot eene goede huishouding noodig was" [1]).

De Oude Mannen- en Vrouwenhuizen.

De geschiedenis der Oude Mannen- en de Vrouwenhuizen is nagenoeg als die van het Weeshuis.

De arme gebrekkigen en de arme oudjes vonden aanvankelijk opname en verpleging, deels in de Heilige Geesthuizen, deels in de Gasthuizen door Gilden, Broederschappen of particulieren gesticht, en onder toezicht der Kerk beheerd.

Reeds in 1394 stichtte Haarlem, uit een daartoe geschonken legaat, een Oud-wijfjeshuis, naar den gever het Coenen Gasthuis genoemd, ter opname van oude en zieke vrouwen, dat van af 1425 ook weezen opnam; in 1395 volgde in die Stad de stichting van Dirk van Bakenes, van 13 Kamers voor 20 vrouwen en in 1489 het Hofje van Loo, voor 13 schamele menschen, hetzij priesters, hetzij andere, dat alstoen aan het reeds vóór 1348 bestaande St.-Elisabeths Gasthuis werd toegevoegd.

[1]) Behalve de gewone Weeshuizen, vond men in enkele Steden ook nog bijzondere, van bepaalde Gilden of Broederschappen: in 1652 was er te 's Hertogenbosch zelfs sprake van de stichting van een Soldaten Weeshuis, dat evenwel niet tot stand is gekomen.

In 1607—'08 eindelijk stichtte de Stad zelve op een stuk grond haar daartoe geschonken, met behulp van een wedstrijd van 15 Hollandsche Kamers van Rhetorye, een Oud Mannenhuis, een wijkplaats voor 60 arme grijzaerts.

„Op 2 Febr. 1609 werden de eerste Oude Mannen bij de Regenten in dit Godshuys geleyd, nadat hun de ordonnantie op het Raedhuis voor de Heren Burgemeesteren was voorgelezen, ende sij den eed der gehoorsaemheid hadden gedaen." In het huis was eene afzonderlijke ziekenzaal, eene afzonderlijke Rook- of Pijpjeskamer, eene werkplaats „de Winkel" geheeten, waarin de Oudjes konden boomen, klossen, kleêren of schoenmaken, enz., terwijl de opgenomenen onderscheiden werden in „Zaallui" die gemeenschappelijk aten en met hun tweeën een huisje of camer hadden en in „Commensalen of Proveniers", die in de keuken aten en elk hun eigen woning hadden, en een hoogeren inkoopsprijs moesten betalen dan de Zaallui; tot 1810 behield dit Oude Mannenhuis zijne bestemming, toen is het in een Weeshuis veranderd.

In Delft werd in 1410 aan de Voldersgracht, zoo men meent door de drapeniers, een Oude Mannen-huis gesticht met O. L. Vrouwe en St.-Christoffel tot patroon, en vervolgens in de Papenstraat een Oude Vrouwenhuis.

Blijkens den stede brief van 's Donderdaegs na St.-Lysbetten dage in 't jaer ons Heeren 1443, werden in beyde Huysen, bestaande uit eene ruime binnenplaats, met kleine huisjes of kamertjes omzet, waarin elk oudje zijn bijzondere wooninge had, alléén zij opgenomen, die vijf jaer Poorter waren geweest, vijftich jaren out waren, niet soo krancke van lijve waren, dat zij hun nootdruft niet winnen en konden en geen schulden hadden.

Zij moesten om die manieren ende zeden te vernemen, zich onderwerpen aan een proeftijd van ten minsten een vierendeel jaers, „ende ist dat hij daarenteynden den Meesters genoecht ende het hem oock genoecht doen te blijven, soo sal hij (of sij) ontfangen werden ende blijven alsoo lange als hij leeft.

Sij mogten geen vier bernen dan tot eender Haertstede, en men sall alle die geen die in den Huyse ontfaen ende aengenomen werden, koecken drie dagen in die weecke Warmoes of Erweten, Speck ofte Vleys alst daer is, ende geven een yegelijcken daer af na dat men meent dat hij magh, end wes dan daar over schiet, dan sal men des ander daegs hem wederom rechten.

Voorts sal men in die keuken van der Huyse wegen, een Kaers bernen en die kaers sal die Moeder op haer Taeffel zetten, om die Spijse

daer bij te rechten en 't Huys mede te verlichten. Ende alle diegeene die bij kaersen Eeten, of daer mede te Bedde gaan willen, sullen die selfs koopen.

Ende een ygelijcke sal tot acht uyren te Bedde wesen, of op reyse derwaerts, sonder 't voorsz. Huys eenige kosten van vyer ofte licht te laten hebben of te doen."

Blijkbaar was dus het Delftsche huis, waarvan Boitet dit mededeelt, meer een Hofje dan wel een Armenhuis, en voorzagen de bewoners ten deele nog zelf in hunne benoodigdheden.

In Amsterdam had het Sinte Pietersgilde reeds vóór 1414 een oude Mannen- en Vrouwen Huis gesticht en was in 1421 door „Onzer Vrouwen Ghildy" het „Onser Vrouwen Marien Gasthuus" uitsluitend tot opname van Vrouwen gesticht, beide met een beyert voor zwervelingen en schooiers.

In 1422 stichtte een Amsterdamsch Burgermeester het Heylige Stede Gasthuys, voor 12 oude Mannen, in 1550 vergroot tot huisvesting voor 24, waarvan de laatste 12, jaarlijks op den ommegang op Palmdag, den op een esel geseten Christus moesten vergezellen, om de twaalf apostelen voor te stellen.

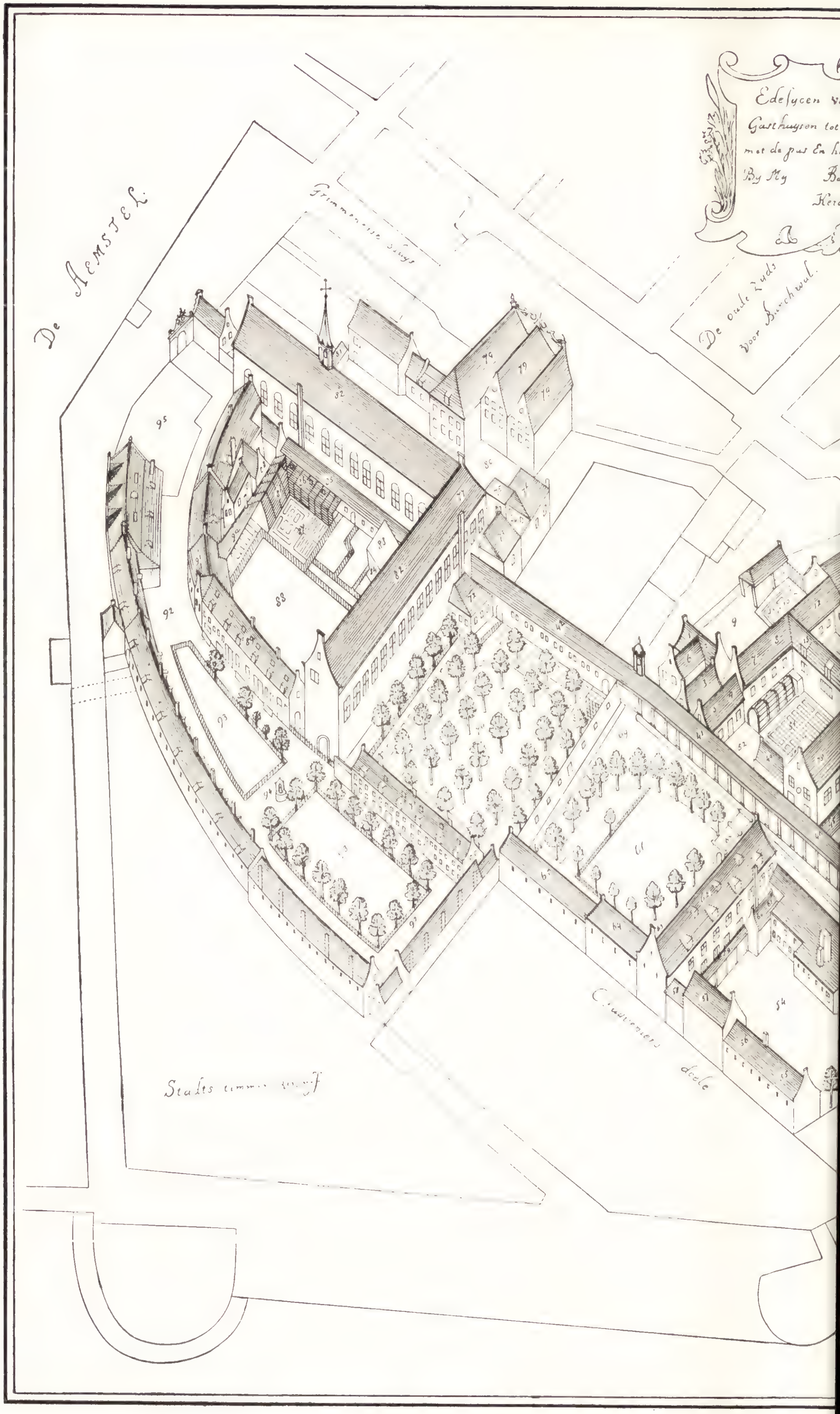
Dit Godshuis, het Heilige Sacraments-oude Mannenhuis genaamd, werd in 1601 met behulp eener loterij opnieuw vergroot, zóó, dat het toen 130 grijzen en na eene tweede loterij in 1616 gehouden, zelfs 200 oude Luyden kon opnemen.

Op een grooten binnentuin langs drie zijden met eene galerij omzet, kwamen de woningen der oudjes uit, woningen meerendeels voor twee, doch enkele voor drie tot acht verpleegden bestemd; langs de vierde zijde lagen de eetzalen en de kamers der Regenten en Regentessen.

In 1754—'57 werd dit huis overeenkomstig de reeds hooger geworden eischen herbouwd, ten koste echter van het aantal verpleegden, dat van 200 tot 166 terugging. Dit nieuwe huis bevatte nu eene Zwakkenkamer voor Mannen met 7 bedsteden, eene Zwakkenkamer voor Vrouwen met 2 bedsteden, en eene afzonderlijke kamer met 6 bedsteden voor lijders aan besmettelijke kwalen.

Het dagelijks ontbijt (aldus J. Wagenaar) dat men in de keuken moest komen halen, was den eenen dag brood met boter en den anderen brood met kaas. 's Middags schafte men appelen, bloemkool, boonen, erweten, kool, peeren, rapen, spenage, wortelen of gort. Vier middagen 's weeks werd er geen vleesch maar visch geschaft, meestal stokvisch en 's avonds rijstenbrij gegeten en tweemaal 's zomers de oudjes op kersen en tweemaal op aalbessen onthaald.

Bij hun opname in het huis, moesten zij meebrengen, behalve hun

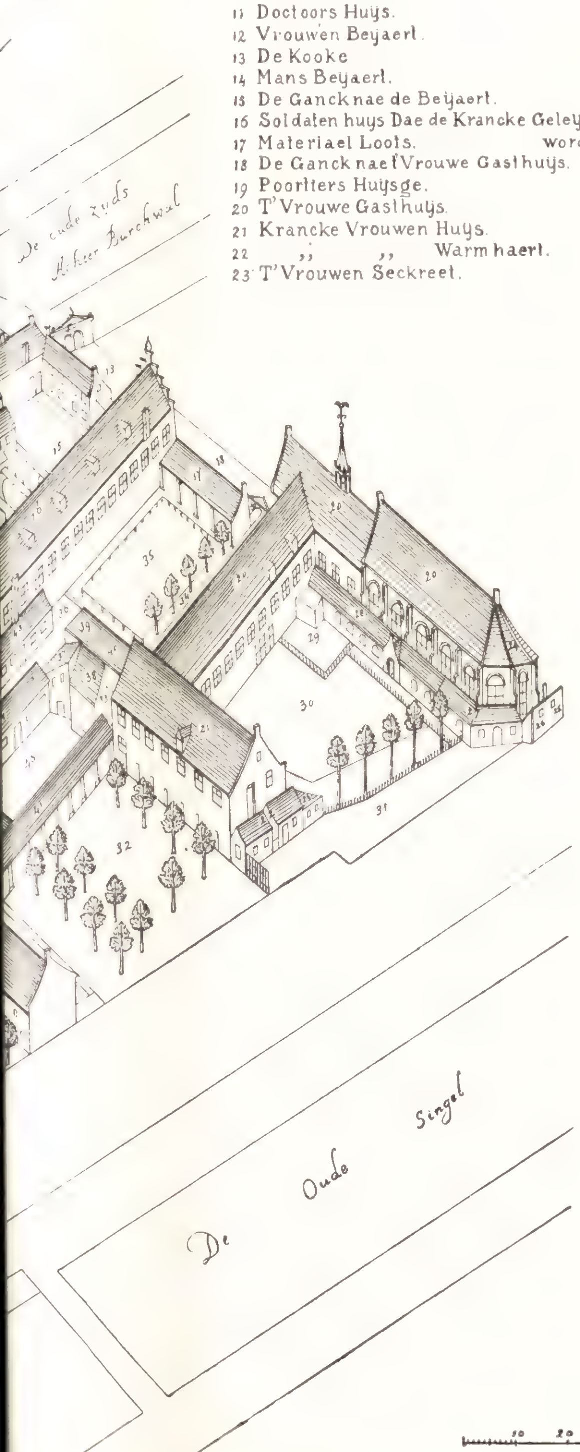

Afb. N⁰. 282. De Sint-Pieters Gasthuysen tot Amsterdam i

LIJST VAN DE GEBOUWEN ENZ

1 T'Kantoor van de Binne Vaders.
2 T'Vertreck.
3 De Groote Kooke
4 De Cleene ,,
5 T'Vertreck.
6 T'Slacht Huys.
7 T'Vertreck.
8 T'Magezyn.
9 Kantoor Pleyn.
10 Binne hoff.
11 Doctoors Huys.
12 Vrouwen Beyaert.
13 De Kooke
14 Mans Beyaert.
15 De Ganck nae de Beyaert.
16 Soldaten huys Dae de Krancke Geleyt worde.
17 Materiael Loots.
18 De Ganck nae t'Vrouwe Gasthuys.
19 Poortiers Huysge.
20 T'Vrouwe Gasthuys.
21 Krancke Vrouwen Huys.
22 ,, ,, Warm haert.
23 T'Vrouwen Seckreet.
24 De Binne Moeders Wooning.
25 De Vrouwen Warm haert.
26 Binne Moeders Bierkelder.
27 T'Was Huys.
28 Turff ,, .
29 Barbiers Cruit hoff.
30 T'Vrouwen Bleeckvelt.
31 Vrouwen Vermaek plaets.
32 Binne Pleyn.
33 Krancke Binne Moeders Plaets.
34 De Doorganck van t'Gasthuys.
35 Soldaten Bleeckvelt.
36 ,, Vermaekplaets.
37 De Annatomie.
38 Vrouwen Kooke.
39 ,, Was Huys.
40 Poortiers Wooning.
41 De Nieuwe Gaeldery
42 De Oude ,,
43 Timmer Pleyn.
44 ,, Loots.
45 Leydeckers Loots
46 Achter plaets.
47 Turff Huys.
48 T'Was ,,
49 Aptekery.
50 ,, Wooning
51 Medecynale Cruithoff.
52 Kooke Plaets
53 De Backery.
54 T'Nieuwe Gasthuys.
55 Plaets van Quaa Wonde.
56 Turff Hock.
57 Bier Kelder.
58 Seckreet.
59 De Ganck nae de Binne Moeders Wooning.
60 De Kooke.
61 De Binne Moeders Wooning.
62 T'Nieuwe Gasthuys voor de Gekweste.
63 Disteleur Plaets.
64 T'Hayhuys.
65 T'Veehuys.
66 T'Kooke Bleeckvelt.
67 De Ganck nae de Boogaert.
68 Mis Kuyllen.
69 Binne Gasthuys Waeter.
70 De Groote Boogaert.
71 Kantoor van de Binne Moeders
72 Soomer Huysge.
73 Voorkaemer.
74 Achter Plaets.
75 ,, Kooke.
76 T'Was Huys.
77 Binne Vaders en Moeders Wooning
78 ,, ,, ,, ,, ,,
79 Koore Solders.
80 Binne Plaets.
81 Kistemaekers Loots.
82 Manne Gasthuys.
83 ,, Warm haert
84 ,, Seckreet
85 ,, Vermaek Plaets
86 Turff en hout Plaets.
87 Winter Kerckhoff.
88 T'Manne Bleeckvelt
89 Cranck zinnichuys.
90 Predikants Hoff.
91 ,, Huys.
92 T'Gasthuys Hoff
93 T'Bleeckvelt.
94 Waterput.
95 Gasthuys Bleeck.

3, naar eene teekening van Balthasar Floris van Berckeroode.

kleeding, een bed met volledig beddegoed, een eiken kast, twee stoelen met bijbehoorende kussens, twee tinnen kannen, één tinnen kop, één tinnen waterpot en tien gulden en zestien stuivers aan geld voor hun begravenis.

Het huis erfde al hetgeen zij er in achterlieten en bezaten en trok zijn inkomsten, behalve uit de huren en pachten van enkele huizen en landerijen, uit de aalmoezen daartoe geregeld in de kerken opgehaald en uit verschillende baten door de Overheid daartoe aangewezen en zelfs sommige Gilden opgelegd, zoo moest o. m. van af 1652 ieder Bakker, die zijn meesterproef deed, voor tien gulden brood aan het Gasthuis leveren.

Afb. N⁰. 282 geeft een perspectivisch overzicht van: „de Edefycen van de Sint-Pieters Gasthuysen tot Amsterdam" in 1628 geteekend door Balt. Fl. van Berckeroode, welk Gasthuis gelegen tusschen den Ouden Singel, den Aemstel, de Grimmenesse sluys, de Cluyveniers doele en de Stadts timmerwerff eene ruimte beslaat van gemiddeld 110 M. breedte bij 185 M. lengte: ruim 2 hect., door groote Bleeckvelten, Boogaerten en Plaetsen in groepen verdeeld.

Het Manne Gasthuys (82) [1]) ligt aan de Amstel-, 'T Vrouwe Gasthuys (20) aan de Singel zijde, het Soldaten Huis (16), en 't Nieuwe Gasthuys voor de Gekwetste (62), neven de Doele.

Hoog boven de gebouwen, komen de Zalen uit van dit groote, reeds vóór 1382 bestaande Gasthuis, zalen voorzien met hoog boven den vloer gelegen vensters en eene overwelving; blijkens een aquarel van J. Folkema waren de wanden ter weerszijden betimmerd met vaste bedden, waarbovenlangs een galerij liep [2]).

---

[1]) De benamingen en N^os. vindt men op de omschrijving en de afbeelding terug.

[2]) Blijkens de afb. was de hoofdingang van dit Sint-Pieter Gasthuis bij de dubbele poort op het einde van het Witte Kelck Steechjen bij De Oude Sijds Achter Burgwal.

Daar ingaande kwam men op het Kantoor Plein (9) met T'Kantoor van de Binne Vader (1) met aangrenzend Vertreck. Daer was oock de Ganck nae de Mans Beyaert (12) en lag de Groote en Cleene Kooke (3 en 4) terwijl tusschen die beide Beyaert's nog eene afzonderlijke Beyaert's Kooke (13) was.

Mede kwam op dien hoofdingang uit De Ganck nae t'Vrouwe Gasthuys (18) met 2 Zalen (20) en een afzonderlijk Krancke Vrouwen Huys (21), eene Kerk (blijkbaar echter reeds buiten dienst en deels tot slaapzaal, deels tot Binne Moeders Wooning benut), een Vrouwen Warmhaert of Stoove (25) een eigen, een groot Vrouwen Bleeckvelt (30) met aangrenzende Vrouwen Vermaekplaets (31) terwijl een klein gedeelte van het bleekveld tot Barbiers Cruythoff (29) diende.

De Mannenafdeeling aan de Amstel-zijde bestaat uit 2 groote en hooge zalen (82) door de Binne Vaders en Moeders Wooning (77) gescheiden, ook daarbij was een eigen, T'Manne Bleeckvelt (80) waarvan een klein gedeelte tot Winter Kerckhoff diende; ook hier was een Warm Haert of Stoove (83) en Vermaekplaets (85) en tevens

In Leiden gaf Wouter Ysbrantsz Comans in 1467 zijn huizinge tot eene saemenwooning van dertien arme Mannen en bezorgde dezelve met inkomsten tot hun levensonderhoud, daerbij tevens eene Capelle stichtende, de kruiskapel geheeten, ter herinnering aan zijn gelukkig volbrachte bedevaart naar Jeruzalem; dit was de oorsprong van het Jerusalems-Hofje op de Cellebroedersgracht aldaar, wier Huyssittenmeesteren, „opten heyligen Kersavont, elc dier dertien arme mannen moest wtreyken een niewt hemde."

Dit voorbeeld vond dra navolging en in 1487 gaf Willem van Tetrode met zijn huysvrouw in handen van de Sancmeesteren van Onser Lieve Vrouwe Kercke eene huysinghe en erve in Marendorp, „tot behoef van dertien eerbare mannen daerin te woenen, die van goede sijn vergaen, die men daer sal aennemen in ewyghe daghen om daerin te woenen, en gheven hem alsulcke proven als den huyse ghevallen mach, en waar

---

een afzonderlijk gebouw tot Cranckzinnichuys (89) bestemd, terwijl aan de Ziekenzaal grensde een Soomer Huysgen (72) uitkomend op de Groote Boogaert (70), waaraan, door een muur gescheiden, T'Kooke Bleeckvelt (66) grensde.

Eene lange Gaelderij (41 en 42) verbond de beide Gashuisgedeelten en gaf tevens toegang tot het Soldaten Huys Dae de Krancke geleyt worden (16) en het T'Nieuwe Gasthuys voor de Gekweste (62) met afzonderlijk gebouwtje of Plaets voor Qua Wonde (55).

Wij vinden in dit Gasthuis (ten jare 1628) eene eigen Backerij (53), een Veehuys (64) een Hoyhuys (64) en Slacht Huys (6); tot Koore Solders (79), drie groote gebouwen, voorts 2 Bierkelders, verschillende Washuysen, Turffhuisen, een Timmer- en Kistenmakers-, een Leydeckers- en een Materiaelloots of werkplaats, een Disteleurplaets (63), een Annatomie (37), een Aptekerij met Aptekers Wooning (49 en 50) en Medecynale Cruythoff (61) en voorts een Doctoors Huys (11), een Predicants Huys en Hoff (90 en 91), een Portiers Huysge (19) en de Wooningen der Binne Vaders en Binne Moeders, terwijl het water van de Aemstel en Burchwallen langs en bij het Binne Gasthuys Waeter (69) door het Gasthuis stroomde, uitloopend in de Oude Singel.

Het geheel geeft een volkomen inzicht in een toenmalig Zieken- en Gasthuys, waarnevens tusschen het Vrouwe Gasthuys en de Lijnbaen Steech nog was gelegen het Oude Mannen Huys, blijkens den grooten plattegrond van Amsterdam door van Berckeroode in 1625 gemaakt.

Uit het bovenstaande blijkt, dat evenals de Kloosters, ook de Godshuyzen hun eigen vee op stal hadden, zelf bakten en slachtten, in eigen werkplaatsen voor kleeding en schoeisel zorgden, hun eigen wol sponnen, hun eigen linnen weefden, en met eigen knechts in het onderhoud der gebouwen en in al hetgeen noodig was, voorzagen.

Op eene volgende kaart van 1680 vinden wij bij dit Gasthuis nog een Sieckenhaert, een Spijshuys, een Verbanthuys, een Snijhuyse en een Steensnijdershuysje, een Buytenmoederskooken, eenige Packhuysen en een Speelhuysje.

't oock dat die man een wijf hadde, die sal oock daer woenen zoo lange als die man leeft en niet langher. Ende het goedt dat deze mannen in den huyse brengen, zal daer in blijven. Ende die Sancmeesters stellen een goedt eerbaer Priester, die alle vrijdaegs misse zal doen in onse Lieve Vrouwen kercke op haer outaer in de Capelle ten agt uren. Dan zal die Priester ende die dertien arme mannen bidden voor onse zielen. Ende één pont Hollants jarelijks zal men deelen onder die dertien arme mannen, als zij op ons jaregetijde ten grave komen".

Zoo ontstond het St. Stevens Hoofken te Leiden, in 1503 aldaar gevolgd door de fondatie van het St. Anna Hofje voor dertien arme Vrouwen, elk mede een eigen camerken bewonend.

„Wiert saken, 't welck God verhoeden moet, yement van desen Vrouwen onder malcander enigen twist, sceldinge, kyvaetse off vechtelic makede, off niet eerlick ende doechdelick hair selven en hadde, zoe zal alsdan de Collatoir die persone gebieden tselve niet meer te doen, noch te bedriven, want wairt dat anderwerve yement bevonden warde, 'tselve doende, dat sal wesen op de verbeurnisse van den huyse ende op verbeurnisse van allen hairen huysraet ende imboel, dat sij binnen desen huyse gebruycken."

Bij dit hofje was eene kapel, die met haar outaer, evenals het Hofje zelf, nog bestaat.

Het voorbeeld der Steden vond in vele dorpen navolging; Naaldwijk bezat reeds in 1496 een Oud Mannenhuis voor vijf oudjes, dat in 1612 door Frederik Hendrik werd vergroot voor 10; Aalsmeer stichtte een huis voor Oude Mannen, Oude Vrouwen en Weezen en Wormerveer kwam in 1790 in 't bezit van zijn Blauwe Hofje met 22 gezinswoningen, terwijl 'sGravenhage, „het Dorp der Dorpen", reeds vóór 1357 een Heilige Geesthofje en in de XVII^de^ eeuw een meerder en grooter aantal liefdadigheidsinstellingen bezat dan menig Stad.

Van af en vooral in de XVII^de^ eeuw komen nu in vele Steden stichtingen tot stand tot opname van oude Mannen en Vrouwen.

Met de opheffing der Kloosters en van vele oude kerkelijke instellingen toch, waren op het einde der XVI^de^ eeuw voor de armen en behoeftigen tal van open deuren en van vaste uitdeelingen vervallen; met en door de Reformatie, gaat nu de Armenzorg, voorheen bijna uitsluitend ten laste der Kerk, ten deele op de Stedelijke Overheid, ten deele op de vermogende burgers over, vandaar de vele Godshuizen sedert gesticht.

Afb. N⁰. 283. Het Hofje van Nieukoop te 's Gravenhage.

De Hofjes.

Een hofje of hoofken, zoo genoemd naar den hof, tuin of bleekveld, dat, door de woningen, de huyskens of cameren omsloten, met de bijbehoorende poort in hoofdzaak het geheel vormde, werd, als Godshuis of liefdadigheidsinstelling, meestal gesticht door de personen wier naam het draagt, of door een Gilde of broederschap.

In vele Steden bestonden inderdaad, behalve de Gasthuizen, tal van kleine stichtingen, in Holland bij voorkeur Hofjes genoemd, bestemd tot opname en huisvesting, 't zij van arme weduwen, bedaagde jofvrouwen of vrijsters, 't zij van oude mannen of vrouwen van een bepaald geloof of uit een bepaalden stand, 't zij een enkele maal van arme priesters, voor welke o. a. in Hoorn in 1397 een huis werd gesticht.

De oudste vinden wij in Utrecht, en wel in 1357 „het vijf Zuster Huis", in 1375 „de vier Gods Cameren", en in Haarlem in 1395, „het Hofje der Bakenesser-Kamers.

In enkele Hollandsche Steden vindt men dergelijke Hofjes bij tientallen, Haarlem bezit er zelfs nu nog een 24-tal, meerendeels gesticht in en na de XVII^de^ eeuw.

Bekend is daarvan het Teylers-Hofje, in 1756 gesticht, in zijn tegenwoordigen vorm echter van 1785—'87, terwijl onder de vele Hofjes van 's Gravenhage het grootste en statigste is het Hofje van Nieukoop, in 1658—'61 gebouwd, met zijn 60 huisjes, zijn grooten hof, zijn regentenzaal en monumentale poort, zie afb. N°. 283.

Karakteristiek bij al die Hofjes is, dat de woningen, gegroepeerd rond den grooten binnentuin, dáárop alle uitkomen, dáárop alle uitzien en slechts bij uitzondering uitzicht hebben in eene straat, zuinigheidshalve grootendeels ombouwd als zij aan de straatzijde zijn.

De huisjes zelve zijn vrij laag, meestal slechts bestaande uit een houten portaal en eene kamer, met eene buitendeur in tweeën, in eene onder- en eene bovendeur opengaande, gedekt door een luifeltje. De kamer met bedstede en kasten betimmerd, heeft één kruisvenster, buiten van een bloemenrekje, binnen van keurige gordijntjes voorzien, terwijl tegen het huisje, dikwijls met wat vriendelijk groen begroeid, bijna altijd een zitbank tot een buurpraatje uitlokt.

Een groote poort, geeft van af de straat toegang tot den Hof, door eene breede klinkerstraat omsloten en door twee elkaar rechthoekig kruisende paden in vier perken verdeeld, deels tot bloementuin, deels tot bleekveld dienend, met eene monumentale pomp op het kruispunt, het geheel met eene omgaande rij plat geschoren linden meestal omsloten.

Een afzonderlijk pomphuis dient voor het wasschen en plassen, dat in een net Hofje alléén daar mag plaats hebben; ook voor het drogen van het waschgoed is eene bepaalde ruimte aangewezen; het houden van honden en katten is verboden, evenals het onhebbelijk bejegenen, lasteren, vloeken, en zweeren, aldus veler reglement.

De Proveniershuizen.

De Proveniers of „kostkoopers" waren meestal bejaarde lieden, die uit voorzorg voor hun ouden dag zich kost en inwoning kochten in een Klooster of Gasthuis. Voor deze „gastelingen" werden na de opheffing der Kloosters, en toen de Gasthuizen langzamerhand Ziekenhuizen werden, deels eigen huizen gesticht, deels enkele Gasthuizen, wier inkomsten afnamen, meer in het bijzonder ingericht.

Daar men voor eene geringe som, afwisselende met de tijdsomstandigheden, zich aldaar kon inkoopen, behoorden zij mede tot de Gods- of liefdadigheidshuizen.

In Alkmaar diende het in 1354 gestichte Sint-Elizabethsgasthuis, behalve voor oude vrouwen, in hoofdzaak voor proveniers, nadat echter Pieter Claesz. Palinck in 1540, het naar hem genoemde nog bestaande

Provenhuis had gesticht en er in de XVII e eeuw meerdere Provenhuizen waren geopend, veranderde dit Elizabeth's Gasthuis in een Ziekenhuis.

In Amersfoort nam het aldaar reeds vóór 1390 bestaande Sint-Pieters Gasthuis mede „commensalen of gastelingen" op, ofschoon in den fundatiebrief ten jare 1404 nae Sint-Petersdagh ad vincula door borghermeisters, scepene ende ghemeene raedt dier Stat mit den broeders van den Gasthuse bider Spoye was overdraghen: „voert soe en sal men daer ghene kiindere in ontfanghen, die men vor vuer ende water wachten moet, noch razende lude noch melaetsche lude, noch men sal daer nyement provende in laten coepen, mer men sal daer innemen arme ziecke lude, die bedde vast ligghen, die niet bidden en moeghen haer broet bi der straten noch wynnen."

Men kon zich in dit Gasthuis zelfs „eene erfelijke stede koopen" [1]).

Om opgenomen te worden, moest men 60 jaar oud zijn, in eigen kleeding voorzien, zijn bezit aan het huys vermaken, naarstig spinnen of in andere opzichten werkzaam zijn, daarvoor deelend in al de voordeelen van het huis, o. a. in de weckelicke prove, terwijl regenten in goede tijden zich zelve op twee groote refectie maaltijden onthaalden, op Paeschen en in October, en dan de autoriteiten tot hun disch noodigden.

„Ende als se des morgens, middeaghs ende avents nae ouder ghewoonte ave Maria cleppen ende luyden, sellen alle die siecken ghehouden sijn op haer knieën te vallen ende bidden voir alle denghene die totten huyse, ende arme siecke hoar aelmissen ghegheven ende goet ghedaen hebben ende noch doen sullen." Aldus gheordonneert door de Regeering dier Stat ten jare 1559.

De Gasthuismeesters van het aan het Raadhuis grenzend Sint-Elizabeth's Gasthuis [2]) te Amsterdam, namen op 10 Mei 1410 Joost Evers en zijne vrouw als kostkoopers op, die daartoe al hun roerend en onroerend goed aan het Gasthuis gaven, hun inboedel mochten blijven gebruiken, zoo lang zij leefden, daar hun kost zouden hebben, mits tevreden zijnde met de spijsen die men gewoon was daar te geven, terwijl zij tot drank elk een mengel bier 's daags kregen. Joost moest de klok luiden, het altaar in de kapel bereiden, ter markt gaan om vleesch en visch te koopen, in de kapel zoo noodig, en op elken marktdag onder de marktbezoekers met het bord om aelmoesen rondgaan,

[1]) Zie Mr. J. van der Leeuw: De gecombineerde St.-Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort.

[2]) Zie J. ter Gouw „De Geschiedenis van Amsterdam", deel II, blz. 319.

terwijl zijne vrouw zich verplichtte als huisbewaarster en naaister werkzaam te zijn.

De Proveniershuizen, waarvan vele ook nog buitenwonende kosthaalders hadden, bestonden evenals de Hofjes — op vele plaatsen werden ook zij Hofjes genoemd — uit een groot bloem- en bleekhof met huisjes omzet, dikwijls met eene afzonderlijke eetkamer, eigen bakkerij en brouwerij, onder het bestuur van eene overmaagd of moeder, die met haar ondermaagd, haar koekmeyd en bediendens van de keuken, 't geheel beheerde, onder toezicht van beraders of regenten, waarvan een tevens rent- of penningmeester was.

Bij zomerweer zag men de oudjes zitten, hetzij op hun eigen huisbank in den hof, hetzij op eene lange bank vóór het gesticht onder een tegen den vóórgevel aangebracht afdak, zooals men dit nog bij het Heilige Geest Hospitaal te Lübeck kan zien.

Verdere Liefdadigheidsinrichtingen.

Behalve de genoemde inrichtingen had men in enkele Steden ook nog Aelmoezeniers- of Huiszitten-huysen, alwaar de Aelmoezeniers,

Afb. N°. 284. 't Aelmoesseniers Huys te Amsterdam.

de Meesters der Huiszitten-armen op bepaalde dagen in de week uitdeelingen hielden van eetwaren, kleeding en brandstoffen aan de daartoe ingeschreven armen.

In eene eigen bakkerij, althans in het in 1672 nieuw gebouwde Nieuwe Zijds Aalmoeseniershuis te Amsterdam, werd in drie ovens het noodige brood gebakken, in een groot vertrek, het boterhuys, de boter behoorlijk afgewogen en verdeeld, in een overwelfd vertrek, het geld, de papieren en effecten van het Huys bewaard, dat op eigen koren- en kaaszolders en verder in pakhuizen zijn voorraden borg, en tevens beschikte over verschillende woningen, die aan bedaagde weduwen en maagden kosteloos werden afgestaan, terwijl in het huis ouderlooze en verlaten kinderen en ook vondelingen werden opgenomen, zie afb. N°. 285.

„Op beedelen met gesonden lijve" stond in vele Steden geeselstraf, en om dit te voorkomen stichtte men Werk- en Spinhuisen.

Amsterdam bezat reeds in 1596 een Spinhuis, „om schamele Meyskens, Maegden en Vrouwen 't bedele, leech gaen en dwalen te leeren schuwen."

Arnhem bouwde in 1618 een Spinhuis, voor de jeugd van alle schaamle burgers en inwoonders, dat echter in 1681 werd opgeheven.

Bank van Leening.

Ook bestond er reeds vroegtijdig in enkele Steden eene Bank van Leening, toen ook wel de „Berg van Barmhartigheid" genoemd, waarin tijdelijk hulpbehoevenden hun goed of een partij koopwaren konden beleenen.

Leenbanken van Lombarden, van aldus genoemde Italianen, welke tegen onderpand en hooge rente geld aan Vorsten, groote grondbezitters en kooplieden leenden, vinden wij reeds in de XIII^{de} eeuw in vele onzer Steden, alwaar zij zich slechts met vergunning van den Vorst en tegen betaling van een jaarcijns mochten vestigen. De hooge renten die zij meestal eischten, van 25—30 %, deden enkele Steden besluiten tot de oprichting van eene eigen leenbank of Lombard, die langzamerhand eene gelegenheid werd, voor on- of minvermogenden, om in tijdelijken nood zijnde tegen pandgeving geholpen te worden.

Een dergelijke Leenbank bestond in Arnhem reeds ten jare 1338; in Amsterdam werd 29 April 1614 eene Beleenbank van Stadswege geopend, en in 1663 van den nog bestaanden typischen voorgevel voorzien, zie Afb. N°. 286; boven den ingang in den Lombardsteeg leest men:

„Tot behulp der noodt druftigen is hier gestelt
De Banck van Leninghe voor een cleyn gelt."

Afb. N°. 285. Het opnemen van ouderlooze en verlaten Kinderen in het in 1613 te Am

am gestichte Aalmoezeniershuis, naar een schilderij van 1626 van W. Volckert.

Afb. N⁰. 286. De Banck van Leeningh te Amsterdam (1664)

Het was in dit gebouw dat Joost van den Vondel van zijn 70e tot zijn 80e jaar de ondergeschikte betrekking van boekhouder der kleine panden vervulde.

Middelburg stichtte in 1636 ook eene eigen Bank van Leening, andere Steden volgden.

Terugblik.

Uit het overzicht boven gegeven blijkt de groote beteekenis, welke de Kerk met haar stichtingen oudtijds in en voor onze Steden had, waarin zij met hare Kerkgebouwen, hare Kloosters en Godshuizen eene hoogst belangrijke plaats innam en een groot oppervlak besloeg.

De grootste en sierlijkste gebouwen in de Steden waren destijds de Kerken met hare torens, de ruimst opgevatte de Kloosters, de eigenaardigste de Gasthuizen en de Hofjes van allerlei aard, te zamen zoovele onmisbare factoren in en voor dat vroegere Stedeleven.

Het hoogst bescheiden houten kerkje had langzamerhand plaats gemaakt voor een onbrandbaar gebouw, en dit tegen en in de XIIIde eeuw voor een overwelfd kerkgebouw met toren, dat in de XVde eeuw was vervangen door een nieuw, een grooter, hooger, sierlijker, meer monumentaal gebouw.

Met de XVIde eeuw eindigde echter die Kerkenbouw; wel stichtten de

Protestanten nog verschillende nieuwe, eigen kerken, doch in hoofdzaak behielpen zij zich met de gebouwen hunner Katholieke voorgangers, dezer kloosters ten deele inrichtend tot Gast- en Weeshuizen, of tot Scholen.

De Gasthuizen, met de toename van het verkeer in de XII^de^ en XIII^de^ eeuw ontstaan, ten behoeve van den vreemdeling, veranderden met de komst van de particuliere herberg, de taveerne, in huizen ter opneming van zieken, armen, weezen en ouden van dagen.

De besmettelijke ziekten door de kruisvaarders en bedevaartgangers meegebracht, deden bijna overal, buiten de Stedemuren, Leprozen- en Pesthuizen ontstaan.

En toen met de toeneming van den overzeeschen handel en van de bevolking, in de XVII^de^ eeuw het aantal weduwen en weezen, verlatenen en vondelingen, in buitengewone mate steeg, kwamen overal huizen te hunner opname.

Grooter dan in eenig andere eeuw was toen de algemeene liefdadigheid, nimmer, vóór of ná dien, zijn er in ons land zóóvele Godshuizen gesticht, is er zooveel gedaan voor de lijdende en hulpbehoevende menschheid.

Het kapitaal vroeger aan Kerken en Kloosters besteed, vond, daar de drang, de behoefte om goed te doen was gebleven, daarin nu plaatsing; men zorgde wel is waar veel minder voor het huis Gods en voor den uiterlijken luister van den eeredienst, maar zooveel te meer voor de armen, door de Godheid, aan aller zorg overgelaten en immers aanbevolen.

Was in de XI^de^ eeuw eene steenen Kerk en steenen Gasthuis eene uitzondering, bijna alle toen in hout gebouwd en met stroo gedekt zijnde, in de XII^de^ eeuw komt hierin heel langzaam eenige verandering, er komen nu steenen Kerken met hard dak en mede een enkel steenen Gasthuis.

Eerst in de XIII^de^ eeuw wordt, uit vrees voor brand, die steenbouw voor de Godshuizen regel. Nu komt ook het Klooster zich bij en binnen de Steden vestigen, meestal eerst hoogst bescheiden, dikwijls arm en bedelend beginnend, doch al spoedig, dank zij veler stoffelijke hulp, daarin groote ruime gebouwen innemend en deze bij gelegenheden, ten deele beschikbaar stellend voor de Overheid en de Gilden; Kloosters, die voor

zooveel zij zich wijdden aan opvoeding en onderwijs, aan ziekenverpleging en pestlijders, eene nuttige taak vervulden, en tevens voor menigen arme en bedevaartganger ten steun waren.

In en voor de XIV^de eeuw, met al haar strijd, haar rampen en haar leed, was het Klooster en het Godshuis, wier beteekenis en taak toenam naarmate de maatschappelijke toestanden onzekerder en droeviger waren, van dubbele waarde.

In de XV^de eeuw, de bouw-eeuw, zien wij in elke Stad bijna, behalve eene monumentale Kerk en toren, tal van Kloosters en Godshuizen bouwen, tevens reeds de enkele Hofjes en Proveniershuizen komen, alsook de eerste Tehuizen voor oude behoeftigen.

In de XVI^de eeuw eindigde het stichten van Kerken en Kloosters, het bouwen van monumentale torens, wat er nog gebouwd wordt, dat zijn nu Weeshuizen, oude Mannen- en Vrouwenhuizen, en, op het eind van die eeuw als de Katholieke Godsdienst door de Protestantsche vervangen is, worden de Kloosters opgeheven en gesloopt, of voor andere doeleinden ingericht.

In de XVII^de eeuw sticht de Protestantsche Kerk, waar zij geen kerkgebouwen ter beschikking vond, nu eigen gebouwen, daarvoor eerst den meest geëigenden vorm zoekend en in ruime mate overal voor liefdadigheidsinrichtingen zorgend, tevens zien wij bij of in de Steden nu afzonderlijke Pest- en Dolhuizen stichten. Slechts na veel strijd en moeite wordt, in de eene Stad vroeger in de andere later, aan de Lutherschen, de Doopschgezinden, de Israëlieten en de Remonstranten toegestaan zich Kerken te bouwen, terwijl de Katholieke Godsdienst nog enkel oogluikend in schuil-, huis-, zolder- of schuurkerken werd gedoogd.

In de XVIII^de eeuw zien wij nog vele Hofjes bouwen, doch in 't algemeen verflauwde de ijver en begon men meer dan voorheen de Armenzorg aan de Overheid over te laten, terwijl alle verschillende geloofsrichtingen nu zoo mogelijk in het bezit van eigen Hofjes en van eigen Diaconiehuizen trachten te komen.

De Katholieke Kerk echter, tegen het laatst dier eeuw weder tot vrije ontwikkeling komend, stichtte in de XIX^de eeuw bijna overal nieuwe kerken, eigen onderwijs-, opvoedings- en liefdadigheidsinrichtingen, sterker dan ooit in 't maatschappelijke afscheidend optredende.

Met den thermometer van het geloof rijst of daalt inderdaad het tot stand komen van nieuwe, het in waardigen staat houden der bestaande Godshuizen en wordt de Overheid meer of minder met Armenzorg belast, of daarvan ontlast.

Naarmate de Kerk in hare thans zóó sterk uiteenloopende richtingen en uitingen meer beteekenis, meer kracht en meer invloed heeft, neemt zij eene grootere of kleinere plaats in het maatschappelijk, het Stedeleven in, waarin nog evenals voorheen, in tal van opzichten zelfs, eene groote, ernstige en verheven taak voor haar is weggelegd en op afdoening wacht.

Afb. N°. 287. Uitdeeling der Heilige Geestmeesters,
ontleend aan het schilderstuk der Barmhartigheidswerken in de St.-Laurens te Alkmaar.

Frontispice IV. Het Raadhuis te Veere.

Afb. N⁰. 288. Het slot te Montfoort in het midden der zeventiende eeuw.

HOOFDSTUK IV.

De Openbare Gebouwen in ons Stede-verleden. Het Kasteel, het Raad- en Wijnhuis, de Waag en de verdere gebouwen voor den Openbaren Dienst.

„De Openbare Gebouwen eener Stad, waarin een belangrijk deel van het Openbare Leven heeft plaats gehad, zijn de overgebleven vertegenwoordigers van het Stede-verleden."

Het Kasteel.

Alvorens na de kerkelijke, de verdere openbare gebouwen onzer Steden te behandelen, dient met een enkel woord het in vele harer voorheen aanwezige kasteel herdacht te worden, dat, hoewel niet tot die gebouwen juist behoorend, toch tijdens den duur van zijn bestaan dikwijls meer dan eenig dezer, van invloed was op of beteekenis had voor het Stedeleven, zooals in Deel I op menig bladzijde is aangetoond.

Het kasteel was in vele Steden niet zelden het belangrijkste, grootste

en merkwaardigste gebouw, den uitwendigen vorm eener Stad, vaak karakteriseerend en typeerend.

Van de meer dan 60 grootere of kleinere kasteelen, die hetzij binnen, hetzij buiten de Stadsommuring gelegen, aan de Steden, welke haren naam droegen, een bijzonder karakter en dikwijls een bijzonderen vorm tevens gaven, is al heel weinig overgebleven.

In bijna alle kasteel-steden is het oude kasteel òf spoorloos verdwenen, òf tot onkenbaar wordens toe verbouwd, slechts bij uitzondering heeft het overgeblevene nog eenigermate den kasteelvorm, zooals in Bergen op Zoom, Breda, 'sGravenhage, 'sHeerenberg en Medemblik. De eenige Steden, welke heur burcht of kasteel nog in vrij goeden vorm en toestand hebben bewaard, zijn: Helmond, Leiden en Muiden.

Onze eerste of oudste burchtvorm is die van eene op eene hoogte gelegene verdedigbare wijkplaats, door een ringmuur met weergang omsloten. De door den Rijn omspoelde burcht te Leiden, zie de afb. N⁰. 5, 6 en 7 is daarvan een zeldzaam voorbeeld en feitelijk niets dan een gekanteelde ringmuur met een op bogen rustenden weergang langs de binnenzijde. Omboomd en met boomgewas van binnen bezet, komt hij nu boven de er omheen staande hooge gebouwen, niet meer uit, hij spreekt niet meer in het Stadbeeld, dat hij vroeger juist karakteriseerde.

Was die eerste burchtvorm weinig meer dan eene vluchtruimte met beschermenden verdedigingsmuur, zonder woonruimten, in den daarop volgenden kasteelvorm treedt de bewaking, de bezetting, de versterkte en verdedigbare woning op den vóórgrond, bestaande uit een rechthoekig of rond, torenvormig steenen gebouw, door zolders in verdiepingen verdeeld, een gebouw eerst meestal slechts uit één enkelen toren bestaande, door een ommuurd plein omsloten, òf tegen òf in dien ringmuur staande.

Geen enkel is daarvan echter overgebleven, bij meerdere behoefte aan woon- en bezettingsruimte is dit X^de^- en XI^de^-eeuwsche type geheel verdwenen; het is mogelijk, dat de zware ronde toren van het kasteel Roosendaal bij Arnhem en de groote vierkante toren van het kasteel te 'sHeerenberg nog uit dien tijd dagteekenen.

Afb. N⁰. 23 de Stad Hueckelum met haar kasteel ten jare 1549 voorstellende, doet een dergelijk gebouw zien; het op een heuvel staande kasteel te Oostvoorne bij Den Briel, volgens van Alkemade slechts bestaande uit een vierkanten toren van ± 12 M. zijde, door een ringmuur

met gracht omsloten, was langen tijd, de karakteristieke vertegenwoordiger van dit type.

Reeds in de XII^de^, doch vooral in de XIII^de^ eeuw, neemt het kasteel echter allengs een geheel anderen vorm aan.

Zoodra toch de eerst op zich zelf staande toren werd verplaatst naar en aangesloten aan zijn ringmuur, was daarmede reeds de grootste stap gedaan tot den nieuwen kasteelvorm, waarbij die ringmuur eerst ten deele en eindelijk geheel verdwijnt, hetgeen op het duidelijkst uitkomt in het nog bestaande kasteel te Muiden, zie afb. N^0^. 289.

Dit kasteel, omstreeks 1270 door Floris V gesticht, beslaat een vierkant grondvlak van ± 32 bij 34 M. zijde, aan twee zijden afgesloten door

Afb. N^0^. 289. Het Kasteel te Muiden, naar photo.

een zwaren ringmuur met omgaanden op bogen rustenden weergang en aan elk der beide andere zijden door een woonvleugel, te zamen een binnenplein van een 440 $M.^2$ insluitend.

Op de vier hoeken zijn ronde torens, van 6.80 M. diameter uitgebouwd, ter bestrijking van het muurwerk, torens alle met een weergang

om hun dakvoet. Een zwaar poortgebouw, met houten brug en ophaalgedeelte over de breede gracht, geeft toegang tot het binnenplein, alwaar een lage aanbouw van jongere dagteekening, met buitentrap, tot ingang voor de woonvleugels dient.

Beide vleugels bestaan uit een kelder, twee boven-verdiepingen en eene zoldering, eene zoldering met het grootste gedeelte der boven-verdieping, bestemd voor de bezetting, terwijl de overige ineenloopende vertrekken dienden tot woning voor den Castelanus en de overwelfde kelders voor wapen-, proviand- en brandstofberging.

Alles is op het eenvoudigst in baksteen uitgevoerd; slechts enkele vertrekken hebben stookgelegenheden; alle zijn zij overzolderd, de moerbalken gesteund door muurstijlen en karbeels, zie afb. N°. 290, terwijl kleine vensteropeningen voor de verlichting zorgen zonder de veiligheid in gevaar te brengen, en met twee in de muurdikte uitgespaarde zitten voorzien zijn.

Deze kasteel-type, die wij in Helmond terugvinden, bleef de meest gebruikelijke, doch met de behoefte aan meerdere bezettingsruimte, aan een grooter aantal verdedigers, of aan meerdere woonvertrekken, werd het binnenplein aan drie en eindelijk zelfs aan vier zijden met woonvleugels omzet; de weergang van den ringmuur is in dat geval vervangen door dien om den buiten dakvoet dier vleugels, terwijl bij grootere lengte der zijden, daarin tusschentorens werden geplaatst, zooals in het kasteel Medemblik, een vierkant grondvlak beslaande van ± 39½ bij 42 M. zijde.

Van het kasteel te Gouda, gelegen aan de uitmonding van de Gouwe in den IJsel, waarbij zich eene schippers- en visschersbuurt en allengs eene Stad had ontwikkeld, is op het plan dier Stad van 1585 (zie afb. N°. 103) nog slechts één der tien torens over, en verder bijna de geheele hoek der Stad, door het kasteel voorheen ingenomen, reeds door straten en woonhuizen bezet.

Afb. N°. 291 toont dit kasteel, zooals het in de jaren 1360—'78 door Jan van Blois, Heer van Gouda, was herbouwd, dat bij herhaling, zoowel Aelbrecht als Jacoba van Beieren als gast binnen zijn vorstelijk ingerichte vertrekken logeerde.

Het Nederhuus in 1367—'79 op den Voorburg gebouwd, waarop tevens het grote en cleyne stalhus, het reygerhus, het bouhus, de loedse en de grote en cleyne hooiberg stonden, is met de valbrugghe en de daeraan staende poertaels op de teekening niet te zien, wel het nooit ontbrekende odevaersnest op één der torens.

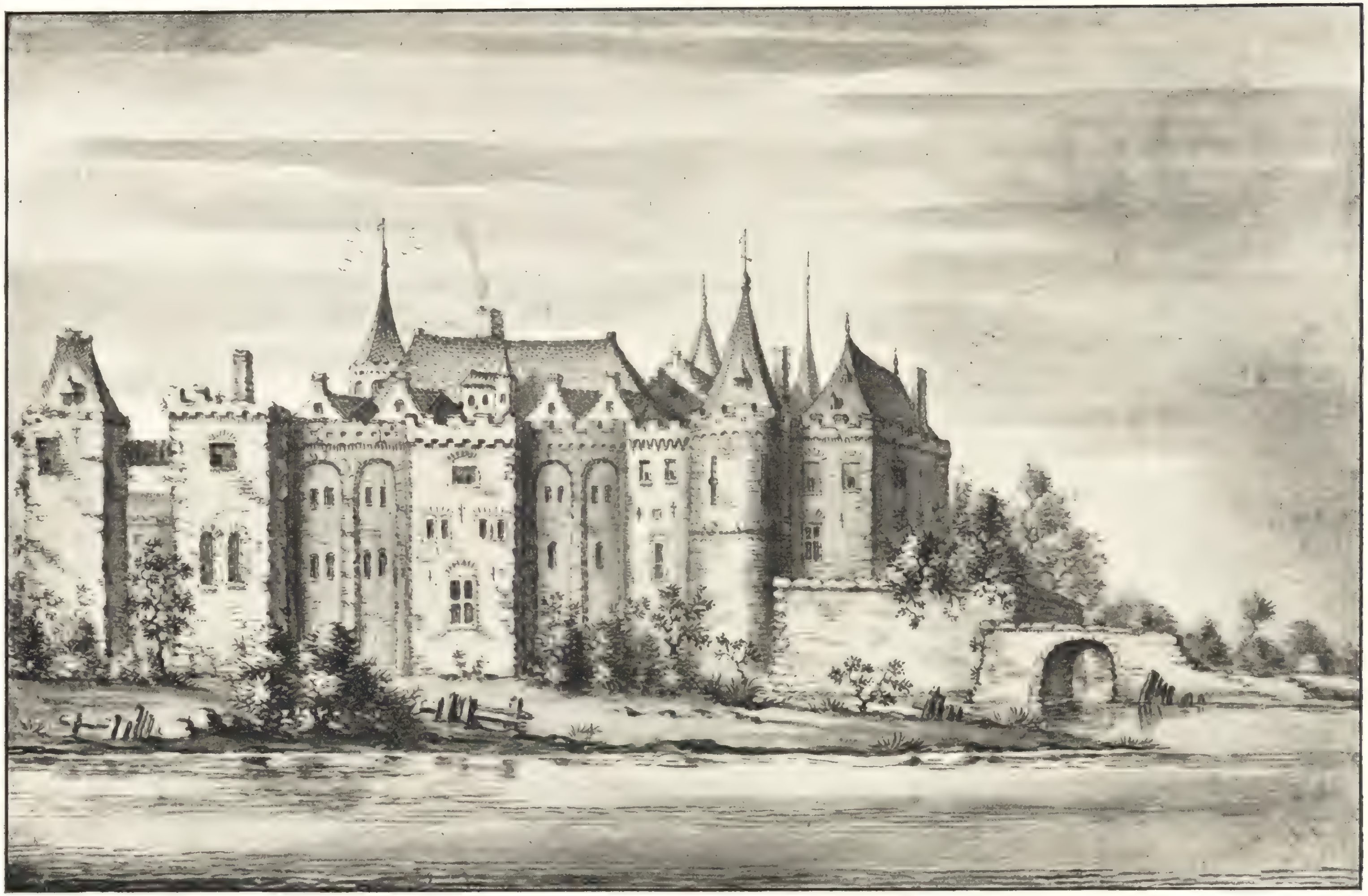
In het najaar van 1557 werd dit kasteel eigenmachtig door de burgerij

Afb. N°. 290. Vertrek in he

eel te Muiden, naar photo.

Afb. N°. 291. Het kasteel te Gouda van den Heer van Blois, naar eene teekening uit de XVII^de^ eeuw.

gesloopt op één toren na, die tot in het jaar 1808 is blijven staan, thans staat er een groote steenen molen en wat plantsoen.

Toen van af de tweede helft der XIV^{de} eeuw het vuurgeschut met zijn donrecruit, meer in gebruik en allengs voor de kasteelmuren gevaarlijker begonnen te worden, werden de kasteeltorens grooter, zwaarder bemuurd en voorzien van overwelfde verdiepingen, bezet met heele en halve slangen, karbouwen, enz.; een zoodanige toren is die van het oude kasteel Wijk bij Duurstede, nu door den oppasser der kasteelruïne, den Stadstuinman bewoond, wien de schietgatnissen tot slaapkamertjes dienen.

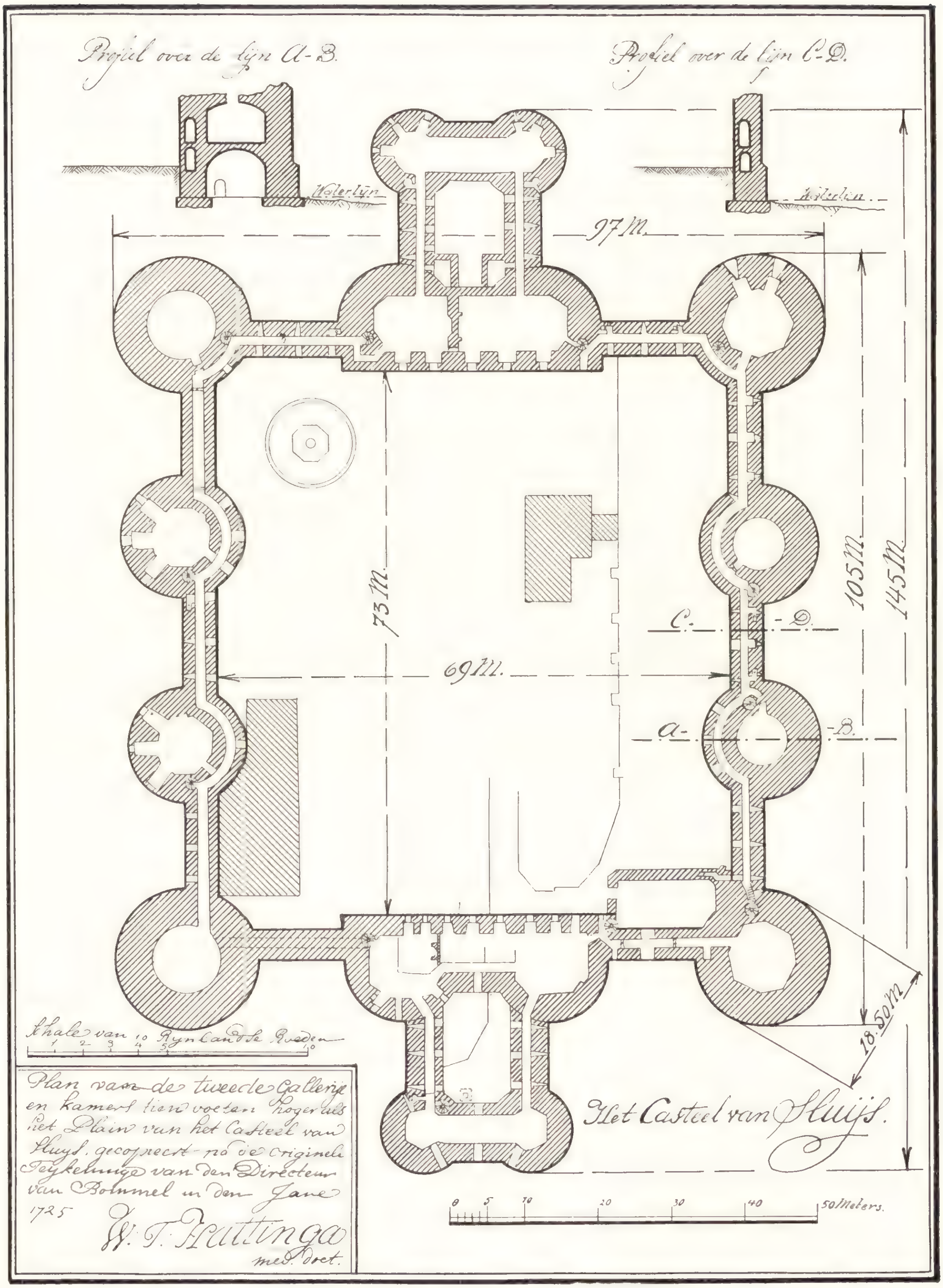
Het belangrijkste kasteel was echter dat te Sluis, in 1385 door Philips de Stoute gebouwd, om het Zwin, de haven van Sluis en van Brugge, tegen de Engelschen te beschermen.

Berekend voor eene groote bezetting, besloeg het een rechthoekig grondvlak van 78.50 M. breedte bij 86.50 M. lengte, bij een oppervlak van bijna $^3/_4$ hect., zie afb. N^0. 292, op de vier hoeken versterkt met ruim drie kwart naar voren springende ronde torens van 18.50 M. diameter, hoog drie verdiepingen. Elke zijde was bovendien versterkt met twee tusschentorens; met die der poorten had dit kasteel twaalf torens, onderling in verbinding staande door twee, binnen den 4.40 M. zwaren ringmuur, boven elkaar gelegen gangen, de benedenste door dwarsgangen uitkomende op het $^1/_8$ hect. groote binnenplein.

Binnen langs den ringmuur waren gebouwd de Gouverneurswoning, vertrekken voor logies der manschappen, de bakkerij, de stallen, enz. Een der torenverdiepingen diende tot kapel, een andere tot keuken en in de kelders waren afzonderlijke ruimten voor bier-, wijn- en ijsberging. De beide poorten, in de korte zijden, in de as van het kasteel gelegen, gaven door wachthuizen en tusschen-torens besloten, toegang tot het binnen-, het parade- en oefeningsplein; van uit één dezer poorten kwam men over eene houten jukbrug en de breede gracht in de Stad.

In 1794 werd dit werkelijk eenig kasteel, dat aan de Stad een bizonder aanzien gaf, door de Franschen grootendeels vernield, in 1818 volgde de finale slooping, waaraan een 310 man tal van maanden bezig waren, de afkomende steen werd toen verbruikt aan de zeeweringen en ter plaatse waar dit trotsche gebouw ruim vier eeuwen stond, vindt men nu een moerassig rietveld; „sic transit gloria mundi".

Toen Hertog Willem van Beieren in 1412, het omstreeks 1230 door Jan van Arkel, te Gorkum gestichte kasteel, liet herbouwen, werd

Afb. N°. 292. Het Kasteel te Sluis, ten jare 1725.

blijkens afb. N°. 293, de ringmuur met zijn weergang en vier zware torens geheel op geschutvoering berekend; daaraan werd door Karel van Bourgondië in 1461 den merkwaardigen hoektoren in arduinsteen toegevoegd, die onder rond en boven den overdekten weergang met zijn

Afb. N°. 293. Het kasteel te Gorinchem, vóór zijn slooping in de jaren 1570—1600, naar eene teekening van J. van der Ulft van ± 1660. [1])

uitgebouwde waeckhuskens twaalfzijdig opgetrokken, een in 't midden opgaanden wacht- of waaktoren had. In het jaar 1600 werd dit kasteel echter helaas ten gronde toe vernield.

En toen ten jare 1524 overwogen werd, om „aen de oestzijde van der Stadt op de Lecke", te Schoonhoven, een nieuw kasteel te bouwen, was „het patron van de nyewe sloette, door M^r^. Rombout Keldermans, M^r^. werkman 't Antwerpen ende M^r^. Keyser in den Hage' op 7 Juli daarvoor ingediend, nog volgens het oude Muider-type.

[1]) Het opschrift op afb. N°. 293 zegt: „Situatie van 't Casteel van Gorinchem aan de Merwe, gesticht bij Hertog Willem van Beijeren in 't Jaer 1422. Alsmede den uytmuntenden Blaeuwen toorn gebout door den Stoutmoedigen Karel van Bourgoniën doemaels Grave van Charlois int Jaer 1461, en is int begin der Nederlantsche beroerten begonnen af te breecken. Ja ten leste int Jaer 1600 tot den gront vernielt."

Het ontwerp [1]) beslaat een rechthoekig grondvlak van 25 bij 35 M. zijde, met een toren van gemiddeld 10,50 M. diameter op elk der vier buitenhoeken; aan de poortzijde gesloten met een 3 M. zwaren ringmuur, lagen langs de drie overige zijden de woonvertrekken rond eene open plaetse van 200 M².

Dit kasteel hoewel ontworpen, schijnt niet te zijn gebouwd, trouwens de tijd was daarvoor reeds lang voorbij, het vuurgeschut had toen reeds eene trefzekerheid en eene vernielkracht, dat geen kasteel- of torenmuren daartegen meer bestand waren, zoodat het kasteel wáár het nog bestond, nu bescherming zocht van de aan de Stadsommuring toegevoegde, met geschut beplante, ronddeelen.

Van af het midden der XV^de^ eeuw zijn er dan ook bijna geene kasteelen als vroeger, binnen of bezijden de Steden meer gebouwd, van nu af treedt bij den kasteelbouw de bewoonbaarheid, voorheen nevenzaak, op den vóórgrond en wordt de verdedigbaarheid, voorheen hoofd-, nu nevenzaak.

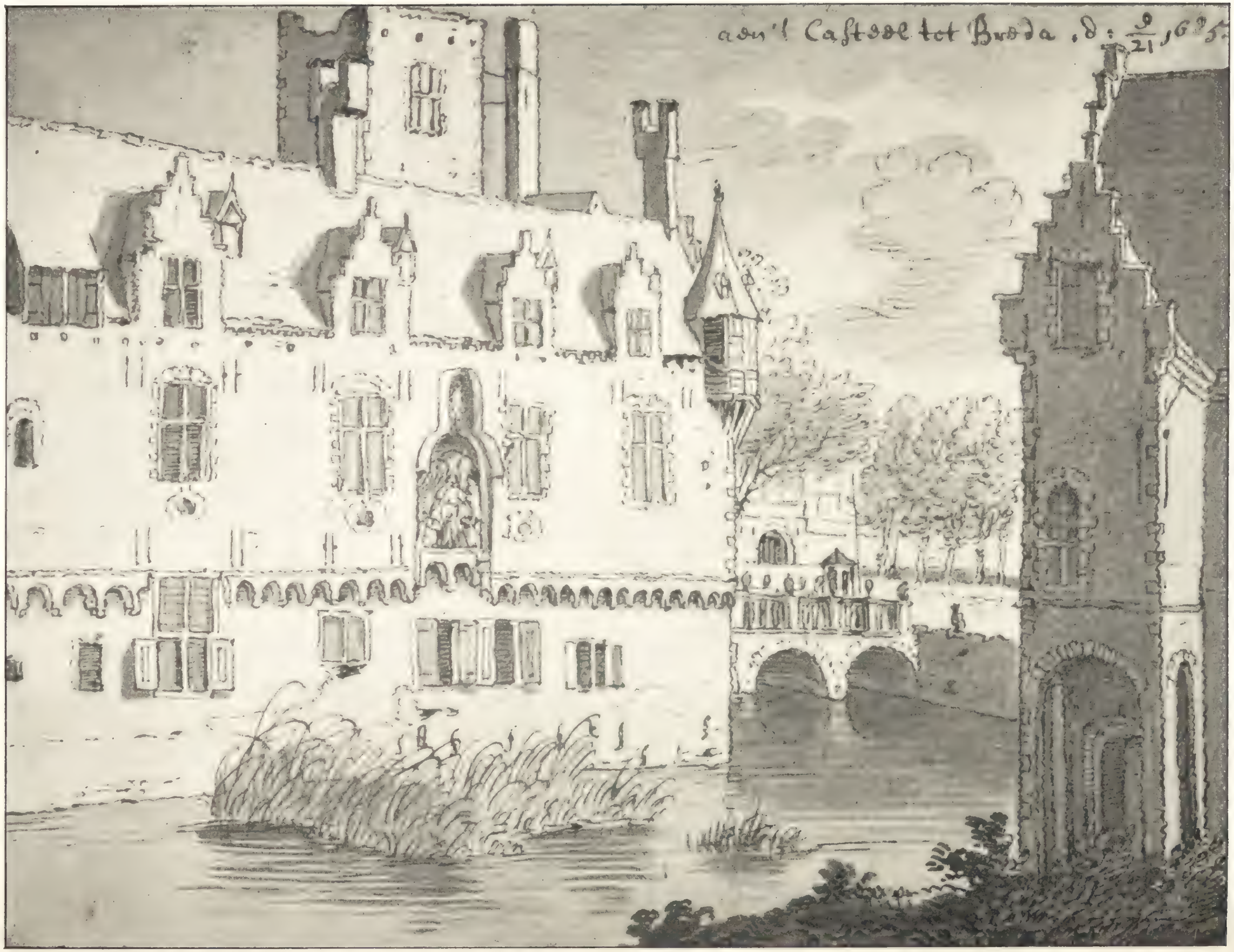
Toen dan ook de Heer van Bergen op Zoom omstreeks 1420 zijn midden in die Stad gelegen kasteel liet herbouwen, werden alle vroegere verdedigingseischen, eene omgrachting zelfs, daarbij terzij gesteld en nu enkel een grootsch opgevat woonverblijf gebouwd.

Dit woonverblijf, het Markiezenhof, nu als kazerne in dienst, beslaat voor zooveel het nog bestaat, een oppervlak van 32 bij 54 M. en werd destijds door een lid der beroemde Kelderman's op het sierlijkst gebouwd.

Een breede spitsbogige poort met beeltenis er boven geeft toegang tot eene binnenplaats, met overwelfde spitsbogige zuilengalerij, en tot het portaal naar de groote Zaal met de daaraan grenzende steenen hoofdtrap, geplaatst in een hoog opgaanden toren. Rond een groote achterplaats, door een gang met de vóórplaats verbonden, lagen de dienstgebouwen en stallen, en daarnevens het bloem- en cruythof, thans exercitieplaats. Met hoeveel smaak dit groote huis gebouwd is, toonen de weinige daarvan nog overgebleven sierlijke gedeelten, getuigt vooral de groote zandsteenen schouw met zijn Sint-Christoforus, die nu in het Raadhuis is.

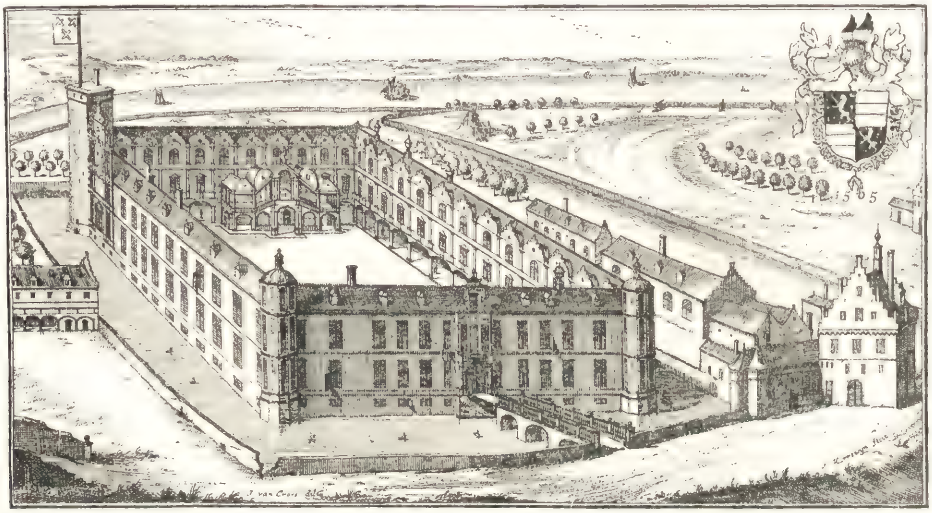
Ook het slot te Montfoort was, blijkens de afb. N°. 44 en 288, behalve zijn Vóórborg, die daarop nog een verdedigbaar karakter heeft, vóór 1650 reeds in een woonburcht veranderd.

[1]) Dit ontwerp berust in originale in het Rijksarchief te 's Gravenhage, onder het catalogusnummer 3356.

Afb. N°. 294. De linkerzijvleugel van het kasteel te Breda, op het einde der XIV^de eeuw.

Hetzelfde onderging het kasteel te Breda, welks herbouw, in 1536 door Hendrik van Nassau begonnen, eerst tijdens Willem III in 1696 eindigde.

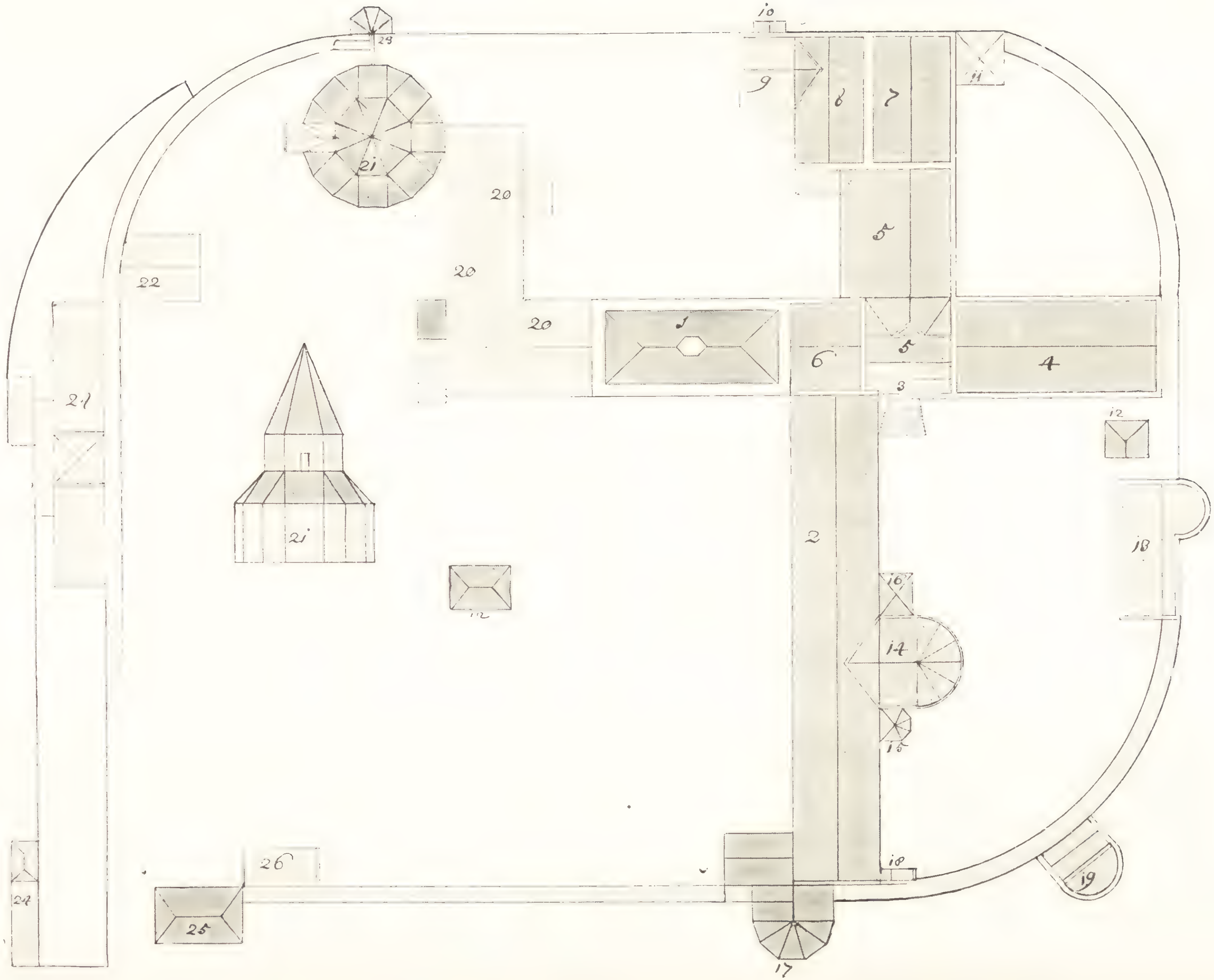
Afb. N°. 295. Kasteel te Breda in vogelvlucht gezien ná zijn herbouw.

Het was toen een vorstelijk verblijf, met een groot binnenplein aan drie zijden omzet door eene galerij, zie afb. N°. 295, waarop de vertrekken in de breede vleugels uitkwamen.

Afb. N°. 296. Overdekte galerij lang 60 M. op den linkermuur van het kasteel te Breda aangebracht ± 1552—'55.

Afb. N°. 296 toont de overdekte galerij, ± 1552—'55 op den buitenkasteelmuur aangebracht en afb. N°. 294 den linkerzijvleugel van het kasteel, zooals dit er in de XIV[de] eeuw vóór zijn verbouwing uitzag.

Afb. N°. 297. Plattegrond van het gewezen Keizerlijk Kasteel te Nijmegen, in 1725, naar eene oude teekening.
(Voor de verklaring der Nos. zie noot [1]) op bladzijde 203).

Het belangrijkste en oudste onzer vroegere Stadskasteelen was het Palatium in Nijmegen, door Karel de Groote omstreeks 791 gesticht en alwaar hij bij herhaling het Paaschfeest vierde.

Door de Noormannen in de X^de^ eeuw verwoest, daarna herbouwd en weder verwaarloosd, werd het paleis door Frederik Barbarossa in het jaar 1155 ten deele vernieuwd, en door den Roomsch koning Willem II in 1248 aan den Graaf van Gelre verpand [2]), wien het, daar het pand nimmer werd ingelost, met de bijbehoorende Stad en omgeving bleef toebehooren, tot het, na tal van wederwaardigheden, in 1795 voor *f* 90,400 voor afbraak werd verkocht, uitgezonderd de achtzijdige kapel en de ronde uitbouw van het hoofdgebouw, de zgn. ruïne.

Gelegen op het uiteinde van een heuvel aan den voet van de Waal, besloot het Bovenhof van dit paleis, reeds in de XVI^de^ eeuw „het Valckhoff" genoemd, binnen zijn zwaren met torens versterkten ringmuur, blijkens afb. N°. 297 een nagenoeg rechthoekig grondvlak, ter grootte van ± 90 bij 112 M.

Vóór dit Boven- of Binnenhof, lag het Neder- of Buitenhof, reeds vroegtijdig aan de Stad afgestaan, welke zich, onder de bescherming van het paleis, van eene woonbuurt tot een handels- en marktplaats van

---

[1]) (Zie blz. 202). Op de plattegrondsteekening van het gewezen Paleis, in originale aanwezig in het Rijksarchief te Arnhem, groot 48 bij 54 cM., staat de volgende verklaring:

Platte gronden van de Daaken opt Fürstendoms Burght tot Nijmegen.

N°. 1. Grooten Toorn; 2. Kleersolder; 3. Boven den ingank van den Heer van Randewijk sijn woning; 4. Prince Keuken; 5. Groote Saal; 6. Blaeuwe Camer; 7. Roode Camer; 8. Conings Camer; 9. De Vrouw van Randewijks Camer; 10. Lanteerntje; 11. Lusthuisjes in de Valjeere; 12. Puthuisjes; 13. Coetshuys van de H^r^ van Randewijk; 14. Capel; 15. Traptoorntje; 16. Portael voor de Peerdestal; 17. Jonker Janstoorntje; 18. Twe secreete; 19. Hoffhuysje; 20. Vrouw van Blikerwijks woning; 21. Heijdense Capel; 22. Coetshuys van de Vrouw van Blikerwijk; 23. Toorntje van een Lusthuysje; 24. Wooning van de Freule Til; 25. Voorpoort; 26. Portiershuys.

[2]) In den jare 1248 doe verwerf Otte van Ghelre aan den Koning Willem van Rome, Grave van Hollant, als dat hij soude besitten den Burgh te Nimmegen van wege des Roomschen Rijcx.

Des so leende de Grave Otto Coning Willem daer op XXI duysent marc puer fijn Conincx silver.

Ende tot aller tijde als een Keyser of Rooms Coningh dese voorsz. somme den Grave van Ghelre of sijne nakomelingen weder geeft, so mach hij de Burgh met der Stadt ende allesijnen toebehooren weder naar hem nemen aen den Roomschen Rijcke. (Aldus W. van Gouthoeven in sijne: „D'oude Chronycke ende Historie, van Holland, van Zeeland ende van Utrecht."

Afb. N°. 298. Het Keizerlijk Kasteel te Nijmegen, de achterzijde van het hoofdgebouw met den halfronden uitbouw.

beteekenis had ontwikkeld en het gesloten Buitenhof verving door een open plein met woningen omzet.

De ingang, de vóórpoort, was in dat Nederhof; de hoofdpoort was in den zuidwestelijken hoek van het Bovenhof, besloten tusschen twee wachthuizen.

Deze doorgaande, kwam men op een groot binnenplein, aan twee zijden omsloten door den ringmuur met zijn op diepe bogen rustenden weergang, zie afb. N°. 298, en verder door een 50 M. lang hoofdgebouw en door den Reuzentoren met aansluitend zijgebouw, dat, op 't einde met een elleboog doorloopend tot aan de Kapel, dit binnenplein scheidde van een tweede, een kleiner plein.

Midden op het groote 67 M. diepe plein stond de overdekte ophaalput, bij welke de ruiters zich konden verfrisschen en hunne paarden laten drenken, en langs den linker ringmuur bevonden zich enkele dienstgebouwen.

Het hoofdgebouw bevatte de groote vergader-, de Rijksdagszaal, ter lengte van 52 M. bij 16 M. breedte, met zienden dakstoel [1]) en ronden uitbouw, (de ruïne,) waarin waarschijnlijk Keizers zetel stond en zijn kanselier en hofdienaren zich bevonden. Bezijden dit hoofdgebouw was de zgn. Reuzentoren, groot 10 bij 25½ M., de wijk- en laatste verdedigingstoren, hoog vijf verdiepingen, met uitgekraagden weergang langs zijn dakvoet, hoog boven het kasteel en de Stad uitkomend, en de wachters in staat stellend, om bij helder weer tot op grooten afstand den omtrek te kunnen verkennen.

Aan het oog onttrokken, lagen in aansluiting met het hoofdgebouw en dien toren, aan een Bloemhof, de Vorstelijke vertrekken, later door den Burggraaf bewoond, met hun prachtig uitzicht over de rivier, door den keukenvleugel gescheiden van het groote Keukenhof met put èn waschhuis èn verder bijbehooren.

Heeft Nijmegen de slooping van haar „Keizer Pfalts" niet kunnen voorkomen en daarvan slechts de kapel en een halfronden uitbouw behouden, gelukkiger was die Haghe, dat nog bezit de kern van het paleis, het kasteel, waaraan het zijn ontstaan, opkomst en ontwikkeling dankt.

Dat Kasteel, welks bouw door Willem II, Roomsch koning geworden, was begonnen ± 1250, werd vanwege zijn vroegtijdigen dood, eerst door zijn zoon Floris V in 1275—'80 voltooid.

[1]) In het keizerlijk paleis te Goslar, in het begin der XIde eeuw gebouwd, heeft de Zaal eene lengte van 51 M. bij 16 M. breedte en 50 M. hoogte en in het midden een kort dwarsschip, waarschijnlijk had ook de Zaal in Nijmegen, tegenover den halfronden uitbouw, een dergelijk dwarsschip.

Afb. N⁰. 299. Het Kasteel te 's Gravenhage, in het begin der XIV^{de} eeuw.

DOORSNEDE VAN DE GRAFELYKE Z

. 300.

Evenals de Pfalts te Nijmegen, bestemd ter bewoning, was het overeenkomstig den eisch dier dagen omgracht, ommuurd en bepoort, zoo noodig dus verdedigbaar, althans beveiligd tegen onvoorziene overvallen.

Rond dit kasteel vestigden zich met toestemming der opvolgende Graven hun hoorigen en dienstbaren, hun edelen en vrijen, tal van nijveren en kleine koop- en bouwlieden, en zóó vormde zich daarbij reeds spoedig eene volkrijke buurt, een dorp, dat door de Graven beschermd en begunstigd, geen behoefte gevoelde aan Stadsrecht, daar het feitelijk meerdere privilegiën bezat dan menig Stad.

Steunend op de bescherming der Graven en met het kasteel zoo noodig tot toevlucht, vond het niet noodig ook zich te ommuren, te omgrachten en te bepoorten en bleef het eene opene plaats, waarvan het dan ook bij herhaling de gevolgen heeft ondervonden.

Dit Grafelijk kasteel, op 't onbekrompenst aangelegd, zie afb. N° 299, met breeden visch- en speelvijver langs zijn noordzijde, bestond uit drie hoofdgedeelten, uit een Vóór- en Buitenhof met de dienstwoningen, uit een Binnenhof met 's Graven woning, en uit de aan het „Haghe houte", grenzende Cooltuynen en Boomgaerden.

De kern, het Binnenhof, is daarvan nog in zijn geheel, hoezeer veranderd, aanwezig, en daarop nog een gedeelte van het oud Grafelijk verblijf met de bijbehoorende „Grote Sale"; van het Buitenhof is nog over ééne der poorten de Vóór- of Gevangenpoort; de dienstwoningen echter en het Valkenhuis zijn met den ringmuur en gracht verdwenen en grootendeels vervangen door in rij en gelid staande huizen; van de Cooltuynen is nog overig het Plein, nu met deftige huizen omzet, dat, tot in het jaar 1636 Grafelijkheidstuin, eerst toen zijn tegenwoordigen vorm en bestemming verkreeg.

Het 't best bewaard geblevene was tot in 1861 de „Grote Sale", die, wel is waar door aanbouw aan beide zijden haar zijvensters en kantelingen langs den dakvoet had verloren, maar in het bezit was gebleven van haar ziende, stoute eiken overkapping, die, zonder balken of verankeringen met haar boogvormige spantbeenen rustte op de door muurzuilen van binnen en door zware steunbeeren of pylaernen van buiten versterkte zijmuren, eene overkapping, de oudste en stoutste in geheel West-Europa, zie afb. N°. 300.

Een zevental reuzengebinten, ter zwaarte van 40 bij 50 cM. en 17.80 M. vrije spanning, vormen de kern dier bekapping, door zware gordingen met getoogde schoren onderling verbonden, eene bekapping door twee rijen dakvensters ter weerszijden belicht, en haar dicht bijeenstaande oplangers door eene drievoudige reeks in rij en gelid staande mannetjes gesteund.

Nadat aan het door Karel V ingestelde Gerechtshof, „het Hof van Holland", 's Graven woning ten zetel was aangewezen, werd de Groote Zaal, der Staten feest- en bijzondere vergaderzaal, tevens benut tot vóór- of wandelzaal voor dat Gerechtshof en eindelijk mede tot loterijzaal.

Ter kwader ure heeft men echter in 1861 de oude kap, de roem dier Zaal, die toen, na jaren verwaarloosd te zijn, wat heel veel onderhoud vroeg, verwijderd en vervangen door ijzeren spanten, gesteund door twee rijen gegoten ijzeren pijlers met bogen. In 1902—'4 is echter die oude kap herplaatst, de Zaal toen ontdaan van haar aanbouwingen, tevens de oude vensters en kanteelingen weder aangebracht, daarin op 20 September 1904 door H. M. de Koningin de zitting der Staten-Generaal geopend en haar daarmede hare bestemming als eere- en feest-Zaal hergeven.

Hoe karakteristiek dit Grafelijk Kasteel er in zijn tijd heeft uitgezien, blijkt voldoende uit de daarvan gegeven afbeeldingen, waarvan N°. 299 den toestand in het begin der XIV^de^ eeuw, N°. 301 dien uit het begin der XVII^de^ eeuw, en N°. 302 dien in de tweede helft dier eeuw toont.

De Kasteelen waaraan Amsterdam en Rotterdam haar opkomst te danken hebben en welke in den aanvang die kleine visschersbuurten beschermden, zijn echter spoorloos verdwenen.

Een der tot in de XIX^de^ eeuw overgebleven kasteelen was dat te IJsselstein, waarbij de Stad van dien naam was ontstaan, en waarin Gijsbrecht van Amstel in 1297 bijna een vol jaar het beleg van den Hollandschen Graaf weerstond.

Thans is daarvan nog alléén overig een groote traptoren met sierlijke steenen trap, die onder de historische monumenten is opgenomen; afb. N°. 303 toont dit kasteel in XVII^de^-eeuwschen toestand.

Het Dwang-Kasteel.

Behalve het kasteel, dat, eerst tot opkomst en bescherming eener Stad dienend, doch later hinderlijk geacht, als dat te Gouda, door de poorters werd gesloopt, kende men nog het dwangkasteel, de citadel of het blokhuis, dat tegenover, of half in de ommuring eener Stad opgericht, ten doel had, haar in bedwang te houden, haar poorters te dwingen tot gehoorzaamheid.

De geschiedenis van dit kasteel is overal vrijwel dezelfde; gebouwd meestal ten koste der burgers en in strijd met hunne belangen, bezet met een garnizoen, dat zich allerlei vrijheden veroorloofde, en meest op hun zak teerde, waren die burgers zoo vrij, om, zoodra zij daardoor kans zagen, het gehate gebouw te sloopen, en hun eigen ommuring weder in

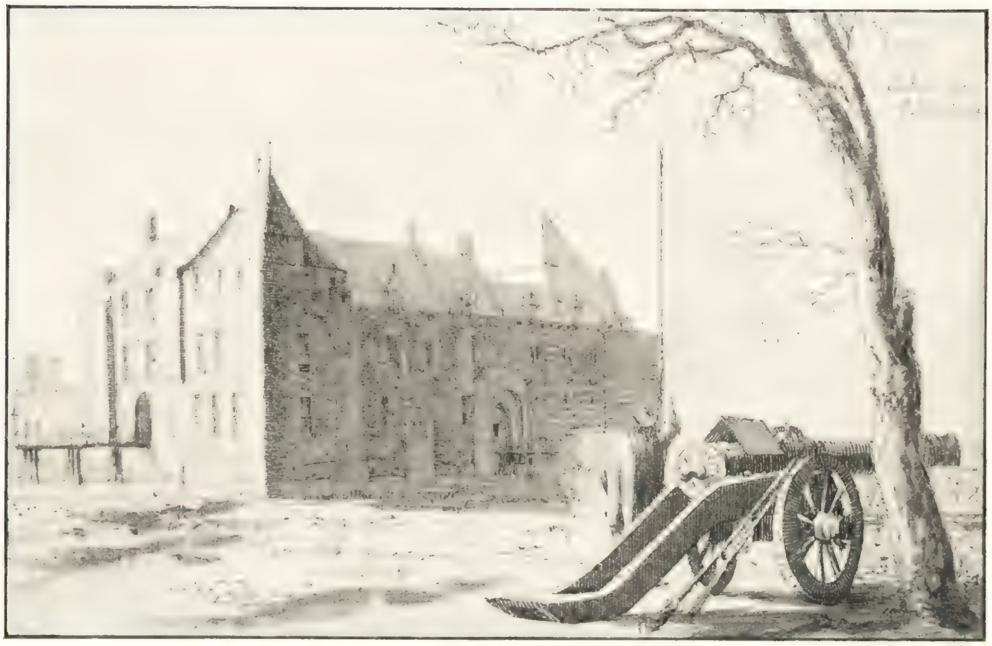
Afb. N°. 301. Het Grafelijk Kasteel te 's Gravenhage met zijn omgeving ten jare 1616 in vogelvlucht gezien.

Afb. N°. 302. Het Binnenhof te 's Gravenhage in 1665, naar een schilderij van A. van Beerstraten.

verdedigbaren toestand te brengen; ouder dan 50 jaar is dan ook geen dezer dwangkasteelen geworden.

De prefect der Stad Groningen, stichtte als vertegenwoordiger van den Bisschop van Utrecht, haar Heer, omstreeks het jaar 1240 den

Afb. N°. 303. Het Kasteel IJsselstein in de XVIIde eeuw.

burcht Gronenburg bij die Stad, waarop de Groningers, daarin eene bedreiging ziende, twist zochten en dien burcht in 1250 verwoestten.

Toen diezelfde Stad, bekneld in de Saksische twisten, Graaf Edzard van Oost-Friesland tot beschermheer koos, en op 1 Mei 1506 als zoodanig huldigde, liet deze, zoo 't heette om de Stad te versterken, doch feitelijk om eene hem niet gezinde partij meester te blijven, datzelfde jaar in den zuidoostelijken Stadshoek een kasteel bouwen.

Niet zoodra was echter in 1514 de band met Graaf Edzard verbroken, of men haastte zich „dat heck en toom der vrijheid, in de graft te werpen," en de verbroken Stadsommuring weder te herstellen.

En toen Alva na zijn overwinning te Jemmingen op Lodewijk van Nassau, in 1568 in Groningen kwam, dwong hij haar, ter plaatse der zuider ommuring en omgrachting der Stad, een kasteel te bouwen met vijf bastions, naar het model van dat te Antwerpen, groot binnen zijn omgrachting 14 hectaren, dat op 19 Juli 1570, na daartoe eerst gedane misse, plechtig werd ingewijd en eene Waalsche bezetting kreeg. Doch nauw was die bezetting, die ten koste der Stad leefde, op 15 Maart 1577

vertrokken, of de Groningers, oud en jong, rijk en arm, togen aan het werk om dit kasteel, „hun ooghen-terghsel” te doen verdwijnen, en in Mei van dat jaar was het kasteel geheel verdwenen, de ommuring en omgrachting der Stad weder doorgetrokken en gevoelde zij zich weder veilig.

Nog eenmaal, 23 jaar later, in April 1600 waren honderden arbeiders bezig om, tegen den zin dier Stad, een werk van fortificatie, een groot fort, aan te leggen; in verzet zijnde tegen de Staten-Generaal der Unie, gingen deze tot handhaving van hun gezag tot dit uiterste middel over; zeven jaar later echter, in Februari 1607, werd het met hun goedvinden echter weder afgeworpen.

Wat Groningen ondervond, ondervonden meerdere Steden, Hoorn kreeg in 1482 een citadel om hare ingezetenen in bedwang te houden, welke in 1491 werd afgebroken; Karel van Gelre bouwde in 1527 bij Doesburg een citadel, en de Groningers, in ’t begin der XVI^de^ eeuw ter kwader ure over Friesland hun gezag uitbreidende, bouwden toen bij verschillende Steden aldaar blokhuizen.

Het grootste dwangkasteel echter was dat, hetwelk Karel V, nadat hij in 1528 van den Bisschop van Utrecht diens wereldlijk bestuur had overgenomen, in 1528—’29 tot beteugeling harer burgers door Mr. Romboudt van Mechelen liet bouwen.

Dit kasteel „Vredenburg” genoemd en bezijden de Catharynepoort in aansluiting met den Stadssingel aangelegd, besloeg, zie afb. N°. 304, een trapeziumvormig grondvlak van gemiddeld 120 M. zijde binnen de omgrachting, was op de vier hoeken versterkt met sterk uitspringende, zwaar overwelfde torens en door eene breede, diepe gracht omgeven. Tal van huizen had men daartoe vooraf moeten aankoopen en afbreken en zelfs een geheel klooster moeten verplaatsen.

De zware ommuring en de torens waren zoowel berekend tot dracht van het toenmalig geschut, als tegen eene beschieting van uit de Stad; op het ruime binnenplein stonden de Gouverneurswoning en de verblijven der Spaansche bezetting, die aan Utrecht menig benauwd oogenblik heeft bezorgd, zoodat haar burgers, na het kasteel ruim 6 weken belegerd te hebben, die bezetting op 11 Februari 1578 met groote blijdschap zag vertrekken, het onmiddellijk in onverdedigbaren toestand brachten en het spoedig daarna sloopten.

De afb. toont dit merkwaardig kasteel met zijn vóórplein door wachthuizen omsloten, zijn houten jukbrug met hamei, ophaalgedeelte en wachthuisjes, door eene groote poort in een middentoren toegang gevend

tot het ruime binnenplein, met omgaanden open weergang langs den overdekten geschutdragenden ringmuur.

De vier hoektorens, de beide buitenste rond en die langs den Singel

Afb. N°. 304. Het kasteel Vredenburg te Utrecht in vogelvlucht gezien, naar een gravure van C. Dekker, groot 27 bij 34 cM.

vierzijdig, hebben drie verdiepingen, elk dezer, blijkens de plat halfronde geschutsopeningen van geschut voorzien.

Op het groote binnenplein staat het huis van den Slotvooght, het logies der bezetting, de keuken, stalling, enz. en mede eene ophaalput.

Buiten de gracht staat het houten schavot op een grasveld, door de bewoners der aangelegen huisjes tot bleekveld benut.

Op den achtergrond ziet men de St. Jacobskerk met haar hoogen toren en daarnevens de beide torens der Waardtpoort, en links op den Singel, d'Ellinghe Kerck en St.-Hiob bij een karakteristieken houten molen.

Eene tweede jukbrug met wachthuis en twee hameien geeft over de zijgracht toegang tot dien Singel en bij den vierkanten achterhoektoren, ligt eene steenen boogbrug met wachthuis en poort, de Stadspoort genoemd.

Het Raadhuis.

Onder de niet kerkelijke Openbare Gebouwen onzer Steden, is er geen, meer en inniger met het Stedeleven verbonden dan het „Stedehues".

Met het geschiedverleden onzer Steden is geen gebouw meer betrokken dan dit; dáár toch werden alle besluiten genomen, voor den groei en bloei, voor het wel en wee der Stad van ingrijpenden invloed, dáár toch vierde men feest in tijden van vreugde en ontving men den overwinnaar in tijden van tegenspoed; dáár toch hadden bijna alle gewichtige bestuursveranderingen plaats en werd het Stadszegel, de Stadskiste en veeltijds ook de Stadsprivilegiën en hare secreete brieven bewaard.

Afb. N°. 305.
Het Raadhuis te Tholen, naar eene oude gravure.

Dáár zetelde het bestuur der Stad, en, al naar dit, bewust van de kracht, den ondernemingsgeest en de welvaart der burgers, daarvan uiting wist te geven bij den nieuwbouw van het Stedehues, is die bouw beteekenisvoller en karakteristieker.

Het Raadhuis was bovendien nog iets meer dan enkel een onderdak voor de daarin zetelenden en vergaderenden.

Het was in zekeren zin een symbolisch gebouw tevens, de tabernakel der burgerlijke vrijheid, welks gekanteelden weergang met rondeelen langs den dakvoet aantoonde, dat men niet zonder strijd, zich die vrijheid weder zou doen ontnemen, terwijl de niet zelden hoog opgaande toren, van welks tinnen één of meer wachters, den omtrek verkenden, bewees, dat men op zijn hoede was en wake hield.

Het bezit van burgerlijke vrijheid en van rechtszekerheid, was toen niet gelijk nu, een vanzelf sprekend en onschendbaar iets, waarop ieder recht heeft; slechts ten koste van veel strijd en van vele offers, zijn die vrijheid en dat recht, hoezeer dikwijls in gevaar en betwist, eerst langzamerhand verkregen; van dáár, dat men dat bezit op hoogen prijs stelde en het Raadhuis, waarbinnen het eigen bestuur en ook meestal de eigen rechtspraak zetelde, beschouwde als het symbool van, als de wachter over die beiden.

Evenals bijna elke Stad haar Godshuis, het symbool van aller geloof in en van aller vertrouwen op de Godheid, met aller hulp en offervaardigheid tot een kunstvol en vaak grootsch monument had gebracht, even zoo verlangde bijna elke Stad, haar Stedehuis, het „Huis der Gemeente", het symbool van vrijheid en zelfbestuur, met aller hulp te maken tot een karaktervol gebouw, tot een sieraad der plaats, tot aller trots.

Dat Stedehuis, moest met zijn toren hoog boven de ommuring uitkomen en reeds in de verte spreken tot den langzaam naderenden vreemdeling, en deze dichterbijkomend, door vorm, afmeting en karakter, stemmen tot ontzag voor de burgers, welke zich geen offers hadden ontzien, om hun „Domus Civitatis", hun „Curia", in allen deele hun Stad waardig te doen zijn.

Evenals men toen soms wedijverde om het bezit van de grootste of schoonste kerk, van den hoogsten toren, wedijverde men nu soms ook om het bezit van het karakteristiekste, het prachtigste Raadhuis.

Men meene echter niet, dat eene markt- of handelsplaats zoodra zij feitelijk eene Stad was, of dat een dorp, zoodra dit Stadsrecht had verkregen, zich onmiddellijk een Raadhuis ging bouwen, het zij verre. Vele tientallen van jaren nog hadden in onze oudste Steden naar oud Germaansch gebruik, de Raadsvergaderingen en de Rechtszittingen plaats in de open lucht, onder een schaduwrijken eik of linde en bij slecht weer in de kerk, of op een der Stadspoorten, of op uitnoodiging van den kasteelheer, in diens Sale.

Eerst later ontstond met de toename der bestuurszorg de behoefte aan een Stedehuis.

Vóórdien toch was in de drukke marktplaatsen een ander gebouw ontstaan.

De kooplieden in goud- en zilverwaren, kostbare stoffen en bont, hadden ter markt een veilig onderdak, een Hal noodig, zooals zij elders

gewoon waren, en mede eene Zaal ter beslechting der ontstane geschillen, van daar, dat nu op of bij de vrijmarkt eene eenvoudige Hal, onder tot standplaats en boven tot Zaal ingericht, werd gemaakt, eene bovenzaal van lieverlede ook benut voor de Raadsvergaderingen, aldus de plaats onzer oudste Raadshuizen vervullend, tot men in de XII^de eeuw en later, Raadhuizen ging bouwen.

Van die markthallen is er echter te onzent geen enkele overgebleven.

Zij bestonden uit eene groote benedenruimte met eene omgaande rij buiten- en ééne of meer rijen houten midden-pijlers of standvinken, den bovenbouw dragend, en waren, òf rondom open en zonder eenige indeeling, zooals de vroegere groote typische Hal in het stadje Maeseyk en de Market Hall te Ledbury, òf hadden eene dubbele rij ruggelings tegen elkaar geplaatste koopmanskassen in het midden met eene opene galerij ter weerszijden, of wel ééne opene middengalerij met eene rij koopmanskassen langs beide zijden.

Eene open buitentrap gaf toegang tot de Zaal op de verdieping, eene Zaal met zienden dakstoel, de ruimte onder de linde vervangend

Voor den bouw van een Raadhuis werd zelden vergunning gevraagd; het Privilegie den poorteren van Dordrecht op den Heyligen kruysdach 1284 door Floris de V verleend, zegt: „Voert so moghen dese Poorters by Onsen goeden Oerlove een nieuwe Halle, doen maken binnen Dordrecht, ter Poorten Orbaer, in eene Stede daer 't Orbaerlichste wesen sal, aldaer men beneden dat Ambacht van Vleisch vercopen sal doen, en boven in derselver Halle der scepenen hamer te hantieren, die men in den Raedt te hantieren pleecht."

„Noch daer toe zullen Zi een vast Steenhues by deser voorsz. Halle doen maken, daer zy hare Ghevangen inleggen, en hare Ghiselscap in hantieren en eenen eygheliken na zyne misdaet wel en vast behouden moghen: en in die selve Huus mogen Wy oock onse Ghevangen, die, binnen der Vriheit van Dordrecht misdoen, daer in sluiten en vasthouden."

„Voert alle Recht dat aen Ons behoort in den Huse der Vleysenbancken, en in den Bodem daer dat Huus geset is, hebben Wy den scepenen en den Poorters Vrilick gegeven tot haren Vrijen wil te gebrucken, behoudeliken eene yegeliken zyns Rechts."

De Graaf vergunde hiermede de poorters op zijn grond eene nieuwe Vleeschhalle te maken, hen daarbij het verpachtingsrecht der vleeschbanken afstaande, met het recht de verdieping als scepenen-camer te benutten en er een Steen of Gevangenis naast te bouwen, mits deze tevens tot zijn, tot 's Gravensteen zou dienen.

Tegen die Halle werd in 1383 voor de kooplieden eene „Nova Halle"

aangebouwd en beide, na later tot Stadthuys te zijn ingericht en van een toren voorzien, in 1544 afgebroken en vervangen door een nieuw Raadhuis, zie afb. N°. 306, dat tot 1837 dienst heeft gedaan en toen is verbouwd tot het karakterlooze Raadhuis, dat er nu staat.

Dit Raadhuis van 1544, lang ± 40 en breed 12 M., besloeg den vollen afstand tusschen de Wijn- en de Voorstraat, waaraan het was

Afb. N°. 306. Voorgevel van het in 1544 te Dordrecht nieuw gebouwd Raadhuis.

gelegen; rechts ziet men den daartegen in de Voorstraat in de XVI^de^ eeuw aangebouwden vleugel, hoog drie verdiepingen met gekanteelden dakvoet, terwijl onder een zwaar gewelf de Oude Haven onder het Raadhuis doorloopt.

De voorgevel aan het smalle Raadhuisplein gelegen en met zijn acht groote ramen uitziende, toont, voor zooveel de Haven zulks toeliet eene kelderverdieping, daarboven de eenige treden boven het plein gelegen

benedenverdieping, en de zolderzaal met haar kleine vensters en overdekten weergang langs den dakvoet, topgevelsgewijze gekanteeld en van waeckhusekens, gariten, rondeelen of erkers (aldus in de Stadsrekeningen genoemd) voorzien, die, alle uitgekraagd, twee verdiepingen hoog en met leispitsen van jongeren tijd gedekt zijn.

Ook de hoofdingang met stoep dagteekend niet meer uit den stichtingstijd, evenmin als de lompe vierkante toren met zijn groot urebord.

De gevels, alle in bergsteen opgetrokken, met slechts eenig maaswerk boven de vensters en in de rondeelen, zijn voor eene Stad van de beteekenis van Dordrecht, opvallend eenvoudig, waarschijnlijk omdat haar voornaamste welvaartsbron, het stapelrecht, in die eerste helft der XVI^{de} eeuw haar beste dagen had gehad, en haar handel achteruitgaande was door de opkomst van Rotterdam en den bloei van Amsterdam.

Ter Raadhuis op en ingaande, stond men ineens in de Groote of Gemeene Sael van 10.30 M. breedte bij 17.50 M. lengte, hoog ± 5 M., met drie ramen in den zij- en vier ramen en den hoofdingang in den vóórgevel. Één dier laatste, het linker eindraam, liep door tot op de steenen bevloering der Zaal, en was tevens iets breeder, waarvoor buiten het schavot werd geplaatst, dat aldus van uit de Saal bereikbaar was.

Haar houten zoldering werd gedragen door zware moerbalken, rustend op doorgaande houten muurstijlen met karbeels, in het midden der Saal gesteund door ééne rij houten schoorpijlers. Tegen den blinden eindwand was ter breedte van 5.65 M. en ter diepte van 4.20 M., de Vierschaar afgetimmerd, door een houten zijportaal verbonden met de aangrenzende Scepenen-Camer, zijnde een nagenoeg vierkant vertrek van ± 10.50 M. zijde met drie ramen op het Raadhuisplein uitziende.

Een sterk uitspringende schouw tegen den blinden langswand, zorgde zoo goed mogelijk voor de verwarming dier Groote Sael, welke niet enkel tot Raad- en Rechtszaal, maar tevens tot Gilden- en Feestzaal diende en door eene wenteltrap toegang gaf tot de ruime zolderzaal, als wapenkamer en vergaderplaats benut.

Achter de Groote Zaal, met eene deur daarin uitkomende, was de Corps de Garde, eene Secretarye en bevonden zich later meerdere vertrekken. In de Voorstraat gaf een tweede ingang met stoep toegang tot het vertrek der Burgemeesteren, tot dat van den Thesaurier, tot der Weesmeesterenkamer en een paar Scrijfkamers, vertrekken, door eene over de Haven uitgebouwde houten galerij met de Grote Sael verbonden.

Hetzelfde, eerst een vergaderruimte onder eene oude linde, daarna eene Zaal boven de Markthalle, vervolgens een eigen Raadhuis, in

hoofdzaak bestaande uit ééne groote Zaal, hoogstens met een drie- tot vijftal vertrekken, met een zolder die tot wapenkamer en een kelder die tot gevangenis benut werd, hetzelfde zouden wij zekerlijk in het meerendeel onzer oude Steden terugvinden, misten wij niet bijna alle gegevens omtrent heur vroegste verleden.

De oudste Raadhuizen, die wij nog bezitten of uit betrouwbare afbeeldingen kennen, dagteekenen alle, op slechts drie uitzonderingen na [1]), uit de XV^{de} eeuw.

Die drie zijn het oude, doch niet meer bestaande Raadhuis van Amsterdam, dat van Sluis, beide uit de tweede helft der XIV^{de} eeuw en dat van Haarlem.

Vóór dien schijnen de poorters van laatstgenoemde Stad, hun raad- of schepenenzaal gehad te hebben boven eene markthalle, ter plaatse der Hoofdwacht aan de groote markt, waarvan het opschrift zegt:

(wanneer) „De Graef hier op het Sand — Syn Princen woninch had geplant — Soo was dit loflick oud gesticht — Tot Haerlems Raedthuys ingericht."

Reeds in het begin der XIII^{de} eeuw echter, toen Hollands Graven bij voorkeur in Leiden, of op een hunner buitenverblijven 's Gravezande, Vogelenzang, enz., vertoefden, stonden zij de Zaal in hun Kasteel te Haarlem tot Raadzaal af [2]), en toen het nieuw kasteel in die Hage voltooid was, stelde Floris V in 1287 den hof bij zijn gebouw in Haarlem beschikbaar voor de stichting van een Dominicanerklooster en het gebouw zelf tot Raadhuis, althans nog vóór het einde dier eeuw schijnt het daartoe reeds te zijn ingericht [3]).

Blijkbaar bestond Haarlem's Raadhuis op het einde der XIII^{de} eeuw, enkel uit ééne hoog boven den grond gelegene groote Zaal, met gekanteelden weergang met rondeelen langs den dakvoet; de hoog opgaande trap- en waaktoren, zie afb. N°. 307, is een eeuw jonger.

Eene dubbele trap gaf van buiten af toegang tot de Zaal, welke de geheele benedenruimte besloeg, zijnde de tegenwoordige Hal of Trouwzaal, met aangrenzend Wethoudersvertrek. De zoldering met hare nu

[1]) Delft heeft van zijn eerste, in 1536 door brand vernield Raadhuis, nog bewaard den XIV^{de}-eeuwschen toren, opgetrokken blijkbaar zooals in de Vlaamsche Steden, als verdedigingstoren, als „belfroot of belfriet".

[2]) Ook te Amersfoort hield de Raad zijn bijeenkomsten in het kasteel op den Hof, in de daartoe beschikbaar gestelde groote Zaal.

[3]) Opvallend is de treffende overeenkomst van den ouden vóórgevel van dit Raadhuis met dien van de zijgevels der Groote Zaal op het Binnenhof in Die Haghe, in de tweede helft der XIII^{de} eeuw gebouwd.

Afb. N°. 307. Het Raadhuis en de Markt te Haarlem, naar eene teekening van P. Saenredam van A°. 1630.

zwart bruin geworden kinderbalken rust op zware moerbalken, ondersteund door korte muurstijlen met geprofileerde sleutelstukken en karbeels. Eene bevloering van overhoeks gelegde blauwe tegels dekt de overwelfde kelderverdieping, welke aanvankelijk geheel of ten deele tot Halle diende en toen, doordien het marktveld zooveel lager was gelegen, een kleine 90 cM. hooger was dan nu, hetgeen duidelijk blijkt bij de nu bijna verdwenen kolom-basementen.

Boven de Zaal ligt de zolderverdieping met haar hooge borstwering, lage kruisvensters en eiken bekapping, voorheen door twee rijen boven elkaar staande dakvensters belicht, en menigmaal voor bijzondere vergaderingen benut.

Afb. N°. 307 toont het Raadhuis vóór zijn verbouw van 1630—'33, nog met zijn beelden en tabernakelen in 1466—'67 door Mr. Willem den Steenhouwer voor XXXII £ gemaeckt en door de Mrs. Vrederick Harms en Jan Arnts beschilderd.

De oude buitentrap was toen echter reeds door eene nieuwe vervangen, doch de beide middeleeuwsche vóórbouwingen met haar open benedengalerijen en karakteristieke topgevels bestaan daarop nog, en mede de oude vleugel, langs de Zijlstraat, met zijn met hogels versierden topgevel en achtkanten toren met sierlijke spits en groote spuwers; het torenuyrwerck, dat, ontstelt en gebroke synde, in 1463 hersteld werd, is echter niet zichtbaar.

Een zwart geverfd houten schavot staat tegen het Raadhuis, een schavot in 1633 door een steenen vervangen, dat in 1855 is afgebroken.

Van dit, Haarlem's XIIIde-eeuwsch Raadhuis, door tal van aan-, vóór- en verbouwingen gewijzigd en veranderd, ontdaan van zijn toren, zijn rondeelen, zijn beelden, zijn steenen hoek-lantaarn, enz. en de voorheen van buiten zichtbare halfronde bogen zijner kelderverdieping missend, is echter de kern, het hoofdgebouw nog overgebleven, en die kern karakteriseert nog op het eigenaardigst dit Raadhuis, het ten minste nog eenigermate het voorkomen gevend van een Stedehuis uit dien tijd.

De Groote Zaal echter, ingekort als zij is, voorzien van moderne vensters en zonder schouw en Vierschaer, is niet meer wat zij vroeger was, evenmin als de zolderzaal, die nu tot rommelzolder dient.

Het is echter gelukkig, dat althans die kern nog is overgebleven, Raadhuizen toch uit de XIIIde eeuw zijn hoogst zeldzaam, zelfs in Duitschland, dat anders overrijk is aan oude Raadhuizen; Gelnhausen

en Dortmund bezitten nog hun Stedehuizen uit dien tijd, Lubeck heeft echter zijn „Domus Consilii", ná den grooten brand van 1251 in baksteen herbouwd, in en ná de XIVde eeuw zóó vergroot en gewijzigd, dat de karakteristieke oude kern weinig of niet meer spreekt.

* * *

Afb. N⁰. 308. Stadhuis en Markt te Sluis in 1739.

Op den 31sten Mei van het jaar 1393, ter gelegenheid van de wijding van geestelijken in de Onse Lieve Vrouwe Kerk, verbrandde in de Stad Sluis de kerk met het Raadhuis, welk Raadhuis daarop in 1393—'96 werd herbouwd en geplaatst op het 45 bij 60 M. groote marktplein dier Stad.

Later ingesloten, zie afb. N⁰. 308, is het bij zijn restauratie, een tien jaar geleden, weder vrijgemaakt.

Opgetrokken van gelen baksteen, is het ons eenigst overgebleven Raadhuis uit de XIVde eeuw, evenals de naburige Vlaamsche Raadhuizen, voorzien van een eigenaardigen toren, een belfroot.

Lang 29.20 M., bij 11 M. breedte en tot zijn daknok 22.50 M. hoog, bestaat het uit drie verdiepingen en een hoogen zolder, zie afb. N⁰. 309.

De kelderverdieping, door middel van 5 baksteenen kolommen verdeeld in twee beuken en elk dezer in zes vakken, is hoog onder het gewelf 2.65 M.; de begane grondverdieping is hoog 5 M. en met eene zoldering gedekt, evenals de bovenverdieping, zolderingen met zware moerbalken, rustend op muurstijlen, gedragen door leuk gebeitelde eiken kraagstukken en gesteund met karbeels.

De rechtervoorgevelhoek van buitengewoon zwaar muurwerk, gaat als toren op, welke onder dient tot hoofdingang en toegang geeft tot de vóórzaal, diep 10 M. bij 10.20 M. breedte en verder tot de Raadzaal, bij gelijke breedte diep 10.90. Een steenen wenteltrap in het zware torenmuurwerk uitgespaard, geeft toegang tot de groote Zaal op de bovenverdieping, tot den zolder, tot de verdere toren-verdiepingen en den op

Afb. N⁰. 309. Het Stadhuis te Sluis na zijn restauratie; naar photo.

27.80 M. + markt gelegen weergang met uitgekraagde rondeelen op de hoeken, gedekt met leispitsen.

Zware steunbeeren versterken de zijgevels voorzien van kruisvensters door halfronde bogen met redents overdekt; op een uitgekraagd boogfries rust de weergang lang den dakvoet, een weergang bij den voorgevel vóór den toren doorloopend. Twee rijen dakvensters verlevendigen het hooge leien dak, dat oudtijds nimmer zijn ooievaarsnest miste.

In de bovenste torenverdieping hangt de in 1396 op het Onze Vrouwe Kerkhof gegoten „Sint-Victor"-klok, terwijl het uurwerk bekend is door zijn, bij 't slaan der uurklok, naar buiten komend houten manneken, zijn „Jantje van Sluys".

De 3 stadspipers en menestreelen hadden oudtijds ten taak, „om 's morgens metten daghe ende 's avonds naer der clocke geluud sunde te spelen ende pipe op d' beeldfroot van Scepenen huze", 't geen blijkt uit de stadsrekening van 1407—'8. [1])

Was de stad Sluis zoo gelukkig, haar Raadhuis als veelzeggend getuige harer vroegere beteekenis en welvaart te mogen behouden, de Stad Amsterdam zag het hare op Zaterdagnacht, 7 Juli 1652, in drie uren tijds geheel door brand vernielen, waartoe het in den toren geborgen buskruit niet weinig bijdroeg.

Dit tweede Raadhuis dier Stad, in 1368—'69 gebouwd, doch ná de branden van 1421 en 1452 verbouwd en bij herhaling vergroot, o. a. in 1491 werd het aangrenzend Sint-Elizabeths Gasthuis daarbij getrokken, verkeerde reeds lang in bouwvalligen toestand, zóó zelfs, dat men in 1640 bevreesd was voor gedeeltelijke instorting.

De Magistraat was dan ook reeds in 1626 begonnen met het aankoopen van huizen ten dienste van „het oudt ende om te maecken een nieuwe stadthuys," waarvoor op 16 October 1648 reeds de laatste, de 13651ste heipaal geslagen en den 28[sten] van die maand in alle plechtigheid de eerste steen was gelegd.

De bouw van dat nieuwe, dat derde Raadhuis was dus in vollen gang, toen het oude, door onvoorzichtigheid der daarin geposteerde ruiterwacht, in 1652 geheel afbrandde. Ofschoon die bouw nu werd bespoedigd en daartoe dien van den toren der Sint-Catharijne of Nieuwe Kerk geheel werd gestaakt, duurde het toch nog drie jaar, tot 29 Juli 1655, alvorens daarin de eerste „sessie" van den Raad plaats had.

---

[1]) Oudtijds was dit in vele Steden gebruikelijk, en is dit nog in enkele buitenlandsche, in Rothenburg aan den Tauber, nog twee malen 's weeks tusschen 12—12½ uur 's middags, ook in Heidelberg heeft zulks, meen ik, nog plaats.

Op dien „Donderdachmorgen, na vooraf om 7½ ure ochtends in de Oude en Nieuwe Kerk gehouden predicatiën, om Gode te dancken voor de grondelooze en onverdiende genade aan dese Stede van tijd tot tijd bewesen, als sijnde overvloedich gesegent", kwam de geheele Vroedschap op het Princenhof bijeen, zich van daaruit in plechtigen optocht naar het Nieuwe Raadhuis begevend, ten einde dit in te wijden en aldaar receptie en maaltijd te

Afb. N°. 310. Het oude Raadhuis van Amsterdam, afgebrand in 1652, naar eene teekening van P. Saenredam.

houden. Vóórop ging de ruiterwacht met hellebaarden bewapend, gevolgd door de Stedeboode, de Stadsroede dragende, daarop volgde de Schout met zijn dienders, de voorste dezer met de roede van Justicie en vervolgens de leden der Vroedschap, terwijl zes compagniën van het geele vaendel den stoet sloten.

Van het afgebrande Raethuys bezitten wij behalve den plattegrond, vrij nauwkeurige opstandsteekeningen.

Blijkens dien plattegrond had dit Raadhuis, met zijn voorgevel, breed aan de Plaets of Dam 25,50 M. en besloten tusschen de Gasthuys- en Voogelsteeg, eene diepte van 63 M.

De eenigste ruime vertrekken zijn de hooge Gasthuiszaal (de Raadzaal) met aangrenzende Scheepens- en Pijnkamer, de Secretary en Wissel-Banck; de overige zijn klein, en bij gemis aan gangen slechts van uit elkaar bereikbaar.

De Vierschaer was, als overgang van de vroegere Rechtszittingen in de open lucht, oorspronkelijk eene opene Hal, met een hekwerk vóór het Schepengestoelte, eene Hal, later echter door glas- en tralie-wanden afgesloten.

Die Hal, zie afb. N⁰. 310, was als het ware een op zichzelf staand gebouw, van 10 M. zijde, waarschijnlijk ná den brand van 1421 tegen het Gasthuis en den baksteenen Raadhuistoren aangebouwd, en op markt-tijden tevens tot markt- of koopmanshal dienend.

Die Hal, sierlijk behandeld, prijkte met tal van beelden; heel veel waarde schijnt men echter aan dit schilderachtig gebouw op den duur niet te hebben gehecht, althans, ontdaan van zijn pinakels, zijn goot en gootbalustrade, zijn dakvensters en beelden, en behangen met een walvisch-kaak, verkeerde het in 1641, toen Saenredam het teekende, in echt ver-waarloosden toestand, met onkruid groeiend op zijn cordonlijst, en met een lompen baksteenen schoorsteen tegen den zijgevel aangemetseld.

Eigenaardig is bezijden de Vierschaar, de ingang tot het Gasthuis, met zijn steenen trap en sierlijke steenen hoeklantaarn, terwijl de Raad-huisgevel rechts van den toren, duidelijk twee verschillende bouwtijden toont, en de vóór de kelderverdieping aanwezige overluifelde winkel-kassen bewijzen, dat men hier, evenals in Groningen, elk hoekje van het Raadhuis, dat zich daartoe leende, als winkeltje verhuurde ten bate der Stads-kyste.

Het te Gorinchem in 1855 afgebroken middeleeuwsch Raadhuis had vóór het middengedeelte van zijn voorgevel eene op zes pilaren rustende overwelfde galerij, toegang gevend ter Vierschaar, rond welke galerij in gulden letteren stond: „Concordia Res Parvae Crescunt. — Regnum In Se Divisum Desolabitur. — Discordia Maximae Dilabuntur."

Bij onze Raadhuizen uit lateren tijd komt eene dergelijke galerij weinig meer voor, en tot die weinige behoort dat te Vollenhove, dat in 1621 gebouwd, eene galerij heeft ter volle vóórgevellengte [1]).

[1]) Onder de vele buitenlandsche Raadhuizen met benedengalerijen, onderscheiden zich die te: Aire-sur-la-Lys (Pas-de-Calais), Bremen, Dortmund, Goslar, Keulen, Munster, Paderborn en de overrijk behandelde Raadhuizen te Brussel, Leuven en Oudenaarden.

De vele verdiepingen hooge toren van het oude Raadhuis te Amsterdam, toont met die van de Raadhuizen te Delft, Haarlem, Middelburg, Sluis, enz., dat ook te onzent oudtijds een hoog boven het dakwerk opgaande steenen waaktoren, waarin der Stedeclocke hing, de burgers bijeen en te wapen roepend, tot de karakteristiek van een Raadhuis behoorde [1]).

Ofschoon reeds van af de XIII^de^, doch zekerlijk in de XIV^de^ eeuw het meerendeel der toen bestaande Steden een Raad- of Schepenhuis, of soms zoowel een Raad- als een Schepenhuis had, is daarvan toch, behalve het bovengenoemde, niets overgebleven. Alle zijn zij, òf bij één der vele Stedebranden vernield, òf, te klein en onvoldoende geworden, verbouwd of vernieuwd.

Arnhem voorzag haar Raadhuis in 1447 van een nieuwen toren en een klok van 1134 pond, vernieuwde vóór 1537 het „heijlige huijsken op die Raetcamer, waer de richter ende Scepen hoir eed doen", maakte eene brandvrije kamer in 1626 en brak ter vergrooting der markt het gebouw in 1802 af.

Elburg kocht het huis door Arent toe Boecop in 1365 gesticht tot een herberghe voor den Hertog van Gelre (zie Deel I, bladz. 196), richtte dit in tot heur Stedehuus en gebruikt het nog als zoodanig, zie afb. N°. 311, hoezeer uit- en inwendig grootendeels veranderd.

Van gunstiger behoudsvoorwaarden zijn de in en vooral de ná de XV^de^ eeuw gebouwde Raadhuizen, als zijnde reeds meer in overeenstemming met de latere behoeften, en zich dus beter eigenend, om behouden te blijven of vergroot te worden.

Van de Raadhuizen in de XV^de^ eeuw gebouwd, zijn er nog een tiental in gebruik.

Dat te Maastricht van 1475, is, hoezeer in de tweede helft der XVII^de^ eeuw buiten dienst gesteld, nog vrij goed behouden gebleven, die te Doesburg, zie afb. N°. 318, te 's-Hertogenbosch, zie afb. N°. 313 en te Tiel, zie afb. N°. 319, zijn tot onkenbaar wordens veranderd.

Van Groningen's derde Raadhuis in 1443 gebouwd, zie afb. N°. 312, bestaan de volledige afbeeldingen, alle genomen vóór de afbraak in 1776.

---

[1]) De Raadhuizen te Goes, Gouda, Kampen, Middelburg en Tholen, hebben nog middeleeuwsche torens; Haarlem heeft zijn elegant torentje echter afgebroken, evenals Rotterdam en Utrecht de hunne; ook de jongere Raadhuizen, als die te Buren, Amsterdam, Gennep, 's Gravenhage, Leiden, Maastricht, Veere, Zierikzee, enz., meenden het zonder toren niet te kunnen doen.

De rondgaande weergang met rondeelen langs den dakvoet, nist reeds aan den langsgevel waarin zich de hoofdingang bevond; de aclter-

Afb. N⁰. 311. Zij- en achtergevel van het Raadhuis te Elburg, gebouwd tot een herberghe voor den Hertog van Gelre.

vleugel diende tot Wijnhuis; op het balkon den middengalerij zaten de Stadsspeellieden, welke zich bij feestelijke gelegenheden, tijdens de

Afb. N°. 312. De Groote Markt met het Raadhuis van 1443, den Martinitoren en het Collectehuis te **Groningen**, door C. Pronk, ± A°. 1754.

Maria-mis op de groote vrijmarkt, en in de XVIde eeuw elken dag lieten hooren, waarom ten gerieve van het publiek, aldaar een gedeelte der bolkeibestrating door vlakkeklinkers met een stervormige windroos „tot een wandelpleyne" werd ingericht.

Te klein geworden, werd dit eigenaardig gebouw, zoo geheel en al in het eenvoudig karakter van de Groninger School der XVde eeuw, in 1776 afgebroken en vervangen door het ter zelfder plaatse gebouwde nieuwe of vijfde Raadhuis, in Grieksch-Romeinschen stijl, zie afb. N°. 339, dat, hoe monumentaal ook opgevat, toch altijd een vreemdeling is gebleven in zijn omgeving. En dat juist was het afgebrokene niet, het was een stuk van Oud-Groningen zelf, dat men daarom in stand had moeten houden en had moeten bewaren als historisch en had kunnen benutten als feestgebouw, als Museum, zooals Kampen, Maastricht en Woerden, zooals Frankfort, Munster en Paderborn en vele andere buitenlandsche Steden zulks gedaan hebben, die voor de steeds toenemende bestuursbehoeften wel een nieuw Raadhuis bouwden, doch het oude, als een monument uit heur verleden, in eere hielden.

Afb. N°. 313 is die van den voorgevel van het Raadhuis te 's Hertogenbosch, vóór zijn verbouwing in 1670; een gevel, zich splitsend in drieën, in dien van het Raadhuis met het daarbij in 1514 aangetrokken „Theerhuijs", of het huis „de Gaffel" en dien van het in 1593 aangetrokken Gildehuis der Kremers, het huis „De Sinterklaes".

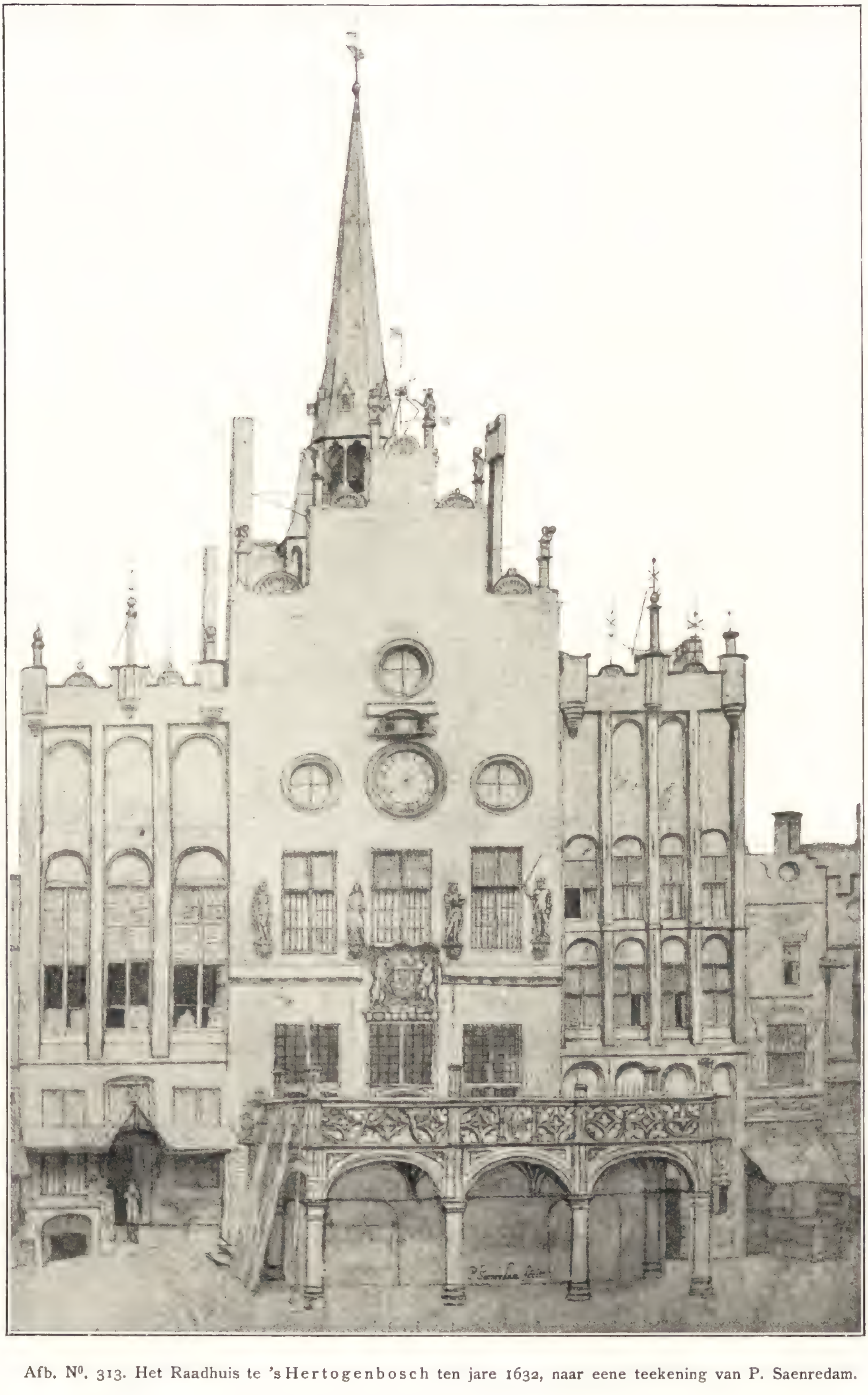
Het midden- of Raadhuisgedeelte, in 1529—'33 vernieuwd, is toen voorzien met de groote overwelfde puie vóór den hoofdingang, waaronder de ingangen zijn tot de eigenaardige in 1909 weder in eere herstelde kelders [1]).

Jan Derkennis, de loots- of bouwmeester van de Sint Jan, was de bouwmeester, en beitelde als steenhouwer de spiegels in den gevel en de nooten onder de balcken. „Joosten Jonckers beitelde de vier beelden van den Keysers ende die wapenen van den scepenen en Willem Persoens het wapen des Keysers metter cronen van Brabant ende deser stadt, soe men die uytgehouwen opter poyen setten sal."

De beeldsnijder Mabee maakte „de vier perdekens, twe die steken ende twe die slaen mette mennekens tot het uregewerck dynende" en Fransen van den Withave „de kynderkens staande opte pylers van der poyen", terwijl Jannen de maelder, 't cruys vergulde boven opt raethuys tussen beyde die leuwen gestelt." [2]).

[1]) Deze kelders zijn beschreven door J. Mosmans in afl. 2 van het Huis „Oud en Nieuw", jrg. 1909.

[2]) „Anno 1564/5 betailt: „Lenart Joosten, van twee bladen bleck, die op elck zyde

Afb. N⁰. 313. Het Raadhuis te 's Hertogenbosch ten jare 1632, naar eene teekening van P. Saenredam.

De groote pui of vóórhalle, diende niet enkel tot afkondigingsplaats, maar tevens bij het inhuldigen van den Vorst, den Hertog van Brabant, tot het geven van musycke en van voorstellingen of sinnespelen.

Ook dit Raadhuis had zijn eigen kapel en outaer, waar de Scepenen misse hoorden, een altaar in 1527—'28 voorzien met een nieuw cleet, een langhe dwael, een corporael, een corporael cofferen, twee kelckbuydels, drie scutteldoecken, twee kelckdoeken en een teenen schottelken.

„Het crucifix daer men op zweerdt, die ter onschoudt gewesen werden", werd in 1500 vermaeckt ende wederomme gestoffeerd.

Zwolle bouwde in 1447—'49 in de Sassenstraat bij de Sint-Michielskerk een nieuw Raad- en Meentehuis, zie afb. N°. 314.

De voorgevel, breed tien kruisvensters, alle door bogen met maaswerkvulling in de tympans gedekt en de onderramen van luiken voorzien, had over $^2/_3$ zijner breedte eene tusschenverdieping, die bij den verbouw in 1844 met dien voorgevel is verdwenen, zoodat nu van dat oude Raadhuis, behalve het zware muurwerk enkel rest de oude Raad- of schepenen-kamer met den daaronder gelegen overwelfden kelder.

Die Raad-, nu trouwkamer, groot binnen hare gekalkte muren 9.40 bij 12.65 M. en 6.50 M. hoog onder hare zoldering van zware moerbalken rustend op eigenaardig gesneden en bemaelde bassen, ziet met hare vijf groote vensters uit op een nu tuintje geworden binnenplaats, waarop voorheen mede uitzagen de wulfte gevangenvertrekken in den Raadhuistoren.

De goed geprofileerde zandsteenen plaatsgevel dier Raadcamer dagteekent nog van den bouw, evenals de in die Kamer aanwezige oude schouw, met zijn sierlijke ijzeren luchters of blakers in 1449 door Harmen van Campen gesmeed.

De moerbalken prijken nog met de in 1451 daarin gesneden en vergulde zonnen en manen en vier der zes spinden of eiken muurkastjes door Mr. Johan van Lubecke gemaakt zijn daarin nog overig, met hun fijn gesmeed hengselwerk, en de op de deurtjes gesneden compassen of rozetten van traliewerk.

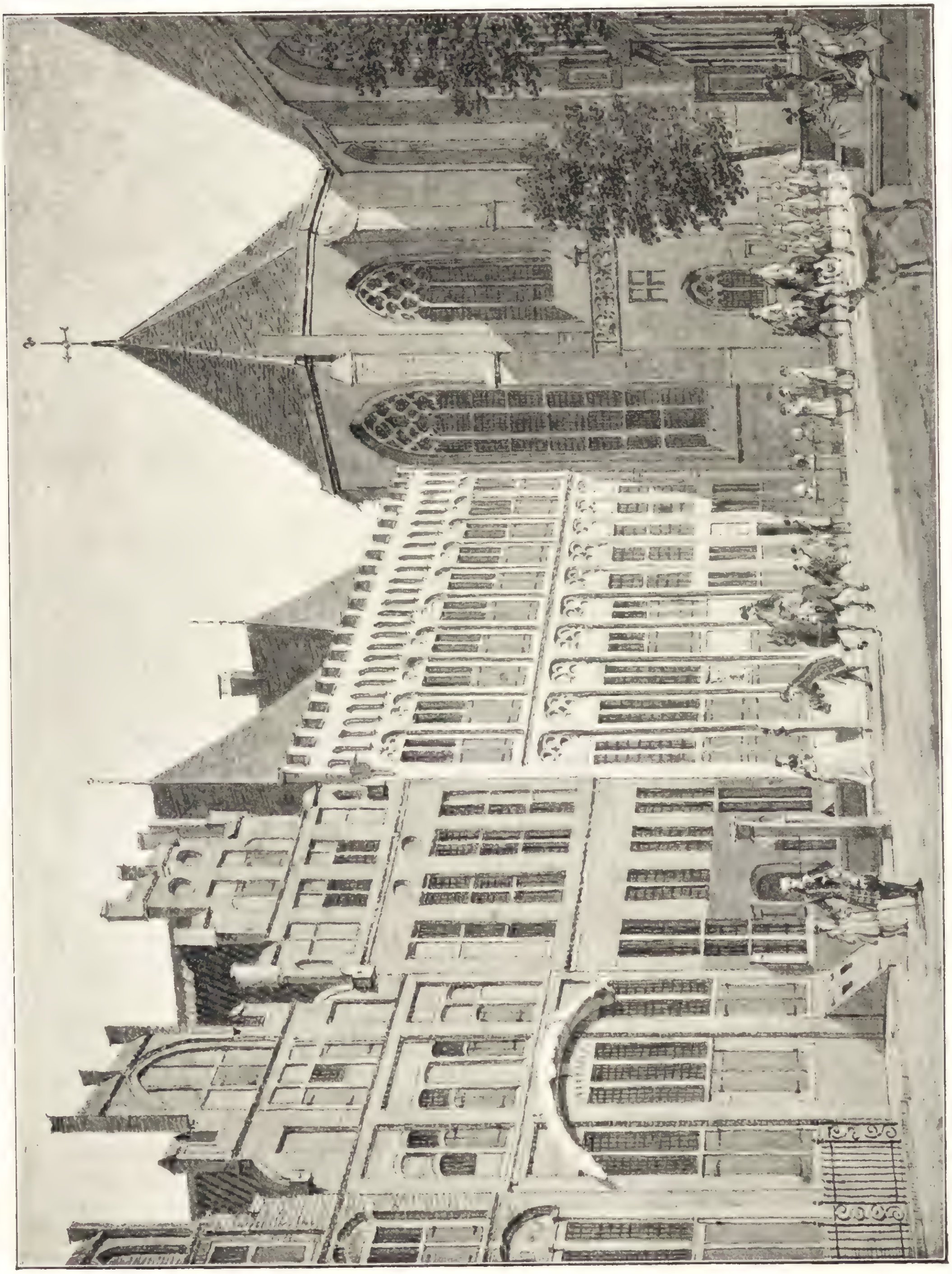
Naast de schouw hangen in een sierlijk kastje nog drie van de zeven justicie- of beulssweerden, welke de Stad in 1450 bezat, en vóór den kap

---

van der puye genagelt staen, dair op gescreven staet dat nyemant omtrent den peyen oft Raethuys, zyn water oft gevoech doen en mach, opten peen van 6 st."

„Anno 1566/7 besloten de vuerpannen om der snachts op ter puyen mede te lichten" door een groote houten lanterne te vervangen, waarvoor Jan Janssen van Deventer, glaescryver, 6 glasen leverde.

der schouw staat een groot tafereel, het „Laatste Oordeel” voorstellende en daartegenover een bord met de woorden: „Audi et Alterem Partem.”

Afb. N°. 314. Het Raadhuis te Zwolle en een gedeelte van het koor der Sint-Michielskerk, naar eene teekening van C. Pronk van ± 1730.

Aan de moerbalken hangen twee sierlijke gothische koperen lichtkronen met een Maria-beeld, afkomstig waarschijnlijk uit het aan Onze

Lieve Vrouwe gewijde Schepenen-koor in de naburige Sint-Michielskerk, „alwaer de Raet sitte en de ter misse ginck" alvorens te vergaderen, een gebruik ná de Reformatie vervangen door de voorlezing van het Raadsgebed [1]). Verdwenen is sedert 1568 uit de Zaal, het groote Scepenengestoelte met zijn 48 sittenen, met peluwen belegd, dat overhemeld en rijk bewerkt was en mede zijn verdwenen de beide crucifixen, het cunttoer met zes hengsels en vier haken en het tafereel van 1479, „dair die Biscops van Utrecht op staen".

Verstandiger dan de Stad Zwolle, welke haar Raadhuis tot onkenbaar wordens verbouwde, deed Kampen, dat, in 't bezit van een Rechthuis zijnde, eerst omstreeks 1345 een Scepenhuis, een „Domus Scabinorum iuxta forum piscinorum", bouwde.

---

[1]) Dit Raadsgebed was het volgende:

„Onze hulpe bestae in den name des Heeren die Hemel en Aerde geschapen heeft.

„Heere God, Barmhertige hemelsche Vader, Gy die daar de wijsheit 't licht en volheit aller dingen sijt en een Opperste Regeerder en Richter der geheel der werelt. Dewijle 't U belieft heeft ons te beroepen tot die Regeering en Administratie der Justitie van dezer stad en dat wij daarom hier vergadert sijn om met malkanderen te beraatslagen en resolveeren op saaken concerneerende Uwer Eere, die Justitie deser stad en die Gemeene Lantswelvaren, wilt ons huyden en allen den tijt onser bedieninge door Uwe Goddelijke genade sulks verlichten en bijstaen, dat wij in onse ambt ons Getroulijk quyten en dat wij mogen sien, verstaen, resolveeren, en doen 't geen dat recht en best is, en 't Uwer Eere, der stad en slants welvaren, rust en vreede, meest dienende sonder ter rechter of ter slinkerhant aff te wijken, ofte door eenige uitterlijken scheyn van gunste haat ofte andere affectien ons te laten bewegen, ofte ons ergens inne bij eenige oorsaeke, vergeten, in alle onse handel anders niet voor ogen hebbende ofte doende, dan dat behoorlijk en recht is, opdat wij ten jonghsten dagen met goeden concientie voor Uwen rechterstoel als Konink der Koningen, Heere der Heeren en richter der richteren, mogen onbeschaemt verschijnen en met alle uitverkoren van U ontvangen het eynde onses Geloofs, namelijk onse zielen Saligheit;

„Dat bidden wij U ootmoedelijk door Uwen eenige Soone Jesum Christum in Wiens name wij U aanroepen met de jegenwoordige Gebede d'welk Hij ons geleerd heeft:

„Onze Vader die in de Hemelen zijt, Uwen naam worde geheyligt, Uw koninkrijke kome, Uwen wille geschiede gelijk in den hemel also ook op der aerde, ons dagelijks brood geeft ons heden, ende vergeeft ons onse schulden, gelijk ook wij vergeven onse schuldenaren, ende en leydt ons niet in versoekinge, maar verlost ons van den boosen, want Uw is dat Koninkrijcke, ende de kracht, ende de heerlykheyt, in der eeuwicheyt, Amen.

Swol den $\frac{4}{20}$ 1727.

Rembrantse.

Gebed van den Raad te Swol.

Dit Scepen- of Richthuis verbrandde echter op Vastenavond, op 4 Februari 1543, door het onvoorzichtig stoken der wacht en werd in 1543—'46 voor zooveel noodig herbouwd. De onderbouw toch en de toren met zijn wulfte camers, door een yseren doyre gesloten [1]), waarin de Stadskiste met de principale privilegiën bewaard werden, was ongedeerd gebleven, de brieven, stucken en olde schrifte in de sittene van Scepenencamer bewaard, gingen echter bij dien brand verloren.

Op verzoek van die van Kampen, verklaarde Elburg op 1 December en Hasselt op 4 December 1562, „dat in vergangen jaeren XVC dri en veertich der Schepenen Raidtkamer van unsz. nabuer Stadt Campen durch een ongeluckich vuyr deerlicken (leyder Godt) verdorven und verbrandt ys, daervan wy und meer omliggende nabuer steeden dat vuyr des ongeluckiges brandes in hoeren noeden well gesien, alsoe dat die stadt van Campen dair durch in hoeren privilegien, segell und brieven und anderen secreten (woe zy sych dagelick beclaeghen) merckelicken schaeden genomen und geleeden te hebben."

Dit omstreeks 1345 gebouwde vrijstaande Raadhuis, breed 10.65 M., was lang 14.70 M.; in den westelijken eind-, den toenmaligen vóórgevel, was de hoofdingang met buitentrap, tegen den achtergevel de toren; boven den overwelfden kelder bevond zich de overzolderde Zaal, behalve het torenvertrek, de geheele ruimte van het gebouw beslaande en daarboven eene Zaal met bewelfden dakstoel.

Bij den herbouw van 1543 behield het die afmeting, vorm en indeeling, herkreeg het zijn weergang en torenspits; trots de nieuwe kunstrichting, de Renaissance, liet men de gevels hun karakter behouden, bij de behandeling van de torenspits gevoelde men zich echter vrijer, en binnen werd alles volgens dien nieuwen stijl behandeld.

Doch hoezeer middeleeuwsch van vorm, is de langs den dakvoet aangebrachte zandsteenen weergang (zie afb. N°. 315) geen weergang meer, maar eene balustrade, eindigend in de nog van schietgaten voorziene uitgekraagde rondeelen op de hoeken.

De beelden in den vóórgevel, op kraagstukken in ondiepe nissen onder sierlijke baldakijns staande, stellen van links af voor: Karel de Groote, Alexander de Groote, de Matigheid, de Hoop, de Gerechtigheid en de Milddadigheid en dagteekenen ten deele nog van den eersten bouw, de baldakijns echter van de restauratie in 1900, toen ook de hoofdingang

[1]) Deze nog in dienst zijnde ijzeren deur, was afkomstig uit het kasteel Voorst, welk roofslot door de drie Overstichtsche Steden en den Bisschop van Utrecht in 1362 werd belegerd, genomen en ten gronde toe gesloopt.

met trap is verwijderd, die op het laatst der XVI^de eeuw, ten einde het Stads-Wijnhuis te kunnen bouwen, van den eindgevel was overgeplaatst tegen den vóór- of langsgevel.

Op afb. N°. 316 ziet men die trap, dat Wijnhuis en tevens het omsloten Gerechtspleintje met zijn kaak en omhekte geeselpaal, in 1548 aldaar geplaatst en in 1795 gesloopt.

Afb. N°. 315. Het Raadhuis te K a m p e n, gedeelte voorgevel nà de restauratie in 1900, naar photo.

Het leuke torenspitsje komt bezijden, boven den druk geleden topgevel uit, aan zijn voet bij wijze van versiering, van een gekanteelden schijnweergang voorzien, terwijl in het midden het getorste rookkanaal der Raadzaal opgaat.

In de XVI^de eeuw onvoldoende geworden, werd bij dit kleine Raadhuis het Wijnhuis aangetrokken en hadden in 1607, 1628, 1740 en 1830—'32 achtereenvolgens verbouwingen plaats, waardoor bezijden het oude, feitelijk een nieuw, een t w e e d e Raadhuis is ontstaan, dat de taak van het oude heeft

Afb. N⁰. 316. Het Raadhuis te Kampen met de Kaak staande op e

sloten Gerechtspleintje, naar eene teekening van C. Pronk van ± 1730.

overgenomen, zoodat dit laatste nu enkel dient tot Archief en Oudheidkamer.

De gewezen Raedt-camer met hare overwelfde bekapping heeft een sierlijk portaal en is merkwaardig door haar schouw en schepengestoelte.

Afb. N⁰. 317.
Zandsteenen schoorsteen in de Schepenen-Zaal te Kampen.

Die zandsteenen schouw, zie afb. N⁰. 317, werd in 1543—'45 aan Mr. Colijn van Utrecht besteed voor 311 ₶ en 19 st.

Op eenvoudige muurpilasters met kraagstukken en twee vrijstaande cariatyden rust eene hooge kroonlijst, waarvan het fries in basrelief prijkt met Salomo's eerste recht en tafreelen uit de Romeinsche geschiedenis; die kroonlijst draagt den bovenmantel met zijn beelden, de Vrede, Voorzichtigheid, Kracht en Matigheid voorstellende, terwijl in elk der beide middennissen een leeuw de Stadsbanier vasthoudt; daarboven troont de Justitia met het wapen, het Plus Oultre, van Karel V en de woorden: „Justitiae Gladio Martis Violentia Cessit". (Voor het zwaard der Gerechtigheid wijkt het geweld des Oorlogs).

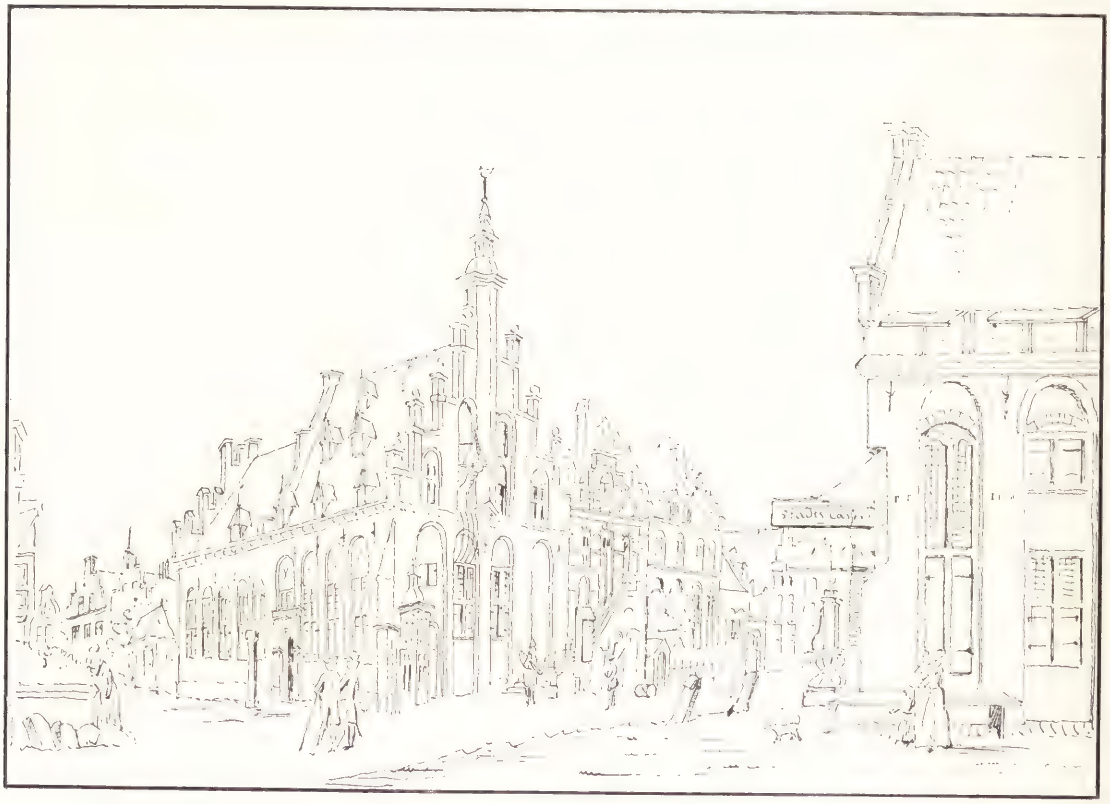
Midden op de kroonlijst staat vóór den bovenmantel een door twee engeltjes gehouden voetstuk van het beeld der Liefde met het onderschrift: „Regna Cadunt Luxu — Surgunt Virtutibus Urbes — Publica Res Crescit Pace, Furore Perit." (De Staten gaan te gronde door weelde, de Steden bloeien onder degelijk beheer, het Algemeen welzijn wordt bevorderd door vrede, maar gaat door twist ten gronde.)

Naast dezen pracht-schouw [1]) staat rechts het rijk gesneden over-

[1]) Hoe rijk ook in andere Steden de Raadszaalschouw soms werd opgevat, blijkt o. m. uit het bewaard gebleven Patroen van den schorsten up die Raetkaemer te Zwolle, van A⁰ 1560; rijker nog zijn de schoorsteenen in tal van Belgische en Duitsche steden, o. m. in Bremen, Brussel, Kortrijk, Lubeck, Oudenaerde, enz.

hemelde gestoelte der beide voorzittende Burgemeisters door Mr. Vrederick van Campen, den bildesnider met syn gesellen gemaakt, terwijl Ernst, de Maeler voer XXV ℔, X st. leverde „dat ordell" (het laatste oordeel) boven dat gestoelte staande.

Links van de schouw is de kast met het Stadszilverwerk en daarboven een rek met de oude beulszwaarden; langs de met eikenhout beschoten

Afb. N°. 318. Het Raadhuis te Doesburg, naar C. Pronk ± A°. 1780.

wanden zijn de sittenen voor de Raedsleden, belegd met laeckene cussenen in de Stadskleuren.

Tot de karakteristieke middeleeuwsche Stedehuizen in hoofdzaak in afbeelding bewaard gebleven, behooren die te Doesburg, zie afb. N°. 318 en te Tiel, zie afb. N°. 319.

Minder karakteristiek als dat te Kampen is het Raadhuis te Gouda.

Eerst in 1449 besloot men aldaar tot de stichting van een Stedehuis, dat alstoen gebouwd midden op het groote marktplein, omgracht en van eene ophaalbrug voorzien, meer het aanzien had van een klein Kasteel dan van een Raadhuis.

Bestaande uit ééne kelder-, twee boven- en ééne zolderverdieping, besloeg het oorspronkelijk nauwelijks de helft zijner tegenwoordige lengte.

De gevels, alle in bergsteen, hebben echter, behalve de voorgevel, zie afb. N°. 320, bij de verschillende verbouwingen hun karakter verloren; de buitentrap met haar overdekt bordes dagteekend van 1603.

Afb. N°. 319. Het Raadhuis te Tiel, naar eene teekening van C. Pronk van A°. 1728.

Een op colonnetten rustend klokketorentje bekroont den topgevel, aan welks voet uitgekraagde ronddeelen voorheen toegang gaven tot een oorspronkelijk langs den dakvoet aanwezigen weergang.

De nissen zijn zonder beelden; ook het uerwerck mist „dat een halliff uer slaende es, en in 1586 nae voorgaende bestedinghe door Huigh Claesz. Hopcooper voor 92 gl. op ten thooren gelevert ende gestelt was", wel is nog aanwezig het Sonneteyken in 1550 door Willem Jans gemaeckt, doch de tapeten behangsels, waarmede in het laatst der XVI^de^ eeuw verschillende vertrekken bekleed waren, zijn verdwenen.

In 1474 werd te Veere de eerste steen gelegd van het nog bestaande Raadhuis, zie frontispice IV, volgens het ontwerp van Antoine Keldermans van Mechelen; de stoep is in 1751 vernieuwd en de toren in 1599 verhoogd en voorzien van een omgang en achtkanten bovenbouw.

De voorgevel in bergsteen uitgevoerd, prijkt met de beelden van de Van Borsselen's de Heeren en Vrouwen dier Stad; aan den linkerbenedendam hangen de beugels, waarmede de ter kaak gestelden werden geboeid. De benedenverdieping bevat nog de Vierschaar, in de XVI^de^ eeuw aldaar getimmerd; naast de oude schouw staat de overhemelde zitbank van den Baljuw, en in het zijstuk dier bank zit een gebeeldhouwde hand met den doornen stok,

de roede der Justicie; in dit vertrek wordt bewaard de gedreven zilveren beker door Maximiliaan van Bourgondië in 1551 aan de Stad vereerd.

Op het duidelijkst zegt dit karaktervolle gebouw, dat met zijn hooge

Afb. N°. 320. Het Raadhuis en de Waag te Gouda, naar een teekening van A. Lepelaar.

trapgevels en sierlijken toren in het silhouet der Stad op 't eigenaardigst uitkomt, wat zij vermocht, toen zij dit Raadhuis en haar reuzenkerk met toren bouwde en bij een drie tot vier maal grooter bebouwd grond-

vlak, een 15—20 voudig aantal huizen telde en eene stemhebbende Stad van beteekenis was.

Bij den grooten brand van 1426 verloor de Stad Middelburg haar Stedehuis uit de tweede helft der XIIIde eeuw, waarna zij in 1452—'58 op een vrijer terrein, daartoe door aankoop beoosten de West-Munsterkerk verkregen, zich een nieuwe Stedehalle en Vleeshuys, naar het ontwerp van een lid der beroemde Keldermansfamilie liet bouwen.

Dit nieuwe Raadhuis bestond blijkbaar op elk zijner beide verdiepingen slechts uit ééne Zaal, groot ± 9 bij 21 M. met aangrenzende overwelfde scrijfcamer en één torenvertrek.

De ingang met „puie en steege" (stoep) was in den eindgevel, de Noordstraat, en de Raedcamer lag boven in 't nieuwe hues, alwaar in 1480 een altaar werd gemaakt en vóór de vergaderingen eene mis werd gelezen, de eene week door de Minderbroeders, de andere door de Augustijnen, die daarvoor elk £ 2.10 's jaars ontvingen, terwijl de Stad tevens bekostigde 's priesters „colve" en kazuifel, 2 kandelaars, een gulden kelk, een wijwatervat, een kwispel, en missaelbouck, eene paes, twee arm-pullen en lepelkin, een dwael, corporael en schoenlaken, kortom al hetgeen voor den dienst noodig was.

In die Raetcamer hing een crusifix in 1472 voor £ 2.4 gekocht, een bord van den oordeele, een verteende croone, een orloge en eene gestoffeerde taeffele; de vloer was ghepaeweyt met „paveyssteene", de veynsteren gedicht met Fransch en Oostersch en geschilderd glas en de scrijfcamer, daer men de handvesten insluiten zal, voorzien met ijzers voor de venstren en eene ijzeren deur.

In 1477 werden houtskolen gebrand, „in 't cumtoir van den prilegien ende handvesten om die te p̄fuciē van rumatyck en vuchticheyt."

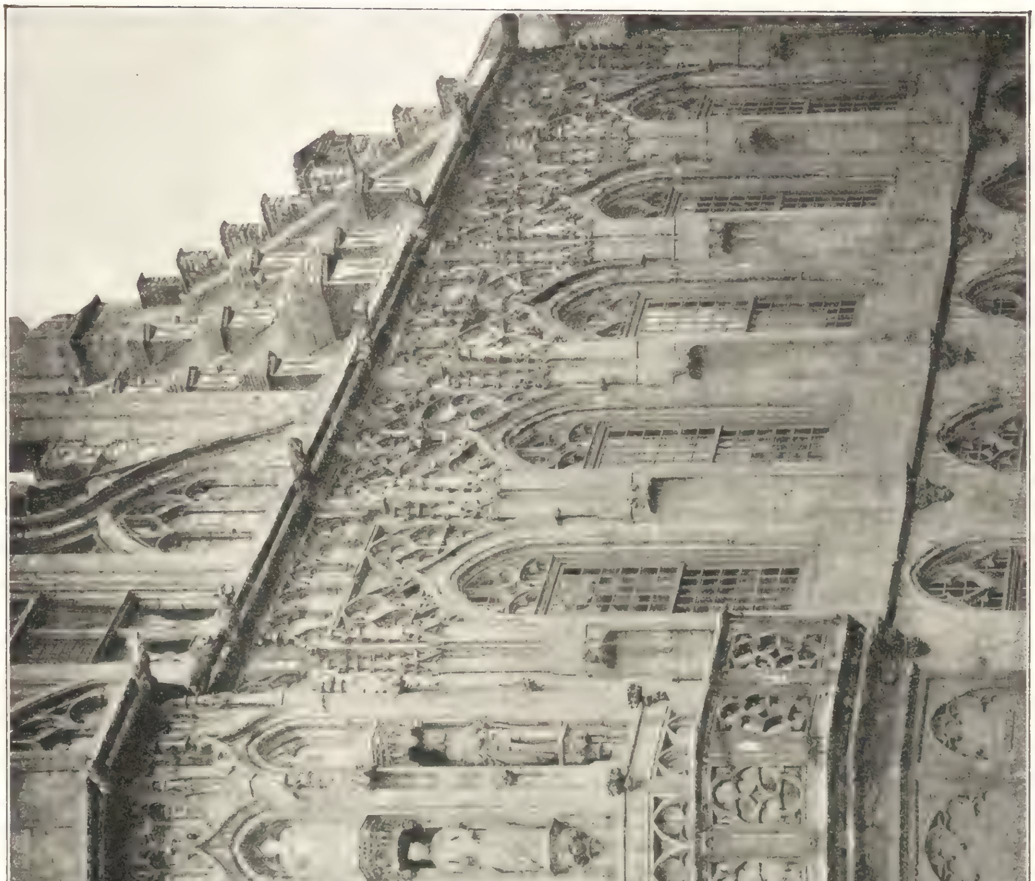
Boven den ingang van het Stadhuus was een Onse Lieve Vrouwebeelde, en ter weerszijden van de steege, de buitentrap, werden winkeltjes verhuurd aan „schrijvers" voor £ 2 's jaars. In de beneden-, de Heerenzaal, werd de Vierschaar gespannen en in twee ijzeren beugels stond er de roede van den Baljuw.

Eerst in het begin der volgende eeuw werd, na aankoop van verschillende panden, bezijden dit Raad- het Vleeschhuis aangebouwd, bestaande uit eene Hal, groot 9 bij 38,50 M., zie afb. N°. 323, waarvan de verdieping bij het Raadhuis werd aangetrokken; terzelfder tijd, in 1506—'22, werd de sierlijke achtkante bovenbouw van den middentoren door Anthonius Kelderman voltooid.

Op den hoek van den 34 M. breeden vóórgevel werd het elegante achtzijdige torentje met uitgekraagden omgang ter hoogte der bovenverdie-

Afb. N⁰. 321. Het Raad- en Vleeschhuis te Middelburg, ten jare 1699, naar eene oude gravure.

Afb. N°. 322. Zijgevel en hoekbalkon van het Raadhuis te Middelburg, naar photo.

ping en steenen à jour bekroning aangebracht, zie afb. N°. 322 en in 1613 de hoofdingang van den zij- naar den vóórgevel verplaatst.

Het zeszijdig getraliede huisjen, op den buitenhoek der Vleeschhal, diende tot kooi voor twee arenden, daarin, krachtens een haar daartoe verleend recht, door de Stad onderhouden.

Eerst na de afbraak der West-Munsterkerk in 1574—'75 kwam, met het marktplein, ook dit merkwaardig Raadhuis ten volle tot zijn recht,

Afb. N°. 323. De Vleeschhal te Middelburg, naar een schilderstuk.

zooals afb. N°. 351, dit marktplein ten jare 1605 voorstellende, op het duidelijkst toont.

Het is het rijkst bewerkte Raadhuis dat wij uit onze middeleeuwsche periode bezitten, vooral de sierlijke 56.60 M. hooge toren geeft er een bijzonder cachet aan, en is met zijn achtkante lantaarn, gesteund door de uit den vierkanten omgang opgaande hoektorentjes met elegante spitsen werkelijk een meesterstuk, een genot om te zien, vooral als de zon er leven en kleur aan geeft, elke lijn doet spreken, en alle vormen in volle gratie doet uitkomen.

De voorgevel, geheel van bergsteen, is onder vlak en stil gehouden, des te meer komt daardoor de verdieping uit met haar rijk bewerkte vensterdammen, elk met twee, onder baldakijns staande steenen personagien, Graven van Zeeland voorstellende, versierd.

Boven de vensters is het gevelvlak tot aan de dakgoot met maas- of traceerwerk geleed, bij den hoektoren reeds aanvangend op het sierlijke balkon, gelegen ter hoogte van den vloer der verdieping, vanwaar Karel V en Philips II, bij herhaling het eigenaardig gedoe van een Middelburgschen marktdag hebben kunnen genieten. De steenen balustrade met pinakels, langs de dakgoot staande, mist men op bovenstaande afbeeldingen, doch is bij de restauraties herplaatst; de linker topgevel ontwikkelt zich niet gelukkig uit het gevelgeheel en is stellig in het oorspronkelijk ontwerp nimmer zóó bedoeld; het leien dak bezet met drie rijen dakvensters, mist zijn looden dakkam en zijn oudevairsnest. Inwendig is dit hoogst merkwaardig gebouw geheel en al veranderd, alléén de groote zolderzaal behield haar afmeting en cachet.

Feitelijk was dit Raadhuis ons laatste en schitterendst uitgevoerde Raadhuis in middeleeuwschen stijl.

In de eerste helft der XVI^de^ eeuw toch, trad ook te onzent de nieuwe kunst, de Renaissance, steeds meer op den voorgrond en tegen het midden dier eeuw was onze vroegere, onze eigen kunst reeds voor goed in den ban gedaan en goldt het zelfs voor een bewijs van goeden smaak, als men haar met scheldwoorden ter deure uitwees.

Welnu zij ging en kwam nimmer terug, en eene nieuwe, eene vreemde kunst nam nu de plaats in, die zij vijf eeuwen aaneen had vervuld, doch .... van nu af, was er in onze architectuur geen rust meer en werd telkens binnen de 50 jaar ons eene andere, eene nieuwe kunstuiting door de mode opgedrongen, opgelegd.

De eerste Raadhuisbouw in dien nieuwen stijl was dien te Utrecht.

Aldaar was reeds in of vóór het jaar 1260 het versterkte huis Hasenberch tot Stedehuis ingericht, waarbij later werd aangetrokken het nevengelegen huis Lichtenberch, terwijl die Stad tevens een afzonderlijk Schepenenhuis bezat.

In de Raadsvergadering van 18 Januari 1546 werd goedgekeurd, „sekere concepte, bij Mr. Willem van Noordt, dezer Stadt metselriemeester gemaict ende geconcipieert, omme die gevel van Hasenberch off te breken ende ghelijck Lichtenberch te stellen", en 18 Juny d. a. v. werd aan „meister Willem voir de somme van drien twyntich hondert karolus gulden dit werk aanbestaeyt."

Op afb. N°. 324 is het hoekgebouw met toren het in 1546—'47 gebouwde nieuwe Raadhuisgedeelte, het daaraan grenzend groote gebouw, met den hoofdingang en overdekt balkon, is het oude huis Lichtenberch.

Met dit hoekgebouw, zie afb. N°. 325, deed de nieuwe kunst haar

Afb. N°. 324. Het Stadhuis te Utrecht omstreeks A°. 1660, naar eene teekening van J. Hoevenaar.

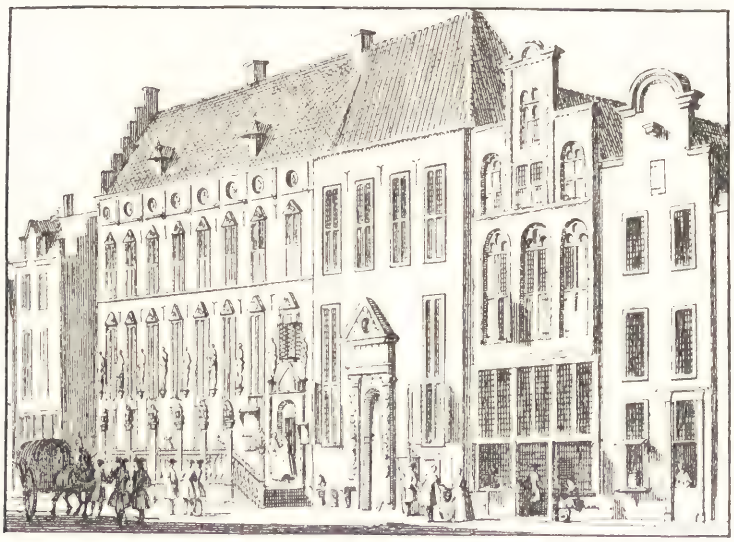
Afb. N⁰. 325. Voorgevel van het in 1546—'47 te Utrecht nieuw gebouwde Raadhuis-gedeelte, naar de origineele teekening.

entree in Utrecht onder met Dorische en verder met Ionische pilasters, gevuld met arabesken, geleed[1]); in 1824 is het helaas afgebroken, enkele stukken fries, eenige pilasters en kapiteelen in het Stedelijk Museum van Oudheden, dat is alles wat er nog van rest.

Toen Nijmegen in 1553—'55 besloot tot vergrooting van haar Raadhuis, werd dit mede in den nieuwen stijl uitgevoerd.

Bezijden den ingang was vóór den gevel, zie afb. N°. 326, eene lage puie, door pielernen, met wapen dragende leeuwen en een ijzeren leen afgesloten, eene puie in 1783 echter ter straatverbreeding verwijderd.

De kruisvensters zijn van traliën voorzien, en het eind- of deurraam „met eene uytgestoocken tralie versierd met loeffwerck ende rosen", opdat de Stadsroedrager aldaar, van uit de Hal, den volke de doodvonnissen kon meedeelen door Schepenen geveld.

Afb. N°. 326. Het Raadhuis met puie te Nijmegen, omstreeks A°. 1750.

Tegen de dammen staan de Keizersbeelden, door „Mr. Cornelis, byldenhouwer van Utrecht, 't stuck voor 4 Keyzersgulden gemaeckt"; op den hoek was en is nog een O. L. Frouwen Marienbeelde met ghelasen lanterne, eertijds terwille der straatjeugd met een korf gedekt; het beeld werd tegen hooge feestdagen en processiën door de bewoners der Raadhuisbuurt telkens in een nieuw statiegewaad uitgedost.

De hooge Hal, de Vóór-, Gerechts- en Vergaderzaal, groot 7.85 bij 18.55 M. en hoog onder de zoldering 5.80 M. spreekt in den voorgevel

[1]) De afbeeldingen van het Middelburgsche en Utrechtsche Raadhuis vergelijkend, blijkt op 't opvallendst het groote verschil tusschen de oude en nieuwe kunst; de eerste, geheel geëigend voor een land met weinig zon en veel nevel, is vol diepte en schaduw, vol krachtvolle partijen, de laatste, geboren in een ander land, in een land van zon en intens licht, dat elk lijntje, hoe fijn ook, dat elken vorm, hoe teer ook, doet spreken, is plat en vlak en heeft meer van een meubelstuk dan van een gebouw in blokken bergsteen opgetrokken.

duidelijk door de hooge vensters, eertijds gedicht met geschilderd glas, met voorstellingen uit het leven van Sint-Stephanus, den patroon der Stad.

Ofschoon veranderd, heeft die Hal zijn vorm en afmeting toch behouden, evenals zijn ziende zoldering, met kinder- en moerbalken en zijn gekalkte muren.

In die Hal mochten op de beide jaarmarkten de lakenkoopers, burgers der Stad zijnde, hun goederen uitstallen, en aldaar stond, op de kermis van 1817, „smid Dupper met een schoon assortiment kaghels, door hem zelven naar de Brusselsche manier vervaardigd" [1]).

In die Hal werd ten dienste van het Schepengericht, dat voorheen „op der Markt op ten Cruce" zat, in 1554—'55 een rijk bewerkte eiken gestoelte gemaakt, dat later verplaatst, nu staat tegen den eindgevel, waarom de herdt [2]), en de weyndelsteen of opganck naar de verdieping, tevens dienend tot toegang naar de in 1628 binnen de Hal gemaakte „hangcamer of de vertreckplaets van de raedsvrienden", moesten worden verwijderd.

Terwijl ter Vierschaar het groote gericht werd gespannen, was tot in het begin der XVIII[de] eeuw het kleine gericht drie dagen 's weeks gezeten op de puie voor het Raethuis en werd alsdan de straat met een keten afgesloten, evenals men in Middelburg, tijdens de Raadszittingen, vroeger ook de Noordstraat afsloot.

Ofschoon in naam eene „Vlecke", zoo wordt in eene akte van 28 April 1480 toch gesproken van der Stedehuyze van die Haghe, waartoe was gehuurd het Hoff van den heere van Brederode, toen echter in 1559 het Bestuur met twee Burgemeesteren was uitgebreid, besloot men tot den bouw van een eigen Schepenhuis, blijkens de jaarcijfers in zijn gevels in 1564—1565 uitgevoerd.

Dit kleine Raadhuis, zie afb. N°. 327, in hoofdzaak bestaande uit ééne beneden- en uit ééne bovenzaal met aansluitende traptoren en een paar achtervertrekken, is breed 12.50 M. en zonder die achtervertrekken slechts diep 7.50 M.

De tegenover de Nieuwstraat gelegen voorgevel is onder in grijskleurige bergsteen en verder in bak- en bergsteen opgetrokken, met vóórspringende pilasters en rijk gebeitelde kraagstukken, de Dorische kroonlijst dragend met hare elegante loggia, of galerij, aansluitend aan de balustrade van den dakvoet.

In de topgevelcartels leest men: „Vigilate, Deo Confidentes", „Anno 1565", en op het fries: „Ne Jupiter Quidam Omnibus" (zelfs Jupiter kan

[1]) Zie H. D. J. van Schevichaven: „Het Stadhuis van Nijmegen" blz. 23.

[2]) De sierlijke betimmerde bovenmantel van dien schouw is nu in de Secretarie.

niet ieder voldoen). Op den top staan de beelden: Geloof, Hoop en Liefde, en op de eindpenanten der balustrade de Gerechtigheid en de Kracht.

Waarschijnlijk door een Vlaamsch meester ontworpen, bekend met of betrokken bij den bouw van het in 1561—'65 te Antwerpen gebouwde Raadhuis [1]), toont dit kleine Stedehues, een meesterstuk in vele opzichten, hoezeer de nieuwe kunst verschilt van haar vóórgangster, welke nimmer, alléén bij wijze van decoratie, van effect, op dien kleinen voorgevel, eene overigens doellooze loggia zou hebben geplaatst.

Afb. N°. 327. Het Raadhuis te 's Gravenhage, gebouwd A°. 1564—'65, gezien uit de Nieuwstraat, naar photo.

In die nieuwe kunst is inderdaad de versiering, niet zelden hoofdzaak, als ware schoonheid van vorm, 't zij dan al of niet ten koste der doelmatigheid, hoofddoel; in de middeleeuwsche kunst echter was en bleef de versiering altijd een ondergeschikt iets, eene nevenzaak.

De overdekte puie van vroeger is verdwenen en de stoep gewijzigd, doch in de benedenzaal zijn nog aanwezig, de drie doeken „Salomo's eerste Recht" voorstellende. De eenvoudig behandelde zijgevel vormt met zijn slanken toren met sterk uitspringenden omgang, met het overige een karakteristiek geheel.

---

[1]) Het Raadhuis te Antwerpen met doorloopende loggia langs den dakvoet van zijn voorgevel, diende blijkbaar tot model voor dat te Embden, in 1574—'76 door Marten Arens uit Delft gebouwd.

Tot de Raadhuizen der XVI^{de} eeuw behoort ook dat te Franeker, gebouwd in 1591, dat met zijn beide topgevels en zijn uit het hooge leiendak opgaanden koepeltoren met Stedeklok, getuigt van de toenmalige beteekenis dezer Stad.

De wanden der Raadzaal bekleed met goudleer, prijken met de portretten van tal van Franeker professoren, ook de bovenzaal, in Rococo-stijl behandeld, is met goudleer behangen en hangt vol portretten; de Burgemeesterskamer heeft beschilderde doeken en een geschilderd Rococo plafond en in het eenvoudige vertrek waarin voorheen het Vredegerecht zetelde, leest men: „Ghedenckt. Altyt. Dat. Godt. By. U. Hier. Thegenwoordig. Is."

Leiden schijnt haar eerste, haar houten Raadhuis omstreeks 1381 door een steenen in de Breestraat vervangen te hebben, dat blijkens de afbeelding daarvan in Chaertbouc dier Stad [1]) bewaard, een gebouw was van twee verdiepingen met een, op een boogfries rustenden, gekanteelden weergang met hoekrondeel en vijf garieten langs den voorgevel, waartegen de hooge en de lage schandpaal stonden.

Tijdens de overrompeling der Stad op St.-Athoniusdag 1481 is de geheele verdieping der Raadkamer, „opgeboort van der aerden en stortte in een oogenblik weder neder ter aerden", door het springen van het buskruit in het Raadhuis geborgen, waarbij 36 menschen het leven verloren en het gebouw ten deele verbrandde.

Daarna herbouwd, volgde in 1597—'98 den herbouw volgens afb. N^{0}. 328, met de 21 treden hooge zandsteenen buitentrap, in 1641 gewijzigd, gelegen vóór den hoofdingang, waarneven de beelden der Vrede en Gerechtigheid prijken, terwijl in den hoogen topgevel gebeiteld staat: „Bewaert Heer Hollandt — En Salicht Leyden."

De Raadhuistoren waarvan in 1573—'75 de bovenbouw vernieuwd werd, komt het beste uit aan de overzijde der Zeevischmarkt en toont aldaar, behalve de Stadhuispoort met sierlijken ingang, zijn op kraagsteenen achtkant vóórspringenden omgang en zijn 28.60 M. hooge achtzijdige spits met haar transen, klokkenspel en groote open peer.

Bezijden het Raadhuis werd in 1608—'09 aangebouwd de Vierschaar of het Dinghuis van Rijnland, en de voorgevel toen met 8 kruisvensters verlengd; tevens was er de Universiteit's Vierschaar, welke in 1653, t' eene maal duyster en onbequam bevonden, werd overgebracht in de Corps de Garde der Klapperluyden. Sedert, hoezeer vrij ongelukkig, ook

[1]) Dit Chaertbouc is in 1874 door W. Pleyte afgedrukt in zijn: „Leiden vóór 300 jaren."

aan de andere zijde uitgebreid, kreeg dit gebouw zijn buitengewone lengte van 76 M., terwijl het slechts 16.50 M. diep is.

Afb. N° 328. Het Raadhuis te Leiden, naar eene gravure van C. Hagen van 1670.

Tegen den gevel staat een vier treden hoog steenen trapje met bordes, met ijzeren leuning omzet, zijnde de oude Roepstoel, alwaar

bankroetiers of failliet verklaarden, drie dagen aaneen, telkens van halftwaalf tot halféén tot op hun hemd uitgekleed, te pronk moesten staan. Bezijden dien Roepstoel was, tegen den gevel bevestigd een metalen Rijnlandsche roede, een elle en een voet, wier afmeting bij verschil den doorslag gaf.

Op de verdieping bevond zich de groote Zaal, „de perse", alwaar evenals in Nijmegen, tijdens de jaarmarkten de kramen met kostbare Silverwaren, met konstiche schilderijen en boecken stonden.

In de Raadkamer werd in 1463 een outairsteen geplaatst met volledig bijbehooren om dagelijks misse te doen, tot met de Reformatie die dienst, hoezeer ten eeuwigen dage ingesteld, verviel, en door het Raadsgebed werd vervangen.

Evenals vele andere Raadhuizen, bezat ook dit waardevolle schilderijen, waaronder een Laatste Oordeel van Lucas van Leyden, enz. als ook kostbare tapijtbehangsels, enz.; de gobelins, Alexander de Groote's intocht in Babylon voorstellende, naar teekeningen van Lebrun, zijn eerst in 1823 in het bezit der Stad gekomen.

Het is opvallend, maar even eenvoudig, rustig en stil als de oudere Raadhuizen van binnen waren, even rijk en druk versierd werden langzamerhand de nieuwere; en, van af het midden der XVII^{de} eeuw gevoelden de Heeren Regenten zich blijkbaar verplicht, om de schoorsteenen en zolderingen, de gewelven en glasramen der voornaamste vertrekken, met hun namen en wapens ter blijvende herinnering aan hun waardevolle personen te doen versieren.

De Raadhuizen te Alkmaar, Brouwershaven, Heusden, en dat te Kuilenburg, door den Heer dier stad in 1534, nadat het oude Raadhuis verbrand was, in middeleeuwschen stijl herbouwd, als ook dat te Zierikzee met zijn toren met klokkenspel en voorheen overwelfde ruime zolderzaal, dagteekenen alle uit de XVI^{de} eeuw, evenals die te Eindhoven en te Vlissingen (afb. N°. 329) en meerdere, welke verdwenen en door nieuwe vervangen zijn.

Vooral is dit te betreuren van het prachtige 35 M. breede, 20 M. diepe en 26 M. hooge Vlissinger Raadhuis, in 1594 onder invloed van dat te Antwerpen gebouwd, doch bij het bombardement dier Stad door de Engelsche vloot op 14 en 15 Augustus 1809 in brand geschoten en vernield, waarbij het geheele Stadsarchief mede te loor ging.

Daar in de XVI^{de} eeuw vele groote Steden haar Raadhuis hadden vergroot of vernieuwd, bepaalde in de daarop volgende, de XVII^{de} eeuw, de bouw van nieuwe Raadhuizen zich in hoofdzaak tot de kleinere

Steden; tal van dorpen stichtten toen mede een eigen Dorps- of Recht-

Afb. N⁰. 329. Het Raadhuis te Vlissingen, gebouwd A⁰. 1594, in brand geschoten in 1809, naar eene oude teekening.

huis [1]) die echter meerendeels door lateren aan- of verbouw hun karakter verloren hebben.

[1]) Tot de kleine Steden, welke zich in de XVIIde eeuw een nieuw Raadhuis bouwden, behooren: Aardenburg (1627), Ameide (1650), Appingadam (1630), Axel (1662), Buren (1454), Haastrecht (1618), Lochem (1639), Maartensdijk

De Stad Naarden, was de eerste welke zich in die XVIIde eeuw, in het jaar 1601, een nieuw, nog bestaand vriendelijk Raadhuis bouwde. In bak- en bergsteen uitgevoerd is het hoog twee verdiepingen en voorzien van een op het dak staand torentje met klok. Boven den halfrond gesloten ingang staan de beelden: Geloof, Hoop en Gerechtigheid en het opschrift: „God regiert al. Anno 1621."

In de groote Vóórzaal, geeft eene open trap toegang tot de Bovenzaal; en hangt een schilderstuk voorstellende: „Salomo's eerste Recht", en een ander, de Stad in vogelvlucht gezien, op 1 December 1572, toen zij door de Spanjaarden werd uitgemoord.

De Raadzaal, met hare drie vensters, is groot 6 bij 9.50 M., heeft een groote schouw, eene eiken wandbetimmering met daarbij aansluitend portaal, kast en vaste zitbanken, eene oude tafel, met leer bekleede stoelen met hooge ruggen, een koperen lichtkroon, muurkastjes en gildevaandels, en is in allen deele nog een echt XVIIde-eeuwsch vertrek. Tegen de gekalkte wanden hangen schilderstukken, historisch geworden rechtsplegingen voorstellend, waaronder die van den Goeden Graaf (Willem III) zijn slechten Baljuw ter dood veroordeelend en voorts in eene lijst het Schepenen-Gebed [1]).

Terwijl Naarden, ternauwernood bekomen van hare verwoesting, zich in 1601 moest bepalen tot een, juist door zijn eenvoud zoo aan-

---

(1628), Nieuwpoort (1697), Schiedam (1606), Vlaardingen (1650), Vollenhove (1621), Willemstad (1620), Workum (1620), enz.

Tot de in die eeuw gestichte Dorps- of Rechthuizen behooren: Assendelft (1650), Balk (1615), Barsingerhorn (1622), Dreischor (1637), Graft (1613), Groet (1621), Halsteren (1633), Heerenveen (1640), Hindelopen (1683), Klundert (1621), Kralingen (1618), Jisp (1650), Middelharnis (1619), Oosthuizen (1626), Oud Beierland (1622), Ransdorp (1652), de Rijp (1630), Sas van Gent (1648), Schagen (1612), Groot Schermerhorn (1652), Schoorl (1601), enz.

[1]) Boven dit gebed ten jare 1700 vastgesteld, staat ten opschrift: „Schoon het een Heer of een Knegt is. Men doet hier yder hetgeen dat Regt is", en daarop volgt het Gebed zelf in rijm:

„O, Schepper, Hoog van Waarde. — Van Hemel en van Aarde. —
Geeft dat Rechtvaerdigheit. — Ons steeds aan 't Harte leyd. —
Geen vonnis zij gestreken. — Als 't geen Uw mond zou spreken. —
Geen Vonnis zij geveld. — Als hetgeen Uw woord vermeld."

Of dat gebed te kort of op rijm zijnde, niet eerbiedig genoeg werd geacht, blijkt niet, wel, dat het in 1747 door een ander, langer gebed in proza is vervangen, dat omlijst mede tegen den wand hangt, doch door vocht verteerd, grootendeels onleesbaar is geworden.

aantrekkelijk Raadhuis, vond de welvarende koopstad Bolsward het in 1614 noodig, het hare in 1474 gebouwd, door een nieuw, een grooter, rijker opgevat en van haar welvaart getuigend gebouw te vervangen.

„Gode en het Gerecht toe gewijd, heeft de Magistraat en de Burgerij van Bolsward zijn Stadhuis met Waage en Beurs voor de Kooplieden, tot op de grondslagen afgebroken en te dezer grootte sierlijk herbouwd. In het jaar na Christus 1616. In het Jaar van de stichting der Stad 901", aldus spreekt de gevelsteen.

Bijzonder gunstig, op den hoek der Marktstraat staande, bestaat dit Raadhuis, zie afb. N°. 330, breed 30 M. en diep 11 M., uit eene lage onderverdieping tot Waag, Hoofdwacht en Gevangenis ingericht en uit ééne bovenverdieping met een Vóórzaal of vestibule, de Rechts- tevens Raadzaal en eene Vroedschapskamer.

De stoep met dubbele trap, in 1765 vernieuwd en voorzien van sierlijke lantaarns, dient tevens tot puie, tot afkondigingsplaats van hetgeen de Vroedschap aan de Burgerij heeft bekend te maken.

Boven den hoofdingang staat in eene nis eene geblinddoekte Justitia,

Afb. N°. 330. Het Raadhuis te Bolsward, naar eene oude teekening.

met de woorden: „Discite Justitiam Moniti — Et Non Temnere Divos". (Ik vermaan U gerechtigheid te spreken en de Goden niet te verachten).

Zeer gelukkig zijn de in bak- en bergsteen uitgevoerde gevels behandeld, met rustigen onderbouw door eene zandsteenen lijst afgedekt, wier gebeeldhouwde kraagstukken, de tusschen de vensters en op de hoeken staande kolommen dragen.

Een kroonlijst met gebeeldhouwd fries en eene balustrade langs den dakvoet sluit zich aan tegen den topgevel van het middengedeelte, waarachter de achtkante toren met de stedeclocke uit het dak opgaat, welks eerste omgang met opengewerkte borstwering op 21 M. + straat is gelegen.

De Raadzaal, groot 9 bij 9 M., is nog in haar ouden toestand en vormt met haar moer- en kinderbalken, haar witte muren, haar open schouw met door cariatyden gedragen bovenmantel, haar muurkastjes, en haar rijkbetimmerden ingang met een stel groote tinnen kannen, op de kroonlijst staande, een eigenaardig geheel. Tegen den bovenmantel van de schouw leest men op een opschriftbord:

„Vermaninge des Conincx Josaphatus aan den Richters.

„Siet toe wat ghij doet, want ghij hout het gherechte niet den menschen maer den Heere, ende Hij is met Ulieden in 't gherichte. Daerom laet die vreese des Heeren bij Ulieden sijn, ende hoedt U en doet, want bij den Heere onsen God en is gheen onrecht, noch aensien der personen, noch aenneminghe des geschencx. — Salus Populi Suprema Lex."

Een tegen den wand hangend schilderstuk verbeeld „Salomo's eerste Recht", een schilderstuk, dat oudtijds in geen enkel Raadhuis van eenige beteekenis mocht ontbreken.

Het grootste, kostbaarste en belangrijkste, doch het op verre na niet karakteristiekste Raadhuis te onzent gebouwd, is dat, hetwelk de Magistraat der rijke en machtige koopstad Amsterdam zich in de tweede helft der XVII^de eeuw stichtte.

Overtuigd dat het te bekrompen en bouwvallig geworden oude Stedehuis, door ver- noch aanbouw te verbeteren viel, was men reeds in 1625 besloten tot de stichting van een nieuw en kocht men daartoe achtereenvolgens 69 huizen en erven aan, alle om en bij dat oude Stedehuis gelegen, ten einde daardoor tevens de Plaats of Dam te kunnen vergrooten.

In de Vroedschapsvergadering van 10 December 1642 werd de grootte en omvang van het nieuwe Raadhuis vastgesteld en 18 Januari 1643 waren daarvoor reeds ontwerpen gereed, die echter bleven rusten, tot Burgemeesteren tegen het einde van 1647 voorstelden, om, in afwijking met het vroeger besluit, over te gaan tot stichting van een grooter gebouw. Dit voorstel werd goedgekeurd en volgens het daartoe reeds bij voorbaat

op last van Burgemeesteren door Jacob van Campen ontworpen en door Pieter Post uitgewerkt plan met den bouw aangevangen en 20 Januari 1648 reeds de eerste heipaal geslagen, waarna den 28sten October plechtig de eerste steen werd gelegd.

Slechts langzaam echter vorderde de bouw.

Den 11den Januari 1645 toch was de Sint-Catharine of Nieuwe Kerk

Afb. N°. 331. Het XVIIde-eeuwsche Stadhuis te Amsterdam, naar eene oude teekening.

geheel verbrand en deze op 10 Mei 1648 nog slechts in zooverre hersteld, dat daarin weder de eerste predicatie kon plaats hebben; tevens was men in 1646 begonnen met den bouw van een monumentalen toren bewesten die kerk, bouwwerken bijna geheel bestreden uit de stads-kiste, zoodat, terwijl de predikanten ijverden voor bespoediging van den bouw van kerk en toren, „van het Huis Gods", ijverde een deel der Burgerij voor bespoediging van den bouw „van het Huis der Gemeente".

De brand, welke op 6 Juli 1652 het oude Stedehuis vernielde, besliste

echter dien twist; de bouw van den toren werd nu voor goed gestaakt en, zoodra de Engelsche oorlog van 1650—'53 welke den handel had verlamd, was beëindigd, werd de Raadhuisbouw met alle kracht voortgezet, zóó, dat daarin in 1655, ofschoon het gebouw nog zonder dak was, toch de eerste Raadsvergadering plaats had.

Eerst in 1662 was het gebouw op de binnenschilder-, stoffeer- en meubileering na, voltooid, waarmede nog een volle dertig jaar gemoeid was. Behalve voor terreinaankoop, hetgeen *f* 828,000 vorderde, heeft de Raadhuisbouw *f* 7,825,000 en alzoo met het terrein ruim 8½ millioen gulden gekost, een bouw, die nu uitgevoerd, meer dan het drievoudige zou vorderen.

Jacob van Campen heeft de voltooiing niet meer beleefd, hij stierf in het vóórjaar van 1658, waarop Daniël Stalpaert, die, daags na de eerste steenlegging tot Stadsbouwmeester was aangesteld, met de verdere leiding van den bouw belast werd.

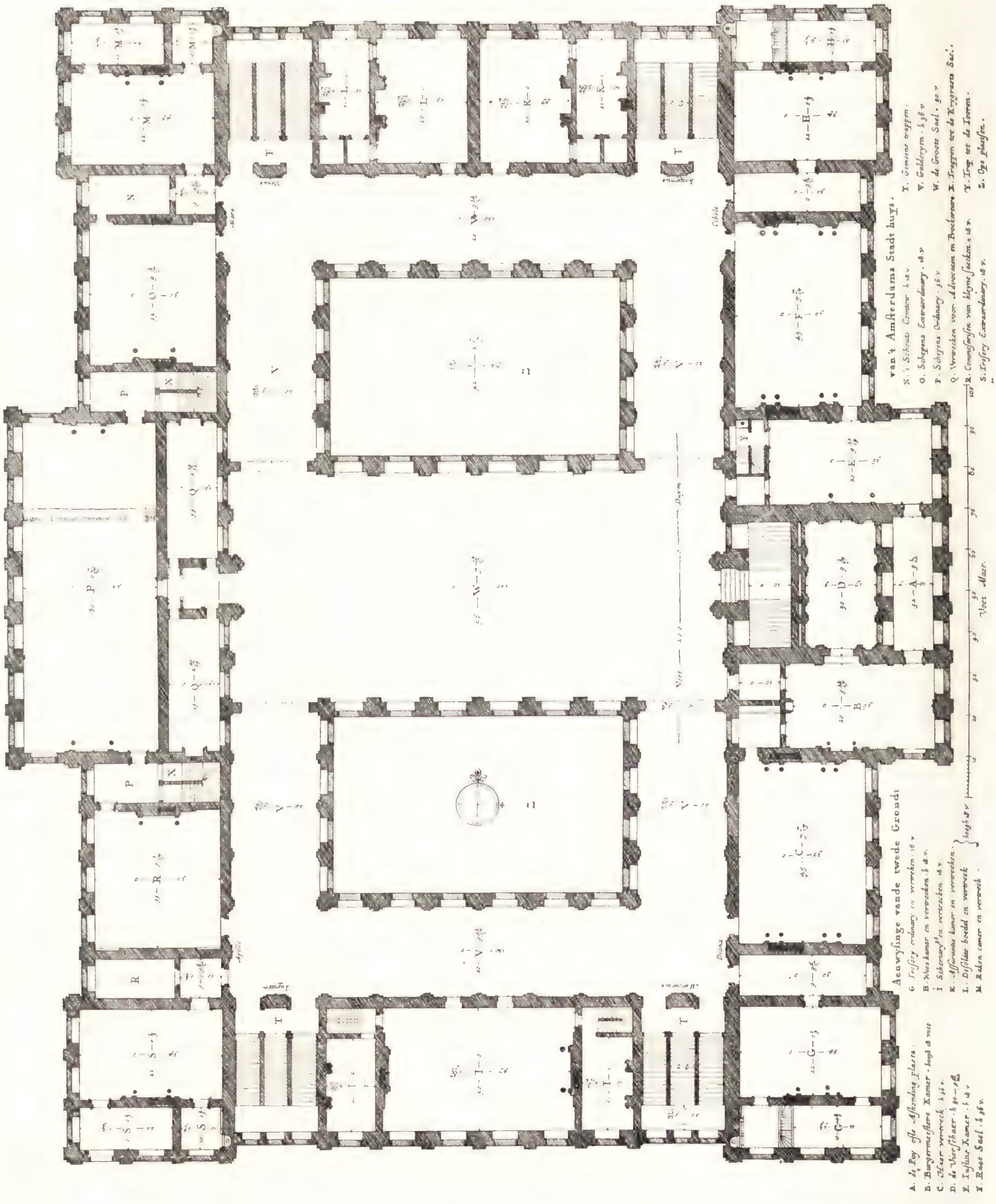
Uitwendig geheel van Bentheimer- en Bremer-zandsteen opgetrokken, beslaat dit Raadhuis een rechthoekig terrein van 80 M. breedte bij 57.50 M. diepte en met inbegrip van zijn uitsprongen een oppervlak van 4800 M².

Vóór- en achtergevel beide, hebben volgens het plan, zie afb. N°. 332, een 4.85 M. naar voren springend middengedeelte van 25 M. breedte en op de hoeken, paviljoens van 11.50 M. breedte. Twee binnenplaatsen, groot 12 bij 20 M., zorgen voor de verlichting en omsluiten de op de eerste verdieping, in de as van het gebouw, gelegen Groote Zaal, de Burgerzaal, eertijds het „Gewelfd Plein" genaamd, eene Zaal, breed 16.75 M., lang 34 M. en hoog 28 M. onder het in de bekapping oploopend gewelf. Op beide einden opent die Zaal zich ter weerszijden in eene 6.40 M. breede overwelfde Galerij, die binnenplaatsen omsluitend, door deze overvloedig belicht en tot toegang dienend voor de verschillende vertrekken.

Op de einden dier ruime hooge Galerijen bevinden zich steenen hoofdtrappen, de onder- en bovenverdieping verbindend.

De Burgerzaal, bij bijzondere gelegenheden feestzaal tevens, was met de daarbij aansluitende Galerijen de voor een ieder toegankelijke wacht- of wandelzaal, het belangrijkste, het voornaamste gedeelte van het Raadhuis, de Eere- of Paradezaal, die moest getuigen van de beteekenis, de macht en rijkdom der Stad.

Dat doel is, dank zij het talent van den bouwmeester, volkomen bereikt; die Eerezaal, is niet alleen geworden het belangrijkste en prachtigste gedeelte van het Raadhuis, maar zij beheerscht ook de geheele indeeling, als zijnde met hare Galerijen de kern van het gebouw, daarvan ruim 40 % oppervlak beslaande; om die Zaal met hare Galerijen, is feitelijk het Raadhuis gebouwd.

Afb. N°. 332. Plattegrond van de bovenverdieping van het Raadhuis van Amsterdam, in het midden de Groote Zaal, daarnaast twee Binnenplaatsen, en daaromheen de beide Galerijen, waarop de trappen en vertrekken uitkomen.

Die Zaal, de glorie van het nieuwe Raadhuis, het rijkst behandelde gedeelte van het geheel, die voor zich alléén meer gekost heeft, dan twee

of zelfs drie Raadhuizen van andere Steden te zamen, is inderdaad van storenden invloed geworden op de overige indeeling.

Zij had bij hare afmetingen de kern moeten worden van een veel

Afb. N°. 333. De Groote Zaal in het Raadhuis van Amsterdam, naar photo.

grooter gebouw, dan dit, waarin zij het plan te veel beheerscht, dat daardoor een gepasten hoofdingang met ruime Vóórzaal of vestibule, eene monumentale hoofdtrap, eigenlijk het cachet van een Raadhuis, mist.

Wáár is hier de puie of afkondigingsplaats, wáár de Vierschaar, wáár de hoofdingang?

Oorspronkelijk diende het vóórspringend middengedeelte van den vóórgevel met zijn zeven half ronde bogen, nu met deurramen gesloten, tot open galerij, tot ingang en lag daarvóór eene vijf treden hooge stoep, zie afb. N°. 331, die door geleidelijke verhooging van den Dam echter is verdwenen.

Is de hoofdingang zoek, ook de Vierschaar heeft alle recht zich te beklagen, niet, dat zij niet rijk en zorgvol genoeg behandeld is, integendeel, maar zij heeft feitelijk slechts ééne afmeting, de hoogte-afmeting, geen ruimte.

Terwijl bijna overal in de Raadhuizen o. a. in Delft, 's Gravenhage, Haarlem, Leiden, Nijmegen, enz. de groote Vóórzaal tot Rechtszaal was ingericht, is hier, direct achter die ingangsgalerij, een vertrek van slechts 4.60 bij 8.50 M. grondvlak, doch 21 M. hoogte, tot Vierschaar ingericht, zoodat, als de Schout en de negen Schepenen met den geheimschrijver waren gezeten, de beklaagden met de gerechtsdienaars en getuigen, voor het publiek zóó weinig ruimte overlieten, dat dit slechts van uit het midden der galerij de terechtzittingen kon bijwonen.

De groote, het geheele midden van het gebouw in beslag nemende Zaal, is kennelijk zóó gewild, zóó buitengewoon van afmeting, materie en rijk van bewerking verlangd.

Wit marmeren pilasters scheiden de vensters en verdeelen de eindwanden, halverhoogte der Zaal eene marmeren kroonlijst dragend, met eene tweede rij pilasters en vensters, een tweede kroonlijst dragend, waaruit zich het halfronde allegorisch beschilderde gewelf ontwikkelt.

Boven alle vensters en onder de bovenkroonlijst, zijn marmeren vrucht-, bloem- en schelpguirlandes aangebracht, bij wijze van blijvend feestkleed.

Bronzen deuren in de beide eindwanden dienen tot ingang en tot toegang naar de Schepenzaal, en zijn omsloten door marmeren pilasters en kolommen, op wier kroonlijst marmeren groepen zijn geplaatst, boven den ingang de gekroonde en gehuldigde Stedemaagd en bij de Schepenzaal de Gerechtigheid voorstellende.

De bogen waarmede de Galerijen in de Zaal uitkomen zijn met festonnen omhangen, en daarboven allegorische figuren aangebracht; in de met guirlandes omhangen nissen staan beelden, de hoofddeugden voorstellende, en in de marmeren bevloering is in kleurig gesteente en koper het wereld-al afgebeeld.

Alles werkt hier saam, de groote afmetingen, de gelukkige proportie, de goede belichting, het rustig geaderde witte marmer, de smaak- en kunstvolle behandeling, de doorgaande versiering met bloem- en vrucht-

guirlandes en festonnen, de door zijn eenvoud grootsche overwelving, om deze Zaal te doen zijn eene waardige feestzaal, eenig in haar soort.

De Galerijen, mede geheel van wit marmer, geleed met Corinthische pilasters eene kroonlijst met attiek dragend, waarop het halfronde door gordelbogen in velden verdeelde gewelf rust, zijn, hoezeer eenvoudiger, toch mede op het smaakvolst behandeld en ook hier zijn onder de kroonlijst guirlandes aangebracht, en boven alle deuren gepaste allegorische basreliefs.

Het rijkst behandeld zijn echter de acht Galerij-einden, de in de as van elke Galerij aanwezige sluitwand der hoofdtrappen. Boven de in elk dezer aanwezige dubbele deur, staat op de omgaande archivolte een beeld of beeldgroep ontleend aan de Mythologie, en is het veld daaronder met wapentropeeën of festons versierd, alles even kunst- als zorgvol uitgevoerd; geen enkele van de honderden guirlandes en festons zijn aan elkaar gelijk, alles getuigt van den geest en de hand van Arthur Quellinus, den beroemden beeldhouwer, die in den marmeren wand van het Schout- en Schepenengestoelte der Vierschaar zijn meesterstukken heeft geleverd.

Die wand, lang 8.50 M., wordt door cariatyden, eene breed vóórspringende kroonlijst bijwijze van overhemeling dragend, verdeeld in drie velden gevuld met basreliefs; het middelste, het prachtigst uitgevoerde, stelt voor „Salomo's eerste Recht", de beide andere: „Brutus over zijn zonen het doodvonnis uitsprekende" en „Koning Seleucus, die, om zijn zoon te sparen, zichzelf één oog laat uitsteken."

Daarboven, ter plaatse der drie ramen, de trap naar de Zaal belichtend, had „het Laatste Oordeel" moeten komen, dat ter wille dier ramen echter achterwege is gelaten.

Op de onderpaneelen van de opengewerkte bronzen deuren der Vierschaar staan dezelfde woorden als op den gevel van het Raadhuis van Bolsward: „Discite Justitiam Moniti — Et Non Temnere Divos."

De overwelfde onderverdieping bevat, behalve de Vóórgalerij met aangrenzende Vierschaar en hoofdtrap, de woning van den kasteleyn en van den cipier, vertrekken voor gevangenen, een verhoorkamer, vertrekken voor de Wisselbank, voor de Burgerwacht, wapenkamers, bergkelders, trappen, enz. en eene vestibule met ingang aan de achterzijde.

Op de eerste verdieping liggen de hoofdvertrekken, de Groote Zaal met hare Galerijen, de Schepenenzaal, groot 9 bij 22.60 M., de volle breedte van den middenuitsprong aan den achtergevel beslaande, voorts de Raads- en Burgemeesterszaal, beide groot 8.30 bij 12.70 M., en evenals de Schepenenzaal, de volle verdiepingshoogte innemende; boven alle overige vertrekken is eene tusschenverdieping.

Die drie kleine Zalen, met groote schoorsteenen, prachtige schilder-

stukken en kostbare tapijtbehangsels voorheen versierd, behoorden mede tot de pronkvertrekken.

Onder de schilderstukken muntte uit het schoorsteenstuk van Govert Flink in de Raadzaal, voorstellende „Salomo's gebed om wijsheid", alsook de grauwtjes van Jacob de Wit.

In de Schepenenzaal met eene beschilderde overwelving, staan boven den ingang de woorden: „Audi et Alteram Partem"; haar schouw is versierd met een stuk van Ferdinand Bol, „Mozes met de tafelen der wet van den berg Sinaï komend", vandaar „Mozeszaal" genoemd, en op de wanden leest men:

„Hier woont Rechtvaardigheid,
Dat Gunst en Haat sta buiten —
De Waerheid, Wijsheid, Recht en Reën [dees Vierschaar sluiten.
Daer men de schult geen straf, noch [onschult Recht ontzeit.
Men hoort na geen geween,
Men weet van geen verschoonen.
De Vader straft op 't strengst de misdaad [in zijn Zoonen,
Niet zonder reeden is 't hier al van Mar- [mersteen.
Ja, tot de Rechters toe!
Hier zitten steenen Vaders,
Die, zo haar Kinderen ook veraarden tot [Verraders,
Gebruikten also wel, als Brutus, bijl en roe,
Niet dat men neigt tot straf,
Maar eerder tot mêdoogen;
Hier zitten Vaders, die ook met haar [eigen oogen,
Waer 't Recht daer meê gepaert, de mis- [daad koften af.
De wijst' van Davids stam,
In wit Albast gesneden.
Daer negen Schepenen hier Recht doen [tot op heden.
Zoo word Rechtvaardigheid gevierd in [Amsterdam."

ROMENS.

Eenmaal in dit gebouw, het achtste Wereldwonder, Amsterdams roem en trots, dat volgens haar toenmalig Bestuur niet te prachtig, niet te schitterend kon zijn, en waaraan onze knapste kustenaars hebben medegewerkt, is het moeilijk daarvan afscheid te nemen, van daar dat deze beschrijving wel ietwat te lang is geworden.

Uitwendig is het gebouw door zijn strengen eenvoud, zijn voorrame rust, zijn goede gevelverdeelingen en verhoudingen, door zijn sierlijken koepel, rijk gebeitelde marmeren frontonvullingen, enz. een werkelijk grootsch en eenig monument, een monument van welvaart door Amsterdam ter herinnering aan haar gouden eeuw gesticht, in allen deele echter meer het karakter van een Italiaansch paleis dan van een Nederlandsch Raadhuis dragend.

De massief gehouden lage onderverdieping met haar breed uitspringend plint en getraliede vensters, toont, dat daarachter in hoofdzaak slechts ondergeschikte vertrekken zijn.

Afb. N°. 334. Het Raadhuis, de Nieuwe Kerk en de Waag te Amsterdam tijdens het Vrijheidsfeest, op 19 Januari 1795.

Op de deklijst welke haar afsluit, staan de basementen der slanke pilasters met hun kroonlijst de hoogte der eerste verdieping en door eene tweede vensterrij de aanwezige tusschenverdieping aangevend, pilasters welke op het gelukkigst de anders te eentonige venstermassa onderbreken.

Op de kroonlijst dier eerste verdieping rusten de pilasters der tweede of bovenste verdieping, wier tusschenverdieping op gelijke wijze spreekt, en die pilasters dragen de gootlijst, waaruit het leien dak opgaat met zijn eenvoudige dakvensters en sierlijke schoorsteenen, elke schoorsteen door bloemguirlandes omhangen, terwijl de daken der hoekpaviljons eindigen in de door vergulde adelaars gedragen Keizerskroon, de Stad op 11 Februari 1489 door Keizer Maximiliaan verleend.

In het frontispice van den vóórgevel stelt eene prachtige marmergroep de Stedemaagd voor met Neptunus, vergezeld door zeenimfen, zeegodinnen, en tritons; op hetzelve staan drie bronzen beelden, de Voorzichtigheid, de Vrede en de Gerechtigheid; in het fronton van den achtergevel is de Koophandel der Stad voorgesteld in de gedaante eener aanzienlijke Vrouw, met de beide Stroomgoden, de Amstel en het Y, wien door bewoners van alle werelddeelen, vruchten hunner landen worden aangeboden; de Waakzaamheid, de Atlas en de Matigheid staan hier op het fronton.

In den ronden sierlijken koepeltoren, op wiens vierkanten voet en boven wiens door guirlandes verbonden kolommen mede bronzen beelden bedoeld waren, is een klokkenspel van 37 slagklokken, en op het kleine bekroningskoepeltje staat tot windvaen het coghescip der Stad [1]).

Tot 1808 in gebruik als Raadhuis, bood de Stad het op 9 April van dat jaar koning Lodewijk tot Paleis aan, die het als zoodanig aanvaardde en inrichtte, sedert is het een Vorstelijk verblijf gebleven en behelpt het Gemeentebestuur zich met het Prinsen- of voormalige Admiraliteitshof.

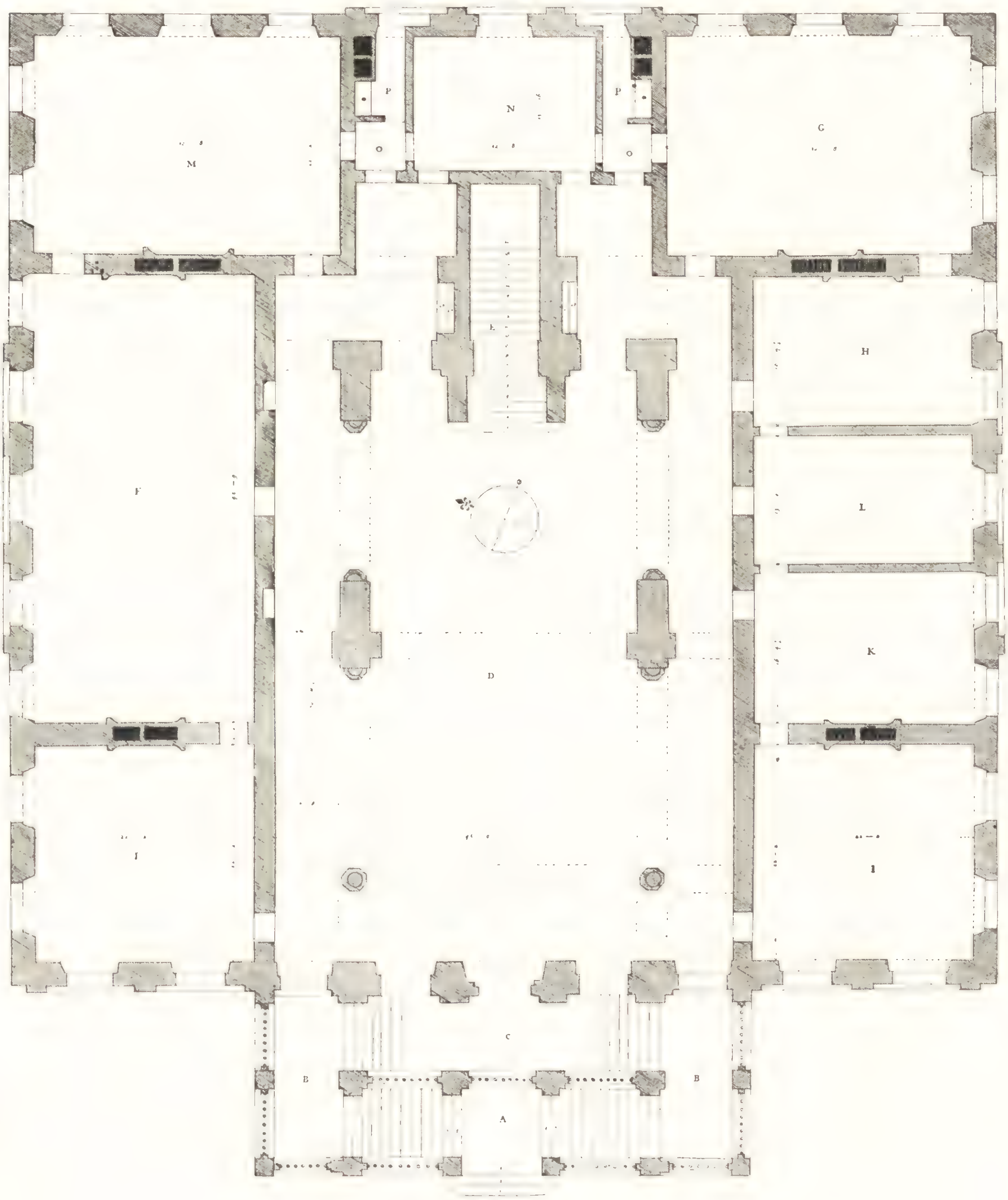
Terwijl Amsterdam volop bezig was met haar kostbaar Raadhuis, liet Maastricht op het marktplein bij haren uitleg verkregen, mede een nieuw Raadhuis bouwen, daar het twee eeuwen vroeger gebouwde, geheel onvoldoende was geworden. Reeds in 1656 droeg zij daartoe aan den 'sGravenhaagschen bouwmeester Pieter Post, die voor van Campen de plannen van het Raadhuis voor Amsterdam had uitgewerkt, het maken van een ontwerp op.

In 1659 met den bouw begonnen, had op 7 Juli 1664 de eerste

[1]) Voor eene beschrijving van dit Raadhuis zij o. m. verwezen naar het prachtig uitgevoerde plaatwerk: „Het Koninklijk Paleis", door C. T. J. Rieber.

zitting in het nieuwe Raadhuis plaats, welks 48 M. hooge toren eerst in 1670 voltooid was.

Hoezeer beide Raadhuizen in gelijken stijl zijn behandeld, en van bergsteen zijn opgetrokken, is bij dat te Maastricht juist de meeste zorg besteed, aan hetgeen in dat van Amsterdam ontbreekt, een hoofdingang met vestibule en eene hoofdtrap.

Afb. N⁰. 335. Plattegrond van het Raadhuis te Maastricht.

Post heeft hier den hoofdingang werkelijk monumentaal opgelost, en, zooals hij den opgang als eene vrije overdekte trap vóór het gebouw heeft geplaatst, is dit onze karaktervolste Raadhuisingang met -puie.

Afb. N°. 335 geeft den plattegrond, afb. N°. 336 den opstand.

De dubbele bordestrap opgaande, komt men in de Groote Hal, de Rechtszaal, binnen hare muren 14.80 bij 22.30 M., eene Hal, ter volle hoogte der beide bovenverdiepingen, het voornaamste gedeelte van het gebouw, Vestibule, Antichambre, Recht- en feestzaal tevens.

In die Hal met haar pijlers en bogen van grijze bergsteen, ligt achter de steenen trap naar de omgaande Galerij op de bovenverdieping, waarop aldaar alle vertrekken uitkomen. De gevels zijn streng en, met uitzondering van het middengedeelte van den vóórgevel, wel wat heel vlak behandeld; op den massieven onderbouw rusten

Afb. N°. 336. De voorgevel van het Raadhuis te Maastricht.

Donische pilasters, welke de vensters scheidend, ter hoogte van den vloer der bovenverdieping de tusschenlijst dragen, met de Ionische pilasters dier verdieping en de niet overzware gootlijst, waaruit het omgaande dak opgaat, boven welks nok de vierkante torenvoet uitkomt, die, in het

Afb. N°. 337. De Markt en het Raadhuis te IJselstein in de XVIIIde eeuw.

achtkant overgaande, eindigt in een kleinen koepeltoren, met een engel met eene ster in de hand, het Wapen der Stad, tot windvaan [1]).

De bouw van dit Raadhuis heeft, behalve de inwendige versiering, in het geheel gekost *ƒ* 127,000,—, of nog *ƒ* 11,000 minder dan hetgeen Quellinus werd uitbetaald voor zijn beeldhouwwerken aan het Raadhuis te Amsterdam.

De Stad Enkhuizen, welke tot in 1460 de kapel van haar Gasthuis

1) Dezen stoeren toren vergelijkend met dien van het Raadhuis te Middelburg, een stuk goudsmidswerk in steen, ziet men het verschil tusschen de Middeleeuwsche Kunst en haar opvolgster.

tot Raadzaal had gebruikt, bouwde zich in dat jaar een eenvoudig Raadhuis, dat in 1688 vervangen werd door een voor die plaats monumentaal gebouw, hoog drie verdiepingen, met zandsteenen vóórgevel.

In het midden van dien gevel is de hoofdingang, bekroond door een balkon met beelden, toegang gevende tot de ruime Vóórzaal; op de gevelattiek daarboven is het stadswapen tusschen twee beelden aangebracht en in den koepeltoren hing voorheen der Stedeklok. De Burgemeesterskamer heeft nog zijn behangsel door Romein de Hooghe geschilderd en het geheel draagt den stempel van de toenmalige welvaart dier Stad.

Karakteristiek is ook het eenvoudige XVII^de^-eeuwsche Raadhuis te IJselstein, zie afb. N°. 337, met zijne stoep, zijn hoofdingang, zijn beide trapgevels en zijn groote dakvensters, alles in bak- en bergsteen uitgevoerd, en voorts met zijn klokketorentje en eigenaardig overwelfde

Afb. N°. 338. De Markt met Waag en Raadhuis te Hoorn, A°. 1706.

kelderverdieping; bepleisterd en mishandeld als het echter sedert 1838 is, heeft het zijn cachet verloren.

Tot onze XVII^de^-eeuwsche Raadhuizen behoorden mede die te Hoorn, zie afb. N°. 338 en te Rotterdam, zie afb. N°. 340, die echter geen van beide meer bestaan.

Tot de weinige Raadhuizen in de XVIIIde eeuw gebouwd [1]) behooren dat te Deventer en te Dokkum, zie afb. Nos. 341 en 342, welk laatste

Afb. N°. 339. Het vierde Raadhuis te Groningen, gebouwd 1776—1810.

in 1608 gebouwd, in 1762 werd vergroot en tot zijn tegenwoordige afmeting gebracht.

Van het nieuwe Raadhuis te Leeuwarden werd den 1sten April 1715 door Willem Carel Hendrik Friso, alstoen oud 3 jaar en 7 maanden, plechtig de eerste steen gelegd.

---

[1]) In Friesland echter zijn juist in die XVIIIde eeuw vele Raadhuizen gebouwd, verbouwd of vergroot, en wel in: Dockum (1717), Harlingen (1730—'33), Leeuwarden (1715), Sloten (1757), Sneek (1760), Stavoren (1775), en IJlst (1736).

Tot de overige Raadhuizen in die eeuw gebouwd behooren: Aalsmeer (1780), Breda (1776), Edam (1737), Etten 1776 (bij Breda), Geertruidenberg (1768), Ginneken (1792), Grave (1733), Krommenie dat in 1706 zijn houten in een steenen Raadhuis veranderde, Oosthuizen (1726), Petten (1717), Prinsenhage (1792), Purmerend (1766), Rhenen (1738), Schagen (1731), Stiphorst (1768), Veghel (1782), Vossemeer (1765), Watergraafsmeer (1777), Wormerveer (1735), enz.

Van het Raadhuis te Sneek, in 1760 in Rococo-stijl gebouwd, is de trap en vooral de Raadzaal met sierlijk snij- en beitelwerk voorzien; uit een opschrift op de marmeren schouw dier Zaal blijkt, dat Henriette Katherina, Prinses van Oranje, Gemalin van Johan Georg van Anhalt in 1696 door de Stad met het Burgerrecht begiftigd, haar uit erkentenis met twee verguld zilveren bekers vereerde, die bij feestelijke gelegenheden en op Nieuwjaarsavonden werden gebruikt.

Het aanbieden van het Burgerrecht aan Vorstelijke of personen van beteekenis, had oudtijds meermalen plaats, zoo werd Willem II, de Roomsch Koning, ten jare 1251 burger van Utrecht, en H. Goltzius, onze bekende schilder en graveur, bij Senatus Consulte van VII mai 1567, burger van Rome; een gebruik, in Engeland nog steeds in eere; Londen en Edinburg tellen misschien hare eereburgers nog bij tientallen.

Het laatste belangrijke Raadhuis in die eeuw gebouwd, doch wegens de staatkundige beroeringen aan haar einde, eerst in de volgende voltooid,

Afb. N°. 340. Het Raadhuis met Waag te Rotterdam in 1694, naar eene gravure van R. de Hooghe.

was dat te Groningen, zie afb. N°. 339, tevens ons laatste Raadhuis van eenig karakter, ontworpen door O. Husly van Amsterdam, onder invloed blijkbaar van het monumentale Raadhuis zijner Stad.

Afb. N^0. 341. Het Raadhuis te Deventer met het aangrenzend Huis der HH. Staaten, door C. Pronk ± 1730.

Uit het meegedeelde blijkt, dat reeds vroegtijdig de Rechtszittingen en Raadsvergaderingen, aanvankelijk onder de schaduw eener oude linde gehouden, in de markthalle plaats hadden, of waar deze ontbrak in eene der Stadspoorten of muurtorens, of in eene kapel of in een daartoe gehuurd of tijdelijk afgestaan verblijf.

In de Steden op kasteelgrond ontstaan en gegroeid, alwaar de kasteelheer aanvankelijk zelf recht sprak, hadden de rechtzittingen plaats vóór of in het kasteel en vergaderde daartoe uitgenoodigd ook dikwijls de Raad, niet zelden onder vóórzitting van den Kasteelheer, welk kasteel een enkele maal zooals in Haarlem en Elburg, in een Raadhuis veranderde.

Eerst langzamerhand, eerst vrij laat soms, zijn Steden tot den bouw van een Raadhuis overgegaan.

Onze vroegste Raadhuizen, waarvan echter geen spoor is overgebleven, waren van hout gebouwd en met stroo gedekt, zooals dat van Dordrecht, Leiden en Krommenie, tot men, bevreesd voor brand en ondervindende hoe daarbij maar al te dikwerf de privilegie-brieven,

keuren, Stadsboeken en rekeningrollen te loor gingen, zich een steenen Stedehuus, in tevens verdedigbaren vorm ging bouwen.

Afb. N°. 342. Het Raadhuis te Dokkum in de XVIIIde eeuw, naar eene teekening van J. Verstege.

Het „Domus Consulibus" werd nu voorzien met een gekanteelden weergang en ronddeelen langs zijn dakvoet en met een zwaar bemuurden hoogen toren, ten einde van daar uit als wacht- en waaktoren, den omtrek te kunnen verkennen, met de Stedeclocke de poorters bijeen of te wapen te kunnen roepen, en tevens tot veilige bewaarplaats te dienen voor de privilegiën, secreete brieven en het zegel, en, in uitersten nood tot een laatste wijk- en verdedigingsplaats tevens.

Hierdoor werd nu het Stedehuus met zijn belfroot, zijn toren, als het ware de burcht, althans het symbool der Stedevrijheid.

* *
*

En toen later die Stedevrijheid, bijna nimmer meer aangevochten, een vanzelf sprekend iets was geworden, bleef men uit gewoonte toch nog hechten aan die gekanteelde weergangen met hun rondeelen, tot ze eindelijk speel- of siervormen geworden, veranderden in open gewerkte goot-balustrades.

Afb. N⁰. 343. Het Raadhuis te Goes in 1699.

De vensters werden grooter en bleven nu ongetralied, de ingangen werden ruimer en namen toe in aantal, en de eerst massieve toren neemt nu een steeds luchter en eleganter vorm aan, ten behoeve van het klokkenspel soms overgaande in eene sierlijke lantaarn of in eene bekoepeling.

Als wachttoren eindelijk onnoodig geworden, veranderde hij allengs in een traptoren, tot er ten laatste ter herinnering aan den vroegeren torenbouw nog slechts overblijft een uit den topgevel opgaand of op het dak staand koepeltje of dakruiter, en ten slotte verdwijnt met der Stedeclocke ook die koepel of dakruiter en mede het ooievaarsnest.

Bij de oude Raadhuizen verdwenen nu ook allengs de kanteelingen

langs den dakvoet, alleen aan die te Elburg, Sluis en Bergen-op-Zoom, zijn zij nog overgebleven; het opschrift in den topgevel van dit laatste: „Mille Periculis Supersum", past werkelijk in den gevel van bijna elk Raadhuis.

De eerste Raadhuizen waren klein van afmeting, veelal slechts bestaande uit ééne beneden- en eene zolderzaal, met aansluitend torenvertrek.

Die ééne Zaal diende dan vrijwel tot alles, tot Hal, tot Recht-[1]) en Vergaderzaal en tot Scrijffcamer, had vaste zitbanken langs de zijwanden en de Vierschaar aan den eindwand, terwijl een getralied deurraam in den vóórgevel tot puie diende, vanwaar, onder het luiden der klok, de wetten, keuren en vonnissen werden afgekondigd.

Eerst later kwam, met de dubbele trap vóór den hoofdingang, aldaar de overdekte puie of werd daartoe boven dien hoofdingang een balkon aangebracht, zooals in Deventer, Enkhuizen, Utrecht, voorheen Weesp, enz.

Hoogst eenvoudig behandeld, had de Zaal gekalkte muren, een steenen vloer, eene zoldering van zware moerbalken door karbeels gesteund, en een groote schouw, waarboven eerst het „Laatste Oordeel", later echter bij voorkeur „Salomo's eerste Recht", geschilderd stond. In vaste muurkastjes, spinden en in kistbanken werden de stukken en boeken ten deele bewaard en boven de zitplaats van den Schout hing vaak beteekenisvol een groot tweesnijdend beulszwaard, terwijl de roede der Justitie, een geschilde doornentak, er naast stond.

In de dichtbijzijnde kerk diende een eigen kapel, de Raadskapel, tot bijwoning der mis „De Sanctu Spiriti", welke aan de zittingen vóórafging, doch in de meeste Raadhuizen was òf eene kleine ruimte tot kapel ingericht, òf de outaersteen met zijn utensiliën in de Zaal zelve geplaatst.

Met de Steden werden echter ook de Raadhuizen grooter en nu kwam er allengs eene afzonderlijke Scryffcamer of Secretary, eene Verhoor-, beraadslagings- of Schepenenkamer, eene Thesaurierskamer, nu kwamen er kamers voor Klerken, voor de Stadsboden, de Wacht, eene Wees- en Wapenkamer en niet zelden een vertrek ook voor Archiefberging, alsmede eene woning voor den Bewaarder met groote keukens, ter bereiding der vele maaltijden die destijds onmisbaar waren, bij feestelijke ontvangsten, bij de overdracht van het Bestuur en bij het doen van rekening.

[1]) In enkele Steden had, na opheffing der Rechtspraak in de open lucht, deze plaats in een afzonderlijk Recht- of Ding- of Scepenenhues, aldus in: (Arnhem?), Groningen, 's Hertogenbosch, Kampen, Utrecht en misschien in meerdere.

Rechts- en Raadzaal, eerst broederlijk de eenige ruimte deelend, splitsen zich nu, de Hal wordt nu Rechtszaal en eene monumentale trap geeft nu dikwijls toegang tot eene afzonderlijke Raadzaal op de verdieping.

Met de toename in afmeting verminderde echter allengs ook de vroegere eenvoud, het naïve, het typische.

De voorheen in baksteen opgetrokken gevels veranderen nu in gevels geheel van zand- of bergsteen of van bak- met bergsteen, rijk geprofileerd en met blad- en beeldwerk voorzien.

Terwijl onze oudste Raadhuizen alle uitwendige versiering misten, zelfs geen Roland hadden, de bij onze oostelijke buren zóó gewilde, naïve vertegenwoordiger der Stedevrijheid, zien wij van af de XV^de^ eeuw een streven naar het bezit van het schoonste, sierlijkste of rijkst ingerichte Raadhuis, getuige dat te Middelburg, getuige vooral dat van Amsterdam, dat blijkbaar niet te groot, niet te kostbaar, niet te prachtvol, niet te monumentaal kon zijn, en dat, gelukkig als men daarbij was in de keuze der vakmannen, een gebouw is geworden van blijvende kunstwaarde, hoezeer meer een Paleis dan een Raadhuis.

Vanaf de XV^de^ eeuw was men niet meer tevreden met een eenvoudig, stemmig, karaktervol Raadhuis, men verlangde nu een smaakvol uitgevoerd, sierlijk gebouw, een kunstwerk tevens, zoodat, waar men in welvarende Steden, als Bolsward, Gouda, 's Gravenhage, Maastricht, Middelburg, enz. bij den bouw van een nieuw Stedehuis over bekwame bouwmeesters kon beschikken, trots alle verscheidenheid van stijl en opvatting, ook werkelijk kunstwerken zijn tot stand gekomen.

Inwendig werd mede alles gaandeweg sierlijker en rijker opgevat. De stugge karbeels van de moerbalken der zolderingen, worden nu vervangen door rijk gebeitelde kraagstukken en die zolderingen zelve soms beschilderd of met rijk bewerkte plafonds gedekt. De gekalkte wanden worden nu bekleed met kostbare tapijtbehangsels of met geschilderde doeken, tafreelen uit de geschiedenis der Stad, van het Gewest of uit de Romeinsche historie voorstellende, een enkele maal ook met goudleer bekleed.

De schouw, eerst weinig anders dan een uitgekraagde rookvang, dan eene overmanteling van het groote vuur, wordt nu door cariatyden of kolommen gedragen, op het prachtigst soms met basreliefs en beelden of met een tafereel uit de geschiedenis der Rechtspleging beschilderd.

De in-eenvoudige oude Vierschaar met haar vaste muurbanken wordt vervangen door eene rijk besneden overhemeld gestoelte, vol inleg-, ornament- of beeldwerk en met toepasselijke opschriften en schilderstukken.

De deuren der vertrekken worden nu soms op het rijkst omtimmerd, en versierd met binnen de omlijstingen aangebrachte schilderstukken of basreliefs.

Eiken tochtportalen, rijk bewerkt niet zelden, worden nu geplaatst vóór de deur der Zaal, waarin fijn gesmede ijzeren of koperen lichtkronen aan de zoldering hangen, en zwaar gebouwde, vaak goed besneden eiken tafels, banken, stoelen, kasten en de aan de wanden hangende tafreelen, pourtretten, caerten en aspecten der Stad, nu aan het geheel iets vriendelijks, iets gezelligs geven dat er heel veel vroeger ontbrak.

Geen Raadhuis van eenige beteekenis of het bezat een „Laatste Oordeel" of „Salomo's eerste Recht" en één of meer schilderstukken, belangrijke momenten uit het Stedeleven voorstellende, of het had geschilderde vensters, een kostbaar orloge, een eiken casse met het Stadszilver en zijn groote tinnen sierkannen, bij feestelijke gelegenheden gebruikt en aan hooge bezoekers, gevuld met wijn, „ter willecomme" door den Stadsbode in hun herberghe aangeboden.

Het Stadt- of Raedthuys, in zekeren zin oorspronkelijk der Stedeburcht, verloor met zijn kanteelingen en zijn verdedigings- en waaktoren, zijn streng karakter en veranderde met de tijdsomstandigheden in een vriendelijk, sierlijk en kunstvol behandeld gebouw, in menige Stad, na het Kasteel en de Kerk, het rijkst behandelde, het sierlijkst gestoffeerde.

Doch ook die tijdsomstandigheden veranderden op het laatst der XVIII^de^ eeuw, en meer dan ooit ondervond het Raad- of Stedehuis daarvan den terugslag.

Onze Steden, vóórdien bijna oppermachtig in eigen kring, in heur vrije, op heur eigen gebied, door een niet knellenden band met het Gewestelijk en Landsbestuur verbonden, verloren in het begin der XIX^de^ eeuw, tijdens het Fransche bestuur en nádien voor goed die groote mate van zelfstandigheid, om te eindigen als Gemeenten, verplicht de algemeene besluiten en wetten van 's Lands bestuur getrouwelijk na te leven, ook waar deze soms in lijnrechten strijd mochten zijn met hare levensbelangen, haar welvaart en toekomst.

De beteekenis onzer Steden veranderde geheel en al.

Vóórheen eigenmachtig verdragen of verbonden sluitend met naburige Steden of vreemde Vorsten, zoo noodig met dezen oorlog voerend of vrede sluitend, werd haar, met de zorg voor eigen veiligheid, die macht voor goed ontnomen.

Ontnomen werden haar mede de rechtspraak, hare vrijheid van

burgerrecht-, accijns- en belastingheffing, hare keuze van Burgemeesteren; bijna de geheele wetgeving trok de Staat aan zich, evenals de regeling van en de zorg voor de Munt, den IJk, de Post, enz., tevens bij algemeene wetten het Onderwijs, de Armenzorg en wat niet al regelend, regelingen voor menige Stad van blijvend drukkenden invloed.

Zelfs haar burgers, in den vroegeren zóó beteekenisvollen zin, werden haar ontnomen, deze veranderden nu in Staatsburgers.

En het Raadhuis?

Uit het Raadhuis verdween nu de Vierschaar en daarmede de roede der Justitie en de strekking van „Salomo's eerste Recht", van het „Laatste Oordeel", en van het „Alteram Partem Audite" en mede verdwenen vóór het Raadhuis de Kaak en het Schavot, of, waar deze niet verdwenen, bleven zij slechts behouden bijwijze van herinnering aan het verleden.

Uit het Raadhuis verdween de Pijnkamer, de Gevangenis en de Gijzelkamer, verdwenen de vertrekken van Schout en Schepenen, en mede die van de Burgerwacht, den Krijgsraad en den Wapenzolder.

De Stadskyste met hare privilegiën veranderde nu in eene antiquiteit, in een curiosum, en het aloude Stadtsboeck, de geldende keuren bevattende, werd nu vervangen door kasten gevuld met de achtereenvolgende wetten, voorschriften en besluiten, welke men had op te volgen en met de steeds toenemende reeks van registers en staten, welke men had in te vullen, bij te houden en op te zenden.

De Stedeklock zweeg van nu af, verdween zelfs en ter puie, van waar elk vonnis, elk besluit, elke keur, elke nieuwe regeling, vóórheen na vóórafgaand klokkegelui door den Stadsbode plechtig was afgelezen, werd het nu stiller dan ooit.

Ook het gehalte van het Stedelijk bestuur veranderde en verandert nog steeds.

Was het wonder, dat het Raadhuis, vóórheen de zetel van het zelfbestuur, dat het Stedehuis omstraald en belicht als het werd door het aureool der Stedevrijheid, voorheen aller trots, nu in aller oog zijn beteekenis verloor?

Toen het middelpunt van het volle zich zelf bewuste Stedeleven, alwaar dikwijls niet zonder strijd besluiten werden genomen van groot en blijvend belang, voor de verdere ontwikkeling van dat Stedeleven, veranderde het nu voor meer dan drievierde in een ondergeschikt administratiekantoor, waarin alléén de vestibule, de Raadzaal en soms nog een paar vertrekken aan het verleden herinneren.

Doch ook deze zijn niet meer wat zij waren.

Zij missen het typische, het eigenaardige, het cachet, dat zij vroeger hadden; toen was die Raadzaal, ontvang-, feest- en eetzaal tevens, de Zaal waarin aan hooge bezoekers de eerewijn werd geschonken, waarin de schutters na hun jaarlijkschen wedstrijd werden ontvangen, waarin aan de kamer van Rhetorica, die den kampprijs had weggedragen een festijn werd aangeboden, terwijl de Stadspipers van af de puie of van af den torentrans hun spel deden hooren. Beschilderde doeken en geweven schilderstukken, tafereelen uit het verleden der Stad voorstellende of Schout en Magistraat hun plichten herinnerende, sierden de wanden, op de zitkussens was het Stadswapen geborduurd, en de Stedebanier, waaronder men uittrok ten strijde als men de belangen der Stad benadeeld achtte, prijkte ter weerszijden van de groote schouw, bij of rond welks knetterend houtvuur men 's winters was gezeten.

Een Stadhuis als dat te Amsterdam, Bolsward, Enkhuizen, Franeker, 'sGravenhage, Groningen, Kampen, Middelburg, Veere, Weesp, enz. elk in zijn soort, een karakteristiek en waardevol gebouw, het getuigt van den tijd, waarin de burgers dier Steden gaarne offerden, zooveel zij konden, om het Stedehues hunner waardig, het sierlijkste gebouw hunner Stad te doen zijn.

Doch die tijd is nù voorbij, getuige de gebouwen, die thans in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Zwolle, enz. tot Raadhuis dienen.

Het Stadswijnhuis.

Behalve haar Raadhuis, bezat elke Stad, hoe klein ook, nog verschillende andere gebouwen bestemd en benut voor openbare doeleinden; daartoe behoort in onze oostelijke Steden een Stadswijnhuis, misschien aldaar in navolging van het Wijnhuis of den Raadskelder der Duitsche Steden.

Reeds in de eerste helft der XIV^{de} eeuw, reeds vóór 1337, bezat Deventer haar Wijnhuis en diende in Zutphen het aan de markt gelegen huis, „Vreden" tot Wijnhuis.

Zwolle haar Raadhuis vernieuwend, bouwde er terzelfder tijd, in 1448, een Wijnhuis naast, de Zaal versierend met uitgehouwen bassen, met een St. Christoffel en een groote lichtkroon en er een boey of hangkamer voor de vedelers en pipers in aanbrengend. Ook hadden daarin de verkoopingen plaats, werd de bank van het Schoutegericht gespannen, en, ná 1559, de crimineele Jurisdictie uitgeoefend.

Groningen bouwde in 1469 beoosten tegen haar Raadhuis een Wijnhuis, dat verpacht, soms per jaar een 7000—12000 Emd. gl. opbracht. Aan die pacht toch was verbonden het monopolie van den wijnverkoop, ook kwamen hier de Raadslieden hun Rades-lotghens of Rades-tekenen

verdrinken [1]), en hadden bij „utgaender keerse" de verhuringen en verkopingen plaats, voorts werden hier maaltijden en drinkgelagen gegeven, alsook het jaarlijksch bierfeest der kooplieden, en werd, na het planten van den Meyboom, er het Meyfeest gevierd.

De schutters, die aan den jaarlijkschen Ommegang hadden deelgenomen, werden er onthaald, kortom het was, evenals het huis Vreden in Zutphen, de Stadsherberg.

Gelijkstraats was een Vóórhuis, ter volle verdiepingshoogte, waarnaast rechts en links een vertrek van een „Boen" of tusschenverdieping voorzien; boven was de Zaal, alwaar de festijnen plaats hadden, terwijl de tusschenvertrekken beneden voor kleine gezelschappen en in het Vóórhuis, aan de tafels, op de eiken muurbanken de even inloopende bezoekers plaats namen. In den overwelfden kelder lagen de verschillende wijnsoorten, en onder toezicht der Wijnheeren, werden op Paschen en Kerstmis en ter gelegenheid der Vrijmarkt, aan de Pastoors der drie Parochiekerken, aan de Kloosters en de Magistraatsleden, de elk dezer volgens zijn rang toekomende hoeveelheid wijns door de Stadsboden thuisgebracht.

In Deventer, waar het huis „De Steerne" (ster) tot Wijnhuis diende, gingen op 16 December 1556, na afloop van de huldiging van Koning Philips als Erfheer van Overijsel in den persoon van den Graaf van Aremberg, alle daarbij betrokkenen „naer de steerne, waer sy vrouwvolk en een hoffelijke maeltijd vaerdigh vonden, ende dien dagh voort met slempen, roemers uut te veeghen, verheughelijke snaerspeelen, dansen en springhen ten eynde brachten."

In de XVII^de eeuw gingen, „brave burgers" na den eten er 's avonds met hunne vrouwen dikwijls een glas wijn drinken om naar het lieflijk gespeel der klokken van de Groote Kerk te luisteren. „Hier toch recoliert die Burgerie haer vrientschap en liefde, ende spoelt alle ranceur ende onlusten uyten herte. In somma, het is den Grafhorst van twisten ende van sorgen."

[1]) In plaats van presentiegeld kreeg men dáár als Raadslid looden penningen, recht gevende op één of meer kannen wijn in het Wijnhuis.

Anno 1544—'45 hebben te 's Hertogenbosch, „die geswoeren ende heeren van den raide overdraigen, dat men, omme dat den Raet te beter vergaderen soude, telcker reyse als die stat bijeen geboeden soude worden op ten raethuys, te raide te comen, elck van der stat soude hebben ende ontfangen 1 stuyver, dies souden sy verbonden syn te raide te comen ende te wesen precise in de raetscammer over den lesten slach van des clocken ter uren als zij geboeden zullen zijn te comen. — Ende die ter selver uren ende voer den lesten clocken slach aldair niet en waere, sal verboeren 2 stuyvers vuyt hoeren eygen boedel te geven."

In Kampen werd het Wijnhuis, de Stadswijnkelder geheeten, op het einde der XVI[de] eeuw bij het Raadhuis aangetrokken, en schijnt toen voor goed te zijn verdwenen.

In 's Hertogenbosch werd in 1517—'18 het naast het Raadhuis staande huis „de Gaffel" tot een Wijnhuis voor de Heeren ingericht en aldaar bij gelegenheid gelagen gehouden.

Arnhem kocht in 1447 twee huizen en verbouwde deze tot Wijnhuis, Harderwijk hief echter in 1726 zijn Wijnhuis op, dit tot een Raadhuis verbouwend, terwijl Steenwijk het zijne veranderde in eene woning voor den Stadsbode.

Meerdere Stadswijnhuizen heb ik niet gevonden, wel zullen er meer geweest zijn. Slechts een enkele, hoezeer sedert lang reeds van bestemming veranderd, is er nog overgebleven, dat te Zutphen, in 1615—'60 her-

Afb. N⁰. 344. Het Wijnhuis op de Groote Markt te Zutphen, naar eene teekening van C. Pronk (1729).

bouwd, met zijn groote stoep en 70 M. hoogen toren aan de Markt staande en in 1642 voorzien met een klokkenspel van F. Homeny; tot in het midden der XIX[de] eeuw Stadswijnhuis, dient het nu beneden voor de Politie en boven tot Stedelijk Museum.

De Waag.

Van meer zakelijk nut, doch eene kleinere bate afwerpend was het Waghe- of Weeghuis, de Waag.

Bijna gelijktijdig met de ontwikkeling eener markt- of handelsplaats ontstond de behoefte aan gewichtszekerheid, en vandaar dat wij reeds spoedig midden op of bij de markt of haven een eenvoudig Weeghuisje vinden, waarin de balansen hingen en de gewichten geborgen werden.

Behoorde die marktplaats aan een Heer, dan voorzag deze in die behoefte, tot het wegen der goederen, dat oorspronkelijk slechts bij verschil plaats had, verplichtend werd gesteld, „geen weegbaere goederen op te doen sonder de Waeg te betaelen," zegt de Haarlemmer Keur van 11 Oct. 1531, de Waag werd nu eene bron van inkomsten.

Of in onze oudste marktsteden „het recht van Wage" beschouwd is als te behooren tot de Regaliën, een den Vorst toekomend recht, betwijfel ik, de handel eischte eene Waag, en daarom is deze er gekomen en bij de verkrijging van het Stadsrecht stilzwijgend gesanctionneerd, bij latere privilegiebrieven echter bepaaldelijk genoemd en bedongen.

Steden van eenige handelsbeteekenis toch, stelden er spoedig prijs op, vrijelijk over de Waag te kunnen beschikken, het weegtarief zelve te kunnen vaststellen, of, waar het belang van den handel zulks meebracht, enkele goederen daarvan te kunnen ontheffen, vandaar dat vele harer de Waag van den Heer pachtten of dezen het Waagrecht afkochten.

Zoo wist Breda in het jaar 1355 van haar heer Jan van Polanen, met meerdere andere rechten te verkrijgen „oec het recht die Wage te verwaren bij haren Eede ter Poorten behoef, ende tot Comans behoef beide te hoegen ende te leegen tonser Poertc orbaers."

Wel verkreeg Hoorn, om menigen trouwen dienste Hartog Willem van Beyeren, Grave van Holland en Zeeland gedaen, in 1356 op Sondag na Onser Liever Bootscap, schoone privilegiën, doch de Graaf behield in den privilegiebrief uitdrukkelijk aan zich de Tol, Chyns, Wissel, Wage en Mate.

Enkhuizen in neering en handel toenemende, bouwde zich, zoo het schijnt ongevraagd, in 1364 eene Waege, „opdat men alle suivel en waeren, in gerechten gewichte mocht afleveren en ontfangen, en sette deze aen den dijk, op de hoek van de Cooman-straat, soo genaemt, wegens de neering, die daer te dier tijde was".

De Waag in Alkmaar komt het eerst voor in eene oorkonde van 1408, waarbij de Graaf hare inkomsten afstond aan de 60 man sterke schutterij dier Stad, onder bepaling dat ieder hunner jaarlijks 1 gl. zou genieten en het overige ten voordeele van hun gilde zou komen. Uit straf werd haar, na het Kaas- en Broodoproer in 1492, dit voorrecht ontnomen

en de Waag door de Grafelijkheid sedert ten eigen bate verpacht; het was de Stad die ze toen pachtte, ten einde er de vrije beschikking over te behouden.

'sHertogenbosch was ten jare 1562 nog in onderhandelingen om die Waag van het Domein des Hertogs los te krijgen en aan de Stad te doen overgaan [1]).

De oudste Weeghuizen waren hoogst eenvoudig, weinig meer dan een met een paar groote deuren voorzien planken huisje met een of twee evenaars en een omgaand luifeldak, waaronder de goederen werden neergelegd.

De Waag, daarmede nog het meest overeenkomend, is die te Schoonhoven, in 1617 op den Dam of steenen boogbrug, over de Haven gebouwd. Het is een karakteristiek houten gebouwtje, langs drie zijden voorzien met een 3.50 M. vóórspringend afdak, gesteund door getoogde karbeels; zooals het daar staat, drukt het op 't eigenaardigst zijn bestemming uit, hetgeen niet gezegd kan worden van de monumentale Waag welke Deventer in 1528 op haren Brink liet bouwen.

Haar oude Weghehues, dat reeds in de XIV^{de} eeuw bestond en „ghewichte" had opzettelijk in Keulen vervaardigd, terwijl op de Waghe in der Noerdenberghe poerten het graan werd gewogen, door die poort aangevoerd, dat oude Waghehues werd toen door een nieuw gebouw vervangen, hoog drie verdiepingen, met hoekrondielen en eene sierlijk opengewerkte borstwering langs den dakvoet.

---

[1]) Nadat de Waag in het bezit dezer Stad was overgegaan of voor vele jaren was gepacht, werd zij aan den meest biedende verhuurd.

Zoo verhuurde Haarlem ook op 1 Febr. 1500 de Stadswaag en den boteraccijns en op 4 Maart d. a. v. den vleesch- en kalkaccijns. Op 22 Juni 1517 werd aldaar bij Waegorde verboden om boven de 10 pont in eigen huis te mogen wegen en op 7 Oct. 1525 gelast, alle weegbare goederen in de Waag te doen wegen.

Het keurboek van Gouda verbiedt ten jare 1488 het ontduiken der Waag, zeggend:

„Alsoe die coemens, smeden, tynnegieters, coperslagers ende .... desen tot horen huyse een waghe gemaict hebben ende hebben aldair gewoegen van al dat hem belieft heeft boven den tien ponden, 't welc men niet en behoort te doen, want sij mijns genadichs heren Wage dairmede te niet maken, 't welc is in groten prejudice van mijns genadichs heren, soe verbied men ijgelic, wie 't sij of angaet, dat nyement up di verbuernisse van X ℔ van XL gr. vlaems 't pont en wege enich dinc dat ter waghe behoort up die verbuernisse voirsz. ende der heren correxie.

Ende die 't anbrenget, sal hebben een derdendeel. Ende wair dair yemant, dair men an twifelt, die sal men ten eede mogen setten, also dicke ende menich warven, als 't die Waichmeesters belieft of die de wage bewairt.

Ende so wie dan broeckig gevonden wordt, sal verbueren de voirsz. boeten, half den heer ende half de Waichmeesters of dengenen, die de Waich bewairt".

Uit de hoogte der onderverdieping en haar groote deuren blijkt, dat zij oudtijds tot weegruimte diende; de monumentale dubbele trap met bordes in 1643 tegen den voorgevel aangebracht, toont met den daarnevenstaanden hoektoren, zie afb. N°. 345, dat de Waag zelve hier

Afb. N°. 345. De Waag te Deventer, naar eene teekening uit de XVII^de eeuw.

eigenlijk bij- en de bovenverdiepingen hoofdzaak waren. Doch al moge zij uiterlijk ook het karakter van een Waaggebouw missen, het is en blijft toch, zooals het daar door kastanjeboomen ter weerszijden omsloten staat, een merkwaardig gebouw, een sieraad dezer Stad.

Sprekender is het gebouw, dat Amsterdam in 1565 op den Dam tegenover haar olde Stedehues in gehouwen steen deed bouwen, zie afb. N°. 346.

M. Fokkens zegt in zijne beschrijving dier Stad van 1663: „dit is eene van de beste gestichten dier Stadt, in zijn omganck vrij, zo dat men daer met Sleden en alle koopmanschap rontom kan komen. Aan de eene zijde gaat men naar boven, aan weder-zij met veel trappen op, daar is een Soldaten Wachthuys, ook een kamer daer de Krijghs-raedt vergaart, dit is een Slot met Soldaten bewaart; beneden zijn zeven deuren en dertien schalen, behalve de kleinder schalen die binnen inhangen; hier

is 't dagelijks vol van allerlei koopmanschappen die steeds hier met groote menigte bij dese Waagh leggen en moeten hier gewogen worden."

Dit sierlijk gebouw aan drie zijden omluifeld werd echter in 1810 ter wille van het uitzicht van het paleis gesloopt.

In 1616 richtte Amsterdam hare Sint-Anthoniepoort op de Nieuwe Markt, na den grooten uitleg dier Stad eene binnenpoort geworden, mede tot Waag in, alwaer nu sware ijseren coopmanscappen, als geschut,

Afb. N⁰. 346. De Waag staande op den Dam te Amsterdam.

scheepsankers en sulcke sware dingen gewogen werden. „Deze waagh (zegt Fokkens) lijkt wel een oudt kasteel, heeft zeven spitse Toorens, en verscheyden Camers voor de Gilden; beide Wagen samen brengen omtrent 200.000 guldens 's jaers op."

Bij die op den Dam was achter het Stadthuis in 1660 „een kostelycke Paardestal gemaeckt, tot gerief der Cooplieden, niet ver van de Waagh, om Sleeden en Paarden by de hand te hebben."

Toen in Alkmaar de Grafelijkheids Waag, die zij uit straf ná 1492 moest pachten, te klein werd en wel drie of vier schalen meer eischte, zond de Vroedschap op 5 Juni 1557 twee harer leden, ter bevordering der zaak met schenkingen bij zich, naar de Koninklijke Regeering te Brussel, ten einde octrooi te vragen om tegen het Heilige Geesthuis eene nieuwe Waag met 3 of 4 schalen te mogen bouwen, onder verplichting der pachters om alléén daar te mogen wegen, tevens eene bijdrage van $^1/_3$ in de bouwkosten verzoekend.

De Heeren hadden volop succes. — Reeds in November werd het gevraagd octrooi verleend voor een gebouw met vier of vijf schalen, tevens eene bijdrage van $^1/_6$ in de kosten toegezegd en de Stad het recht gegeven de noodige perceelen aan te tasten na schatting door drie deskundigen, welke tevens moesten schatten in hoeverre de geburen, door een en ander gebaat, mede in de kosten van den bouw hadden te contribueeren. Er werden 7 huizen aangetast en geschat op *f* 2065, en over 109 geburen, alle daarbij gebaat, nu eene contributie gelegd van *f* 2426, in vijf gelijke jaartermijnen te voldoen.

De Waage toen gebouwd, werd door de Stad voor 20 jaar gepacht, daarbij in 1582 het H. Geesthuis aangetrokken en in 1596—'99 de 54 M. hooge toren gebouwd, voorzien van klokkenspel en een uurwerk met balkonnetje, waarop, als de klok het volle uur slaat, een Romeinsch krijgsman begeleid door eenige ruiters de bazuin komt blazen.

Met haar rijzigen toren en omluifelden eindgevel, zie afb. N°. 108, is zij van over de gracht gezien, een schilderstuk, ons mooiste Waaggebouw, vooral op drukke marktdagen, als met hare vier groote balansen in 1693 gemaakt en nog steeds in dienst, doch in 1887 ingericht ter gelijktijdige plaatsing van vier berriën, soms op één dag een 180.000 Kg. Edammerkaasjes worden gewogen en verwerkt.

Rustig behandeld, doch minder karakteristiek, is de nieuwe Waag uit blauwen arduinsteen, duurzamer dan ijzer of staal, welke Haarlem in 1598 aan het Spaarne bouwde. Het is een slechts aan twee zijden vrijstaand gebouw van drie verdiepingen, waarvan de onderverdieping tot

Waag dient; twee groote halfrond gesloten poorten, met dubbele deuren, geven door het zware muurwerk toegang tot de niet overgroote ruimte waarin de schalen hangen.

Datzelfde jaar 1598 voltooide ook Leeuwarden haar nieuwe Waag, in baksteen opgetrokken, met lijsten en hoeksteenen in bergsteen. Reeds in 1595 was tot den bouw besloten en tevens dat deze „twee woeningen (verdiepingen) hoech sal worden, met leyen decken ende dat opte wise van een huyff".

Rondom vrijstaande en omluifeld, geven zes groote deuropeningen toegang naar binnen, alwaar aan vier groote ijzeren evenaars, elk lang 9 à 10 voet en zwaar 325 tot 400 pond, de schalen hangen, en in 1695 ten dienste der kooplieden een kraekje of kleine tusschenverdieping werd gemaakt, nadat reeds in 1643 het gebouw voor hen tevens tot Beurs was beschikbaar gesteld.

Afb. N°. 347. De Waag te Leiden.

Op de bovenverdieping werden oudtijds verkoopingen gehouden, later diende zij voor de Burgerwacht en van af 1643 bij slecht weer tot Beurslokaal.

Typischer dan die te Haarlem is de nieuwe Wage welke de Stad Hoorn in het jaar 1609 zich in arduinsteen, „seer heerlijk", liet bouwen, met de Eenhoorn, het Wapen dier Stad, in den voorgevel.

Tot onze waardevolle Waaggebouwen behooren, behalve dat te Groningen in 1661 gebouwd, doch in 1875 gesloopt, die te Gouda, en te Leiden, zie afb. N°. 347, beide laatsten door Pieter Post in het begin van de tweede helft der XVII^{de} eeuw ontworpen en uitgevoerd en, hoezeer in detailbehandeling verschillend, van gelijken hoofdvorm,

beide vrijstaande en met eene bovenverdieping met ornament en beeldhouwwerk versierd, en met groote luifels omsloten.

Op de vroegere Waag te Gouda stond het opschrift:

> „Gewigt, te ligt, te swaar,
> Is gruwel voor den Heer;
> En valsheid in de waar
> Quetst 's Menschen siel en eer."

Hoezeer enkele Steden, Amsterdam, Groningen, Harderwijk, Tholen, Zwolle, enz. haar karaktervolle Waaggebouwen hebben gesloopt en door karakterlooze vervangen, bezit en gebruikt het meerendeel harer nog haar oude gebouwen, o. m.: Alkmaar, Deventer, Dockum, Gouda, Leeuwarden, Leiden, Nijmegen, Schoonhoven, Sneek en het vlek Ylst.

In de kleinere Steden dient veelal de onderverdieping van het Raadhuis geheel of ten deele tot Waag, o. a. in Bolsward, Goes, Nieuwpoort, in Rotterdam tot 1662, enz., terwijl vele vlekken en dorpen, in verloop van tijd met Waagrecht begiftigd, zooals Oirschot, enz., de verdieping onder hun Rechthuis tot Waag inrichtten, als Appingedam, Jisp, de Rijp, enz. of tegen hun Raadhuise ene kleine Waag aanbouwden, zooals Nieuwpoort, Oudetonge, enz.

De Waag te Oudewater genoot echter nog een bijzonder voorrecht oudtijds, vanwege hare uiterst nauwkeurige gewichtsaanwijzing toch werd zij met goedkeuring van Karel V mede ter heksenweging benut.

Degeen die in of ná de XVI^de eeuw van tooverij werd verdacht of beschuldigd, hetgeen vrij dikwijls voorkwam, vroeg aan de plaatselijke regeering een certificaat voor die van Oudewater, om dáár gewogen te mogen worden. Met dat certificaat, kwam de beschuldigde dan onder geleide van twee schepenen en een gerechtsbode (van uit Keulen, Munster of Paderborn zelfs) te Oudewater, om dáár, tot op het hemd ontkleed, na voorafgaand onderzoek of men ook eenig bijzonder gewicht bij of aan zich had, door den Waagmeester met Trois gewicht gewogen te worden. Beantwoordde het gewicht aan de lichaamsgrootte van den of de beschuldigde, dan werd deze door het gerecht te Oudewater onschuldig en vrij verklaard. De Schepenen ontvingen voor hunne tegenwoordigheid *f* 1.16, de Stadssecretaris *f* 2.08, de Gerechtsbode, de Waagmeester en was de beschuldigde eene vrouw, alsdan ook de Stads Vroedvrouw, welke deze moest ontkleeden en onderzoeken, elk 12 stuivers. Nog in 1729 zijn [1]) twee van tooverij verdachten, een man en vrouw, aldaar gewogen en onschuldig bevonden.

---

[1]) Aldus de Navorscher, jaargang 1851.

De Hal.

Bij de toename van den handel vroeg deze bij voortduring nieuwe voorzieningen, behalve eene Waag, reeds spoedig ook plaatsen tot opslag van goederen en toezicht op dezer hoedanigheid, een keur, van daar dat wij eerst in de marktsteden en later ook in andere, daarvoor bepaalde hallen zien komen.

In de oudste Steden ongevraagd, uit behoefte, geboren en nádien, 't zij al dan niet, onder afstand van een deel der inkomsten, als een speciaal recht erkend, zijn zij in de jongere Steden slechts met toestemming van den Heer of Vorst welke het recht van Halle tot zijn domein rekende, tot stand gekomen.

Zoo verkocht Graaf Willem II in Juni 1248 het Vleeschhuis te Zierikzee aan particulieren, en gaf Aelbrecht van Beyeren, „ten Jairsavent anno 1397 aan sijnen Goudsmit Jan die Leeuwe, om menichs dienstswille, die hi ons gedaen heeft en noch doen sal, 't Vleysch-ambocht van der Hage, dats te verstaen, dat nyemant gheenrehande Vleesch bij penninc woerde vercopen sal dan toten huse dair Jan voirsz. in woent".

Onder eene Hal of Halle verstond men gewoonlijk eene overdekte, bezijden geheel of ten deele gesloten ruimte van langwerpigen vorm, al naar de bestemming, onderscheiden in: markthallen, vleesch- en penshalle, lakenhalle, boter- en broodhalle, graan-, meel-, ooft- en vischhalle, enz.

De Markthal.

Reeds vroegtijdig diende tot stand- en uitstallingsplaats voor de kooplieden in goud- en zilverwerken, in bont en zijden en andere waardevolle stoffen, een midden op, of bezijden het marktveld [1]) staand houten gebouw met tal van pijlers en ziende kap, langs één of meer zijden van eene galerij met winkelkasten voorzien.

Geleerd door ernstige branden, welke die Halle met heur inhoud dikwijls binnen enkele minuten verteerden, werd dat houten gebouw reeds spoedig door een steenen vervangen en nu te gelijker tijd voorzien van eene bovenzaal voor het Marktgerecht, eene zaal later tevens dienend voor de Raadszittingen, en door eene open trap van buiten af toegankelijk.

---

[1]) De karakteristieke Hal te Maeseyck midden op het ruime marktveld staande, breed en diep 7 vakken, rustte op niet minder dan 64 houten pijlers.

In Frankrijk vindt men nog menig middeleeuwsche open Markthal, o. m. in Cheux, Clairmont, Cordes, Figeac, Noyers, Saint-Pierre-sur-Dives, enz., meerendeels beschreven en afgebeeld in: A. Verdier's: „Architecture Civile et Domestique".

Duidelijk blijkt zulks uit het octroi dato 21 September 1500 door Hertog Philips verleend aan Alkmaar zeggend: „om te mogen doen maken en repareren haar zeer vervallen en onbruikbaar geworden Stadhuis ende daerin te maken een Halle, en dese te voorzien met stallen, daer men alle soorten van koopmanschappen soude mogen verkoopen en daer elk Gilde in der Stede wesende, hare Feest- en Jaerlijkse Hoogtijd soude mogen houden. Ende boven die voorsz. Halle te ordonneren ende doen maken een Camer, daer de Burgemeesteren en andere van den Gerechte dagelijx vergaderen ende te regte sitten souden".

Van Leerdam is het bekend, dat zij zich in 1640 een Markthuis bouwde, van voren open en van onderscheiden pilaren voorzien, doch omstreeks 1750 afgebroken.

Asperen had tot Markthuis, een houten gebouw in 1707 gebouwd. Waarschijnlijk dienden in de kleine Steden, die Markthuizen of hallen gelijktijdig voor verschillende doeleinden, zoowel tot vleesch- als boter-, zoowel tot laken- als linnenhal, enz.

Axel bezat reeds in de XVI^de^ eeuw eene Hal, in navolging der Vlaamsche Steden van een toren voorzien; ook Dordrecht, Gouda en Hulst hadden dergelijke Markthallen, waartoe Gouda op 1 Juli 1395 van Jan van Blois, haar Heer, vergunning kreeg.

De meest karakteristieke nog bestaande naburige Markthalle is die te Nieuwpoort, in België, A°. 1480 gebouwd. Geheel van gebakken steen, is zij twee verdiepingen hoog; de benedenzaal, groot 11.5 bij 28 M. en 4.70 M. hoog onder de zoldering, dient tot algemeene Hal; de verdieping met haar ziende bekapping, tot vergader- en feestzaal, en is door eene steenen trap van buiten af toegankelijk. Een 40 M. hooge toren tegen den eindgevel staande dient tot hoofdingang; aan de marktzijde bevinden zich in den langsgevel tusschen de steenbeeren vijf overwelfde winkelkasten [1]).

De Vleeschhal.

Ten behoeve van de noodig gebleken vleeschkeur, vinden wij reeds vroeg in onze Steden een Vleyschhuus, en het gebod, alléén daar, en niet bij de slagers aan of in huis, geslacht vleesch te mogen verkoopen.

Zierikzee bezat, zooals gezegd, reeds vóór 1248 een Vleeschhuis.

In Delft vergunde Floris V „sinen lieven portren op Sinte Migchiels daghe 1295, omme meenighen ghetrouwen dienst, dat si maken moghen binnen der vrijhede van Delft een Vleeschuus ende een Broethuis,

[1]) Deze Hal is beschreven en afgebeeld in Raguenet's: „Petits Edifices Historiques", N°. 90.

daert hem alre orbaerlixt denckt te wesen, ende daer of jaerlix in te nemen alle die rente die daer of, buten onsen marckten, want die houden wi an ons selven, vallen, mach joft in comen, ende die rente te keren ende te besighen in die ghemene orbare der port van Delft" [1]).

Reeds in de oudste Cameraarsrekening Deventer, die van 1337, is sprake „van der vleyschsshuppe stede" door de Stad per jaar voor 2 pond verpacht, waarin elke slager zich een vleyschbank kon huren, terwijl twee Stadskeurmeesters waren aangesteld ende geschworen hadden, dat sij wrogen (bekeuren) solden dat ongheve vleysch."

In Gouda verbrandde in de leste weke van Meye 1361 't Wanthuse ende 't Vleyschhuse; Tiel kreeg bij brief van 25 September 1371 van Reinald van Gelre vergunning zich een Vleys- en een Broethuys te tymmeren en te maken, waarvan die Stad de rhenten zou genieten.

In Nijmegen vinden wij vóór 1382, mede eene Vleeschhalle, macellum, in 1415 het „antiquum macellum" genoemd, dus vóórdien vervangen door een nieuw, dat in 1525—'26 belangrijk verbouwd, blijkbaar ook tot Slachthuis diende, althans op 4 Juni 1600 werd besloten „den vleeschhouweren aan te zeggen, dat zij voortaan geen beesten meer in 't Vleeschhuis mochten slachten, ossen, varkens, noch schapen, op verbeurte van de beesten en een goudgulden daarenboven."

De vleys-bancken kocht men daar wel ter verhuring, bij wijze van geldbelegging, met den dood van den kooper, kwamen zij dan echter aan de Stad terug; in 1604 ging men er toe over de 24 banken te verpachten, „beheltelick dat de vleyshouwer, alle weken deselve wisselende, die een nae den anderen deselve bekleeden."

De Hal was op alle vleysdagen open van af dat St.-Stephenskerk metten luidde en sloot om één uur; de slager, die, terstond ná de opening niet aanwezig was, mocht dien dag geen vleesch verkoopen. Van af St.-Walburgsdach (1 Mei) tot St.-Michels (29 Sept.) mocht het vleesch niet langer dan twee dagen te koop liggen. Wat Donderdags overbleef, mocht alleen gezouten weer op 't Vleeschhuus komen. Gortig vleesch mocht niet in de Hal, maar moest daar buiten, onder de luifel op een wit laken verkocht worden. Wie zulk vleesch in de Hal verkocht, mocht in dat jaar niet meer slachten [2]).

Haarlem bouwde zich in 1385 een nieuwe Vleeschhal, en Hertog Albrecht gaf de Bueren en op 10 Sept. 1400 „de Luden in den Oist-ambacht van der Hage geseten, alle renten, profyt ende oirbair die comen ende

[1]) Zie het Oorkondenboek van Holland en Zeeland, door Mr. L. P. C. v. d. Bergh.

[2]) Bovenstaande bepalingen zijn ontleend aan de: Penschetsen uit „Nijmegens Verleden", door H. D. J. v. Schevichaven.

verschynen sullen van der Vleeschhalle in die Hage, die Jan die Leuwe, bi tiden placht te hebben."

De heeren van den Hove hadden echter al van ouds, tot gerieve hunner suppoosten, enige Vleesch-houwers van buiten den Hage comende. toegestaan, met vleesch op zekeren dagen te mogen staan in de Voorpoorte van den Hove (de nog bestaande Gevangenpoort), zelfs stonden er enkelen, krachtens vergunning, met hun vleesch op de Groote Zaal [1]); na herhaalde klachten werden echter al die vergunningen ingetrokken en konden de burgers alléén in de Hal hun vleesch koopen.

Geen der Vleeschhallen boven genoemd bestaat meer, wel die te Zutphen, die in 1450 herbouwd, in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw tot Schepenenbank werd benut, en, na in 1896 gerestaureerd te zijn, thans tot Boterhal dient. Dit baksteenen gebouw, binnenwerks breed 10.15 M. bij 30.50 M. lengte, bevat ééne groote karakteristieke ruimte met ziende bekapping, hoog onder de nok ± 15.60 M., waarin op 6.30 M. + vloer ter weerszijden een smalle gaanderij is aangebracht.

De Stad Middelburg, die reeds vóór 1366 de stallen (standplaatsen) in haar Vleeschhuis verhuurde, ontbood in 1518 Mr. Rombout Kelderman uit Antwerpen, „om te maken de patroonen ende barderen van den gevel over 't nieuwe Vleeschhuis", volgens dat ontwerp in 1513—'21 gebouwd en ingericht.

Die Vleeschhal, nog steeds in gebruik en de benedenruimte van den linkervleugel van het Raadhuis beslaande, is eene hooge, overwelfde, goed verlichte Hal, breed ± 9 en lang 38.50 M. De hoofdingang is aan de marktzijde; de vaste banken van vroeger zijn nu vervangen door twee rijen tafels, zie afb. N°. 323, die aan de slagers verhuurd zijn; waarboven het vleesch aan in het gewelf bevestigde richels hangt; de muren en het gewelf zijn wit gekalkt, de bevloering is van paveersteen in twee kleuren, terwijl in elk der beide zijmuren, ten behoeve der huurders, 16 muurkasten zijn aangebracht, waaruit blijkt dat de Hal op 32 bankplaatsen berekend was.

Enkele Steden hadden nog eene afzonderlijke pens- of afvalhal, o. m. 's Gravenhage, Leiden, enz.

Die te Leiden bestond uit 16 stallen, onder eene door houten pilaren gedragen overkapping; elk der 16 Beulingwijven betaalde in 1599 voor haar stal of bak 30 stuivers huur; in 1729 betaalden de 12 versche pensverkoopers ieder 10 gl. 's jaars en vier gl. aan de armen, en de vier spekwijven elk vijf gl.

---

[1]) Zie Mr. J. de Riemer: „Beschrijving van 's Gravenhage", bladz. 618.

Geen onzer oude Vleeschhallen is echter meer bekend, dan het sierlijke gebouw waarvan in date 6 Juni 1602, door de Vroedschap van Haarlem de eerste steen werd gelegd.

De in 1385 gebouwde Vleeschhal, in de Vleeschhouwers- of Spekstraat, „vergaen ende oock te cleyn geworden", klaagden in 1601 de 35 vleeschhouwers over hun ongeschikte staanplaatsen, als een oneer voor de Stad, terwijl de vleeschkramers, voor welke in de Hal geen plaats meer was, op het kerkhof bij de Groote Kerk stonden, alwaar bij heet weer, hunne koopwaar, in de openlucht hangende, grootelijks bedierf. „Op alles wel rypelicken gelet wesende", besloot de Vroedschap tot den bouw eener nieuwe Hal voor 40 stallen of stabanken, elke stal met zijn bank breed 6 voeten, lang 8¾ voet.

Op 20 November 1601 „es in de voorzeide Vroetschappe vertoont 't patroon dat doen maken was by den meesters Metselaar Lieven de Key en de Timmerman Claes Pietersz., van de forme daer nae de nyewe halle soude mogen gemaect werden met de estimatie van de costen van de voorseyde halle."

In 1605 was dit gebouw voltooid, dat, buitenwerks groot 14 bij 29,80 M., bestaat uit eene overwelfde verdieping, hoog ± 6.50 M., door eene rij pilaren met bogen over de breedte in tweeën verdeeld, de eigenlijke Vleeschhal, en uit eene groote zolderruimte door sierlijke dakvensters belicht en enkele keldergedeelten.

Dit hoogst karakteristiek en rijk behandeld gebouw, met de Sint-Bavo en het Raadhuis op en aan de Groote Markt dier Stad staande, vertegenwoordigt met deze drie belangrijke tijdperken uit haar Stedeleven, de XIII^{de}, de XV^{de} en de XVII^{de} eeuw en drie bouwstijlen tevens. Deze drie gebouwen getuigen mede wat die Stad oudtijds kon en deed, eene getuigenis, duidelijker tot den vreemdeling sprekend dan honderd boeken.

Eene Vleeschhal ontbrak oudtijds bijna in geen enkele Stad.

Gouda had onder het Raadhuis eene seer cierlycke halle, Jan van Blois toch, haar Heer, vercoft haar op 1 Juli 1395 het marctvelt, met vergunning er te stichten „eene halle, wanthuys, raethuys ende vleyschhuys, also groot als 't hem orbaer is"; de groote brand toch van 1361 had alles vernield en daarom werden deze gebouwen nu op en om het marktveld geplaatst.

Grave besloot wel in 1699 om eene vrijstaande Hal op het kerkhof te bouwen, dat daartoe werd gesligt en gecassijt, maar bleef toch de Hal onder het Raadhuis gebruiken, alléén daar mogten de acht beenhackers, die schalen noch gewicht in huis of schuur mogten hebben, hun vleeschwaren verkoopen.

Ook in Leiden was in 1663, toen Mons. de Monconys [1]) haar bezocht, de Vleeschhal onder het Raadhuis, „ce qui n'est pas fort honeste" zegt hij.

Groote steden hadden ten gerieve harer bewoners soms meer dan éene Hal [2]).

Amsterdam had na de Reformatie, behalve haar Groote Vleeschhal met 48 vleeschbanken, nog een kleine Vleeschhal met 28 banken in de Kapel van het Sint-Margareeten-klooster en stichtte bovendien in 1617 eene derde op de Heerenmarkt, eene vierde op de Westermarkt en een vijfde in 1736 op de Botermarkt, terwijl tevens de Portugeesche Joden sedert 1672 en de Hoogduitsche, sedert 1585 elk eene eigen Halle hadden. Ook in Rotterdam hadden de Israëlieten een eigen Hal.

Bij tal van bepalingen was overal de tijd van het openen en sluiten der Hal voor de gewone en markt-, voor de zon- en feestdagen geregeld, en het toezicht opgedragen aan de Vinders of Stadskeurmeesters, tevens belast met de vleeschkeuring.

Een bepaald Slachthuis bestond nog slechts bij uitzondering, alleen in Nijmegen, voor zooveel mij is gebleken; de Hal verving, ter wille van het toezicht, onze slagerswinkels; voor lagen prijs werden daarin de banken verpacht, zoodat zij dan ook maar eene geringe bate in de Stadskiste bracht; enkele dorpen hadden mede een Vleeschhal, w.o. die Haghe, boven reeds genoemd, Woudsend, enz.

Lakenhal.

Behoorde het Vleysch- en het Waeghehues tot de oudste Openbare gebouwen onzer Steden, van jongere dagteekening is het Want-hues.

Eerst toch moest in eene Stad het lakenbedrijf, de draperie, eenige beteekenis verkregen hebben vóór en eer eene Lakenhal gevorderd werd, en dat lakenbedrijf dagteekend bij ons in hoofdzaak eerst van de komst der Vlamingen, uit het begin der XIV^{de} eeuw [3]).

---

[1]) Monsieur de Monconys bezocht in Juli 1663 ons land, en beschreef dit in een uitvoerig „Journal", dat in 1667 verscheen en tal van bijzonderheden en waardevolle opmerkingen bevat.

[2]) In Utrecht was, behalve de groote in 1673 vernieuwde Hal in de Voorstraat, nog eene kleine in de Lage Nieuwstraat.

[3]) De oudste en grootste Lakenhallen vindt men in België.

Cortrijk had reeds in 1141 eene Halle; Brugge bouwde zich in 1214 eene houten Halle, die in 1280 verbrand, in 1291 in steen werd herbouwd; Gent bezat reeds vóór 1228 eene groote Hal; Doornik vóór 1293.

Leuven kreeg op 26 Sept. 1311 van den Hertog van Brabant:

„'tLakenhuus, dat wi ende onse vorderen plagen te houdene op onsen cost, van tymmeringhen ende van allen coste, metten gronde daerop steet, ende metter plaetsen

Het oudste Lakenhuis in de overgebleven schrifturen onzer Steden bij name genoemd, schijnt te zijn, het huis „Scaerlaken" in Utrecht, voorkomende in een stuk van 11 Maart 1272; eerst in een stuk van 9 Mei 1309 wordt uitdrukkelijk gesproken van het Wanthuis met de wantkisten, van een „domus et areae dictarum vulgariter Scharlaken, ubi panni lanci venduntur", staande in de wijk der lakensnijders, de tegenwoordige Choorstraat.

Kampen had reeds in 1336 een Wanthuis; in Deventer stond het ± 1350 naast het Stedehuis, en werden aldaar „'t ghewaende", de lakens of wollen stoffen opgeslagen en 't wit, rood, grijs, groen of blauw gestreepte lijnwande op de bancken tijdens de marktdagen ten verkoop uitgelegd.

Breda kreeg van Jan van Polanen, haar Heer, den 7en van herfstmaand 1355 de oude Halle, die in 1531 schijnt te zijn afgebroken; van toen af hielden de Dekens en Gezworens van den Wollen werke, welke eertijds hunne rechtbank boven de Halle hadden, hunne vergaderingen op het Stadhuis.

Reeds in de oudste rekening van Middelburg (A°. 1366) komt de Lakenhal voor, waarin de Stad heele en halve stallen aan de drapeniers verhuurde; in 1412—'13 werden de banken vernieuwd, in 1429 gemaakt, eene poirte en die twee „wynckele" daartegen staande met riet gedekt en in 1438 werden 275 schoven glui gekocht om de Hal te dekken, opdat die luiden droog zouden zitten met hun brood, dat nergens anders verkocht mocht worden. Na den bouw der nieuwe Vleeschhal in 1513—'20, schijnt de daarboven gelegen verdieping tot Lakenhal te zijn ingericht en benut.

---

vore tot der straten .... te houdene ende te hebbene op twee hondert pont erfelic, 't syns payements behoudelec ons onsen tolle van den lakenen, die men int huus brengen sal, ende vercoght selen werden int huus, dats te verstane, enen penning van den lakene, ende onse rechte van den lakensniders, van den bleikers, van den cousmakers, ende van den cordewaniers, gelyc als wi ende onse vorderen hier vormaels plagen te hebbene.

„Ende wi geven hen die lotinghe van den vorghenoemden huse; also dat die dekene van der gulden, met rade de scepenen ende der gesworne van der stat vorghenoemt, van tide te tide selen ordeneren die lotinghe, ende viseren van den ghenen die loten zelen, nadien dat hun orbelec sal denken ter stat profite; ende kennen dat wi, noch onse nacomelingen engheen recht en hebben aen die lotinghe, noch en behouden vortane; ende al dat van dier lotingen comen sal, dat bekennen wi dat es onsen lieven porter vorghenoemt, onse twee hondert pont vorghenoemt, die si ons sculdech syn, mede te vergeldene jaerlex van der lotinghen.

„Voert, willen wi dat die lakensniders, bleikers, cousmakers, cordewaniers, ende alle dandere met haerre comanscapen sonder de geheele lakene int huus vorghenoemt niet en moghen comen, tot dier tyt dat die clocke die int huus hanct, lestwerf geluudt si, dat es te wetene, omtrent noene".

In Hoorn werd in 1358 met goedvinden van het Grafelijk bestuur een Wanthues gemaakt.

Dordrecht gebruikte in de XIV^de eeuw een harer ommuringstorens, de Watersteyns- of Snellaert-Duycktoren tot Lakenhal, driewerf in die weke, Maandach, Woensdach en Vridach mogten die kooplieden daar haren rechten marcktdach houden en „Saterdach soe moghen sie daer staen op haren ouden marcktdach alst haercomen is".

Amsterdam in 1411 gemachtigd, zich jaarlijks vier of vijf waardijns of keurmeesters der lakennering te kiezen, bouwde in 1592 een Staalhof voor lakens in de Staalstraat, bevattend, behalve eene knechtswoning, een groot vertrek voor de 5 Staalmeesters, die driemaal ter weke, de blauwe en zwarte lakens, daar aangeboden, kwamen keuren en looden. Boven werd de wolle in 't vet gekeurd, was de vergaderplaats van het Lakenbereidersgilde en de Zijdehal, waar de zijde, ruw en geverfd, werd gewogen, en gekeurd en de Overluiden van het Zijde-verwersgild bijeenkwamen. In het Tarhof naast het Staalhof, werden de grove Engelsche lakens gekeurd en gemeten, terwijl in de Saaihal, in 1616 gebouwd, verdeeld in twee vertrekken, de Blauw-hal en de Zwart-hal, de aangeboden Saayen werden gekeurd.

In Delft nam de drapperye zóó toe, dat in 1413 de oude Halle door eene grootere moest worden vervangen en in 's Gravenhage, alwaar hertog Aelbrecht aan het Sint-Nicolaas Gasthuis het recht van de kooren- en van de elle-maet had verleend, was bij dat Gasthuis een Halle waar de Lakenkoopers uit de Hage en Haagambagt voor den verkoop hunner lakenen zich een bank of stal huurden, van welke „prouffijte en emolumenten de Gasthuysarmen en miserabelen gesustenteert en gevoet werden."

In Nijmegen besloeg het Gewandhuis in 1420 de geheele westzijde der Groote Markt tot aan de Hezelstraat; onder waren winkels, boven groote zalen, tevens voor feestmalen, tot ontvangst van vorstelijke personen en voor de stedelijke verkiezingen dienend; in 1603 schijnt die Hal echter te zijn opgeheven.

Uit een keur van 1310 blijkt, dat Leiden toen reeds eene lakennering had, terwijl bij andere keuren die van den Gerechte dier Stad door den Graaf van Holland gemachtigd waren, „om de schalkheid en valschheden in de draperye gepleegd, ernstelijk te straffen, opdat de nering van dezelve niet verloopen soude."

De Saayen, Baayen, Lakens en Greinen hier gemaakt werden daarom van wege de Overheid door daartoe aangestelde „beeedigde Opzienders naar hare deugd en waarde gekeurd en beproefd, en ten blijke van dat

onderzoek met looden, naar ieders eigenschap, mette langte en het wapen der Stad, bestempeld."

Eerst stond de perse in het Raadhuis, later in het Leprozenhuis, tot de Stad in 1567 het Sint-Jacobs Gasthuis aan de Steenschuur kocht en dit tot Saai-halle inrichtten.

Toen echter in de XVIIde eeuw „die Halle niet suffisant ende groot genoech bleek omme de Laakentraperie neeringe binnen deze Stad

Afb. N⁰. 348. De Lakenhal te Leiden in de XVIIde eeuw.

(dewelcke door sonderlinge segen van Godt Almachtich van daage tot daage toenam en aanwies) naer behooren te kunnen dienen en men vreesde dat naburige Steden, waarin mede draperie wert gedaen, door het bouwen en toerusten eener bequaeme Halle de Stad groote schade souden berokkenen, soo besloot op 8 Maart 1639 het Gerecht, omme de segen des Heeren, waarmede hij dese Stad met aanwas van deselve Laackentraperie soo genaedelick ende merckelick heeft gezegend, niet te verwaerloosen en eene nieuwe Halle te doen bouwen".

Volgens het ontwerp van Arnold van 's Gravesande werd daarop in 1640 de sierlijke Hal gebouwd, die tot in het begin der XVIIIde eeuw in dienst gebleven, in 1869 tot Stedelijk Museum werd ingericht en toen haar fraaie wenteltrap verloor.

Eene ruime vóórplaats, zie afb. N⁰. 348, tusschen twee lage Galerij-

vleugels besloten, geeft toegang tot het hoofdgebouw, breed met inbegrip van die vleugels ± 28 M., en voorzien met „wooninge voor de knape, met bequame vertrecken voor de Cooplieden ten dienste hunner neringe, en ter verdieping met verscheyden Cameren, voor de Waranderers, omme de Laeckeren te visiteren ende te oordeelen, met ter slincker syde nog twee pachuysen tot meerder geryf van de Kooplieden ende Drapiers". De kamers van de Staalmeesters en van de Gouverneurs der Halle waren met zorg betimmerd en versierd met fraai geschilderde tafereelen.

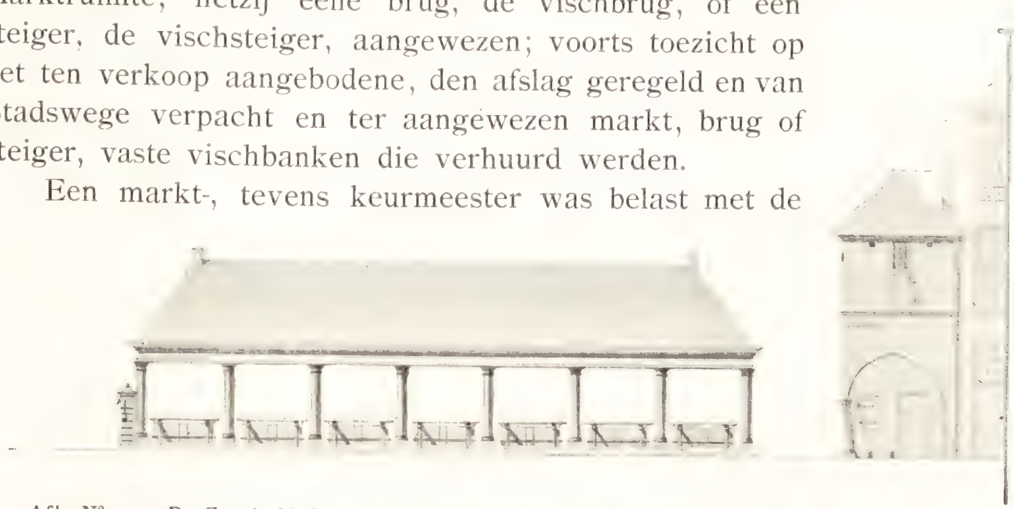
Behalve deze Saaihalle had Leiden in gewezen kloostergebouwen nog eene afzonderlijke Baai- en eene Fustein-halle, in 1761 werd echter de laatste opgeheven en in de Lakenhalle overgebracht.

Met het verval van het bedrijf en de opheffing der Gilden, vervielen echter overal ook de gebouwen voor den verkoop en het zorgvol keuren, meten en stempelen der lakens en der wollen en andere stoffen gebouwd, en, behalve bovengenoemde Leidsche Halle is er bijna geen enkele overgebleven.

De Vischhal.

Reeds in de allervroegste tijden vinden wij, in de voor vischaanvoer gunstig gelegene Steden, voor den vischverkoop, hetzij eene bepaalde marktruimte, hetzij eene brug, de vischbrug, of een steiger, de vischsteiger, aangewezen; voorts toezicht op het ten verkoop aangebodene, den afslag geregeld en van Stadswege verpacht en ter aangewezen markt, brug of steiger, vaste vischbanken die verhuurd werden.

Een markt-, tevens keurmeester was belast met de

Afb. N⁰. 349. De Zeevischhal te Breda in 1823, groot 8.50 bij 19 M., met het daarnaast staande in 1866 afgebroken, Nachtwakershuisje.

zorg en had onder zich beëedigde „telres". Bij voorkeur in caerschepen, voorzien van groote waterbakken om de visch levend in te kunnen bewaren, werden de haringen, steuren, zalmen, snoeken, enz. aangevoerd,

hoezeer ook in de XIV^de eeuw reeds de zalm, doch vooral de steur, voor een bijzonder gerecht goldt en dan ook bij voorkeur ten geschenke werd gegeven.

De visscherij op den IJsel verpachtend bedong Deventer in 1406 uitdrukkelijk: „Item soe solen sie gheven der Stad op Paschavont IIII zalmen, op ons Heren Hemelvaerdsavont IIII zalmen ende op Pinxsteravont IIII zalmen, ende dat solen wesen die besten van die zalmen, die te marcte comen; ende en deden sie des nyet, soe moghen die Cameners die zalmen anderswaer copen, daer solen sie die Stad schadeloos of hoelden."

De oudste Vischmarkt in de Stedelijke schrifturen genoemd is die van Utrecht, alwaar ten jare 1196 eene familie „de Foro Piscium" was, haar naam blijkbaar ontleenend aan haar huis, staande aan de Vischmarkt [1]) gelegen bij de Maartensbrug, waarbij toen, zoo men meent, eene haven was.

Uit een keur van 1395 blijkt, dat aldaar de visschersvrouwen en vischkoopers ter Vischemarct zaten, doch „ghene wive zellen opte Vischemarcte zitten visch te vercopen die hoer manne in andere ghilden dienen". — „Voert zo zellen alle der viscoper wive opte Visschemarcte visch moghen vercopen die hoer manne in der Viscoper gilde mede loten ende dienen".

„Voert zo zellen alle de rechte Viscoper wive versterven ende neder gaen tot XL Viscoper wive toe, so datter dan stadelix XL rechte Viscopers wive bliven zel ende nyet meer, ende alst tot dien XL personen toe verstorven is, ende enych van die veertighen die den sterft zel die stede erven, opdat oudste rechte ghilde broeder wyf die langhste ghildebroeder gheweest heeft ende zo voert te erven altoes, opten outsten persoen alse voersz. is."

Verdwenen is de Vis-cappel op den hoek der Kapelsteeg, „in dewelke dagelixc Misse gedaen werde voor de Visschers en de Visch-wyven"; zij werd in 1576 afgebroken.

Op het allereenvoudigst waren de Vischmarkten ingericht, slechts bestaande uit één of meer rijen vast in den grond staande zware houten tafels, bancken genoemd, waarop de visch ten verkoop werd uitgelegd, zooals men dit o. a. nog in 's Gravenhage, op het Lage Zand kan zien.

Op de Vischmerct in Groningen, staan op de kaart dier Stad van 1643, afb. N°. 100, de ongedekte „Vyschbancken"; in 1548 stonden

---

[1]) Zie N. van der Monde's „Beschryving der stad Utrecht", dl. I, bl. 353.

er: „14 eert veste bancke up de noerdere zyde vant Vismarcket, ses und ses tegen melcander over, und twee ant oesten ende nha de kremerrype (de kleine steentjes). Deze 14 bancke verloten de marckmesters, boeven de huyr daervan und leveren de den rentemester over. — Noch etlyke bancken, die de marckmesters vergunt hebben etlyke seevischwijven up de suydersyde vant Vismarcket, daervan elck syn egen banck bekost und soelen vant verleden jaer 48 huyr geven: Summa 20 rijder."

In 1627 besloot de Raad om ten gerieve der bewoners tevens eenige Visbancken te stellen aan het Noorderdiep en in 1643 eenige ook aan het Suderdiep en deze „met gehemelten te dekken voor sonne en regen."

Eerst in 1775 werd aan het A-diep ter vervanging dier drie Vischmarkten eene galerijvormige houten Vischhal met bijbehoorend afslagers comptoir gebouwd, dat tot in 1890 in dienst gebleven, toen uit gebrek aan voldoend onderhoud bouwvallig geworden, is gesloopt.

In Schoonhoven bestaat de op het einde der Vóórhaven gelegen vischmarkt nog uit een twee open banken, staande onder eene groote oude linde, en in Grave vond ik in 1902 eene kleine Vischmarkt, door zes lindeboomen kringvormig omsloten met eene hardsteenen pomp in het midden en daaromheen drie breede steenen banken, een alleraardigst geheel vormend, bij zomerdag gelegen binnen „eene lommerrijke plantagie, alwaar de aangename spyse niet door de zonnestralen gekrenkt kan worden."

In Leiden, waar volgens een charter van 1310 de Visschers hun koopwaar op eene daarvoor aangewezen brug, de Vischbrug, mochten uitstallen, noodzaakte de overvloed van kabeljauw, schelvisch, tarbot, schol, scharren, tongen, roggen, wijting, molenaar, enz. al naar het seizoen, en de zalm aldaar steeds aangeboden, tot vergrooting der Vischmarkt. Met goedvinden der Staten werden nu eenige huizen, na waardeering, afgebroken en die ruimte voorzien met bekwame banken en stallen en met boomen beplant, en, „bespeurend dat het water des zomers niet zuiver genoeg was om te gebruiken bij de gekorvene visch, werd op die markt in 1692 eene marmeren fontein geplaatst, waarheen door middel van een paerdemolen het water uit den Rijn werd geleid." Deze Vischmarkt met haar open banken, elke bank, vroeger door den huurder met een over een paar palen geslagen linnen kap overdekt, is met haar fontein en geboomte nog vrijwel onveranderd aanwezig.

In plaats van opene, had men echter bij voorkeur overlommerde Vischmarkten, tot men deze eindelijk verving door gebouwen, door Vischhallen of galerijen.

Eene der oudste en grootste was die te Amsterdam, staande op

Afb. N⁰. 350. De Groote Vischmarkt te Amsterdam, naar eene oude teekening.

de Groote- en Riviervischmarkt, zie afb. N⁰. 350, gelegen op het groot overwelft van de Dam-sluys, tusschen het Damrak en den Vijgendam.

Op dit onbebouwd plein bevonden zich, behalve de houten huisjes van den afslager en visschrijver en eene pomp, een 12-tal houten galerijen en onder elk dezer een dubbele rij banken, 54 heele en 28 halve of waterscheepsbanken voor het uitleggen, behandelen en verkoopen van den visch. De Zeevisch vroeg de grootste ruimte, daarvan toch werden aangevoerd behalve de bovengenoemde soorten, Bruynvisschen, Eylbot, Kreeften, Pietermannen, Robben, Swaertvisch, Tonyn, enz. terwijl de Steur, de Salm en de Elft mede tot de Zeevisch gerekend, elk haar eigen afslag, tarief en galerij of halle had, evenals de Riviervisch waarvan in hoofdzaak werd aangevoerd: Ael, Brasemen ofte Baarsen, Snoek ofte Karpers, Spiering ofte Posch en Voornen, terwijl de boeren die met visch den Amstel afkwamen, moesten markten op eigen banken in de Nes, tusschen de beide Vleeschhallen aldaar.

Na de groote uitbreiding der Stad, werd in 1661 bij de Haarlemmersluis, eene tweede Zee- en Riviervischmarkt ingericht.

Rotterdam had, behalve eene uit drie gaanderijen bestaande Vischhal aan de Blaak, nog drie andere Riviervischmarkten.

Afb. N°. 349 stelt voor de aan de Haven staande zeevischhal te Breda, in de lengte met acht en in de breedte met vier rijen hardsteenen kolommen de overkapping dragende, waaronder de steenen tafels, breed 0.92, lang 2.05 M., staan, met de onmisbare pomp aan het einde; eene tweede, kleinere Hal diende aldaar voor de Riviervisch.

Dergelijke hallen met houten of steenen kolommen, met houten of steenen banken en eene eenvoudige of sierlijke pomp, vindt men nog in vele onzer Steden, in: Alkmaar, Amersfoort, Delft, Doesburg, Gouda, 'sGravenhage, Haarlem, Maassluis, Middelburg, Tiel, Vlaardingen, Zwolle, enz.

Nijmegen bouwde ten jare 1633—'38 eene groote Vyssmarct, die bijna *f* 3000.— kostte en waar niet alleen alle zee- en riviervisch, maar tevens alle geweickte zeevisch, als labberdaen, stokvisch, herring, enz. verkocht werd. Die markt bestond uit een vierkant open binnenplein, door eene overdekte galerij omsloten, waaronder de vischwijven met heur manden stonden, door den omroeper ter afslag opgeroepen en op het plein was de afslager, welke de visch, per kar meest uit Bunschoten of Harderwijk aangevoerd, afmeinde en toewees.

Zierikzee had oudtijds een belangrijken vischhandel, in 1653 zelfs eene vloot van een honderd eigen vischschepen, waarvan dat jaar echter de helft door de Engelsche Vloot werd genomen, waarom de Stadsregeering gedurende zeven jaren eene belooning van tien pond Vlaems jaerlijks uitloofde, aan elk, die een nieuw Vischschip uitrustte.

Haar Vischmarkt werd in 1804 vernieuwd; om een open middenplein,

groot 13.50 bij 18 M., stond ter weerszijden, thans nog aan éénе zijde, eene galerij, wier hardsteenen kolommen de overkapping dragen, waaronder de vischbanken staan. Op het plein, door een hek van de straat gescheiden, staat het houten afslagershuisje met zijn groote luifel, en daartegen eene ovaalvormige bank, door groote boomen overschaduwd, terwijl een pomp en een privaat het geheel voltooit, dat nog een typisch hoekje is in die oude Stad.

Enkele daartoe bij uitstek gunstig gelegene Steden, wisten reeds vroegtijdig het visch-stapelrecht van hun Hertog of Graaf te verkrijgen, o. a. Harderwijk, dat den stapel van de Noordzeevisch had en Heusden, dat op 28 Augustus 1357 van Hertog Willem van Holland kreeg „eene marct van visschen, so dat nyemant uyt onsen Landen visschen opwaert en sal moeten voeren voerby onser liever Stat voercreven, noch versch, noch gesouten, uytgheseyt Schoensche harinc, die men ten scepe voeren sal ten hoechsten marcten, dat is te verstaene te Colne (Keulen) offt te Velle (Venlo), offt daer boven, mer aldaer te vercoopen, ter tollen te leveren, op te slaene ende te betalen in alle manieren ende rechte als hier nae bescreven staet."

Eenige Steden hadden bij haar Vischmarkt nog een afzonderlyk Leverhuis, o. m. Sint-Anna-ter-Muiden en Zierikzee, waarin de lever der kabeljauwen in tonnen verpakt werd aangevoerd en door lever-meters, in Sint-Anna-ter-Muiden een eigen gilde vormend, werden gemeten.

Ook eene enkele Amsterdamsche buurt heeft op sommige tijden van het jaar op bepaalde dagen nog haar levermarkt; bij tal van hoogst primitieve uitstalgelegenheden, karren, schraagtafels, stoepen en kelderopeningen, staan of zitten dan een twintig of meer Joden en Jodinnen hun waar op 't luidst aan te prijzen.

Beter dan eenig ander openbaar gebouw uit het Stedeverleden hebben de Vischhallen of Vischmarkten haar vorm en karakter weten te behouden; was men vroeger echter al bijzonder tevreden eerst met eene overlommerde en daarna met eene open Hal met eene kleine overdekte ruimte, thans wenscht en vindt men, althans in Amsterdam, Haarlem en Rotterdam, geheel overdekte en geslotene Hallen, die echter zomers allesbehalve aangenaam noch gunstig zijn voor den vischvoorraad.

Tot de gewone, meestal ongenoode bezoekers der Vischmarkten behoorden oudtijds de ooievaars, die toen op de daken van kerken en kloosters, raadhuis of kasteel, gaarne in de Steden nestelden en van dáár ter markt gingen.

's Gravenhof in die Haghe had, blijkens de rekeningen van 1468,

vyve oudevaarsnesten, later zelfs zes; twee dier ooievaars waren bijna altijd ter Vischmarkt, hadden daar hun met hooi gevuld hok en werden door niemand gestoord, integendeel, zóó goed verzorgd zelfs, dat een dezer reeds in of vóór de XVI^{de} eeuw plaats nam in het Haagsche wapen. Ook de Vischmarkt te Zwolle had tusschen 1850—'60 haar ooievaar, die 's winters overbleef, zijn eigen hok en verpleger had en de lieveling der vischvrouwen was, die hem op koude winterdagen zelfs van kousen voorzagen [1]).

Bij bijzondere keur werden de ooievaars dikwerf beschermd, althans èn in 1462 èn in 1471 verbood de Raad van Utrecht, „dat nyemant na ghenen odevaars en sciete op en ghen kercken ofte husen, binnen onser Stat ende Statvriheit, by enen koer van enen ponde."

De Boterhal.

Minder algemeen dan een Vleesch- of Vischhal was de Boterhal, slechts weinige Steden stichtten voor den boterhandel een eigen Hal, meestal slechts aan de boterverkoopsters eene bepaalde markt of marktgedeelte, eene Botermarkt, tot stand- of zitplaats aanwijzend, of haar toestaande, om onder de luifels van de Waag, voor zooveel het bedrijf zulks toeliet plaats te nemen, zooals in Alkmaar, Hoorn, Leeuwarden en Sneek.

Delft schijnt reeds vroeg eene druk bezochte botermarkt gehad te hebben, het recht van botermarkt pachtend in 1329 van de Abdij van Rijnsburg, tot Graaf Willem IV haar in 1342 dit recht schonk.

Ter voorkoming van bedrog vaardigde zij nu keuren uit op het ijken, brandteekenen, merken en wegen van het botervaatwerk. De buitenlandsche boter mocht alléén openbaar te koop gesteld worden, onder de luifel op de boterbrugge.

De Delftsche boter, zijnde die gemaakt in de Heemraadschappen Delflandt, Rijnland en Schielandt, werd in vaten van bepaalden vorm en gewicht, voorzien van het Stadskeur en merk in den handel gebracht, en daartoe naast de Waag een ruim Boterhuis gemaakt, dat in 1634 en laatstelijk in 1765 vernieuwd, „door de Stad voor eenige hondert guldens werd verhuurd, met beding, dat den huurder gedurende zijn huurtijd, voor het staangeld van de botertonnen sal genieten van een vierendeel of kinnetje, drie grooten, van een achtendeel 1 stuiver en van een buitelaartje 6 duiten, en tevens, dat hij op marktdagen des voor-

[1]) Zie W. A. Elberts: „Historische Wandelingen in en om Zwolle", uitgegeven in 1890.

middags in den kelder niet vermag eenig vuur aan te leggen, om alle warmte en rook, als nadeelig aan de Boter, te mijden" [1]).

Blijkens de Stadsrekening van 1429 had ook 's Hertogenbosch toen een Boterhuis; Amersfoort bouwde zich bezuiden hare Sint-Joriskerk de overdekte Hal welke nog bestaat en Leiden liet in 1659, volgens een ontwerp van Pieter Post „haar ruim en met bovengalerijen voorzien Boterhuys overwelven en lantaarnsgewijze dekken, om te verhoeden het ongemak van het beschijnen van de boter des zomers door de zon, en opdat, vermits de hoogte der galerijen, de huislieden bij regenachtig weer aldaar droog zouden staan", een Boterhuis nog steeds in vollen dienst.

Ofschoon 's Gravenhage eene Botermarkt had, „brachten toch weinig landslieden er hun boter ter markt en plagten haar bewoners naar Delft te gaan en daar hun boter te kopen, waarom de Magistraat in 1681 aan de Princegracht een groot Boterhuis liet bouwen, met dat gevolg, dat sedert alle marktdagen de boter in groote menigte werd aangebracht en verkocht, vreemden uit de naburige plaatsen hier ter markt kwamen, en dit Boterhuis door den sterken toeloop te klein wordend, men nog een tweede, het Klein of Stukken Boterhuis moest bouwen, het groote alstoen bestemmend voor den aanvoer en verkoop bij tonnen"; beide gebouwen bestaan nog.

De Graanhal.

Evenals aan de handelaren in visch en boter werd ook aan die in koorn door en in de Steden reeds vroegtijdig een eigen standplaats, eene Koorn-markt aangewezen. In de Utrechtsche bescheiden is reeds ten jare 1231 sprake van een „corenmerct".

In Deventer werd blijkens de Cameraarsrekening van 1353, dat jaar ter plaatse waar op den Brink wekelijks de rogge ter markt kwam, een eigenaardig monument, „de roggestapel" gesticht, zijnde „een konstigh, wel doorwroght werk van grauwe steen, op welks zeskantigh grontstuk een ronde pylaer stond een driekantigh kappeltje dragend, waarbinnen achter glas een sierlijk Lieve Vrouwenbeelt stond", een monument in de XVII^{de} eeuw gesloopt.

In Breda is in 1355 sprake van een corenmarct, en in 's Gravenhage begiftigde Albrecht van Beyeren het door hem in 1357 gestichte St.-Nicolaas Gasthuis met het Koorenhuis en de Wage.

In 1662 liet de Magistraat aldaar op de Princegragt een groot Koorenhuis bouwen, zich met negen, door hekken afsluitbare half rondgesloten bogen,

[1]) Aldus D. van Bleiswijk in zijne „Beschryving van Delft", uitgegeven in 1729.

aan die Gracht openend, eene Hal, door steenen pilaeren in overwelfde vakken verdeeld; de er boven gelegen vertrekken, na eerst voor de bijeenkomsten van het Koetsemakers Gilde te hebben gediend, werden daarna afgestaan aan het Schilders-genootschap „Pictura", door wier leden zij met kunstvol schilderwerk werden versierd.

Delft dat „des Sonnendaegs na Sinte Wouburgendage 1280 van Floris V omme menigvoudigen dienst ende vreenschap, die si ons dicke gedaen hebben, die Mudde-penningh eeuwelick te dueren" kreeg, en in 1342 van Willem IV „'t previlegie van de Berry makelaerdye metten uytsetten van kooren", had reeds vroegtijdig een drukke Koorenmarkt, maar in plaats van deze te bevorderen, eene Hal te maken en den aanvoer te vergemakkelijken, verplichtte men de koopluiden het kooren in vletschuiten over te laden, alvorens dit ter markt te mogen verkoopen of in de Stad af te leveren, van daar dat die markt, op de Haverbruhge aan de Oude Delft drie malen 's weeks van 's morgens 8—9 uur gehouden, geheel verliep.

In Nijmegen werd die Koernemerct, op marktdagen met een ketting afgesloten; Frederick Mensinck, de camerknecht van het Raadhuis kreeg in 1562, „van die ketten op de Lagenmerckt alle manendach op ende toe sluyten, dat die biervuerders ende anderen voyrluyden die Koernmarct niet behynderen en solden, 4 gl."; in 1639 bestond dit gebruik nog.

Behalve een Graanhal vond men in enkele Steden ook een Stadskorenhuis, alwaar van Overheidswege in tijden van schaarschte of duurte, de vooraf ingeslagen koornvoorraad werd bewaard en tot vaste prijzen verstrekt aan behoeftigen of dezen zoo noodig om niet werd geleverd, terwijl de gegoede burgers werden verzocht, en bij vrees voor belegering gelast, om zich tijdig van eene voldoende hoeveelheid koorn te voorzien en dit in hun huis op te slaan.

Zoo bouwde Amsterdam tegen het midden der XVII[de] eeuw vier groote magazijnen, twee op de Brouwers- en twee op de Baangracht, wier onderstuk tot berging van affuiten en kogels en wier zolders tot graanberging benut werden.

Een dergelijke koorn-spycker werd in 1565 in Schoonhoven opgerecht in de Koestraat, om te dienen tot voorraadschuur, wegens „een groote dierte in de Graane", veroorzaakt door de sterke vorst in 1564; het opschrift van dit nog bestaande, in zijn soort vrij eenig gebouw zegt: „Dòer 'T Utfriesen des Coorns voerleden jaer wt volchede duertyt, ben ick ghebouwt tot Stads coorn-behoef ter Gemeente profyt: 1565."

Brood-, Fruit-, Lederhallen, enz.

Behalve de Hallen bovengenoemd waren in sommige Steden ook Hallen voor den verkoop van Brood- of Fruitwaren, van Warmoes of

Lederwaren, van Lijnwaden of Vlas, enz. of wel, werd daartoe op bepaalde dagen de Graan- of Boterhal afgestaan.

In Utrecht vinden wij in de XIV^de eeuw eene Schoenmakershal, in Leiden eene Leermarkt, haar dato 4 July 1303 door den Graaf toegestaan, die zóó toenam, dat zij met eene tweede en zelfs eene derde jaarlijksche Leermarkt werd uitgebreid.

In Deventer dienden in de XIV^de eeuw op den Brinck een viertal banken voor den verkoop van „den ghewaende", van het lijnwaad, en stonden iets verder de „crodewaghene" met groenten, hoofdzakelijk met kool en iets verder de „broetbancken"; sommige bakkers echter hadden hun broetbancken langs de strate vóór hun woning, daarvoor per bank 6 stuivers 's jaers betalend.

In Amsterdam, 's Gravenhage, Haarlem, enz. dienden eerst haar Warmoesstraten tot Groentemarkt, tot daarvoor grootere ruimten noodig zijnde, de eigenlijke Groenmarkten ontstonden, zich later weder in bijzondere markten splitsend.

Rotterdam opende in 1608 eene Vlasmarkt, die zij reeds spoedig vergrootte en aan drie zijden met eene overdekte Galerij omsloot.

Hoorn opende met toestemming van den secreten Raed tot Brussel in 1565 eene Leermarkt, die viermaal 's jaars gehouden werd, de eerste bezoekers feestelijk onthalend; Alkmaar volgde en verkreeg op 3 Maart 1575 van Philips II een handvest tot het houden van twee Leermarkten, „nadien de Schoenmakers klaagden dat zij zeer benadeelt wierden, doordien zij als andere plaetsen geen Leermarkt hadden".

Uit onderlingen naijver trachtten vele Steden het den ter marktkomenden langzamerhand zóó aantrekkelijk mogelijk te maken, daartoe nu overdekte standplaatsen, Hallen, Galerijen of afdaken bouwend, die echter bijna alle met die markten weder zijn verdwenen.

Markten.

Duidelijkheidshalve is het misschien goed, de beteekenis en geleidelijke verandering der markt, minder als onderdeel van het Stedelichaam, dan wel in haar zakelijke waarde, nog even uiteen te zetten.

Zoodra op regelmatig terugkeerende tijden verschillende kooplieden, mercatores, hun waren in dezelfde woonbuurt, hetzelfde dorp, openlijk ten verkoop kwamen aanbieden, noemde men zulks markt houden, „ad mercatum proficisci", en werd die buurt, dat dorp, geacht eene markt te bezitten, al naar het jaargetijde in een vóór- of najaarsmarkt, en al naar de aangeboden waren of voorwerpen onderscheiden, in eene: beestenmarkt, houtmarkt, koornmarkt, ledermarkt, paardenmarkt, enz.

Vele harer, de oudste, waren begonnen op groote kerk- of bedevaarts-

dagen; op zoodanige dagen kwamen de bewoners uit den omtrek, vooral zoo die dag viel tegen het begin van den winter, of van de lente, dáár gaarne ter kerke, alsdan meebrengend wat zij van hun oogst of wintervoorraad over hadden, om dit in te ruilen tegen hetgeen zij noodig hadden, van daar dat ook op die dagen de vreemde kooplieden bij voorkeur kwamen.

Zoo zijn er vele markten ontstaan, niet eerst aan den landheer gevraagd en door dezen bijwijze van voorrecht toegestaan, zooals later plaats had, maar door hem eenvoudig erkend of bevestigd.

Met de toename dier markt, vermeerderde ook de luister van het Kerkfeest, dat juist door die vrije jaarmarkt, welke verschillende dagen duurde, dikwijls eerst zijn volle beteekenis kreeg.

Zij werden vrijmarkten genoemd, van wege de bijzondere bescherming den bezoekers derwaarts gaande en van daar komende, alsook ter markt zelve, verzekerd, zie Deel I bl. 170, eene markt-vrijheid door het plaatsen van kruisen op de grenzen der markt, tijdens haar duur, zichtbaar aangeduid.

In de stad Groningen werden deze geplaatst op de grenzen harer marke, op den „Zuetesch" bij het Sterrebosch, bezuiden het „Caterscruce" bij de Sint-Walfriedesbrug benoorden de Stad.

In Grave werden de kruisen aan de poorten geslagen, 14 dagen vóór de Peerde- en Snydemarkt tot 14 dagen ná dien.

Leiden's oudste, reeds in de XIII^de^ eeuw bekende vrymarkt, de Crucer- of Sint-Pietersmarct, begon op Hemelvaartsdag ten 12 ure met de kruisoprechting.

In Wesel „most wanneer die vriheden beghinnen, de stadtbaede dat cruits uprichten, und wanneer die vriheiden utgaen so sall des heren baede dat cruits weder afnemen".

In 's Gravenhage werden nog ten jare 1765 „aan de posten der ophaalbruggens, waarmede men de Hage inkomt „een houten kruis gehegt, dat geduurende de volle jaarmarktijd daar blijft", ook in Beverwijk en elders bestond tot aan het einde der XVIII^de^ eeuw die gewoonte, vandaar de namen Kruisstraat en Kruispoort in sommige Steden [1]).

Kwam eene Stad in geschil en strijd met haar Heer, zóó zelfs, dat

[1]) In vele Duitsche Steden is tegen het einde der XIII^de^ of in het begin der XIV^de^ eeuw het marktkruis vervangen door een Roland's beeld, dat in enkele nog is overgebleven, o. m. in: Bremen, Erfurt, Halberstadt, Quedlinburg, Stendal, Tangermünde, enz.

In Amsterdam stond voorheen aan de Kolk een dergelijk beeld, dat op order van Burgemeesteren, den 4^den^ Januari 1774 door de Stadswerklieden naar den biksteenkelder werd gebracht en toen tot slijpzand is geslagen.

door dezen haar privilegiën en voorrechten werden ingetrokken, dan verviel mede haar recht van vrijmarkt met het daaraan verbonden vrijgeleide,

Afb. N⁰. 351. De Markt met het Raadhuis

hetgeen die van Amsterdam ten jare 1304 ondervonden toen Graaf Willem III „hen ontseide al hare Vryheyden en Marcten, die sy van ons ende van onse voorvaders hebben."

Door tal van keuren, in verloop van tijd gewijzigd, werd alles ter week- en jaarmarkt geregeld en ter vereenvoudiging van het toezicht, de kramers

rg, ten jare A°. 1605 door N. de Bast.

in gelijksoortige waren zooveel mogelijk bijeengeplaatst, totdat, zoodra het éene Marktplein te klein was geworden om allen een voldoende plaats te kunnen geven, de Markt zich allengs splitste in afzonderlijke Markten.

Enkele dier marktgroepen of deelen vragen nu bijzondere voorzieningen, beschutting tegen wind èn zon èn regen, een onderdak, of wel eigen Hallen of Galerijen met de noodige gerieflijkheden, en zoo kwam er allengs een Boterhal, Broothal, Fruithal, Koornhal, Lakenhal, Lederhal, Lijnwaathal, Meelhal, Vischhal, Vlashal, Vleeschhal, enz.

Andere onderdeelen vragen straks een eigen Marktplein, en zoo komt er nu in enkele Steden, eene Osse-, Paarden- en Varkensmarkt, of wel eene Steen- en Houtmarkt, eene Turf- en Boommarkt, eene Appelen- en Perenmarkt, eene Groen- of Warmoesmarkt, eene Melk- en Zuivelmarkt, eene Kannen- en Schuttelmarkt, eene Hoender- en Ganzenmarkt, eene Vogel- en Eiermarkt, eene Bezem- en Borstelmarkt, eene Wol- en Garenmarkt, eene Kleer- en Zeildoekmarkt, eene Stoel- en Mandemarkt, enz., enz.

In enkele Steden zonder Marktveld of Breedstraat dienden bij voorkeur de bruggen tot Markt; zoo had Dordrecht haar Bakkersbrug, haar Melkbrigge, haar Pelsebrug, haar Visch- en haar Wijnbrug, Zierikzee gebruikte haar breede brug tot Vischmarkt, Leiden had haar Visch- en Korenbrug, en Utrecht haar Bakkers-, Besem- en Vischbrug.

De afzonderlijke Markten verschilden met de beteekenis der Stad als Marktplaats, welke voor dezelfde Stad met elke eeuw dikwijls weder eene andere was, al naar de ondernemingsgeest harer poorters, den gewestelijken toestand en dien van haar rivier of haven.

Utrecht had als Marktplaats de grootste beteekenis in de XIII^{de} eeuw, doch met de verzanding van den Rijn nam deze af; Middelburgs groothandel en bloei was in de tweede helft der XIV^{de} eeuw; Zutphens hoogste bloei ligt binnen de jaren 1370—1420; die van Groningen en Zierikzee is in de XV^{de} eeuw, ook Kampen had in de XV^{de} eeuw haar bloeitijd, doch werd sedert overvleugeld door Amsterdam.

De keuren bepaalden zich niet enkel tot de aanwijzing of verloting der standplaatsen, tot toezicht op hoedanigheid, maat, gewicht en getal en tot voorkoming en beslechting van geschillen, zij gingen verder; in de XV^{de} eeuw reeds werden in Amsterdam de markt- of kermiscramen gekeurd en haar afmetingen bepaald en is er sprake van groote kramen van 15 vt lengte bij 6 vt diepte en hoogte en van kleine, of 5 voetskramen, van 5 voet lengte, diepte en hoogte.

Men had er maerscramers met grote tafelen op scrageschemmels of met schragebancken, en cleyn-maersen met scabelle, tafelkens of schemelbanken; men had open en overdekte stallen, en ook verkoopers, welke zonder craam, stal of bank, hun waren in zakken, korven of manden of op den grond uitleiden.

In de grachten lagen de open of verdekte schuiten van allerlei vorm

Afb. N°. 352. De Markt met het Raadhuis en de Oude en de Nieuwe Kerktoren te Delft, naar eene teekening van H. de Leth.

en afmeting, met hetgeen zij ter markt brachten, en langs die grachten stonden de opene of gedekte waghenen, beladen met veld- en boomvruchten

Afb. N°. 353. De Markt met de Waag en Sint-Stevenstoren te Nijmegen, naar eene oude teekening.

en de crodecarren gevuld met knollen of wortelen, mosselen of droge visch, enz. Op de groote jaarmarkten zag men in enkele Steden, zoo Halle en Raadhuis dezen geen ruimte meer aanboden, bijzondere kramen met kostbaar

bontwerk en gouden lakenen, met handschoenen en tapitsery-werk, met gouden en zilveren sieradiën, met kleurige siden stoffen, met allerlei messen en wapenen, met hoeden en hosen en zelfs met vruchten uit het zuiden, met: orangiën, citroenen, limoenen, en allerlei koken- en tafelcruden; doch de fyne specerijen, de peper, de ghengheber, caneel, muscaat, enz. vond men meestal niet ter markt, maar bij den „abteyker" of „aptheker".

De vrijmarkten waren in het Stedeleven van bijzonder belang, van groote zakelijke beteekenis, waarop tevens allerlei feestelijkheden, vooral van kerkelijken aard plaats hadden, de reliquieën werden dan ter vereering ten toon gesteld of in plechtigen ommegang rondgedragen.

In Amsterdam werd op de halfvaste markt, de reliquie der Heilige Stede rondgedragen en in die Haghe „dede op de Hofkermis, de Deeken en kapitulaeren der Hofkapel alle tegaere eene omgang met de doornekroon".

Aan het kerkfeest, dan gehouden, ontleende de jaarmarkt dan ook niet zelden haar naam, zooals de Sint-Odulphusmarkt te Delft, de Mariamarkt te Groningen, de Sint-Pietersmarkt te Leiden, enz.; in enkele Steden ook stichtte men ten behoeve der marktbezoekers, aan of bij het marktveld eene kapel of Kerk, de „ecclesia forensis", alsdan gaf de patroon dier Kerk, aan de voornaamste jaarmarkt dáár gehouden, zijn naam.

De Stadsspeellieden, de pipers, vedelaers en trompers deden zich tijdens de markt op verschillende uren van den dag hooren van af den omgang van den Raadhuis- of Kerktoren; doedelaars, paukers en meystreelen en allerlei kunstemakers kwamen dan met hun spullen, steltendanseressen en andere joncvrouwen ontvouden haren spele, zelfs de werp- en dobbeltafel ontbraken zelden.

Ook werd het allengs gewoonte onder vrinden en kennissen elkander dan een geschenk, een kermiscouck of iets anders aan te bieden, en van Stadswege werden dan wijngeschenken gezonden aan de parochie- en kloosterheeren en aan de verschillende overheidspersonen en niet zelden een kermiszwaan of een stuk goud laken of een andere kostbaarheid aangekocht en aangeboden aan den Hertog of Graaf of Bisschop of Kasteelheer; de huur-, rente- en koopprijsbetalingen vervielen meestal op dien tijd — kortom, de Markten waren voor het Stedeleven factoren van gewicht, de tijdstippen ook, waarop de huurcontracten eindigden, de betalingstermijnen vervielen en de honoraria werden uitbetaald.

De Beurs.

De oude Markthallen voorzagen reeds eenigermate in eene Beurs, den kooplieden gelegenheid gevend, onder ééne harer overdekte galerijen [1]), of op de bovenzaal, waar deze bestond, saam te komen.

Reeds in 1230 had Utrecht bij de Borchbrug eene Hal, waarvan de helft van den eigendom toekwam aan het Capittel van Sint-Pieter, doch of dit eene Markthalle was, blijkt niet.

Iets dergelijks vinden wij in Antwerpen, waar het Predikheeren-klooster ten behoeve der kooplieden vóór het midden der XV^{de} eeuw een Pand, een open plein door houten gaanderijen omgeven, had ingericht, daarin standplaatsen, stallen, verhurend.

Dordrecht dat ten jare 1284 van Floris V vergunning had gekregen tot den bouw eener nieuwe Hal en scepenkamer, bouwde in 1383 ten behoeve der uitgeweken Vlaamsche kooplieden eene Hal, onder dienend tot wijn- en bierberging, boven tot Beurs of vergaderzaal voor de kooplieden en makelaars en tot kantoren voor de wisselaars. In de XV^{de} eeuw, toen Antwerpen haar handel overvleugelde, overbodig geworden, veranderde zij die hal in een Raadhuis.

In 1655 een concordaat met de kooplieden der Engelsche Court, de Marchands Avonturiers sluitend, beloofde Dordrecht „eene bequaeme beurse voor de kooplieden dier sociteit en de andere negotianten te laten approprieeren", daartoe in 1657 onder de linden op de oude Haven eene Beursgalerij, lang 20 zuilen met een klokketorentje bouwend, de Court ging echter spoedig te niet, waarom die beurs in 1679 werd ingericht tot Vleeschhal, hetgeen zij bleef tot hare slooping in 1834.

Bergen-op-Zoom besloot den 27sten Augustus 1515 tot aankoop van het huis „de Rinck tot behoef van een beurs om de kooplieden te gerieven."

In Vlissingen schijnt in 1540 een Beurs te zijn gesticht, in 1635 van Stadswege door een nieuw gebouw vervangen met horloge en klok, bestaande uit eene galerijvormige benedenruimte en eene bovenzaal, welke laatste op 17 Febr. 1742 door Jan du Pon, met goedvinden van

---

[1]) Het woord Beurs, dat als plaats van samenkomst der kooplieden, het woord Hal heeft vervangen, dagteekent eerst van het jaar 1358.

In dat jaar stelde de Graaf van Vlaanderen, ter bevordering van den handel in zijne gewesten eene „koophandels-vergadering" in, waartoe de koopman „Van der Beurse" te Brugge alstoen zijn huis beschikbaar stelde, en van dat huis, sedert „de Beurse" genoemd, is die naam overgegaan op de gebouwen, waarin kooplieden op bepaalde tijden samenkwamen, aldus Gaillard in zijne kronyk van Brugge.

Van de open Hal onder het in 1405—'07 te Bremen nieuw gebouwde Raadhuis wordt uitdrukkelijk vermeld, dat zij was de oudste of eerste Beurs aldaar.

den Magistraat tot een koffiehuis en billiard werd geapproprieerd; in 1886 verkocht de Stad de Beurs aan Eigen Hulp en werd zij veranderd in eene winkelzaak.

Het eigenaardigst en duidelijkst komt de geschiedenis der Beurs uit in die van Amsterdam.

Aldaar waren in de XV^{de} eeuw, de kooplieden gewoon „om dagelixc by den andren te comen by de Sint-Olofspoort, en op de nije houten brugghe" omstreeks 1425 over het Damrak geslagen, bij slecht weer echter eene schuilplaats zoekend onder de luifels van de huizen in de Warmoesstraat.

Op 15 Aug. 1586 besloot de Vroedschap van Amsterdam: „als dat men de Sint Olofs Capelle ledich ende onbeleyt soude laeten legghen tot een vergaerplaetse off beurse van de Coopluyden, die in tyden van regen, wint ende onweder geen vergaderinghe conden maecken" of noodgedrongen in de Oude Kerk beurs hielden, en „daer de beurse alheyer geheel confuselyck sondre ordre, soe in 't opgaen als offgaen werdt gehouden, en geene precise ure begripende", werd den 29sten Juli 1592 metter clocke eene keure op het houden der Beurs afgekondigd, bepalende: „dat de gewone vergadering der kooplieden zou gehouden worden op het oosteinde der Nieuwe brug, 's middags van elf tot twaalf uren, en 's avonds, in de maanden Mei tot en met Augustus, van halfzeven tot halfacht en in de overige maanden van een half uur vóór het begin van het luiden der poortklok tot deze daer mee ophield."

„Ofschoon mede by herhaling by verscheyden personen ende coopluyden was aengehouden ende versocht, omme geaccomodeert te mogen worden met eene bequame plaetse, alwaer zy hare ordinaris byeencompste ende vergaderinghe mogten houden, bi forme van eene beurse, ghelyck in vele coopsteden gebruyckelyck is [1]), ende noch veele goede luyden hem daeraan stooten, dat de voorsz. vergaderinge geschiet ende toegelaten wordt alhier in de kercken....", zoo duurde het toch tot 1608 alvorens met den bouw eener Beurs werd aangevangen.

Zooals afb. N°. 354 aantoont, besloeg deze Beurs een rechthoekig grondvlak, bestaande uit een open binnenplein, omsloten door eene overwelfde zuilengalerij, de eigenlijke beursruimte, breed zes, lang twintig

[1]) Antwerpen verving in 1515 haar eenvoudig beurspand door een gebouw met overwelfde galerijen, dat in 1583 verbrandde en toen door een sierlijk gebouw, in laat gothischen stijl werd vervangen.

In Londen stichtte de koopman Sir Thomas Gresham uit eigen middelen, doch op een stuk grond van de Stad, in 1567 de eerste Beurs aldaar, in plan, eene navolging van die van Antwerpen en Venetië.

kolommen, met een ingang zoowel aan den Dam als aan het Rokin, waartusschen zij gelegen was.

Boven de galerijen waren ruime vertrekken, met tal van kassen of winkels van boek- en prent-, van hoeden-, messen- en lintverkoopers, terwijl langs de buitenzijde van het gebouw tal van kleine winkeltjes waren ingebouwd, die aan het geheel een levendig en gezellig aanzicht gaven en deden denken aan de vroegere Markthallen.

Een toren met uurwerk en klok, bestemd om de cooplieden ter beurse te roepen, voltooide met de aan de Rokinzijde er vóór gelegene boogbrug met steenen borstwering, waarboven het Stadswapen prijkte, dit hoogst karakteristiek geheel, een sieraad der Stad, waaronder de schepen met gestreken mast konden doorvaren.

Die doorvaart was echter de oorzaak van voortdurende zettingen en herstellingen, zoodat bij herhaling eene hulpbeurs, in 1659 zelfs de Nieuwe Kerk als zoodanig dienst moest doen, tot, toen afdoend herstel niet mogelijk bleek, in 1836 besloten werd tot het uitschrijven eener prijsvraag voor den bouw eener nieuwe Beurs.

Van de 21 ingezonden ontwerpen, werden 2 bekroond, doch geen dezer, maar een door den Architect J. D. Zocher ingediend plan gevolgd en aanbesteed en in September 1845 de nieuwe Beurs geopend.

Dit gebouw, geplaatst op het einde van het Damrak, besloeg mede een rechthoekig grondvlak, bestaande uit een open binnenplein, lang 51 M., breed 15.50 M., aan drie zijden door kolomgalerijen en aan de vierde of vóórzijde gesloten door eene ruime zuilenhal, die tot hoofdingang diende.

Besloeg de oude Beurs een oppervlak van 2150 M²., met een open binnenplein de helft daarvan beslaande, van de nieuwe Beurs groot 2833 M²., besloeg het binnenplein, dat reeds spoedig met een glazen lantaarn werd afgedekt, ± ¼ van dat oppervlak. In klassieken stijl gebouwd, meer deftig dan vriendelijk van aanzien, had die nieuwe Beurs slechts een korten levensduur, want na 50 jarigen dienst te klein geworden, werd zij ten doode veroordeeld, en opnieuw eene prijsvraag uitgeschreven, die echter evenmin een allen bevredigend ontwerp bracht, totdat eindelijk een door den Architect H. P. Berlage gemaakt ontwerp werd goedgekeurd en uitgevoerd en het Damrak daartoe voor een groot gedeelte werd gedempt.

Deze derde Beurs, gebouwd in 1898, beslaat een onregelmatig rechthoekig grondvlak van ± 6400 M². en is niet alleen geheel overdekt, maar wordt des winters ook geheel verwarmd.

In plaats dus van op eene open brug over het Damrak en bij slecht weder onder de luifels van enkele winkelhuizen beurs te mogen houden,

Afb. N°. 354. De Beurs te Amster

vogelvlucht gezien, ten jare 1612.

vinden de bezoekers nu gesloten, goed verwarmde zalen en bovendien alle mogelijke geriefelijkheden te hunner beschikking.

Behalve hare groote of „cooplieden Beurs" bouwde Amsterdam nog eene tweede voor de korenhandelaars, welke gewoon waren om dicht bij de Oude Brug op het Water, ter plaatse waar in de XV^{de} eeuw eene markt van koren en zout placht te wezen, saam te komen, bij slecht weer mede onder de naburige winkelluifels beschutting zoekend.

Op aandrang van de winkeliers, van die overlast ontheffing verzoekend, en van de gemeene coopluyden in granen en van de gebuyren,

Afb. N°. 355. De Koornbeurs te Amsterdam in 1664.

wonende op 't Waeter, by en omtrent de Coornmarkt, om „tot dienste ende vorderinge van de Coornneringe bij tijden van groote hitte, coude ende ander ongetempert weder, geaccommodeert te mogen worden van een bequame plaetse ende vertreck", besloot de Vroedschap in 1616 tot den bouw eener Korenbeurs, bestaande uit een open plein, aan drie zijden omsloten door een houten Gaanderij met dichten buitenwand, rondgaand met banken en monsterkastjes bezet, waarnevens drie vertrecken voor de Overheden van het Korengilde.

Bouwvallig geworden, werd dit houten gebouw in 1768 in steen herbouwd en, ná de indienststelling der laatste of nieuwe Beurs, waarin voor de Korenhandelaars eene afzonderlijke afdeeling is ingericht, afgebroken.

Ten behoeve der Schippers was in 1661 nog een derde, eene kleine houten beurs met overdekte Gaanderij, op het einde der Nieuwe Brug

gebouwd, alwaar des avonds de Schippers en Reeders samenkwamen, om het uitreeden van de terugkomst of uitvaart der schepen te bespreken.

Vóór Amsterdam, reeds in 1592 bouwde Middelburg zich eene Koopmansbeurs, bestaande uit eene driezijdige galerij van arduinsteenen kolommen, een open binnenplein omsluitend, doch door het verval van haren handel doelloos geworden, veranderde zij in een kermisplein.

Gelukkiger was Rotterdam, dat in 1597 eene eenvoudige houten Beurs aan het Haringvliet voor hare kooplieden bouwde, welke ook hier tot dusverre in de openlucht hadden vergaderd, eene Beurs in 1635 door eene grootere op de Noord-Blaak vervangen, zie afb. N°. 356, welke in 1722 plaats maakte voor een deftig gebouw met groot open binnenplein door overwelfde gaanderijen omsloten, een plein, in de volgende eeuw echter met glas overdekt.

Dicht bij de aanlegplaats der graanschepen, werd hier voor de graanhandelaars mede eene overdekte Korenbeurs gebouwd, die in 1764 werd vergroot.

Het voorbeeld door genoemde Steden gegeven, vond weinig navolging in de overige, want reeds vóór, doch vooral van af de XVII^{de} eeuw, concentreerde de groothandel zich langzamerhand geheel in

Afb. N°. 356. De Beurs te Rotterdam in 1665.

Amsterdam en Rotterdam, en bestond elders dus weinig behoefte aan eene Beurs, tenzij voor den graanhandel, als zijnde van meer gewestelijken aard.

Delft bouwde zich in 1776 eene graanbeurs, doch doelloos geworden, werd zij in 1872 gesloopt.

Dordrecht bezat reeds in de Middeleeuwen, buiten de Vuilpoort,

ter plaatse waar de Zeeuwsche graanschepen aankwamen, eene ten deele overdekte Korenmarkt, die tevens tot Korenbeurs diende.

In de Stad Groningen behielpen de Korenhandelaars zich gedurende een paar eeuwen met een open „pleintien" op de breede Merct, daartoe

Afb. N°. 357. Dam Koornbeurs en Wisselbanck te Middelburg (1699).

met klinkers in plaats van met bolkeyen bestraat; eerst in 1774 kwam er een houten galerijgebouw, in 1826 door een steenen en in 1864 door eene overdekte Graanbeurs vervangen.

In Leiden werd in 1443 de Korenmarkt verplaatst op Sint-Cornelisbrugge, sedert de Korenbrugge genoemd, „ende men sel nergens anderswaer 't saterdags koren verkopen op die boete van drien pond." Op die brug, in 1642 in eene steenen drieboogsbrug veranderd, werden eerst in 1825 twee overdekte houten galerijen geplaatst om tot Beurs te dienen.

In Middelburg werden den 25sten Januari 1429 de Korenkoopers veroordeeld tot den Steen (tot gevangenisstraf), omdat zij, ondanks het verbod, koorn kochten niet ter aangewezen markt, maar in de schuit vóór klokke tien. Tot Graanbeurs diende hier, vóór 1526 een vierkant plein op den Dam met eene Galerij omzet, welke in 1767 werd vernieuwd en vergroot.

Blokzijl, de jonge Havenstad, bouwde zich vol hoop op haar

toekomst, eene houten Beurs op palen in de haven, doch deze schippersbeurs kwam zoo vol wandgedierte, dat zij in 1828 moest worden afgebroken.

Lombarden.

Vanwege den geringen voorraad gemunt geld en bezwaard als men was met allerlei vreemde munten, in niet zelden erg beschadigden toestand, waaronder soms veel valsch of buiten omloop gesteld geld, had de handel, zoodra hij iets meer werd dan eene ruiling in naturalia, behoefte aan geldschieters en aan wisselaars.

Op het laatst der XII^de^, doch vooral in de XIII^de^ eeuw vestigden zich dan ook, met toestemming der gewestelijke Vorsten in de handelssteden Italiaansche Leenbankhouders, Lombarden genaamd, daarvoor jaarlijks een pacht of pensie betalend, de Vorsten en ridders als dezen in geldnood waren, tegen onderpand of tegen afgifte van Cleynodiën, de gevraagde bedragen tegen hooge rente leenend daarbij tevens, zoo de bedragen van eenige beteekenis werden, de noodige borgen eischend.

In meenige Stad, tot zelfs in Sinte Geerdenberghe, in Reymerswael en in Emelisse vinden wij destijds Lombarden; Dordrecht had zelfs twee Lombaerden huysen, een groot en een klein, welk laatste reeds bestond vóór 1313; de straat waarin het groote stond, heette dan ook oorspronkelijk de Cawersinestraat, van cauwersyn, dat is bankhouder of woekeraar.

In Utrecht lag der Lombaerden-huys aan de Mariaplaats, terwijl in Bergen-op-Zoom, Gouda, enz. de namen Lombardstraat of -steeg daaraan nog herinneren.

Bij keure van 6 Dec. 1306 bepaalde Hertogh Jan van Brabant: „Vortane en wille wi niet dat die Lombarde die t' Antwerpen woenende ende woenen zelen, dat zie niet en moghen lenen onsen portren van Antwerpen dierre dan 't pond omme twee penninghe de weke ende den vremden lieden om drie penninghe; ende ware oec dat sake dat ander lieden wouden lenen gheld, omme meer gheldts te coste, zone moghen syt niet dierre lenen dan die Lombarde die vore ghenoemt syn."

Afb. N^0^. 358. Wisselkantoor.

* * *

Daar een Wisselbank toen in elke handelsplaats een bijna onmisbaar iets was, en vele voordeelen afwierp, waren enkele Stadsbesturen er op bedacht deze van den Graaf te pachten. Zoo kreeg Middelburg in het jaar 1600

eene eigen Wisselbank, „welcke geen klein voordeel en profyt brengt by de gemeine handelinge”, en door de kooplieden tevens benut werd tot bewaringe van hun gereed geld, waarover dan bij assignatie beschikt werd. Door de Staten werd ten jare 1616 aan deze Bank, „met seclusie van andere Personen binnen Middelburg, toegestaan d’opwisseling van gelden te mogen doen tot haren schoonsten, behoudelijk niet te excedeeren de ordre van de Staten-Generael, tegen het opjagen en steigeren van penningen.” In 1643 werd hiervoor een deftig gebouw gesticht, dat vóór 1795 aan de Stadkas belangrijke baten, in de jaren 1763—’93 gemiddeld dertig duizend ’s jaars opbracht.

Amsterdam richtte in 1609 in haar Stedehuis drie vertrekken tot Wisselbanck in met afzonderlijken ingang in de Vogelsteeg.

De Munt.

Tot de Openbare gebouwen, kunnen mede de Muntgebouwen gerekend worden.

Het recht om te munten, oorspronkelijk een Keizerlijk recht, was echter door de Keizers van lieverlede afgestaan aan de gewestelijke Vorsten

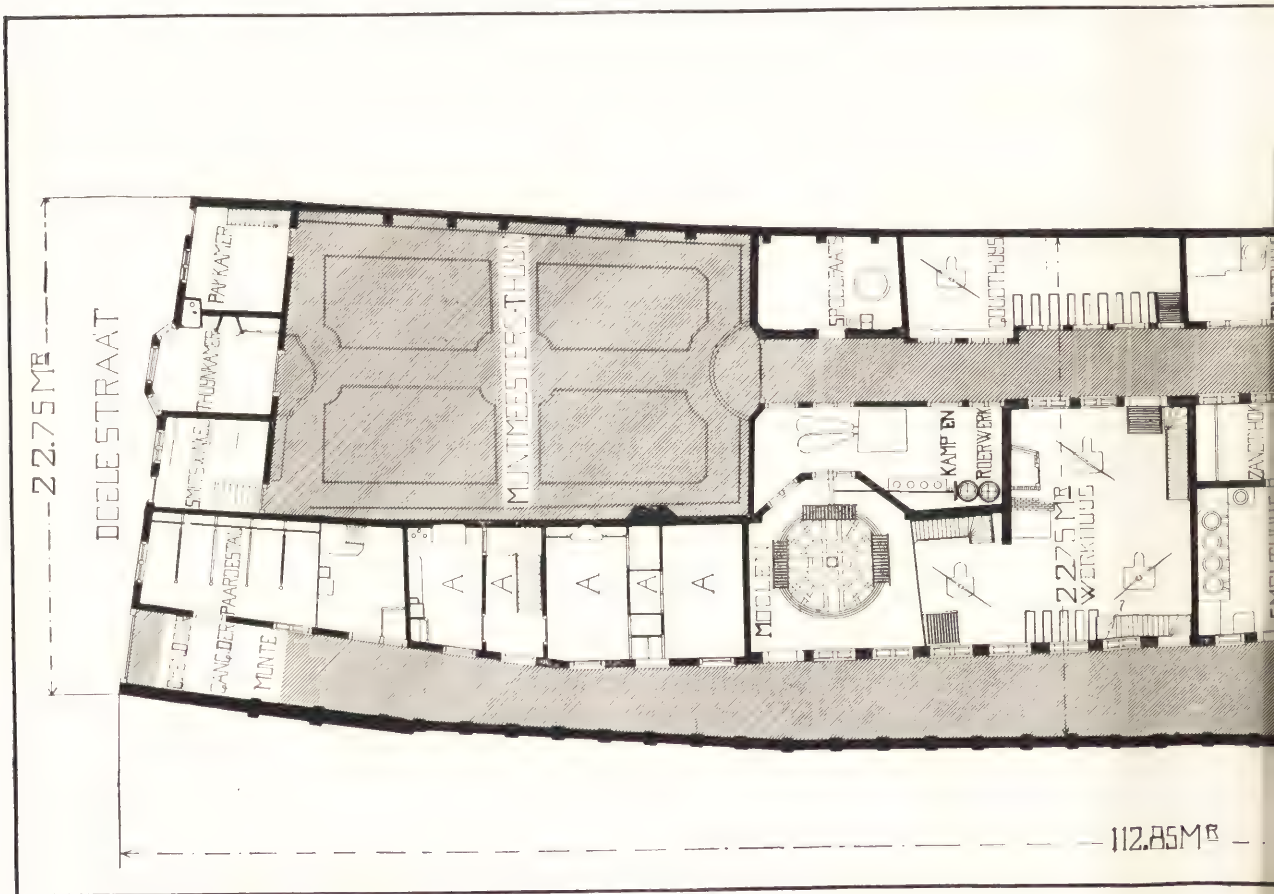
Afb. N⁰. 359. „De Mundt van Hollandt” te Dordrecht, naar eene teekening van A⁰. 1749.

en door dezen soms verpacht of geschonken aan enkele hunner Steden. Zoo werd o. m. 1354 aan twee Lombardijsche kooplieden, gedurende drie jaren, vrijheid gegeven om in Dordrecht, alwaar reeds in en vóór 1323 geld geslagen was, munt te slaan.

In 1367 werd door Aelbrecht van Beyeren de Hollandsche Munt

geregeld en op diens last in 1376 in Dordrecht een huis aangekocht en tot Muntgebouw ingericht.

Wel werd in 1493, toen de Graaf in twist was met die Stad, de Munt tot straf naar Geertruidenberg verplaatst, doch zeven jaar later was zij in Dordrecht terug, dat in 1418 van Jan van Beyeren het privilegie verkreeg; „van de munte van Hollant 't Dordrecht te leggen

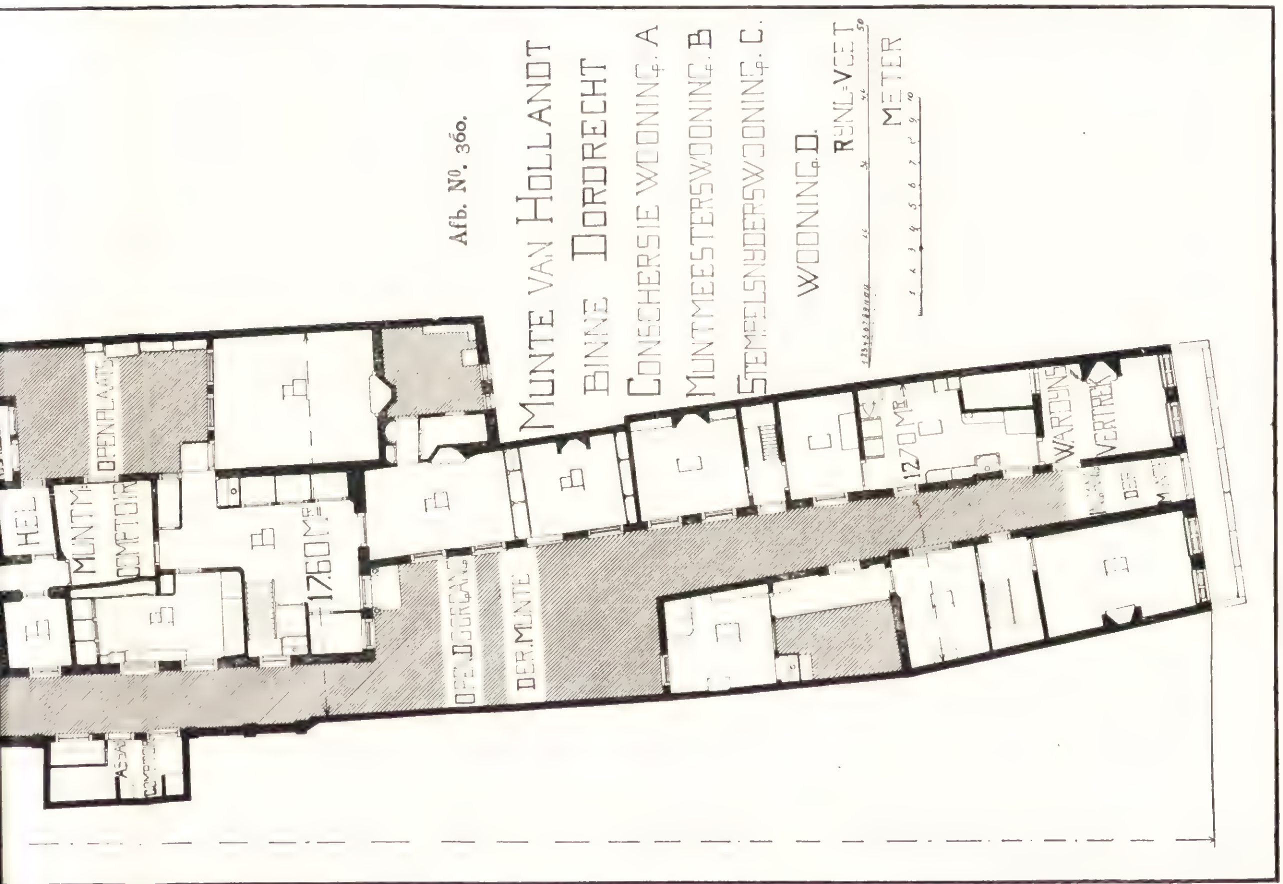

ende nergens anders"; toen de Stad echter wat al te eigenmachtig tegenover de Munters optrad, liet Philips van Bourgondië haar in 1429 naar Sevenbergen overbrengen, waar zij slechts één jaar bleef. In Dordrecht teruggekomen, bleef zij daar gevestigd, tot Koning Lodewijk haar in 1807 ophief en naar Utrecht verplaatste.

Bij de regeling der Munt in 1367 worden reeds genoemd: een Muntmeester, een Waerdijn, een Essayeur of Proefmeester, een Stempel- of ijzersnijder, Provoosters of Smidsmeesters, een Griffier en Gesworenen, Munters, werklieden en knapen.

De Muntmeesters genoten vele voorrechten, vrijstelling van zettingen en beden, vrijdom van tolle voor hunne werktuigen en stonden met

het muntpersoneel voor kleine misdrijven terecht voor eene eigene, de Muntersrechtbank, en voor grootere voor den Baljuw. Zij mochten één hunner naaste bloedverwanten als knaap opleiden, om later hun plaats in te nemen, terwijl bij afzonderlijke keuren, costumen en privilegiën het bedrijf was geregeld. In 1504 verkregen zij vrijdom van accijnzen voor hetgeen zij met hunne gezinnen verbruikten, zij hadden eene

Afb. N°. 360.

eigen kapel in de Onze Lieve Vrouwe kerk en tevens eigen grafsteden in die kerk.

Op last van Karel V werd er een nieuw Muntgebouw gesticht, zie afb. N°. 359, welks sierlijk zandsteenen poortje met het opschrift: „Dit . is . die . Munte . des . Rom . Keyzers . ende . Graefelickheyts . van . Hollandt", met het jaarcijfer 1555 nog bestaat.

Afb. N°. 360 geeft dit muntgebouw in plattegrond, zijnde een buitengewoon lang smal pand, van ± 113 M. lengte bij hoogstens $22^3/_4$ M. breedte; in het midden liggen een groot Werk Huys, met een Moolen van ± 6 M. diameter met drie pletraderen, door paarden bewogen, welke mede het Stamp- en Roerwerk in beweging brengen; men ziet er drie aambeelden,

een gloey-oven, een steekoven met twee blaasbalgen en langs den raamwand vijf vlek-Lhaisen.

Boven dit Werkhuys was de Trekkamer en door een open gang ervan gescheiden het Goudt-Huys met aambeeld, werkbank en negen vlek-Lhaisen, waarnaast, aan de ééne zijde het Fineer-huys met fineer-oven en aan de andere zijde de open speelplaats met grooten welput. Bij het Smelthuis ligt des Muntmeesters comptoir, en daarbij de Hel en 's Muntmeesters Assay-comptoir; een tweede, grooter Assay-comptoir, ligt aan de overzijde van de lange gang. De Smitswinkel, de Pakkamer en de Paardestal zijn op het achtereinde in de Doelestraat door des Muntmeesters Thuyn en de Conschersiewooning van het Werkhuys gescheiden, voorts is er een Muntmeesterswooning, een Stempelsnijderswooning, een Wardijnsvertrek en een Rechtkamer, waarin een portret van Albrecht van Beyeren, en portretten van vroegere Munters en Waardijns en schilderstukken van Cuyp en Doudijn hingen, alle bij de opheffing der Munt verdwenen.

Van de verschillende huizen, die in enkele Steden voor langeren of korteren tijd tot Munt dienden, is niets van beteekenis overgebleven, het eenige Munthuis van nog eenige waarde is het nog in dienst zijnde te Utrecht.

Reeds in en van af de X^{de} eeuw lieten de Bisschoppen, krachtens een hun daartoe verleend recht, in die Stad en soms ook in Amersfoort, Deventer, Kampen, Rhenen en Zwolle munt slaan.

In 1647 werd het gewezen Sint-Cecilia klooster in Utrecht tot provinciale Munt ingericht, en dit, na de opheffing der Provinciale Munthuizen, door koning Lodewijk, tot Rijksmunt aangewezen en toen belangrijk vergroot; verouderd en ondoelmatig geworden, is thans een nieuw Muntgebouw bij die Stad in aanbouw, dat in 1911 in dienst zal worden gesteld.

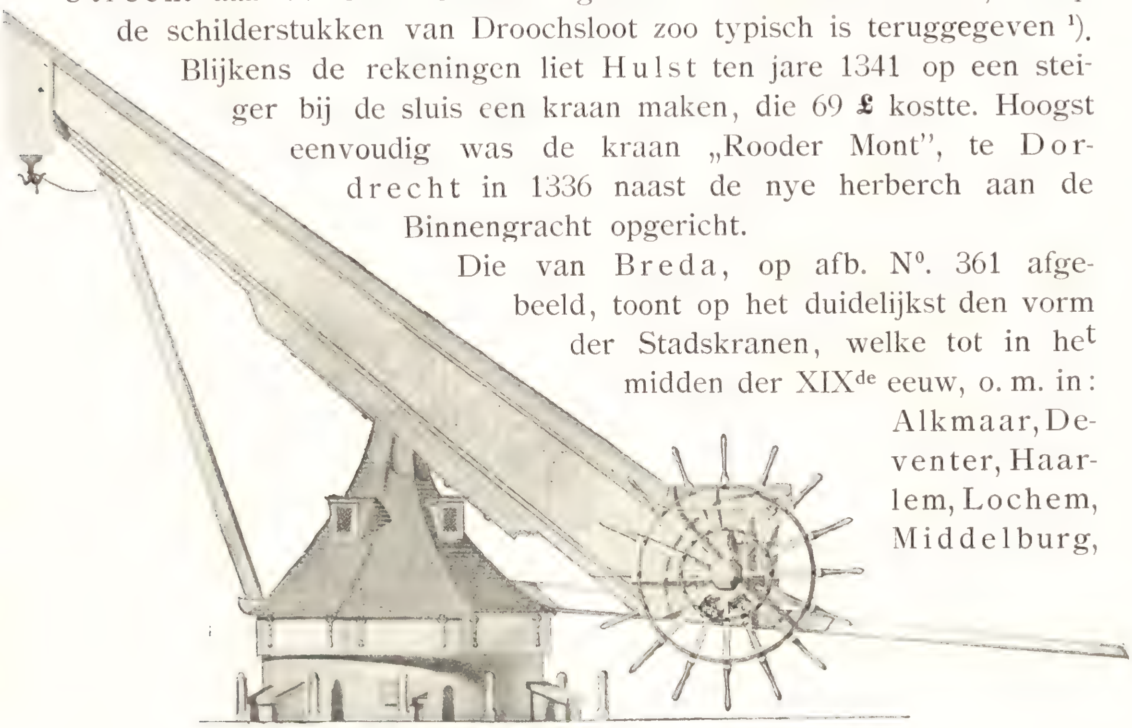
De Stadskraan.

Alvorens afscheid te nemen van de Openbare gebouwen met het handelsleven onzer Steden in betrekking staande, dient met een enkel woord de vroegere Stads-loskraan herdacht te worden, welke in geen enkele havenstad ontbrak en diende om zware of groote voorwerpen te laden of te lossen.

Aanvankelijk was zij weinig anders dan een ten deele omhuisde, ver uitspringende zware balk, op zijn boveneinde voorzien van schijven, waarover de zware touwen of ijzeren kettingen liepen, die door middel van één of meer windassen den last ophaalden of neerlieten. Oorspronkelijk enkel in vasten stand, werden zij reeds in de XVII^{de} eeuw dikwijls gemaakt met een draaibare kap.

Niet zelden diende een op den hoek der haven staande steenen muurtoren, o. a. in Amsterdam, Nijmegen en Groningen, tot behuizing der kraan, welke dan vrijwel den vorm had der oude Crane welke in Utrecht aan de Oude Gracht tegenover het Raadhuis stond, en op de schilderstukken van Droochsloot zoo typisch is teruggegeven [1]. Blijkens de rekeningen liet Hulst ten jare 1341 op een steiger bij de sluis een kraan maken, die 69 £ kostte. Hoogst eenvoudig was de kraan „Rooder Mont", te Dordrecht in 1336 naast de nye herberch aan de Binnengracht opgericht.

Die van Breda, op afb. N°. 361 afgebeeld, toont op het duidelijkst den vorm der Stadskranen, welke tot in het midden der XIX^{de} eeuw, o. m. in: Alkmaar, Deventer, Haarlem, Lochem, Middelburg, Vlaardingen, Zutphen, enz. in gebruik waren en waarvan die te Lochem en Vlaardingen nog in gebruik zijn.

Afb. N°. 361. Standgezicht van de Stadskraan te Breda, met draaibare kap en groote windas, naar eene teekening van 1828.

Amsterdam's oudste kraan, haar groote scheepskraan, staande in de palenrij in het IJ, behoorde aan de Huiszitten-armen en werd per jaar verhuurd, terwijl haar groote en kleine kraan aan het Sint-Pieters Gasthuis toebehoorden en volgens Wagenaar per jaar soms fl. 3000.— opbrachten.

Rotterdam, in 1461 van Schieland vergunning krijgend eene Kraan op het rivierhoofd te mogen plaatsen, staat in 1473 Claes van Noorden toe „eene Kraan te stellen aan de Vest, tegenover de Moriaensteeg, deze te onderhouden, te bedienen en de beneficiën te hebben, zonder iets aan haar uit te keeren, zoolang hij en zijn zoon leefden, mits, na hun beider dood haar eigendom wordend."

[1] Eene dergelijke kraan ziet men o. a. nog te Andernach aan den Rijnoever, omgeven meestal door honderden molensteenen.

De Kraan, aanvankelijk een vaak onmisbaar hulpmiddel bij het laden of lossen van schepen, werd echter in vele Steden langzamerhand tot een verplicht gebruikswerktuig. Men werd verplicht voor tal van goederen Kraanrecht te betalen.

Sedert van ijzer vervaardigd en met den stoom en de electriciteit nu tot beweegkrachten, verloor zij haar karakteristieken en vaak leuken vorm en is zij nu meestal een vrij leelijk en veel leven makend voorwerp geworden.

De Oost- en West-Indische Huizen.

Hoezeer indirect, kunnen ook de Oost- en West-Indische huizen gerekend worden tot de Openbare gebouwen, in enkele Steden ten behoeve van den handel gesticht.

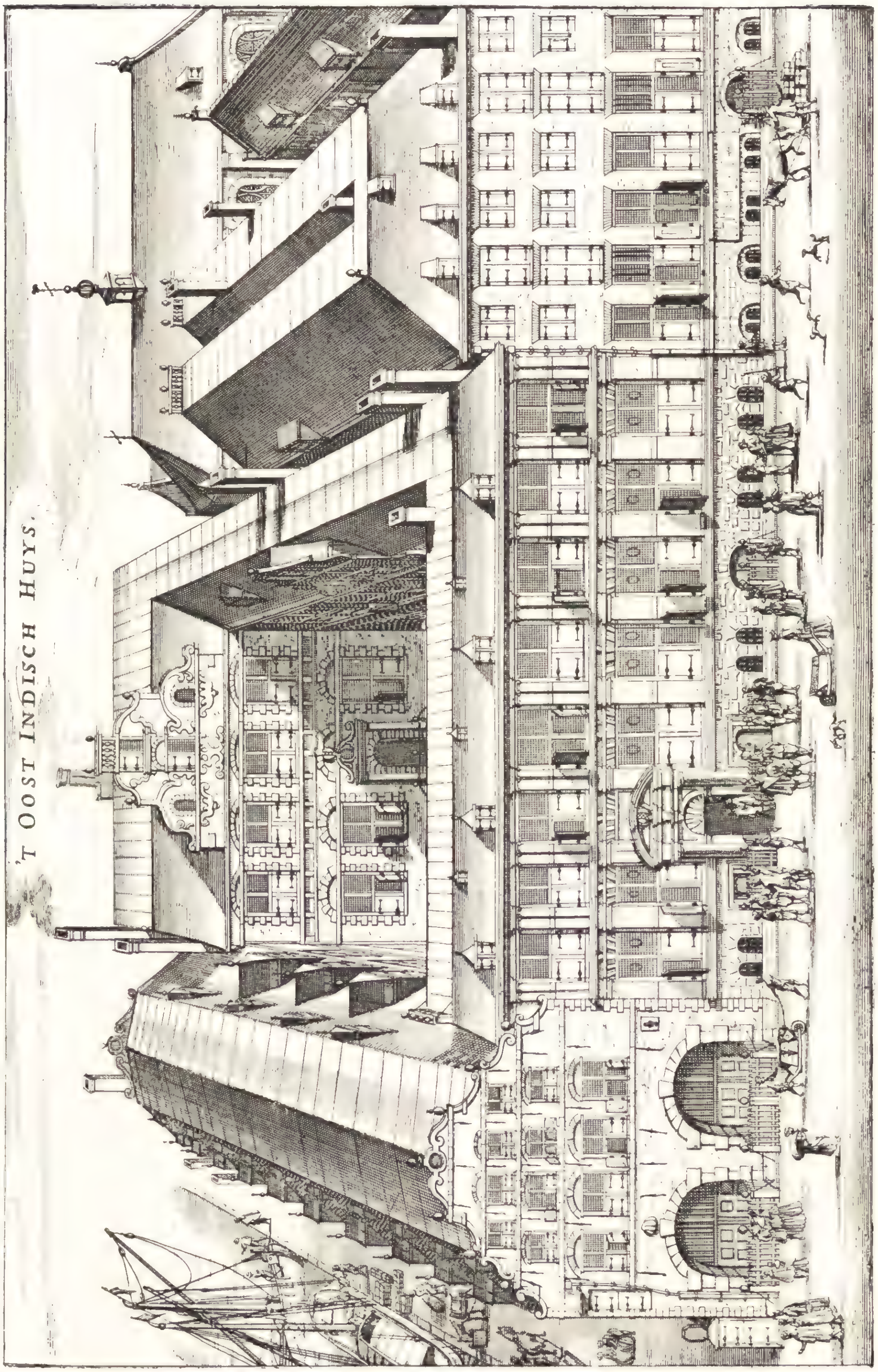
De groote voordeelen, welke reeds op het laatst der XV^de^-eeuw de handel op Oost-Indië opleverde, was de oorzaak van de oprichting, bij octrooi van 20 Maart 1602, der Oost-Indische Compagnie, welke nu in die Steden kantoren en pakhuizen vestigde.

Amsterdam werd haar eerste, Rotterdam haar tweede, Vlissingen haar derde handelshaven, en, daar die Compagnie over de 50 eerste jaren gemiddeld 22 % winst per jaar uitkeerde, maakte zulks meerdere Steden belust om in die voordeelen te deelen, vandaar, dat in 1621 eene West-Indische Compagnie onder bijna even gunstige verwachtingen werd opgericht, en dat Delft, Dordrecht en Groningen maar al te gaarne bereid waren, daartoe een West-Indisch Huis in te richten en af te staan.

In Amsterdam, de hoofdzetel der Oost-Indische Compagnie, huurde deze van de Stad, in 1602 het Groote Bos- of geschutshuis, staande aan den Kloveniersburgwal, waarbij reeds spoedig tal van perceelen werden aangetrokken en zóó ontstond het eigenaardige Oost-Indische Huis, met zijn karakteristiek binnenplein, zie afb. N°. 362.

Het Stadsboshuis met zijne vele groote zolders eigende zich uitstekend tot berging der specerijen, van de peper en later ook van de thee door de schepen der Compagnie meegebracht, terwijl op het binnenplein, het bootsvolk werd aangenomen en gemonsterd. Eene groote zaal diende voor de veilingen en tal van vertrekken voor de Bewindhebbers en beambten der Compagnie, die bovendien nog een groot Zeemagazijn bezat, in 1720 gebouwd en in 1752 vergroot, alsook een eigen Scheepstimmerwerf, eigen Lijnbanen en een Teermagazijn had, en in tal van opzichten een bron van werk en van rijke inkomsten was.

Minder gelukkig was de West-Indische Compagnie, die mede haar

Afb. N⁰. 362. Het Oost-Indische Huis te Amsterdam, naar eene oude teekening.

eigen pakhuizen en kantoren, waaronder het in 1642 gebouwde nog bestaande West-Indische Huis in Amsterdam, bezat.

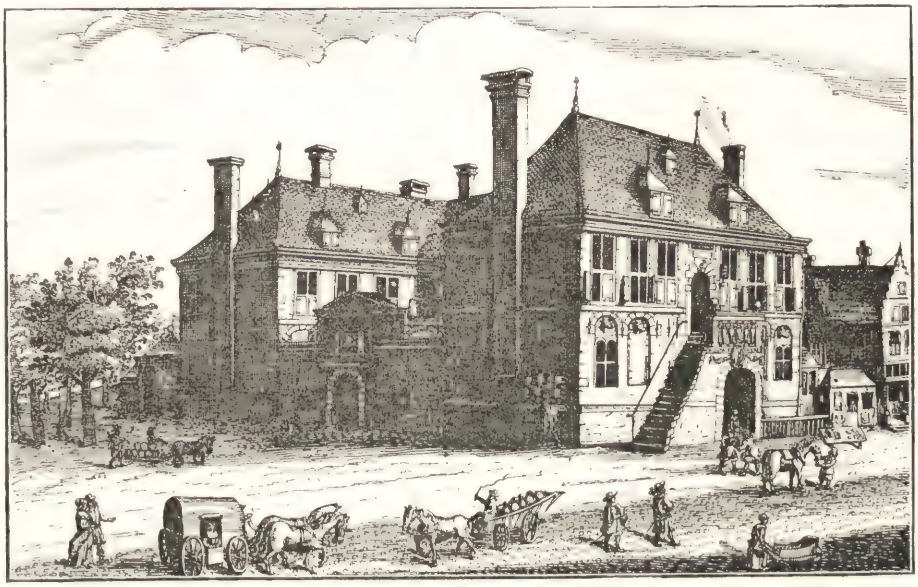
In Middelburg stichtte de Oost-Indische kamer in 1671 een gebouw op de Rotterdamsche kade, met kantoren en pakhuizen gelegen om eene

Afb. N°. 363. Het West-Indische huis te Middelburg, zijnde het dubbel huis met uitbouw, voorheen van A. Hardinck.

ruime binnenplaats, een eigenaardig gebouw dat nog vrij intakt bestaat; tot West-Indisch Huis diende aldaar in 1624—'36 het rijk betimmerde middeleeuwsche woonhuis van Adolf Hardinck, zie afb. N°. 363, waarvan bij de afbraak, enkel een eiken portaal is bewaard gebleven, nu op de Stads Oudheidkamer staande.

In Rotterdam stichtte de Oost-Indische Compagnie in 1695 een groot opslaggebouw voor hetgeen zij aanvoerde en in Delftshaven,

Afb. N°. 364. Het Nieuwe Heere Logement te Amsterdam.

Enkhuizen, 's Gravenhage en Hoorn had zij mede eigen huizen, bijna alle uit eene onbekrompen beurs, solide en karakteristiek gebouwd.

Tot de verdere Openbare gebouwen behooren: de Accijnshuizen, waarvan Alkmaar een goed type bewaart; de Zakkendragershuisjes, meestal bij of op de bruggen staande en soms vrij aardig van vorm [1]); de Stadspaardenstallen, ten behoeve der sleepers, welke de koopmansgoederen naar of van de Waag of Kraan moesten brengen en eindelijk de Stads-herbergen.

Amsterdam had in de XVII^de eeuw niet minder dan vier Stadsherbergen, waaronder twee Heeren Logementen, zie afb. N°. 364, van omstreeks 1647, alwaar zij aanzienlijke gasten logies aanbood en tevens verhuringen, verkoopingen en feestmaaltijden plaats hadden.

[1]) Getuige het nog bestaande karakteristieke Zakkendragershuisje van 1634 te Franeker, met de afbeelding van een gildebroeder gebeiteld op een steen boven den ingang.

Haar beide Herbergen waren eenvoudige houten gebouwen, ten gerieve der reizende luiden, die ná het sluiten van de boomen en

Afb. N⁰. 365. Het Heeren Logement te Haarlem in de XVIIde eeuw.

poorten, dáár nachtverblijf konden vinden, terwijl tevens vele veer- of beurtschepen van dáár afvoeren of aldáár aankwamen.

Gerechtshoven.

Gerechtshoven in den zin van Gerechtsgebouwen had of kende men aanvankelijk in onze Steden niet. Naar oud-Germaansch gebruik hadden de Gerechtszittingen plaats onder den blooten hemel, binnen eene omhaagde ruimte, door een houten kruis aangeduid, waaraan een zwaard of ander „gerigsteken" was gehangen, en bij welk kruis de Schepenen den eed moesten doen van het recht behoorlijk te bedienen, aldus J. de Riemer in zijne: „Costumen van 's Gravenhage."

Bij voorkeur lag eene zoodanige Gerichtsplaats op een dicht bij het wooncentrum gelegen heuvel of berg, in Brugge op den Maalberg. In de Stad Groningen werd tot in en ná het jaar 1510 recht gesproken onder

eene linde op het Sint-Meertens kerkhof binnen een daartoe omhaagd gedeelte [1]).

De Bisschop van Utrecht, beloofde ten jare 1379, aan die van Overijsel, om, in plaats van eens per jaar of van slechts eens per drie jaar, zooals het soms werd, tweemaal 's jaars bij gras en stroo, dat is vóór- en nájaars, „claringe" of „het Hof van Appel" te zullen houden op den Spoelderberg.

In het Engelreholt bij Arnhem werd nog in 1457 „claringe" gehouden, „welcke plaetse te desen tide veur eene gerichtsplaetse gediend heeft ende oick veur convocatien des landsregierong, policie, ende ietvent anders concernierende."

Van de abdij te Egmond, heet het, dat de rechtszittingen over de hoorigen tot de abdijgoederen behoorende, werden gehouden, „sub arbore ante lapideam domum."

In Ede werd de vierschaar van het hoogadellijk Landgericht gespannen op het kerkhof onder den blooten hemel, bij het rijzen der zon en zulks gedurende acht tot tien dagen.

Toen echter de groote wooncentra in omveste Steden veranderden en de geschillen of misdaden op heur jaarmarkten ontstaan of gepleegd, onmiddellijk berechting vroegen, werd in plaats van die te ongelegen gerichtsplaats, het kerkhof der parochiekerk, ná de komst der Markthalle, de Zaal daar boven en ná de komst van het Stedehuis, de daarin aanwezige Hal tot Vierschaar benut, althans voor datgene wat ter berechting van Schout en Schepenen stond, voor het Lage Gerecht.

In die Hal van het Stedehuis werd nu, dikwijls op het onbekrompenst en smaakvolst, een vaste Vierschaar getimmerd, het werd nu een Raad- en een Dinghuis tevens.

[1]) In Antwerpen diende een niet overdekt „beluik" bezuiden de Sint-Walburgiskerk tot Vierschaar, alléén boven de zitbank der rechters was een afdak; in 1499 verplaatst, werd zij vervangen door een nu aan drie zijden met een afdak omzet plein, onder het afdak zaten de rechters, getuigen en beschuldigden, het plein diende voor de belangstellenden; achter de zitbank der rechters was eene Camer voor de beraadslagingen.

Bij de voorrechten door Philips van Bourgondië in 1433 aan die van Enchusen verleend, werd den Schout de verplichting opgelegd voortaan „in die Stad selve de Vierschaar te spannen en Syn dingbanc te houden en sulks binnen ofte voir het Gasthues, daer 't hen sou believen."

In Arnhem werd in 1649 vóór het Hof in de vrije lucht een parquet getimmerd bij forme eener Balye, voor de zittingen van het Leenhof; in Zutphen hadden in die eeuw de zittingen van het Leenhof mede in de open lucht plaats.

Afb. N⁰. 366. De Rolzaal in het „Hof van Holland" op het Binnenhof te 's Gravenhage in 1630.

In enkele Steden hield men echter de rechtszittingen en gedingen buiten het Raadhuis; Utrecht had langen tijd behalve haar Raad- een afzonderlijk Schepenenhuis evenals Kampen, en Groningen bouwde zich, ter vervanging harer gerichtsplaats op het Sint-Walburgiskerkhofin 1509 een klein Rechthuis, dat nog bestaat en tot hare karakteristieke oude gebouwen behoort.

Toen echter de Graven, gewoon om voorheen persoonlijk Hofgeding te houden of de Hooge Vierschaar te spannen, met de komst van het Bourgondische Huis in de eerste helft der XVde eeuw, niet meer in Holland zetelden en hunne Grafelijkheidslanden ook weinig bezochten, werd de instelling van een gewestelijk Gerechtshof, namens den Graaf recht sprekende, een dringende eisch, doch het duurde nog tot 1462 alvorens het „Hof van Holland", bestaande uit twaalf raadsheeren en een voorzitter, te 's Gravenhage gevestigd werd.

Aan dit Hof werd nu in 1511 afgestaan de oude Grafelijke woonzaal met bijbehoorende vertrekken op het Binnenhof, welke reeds lang ledig en verlaten waren, eene woonzaal sedert naar de pleitrollen „de Rolzaal" genoemd, zie afb. N⁰. 366.

Voor Friesland werd om gelijke reden in Leeuwarden, in 1504 „Het Hof van Friesland" ingesteld, en daarvoor in 1565—'71 een Rechtsgebouw, de Kanselarij, gesticht.

Een breed bordes met eenige treden vóór den hoofdingang, zie afb. N⁰. 368, geeft toegang tot de Zaal met de Vierschaar, zie afb. N⁰. 367, versierd met een schilderstuk „Salomo's eerste Recht" voorstellende. Het

gebouw, hoog twee verdiepingen, door eene breede sierlijke steenen wenteltrap verbonden, veranderde in 1824 in een Huis van Militaire Verzekering en omstreeks 1890 in een Provinciaal Archief en is thans een der weinige waardevolle gebouwen dier Stad.

Nadat Karel V als Vorst over al de Nederlandsche gewesten was opgetreden, kreeg allengs de hoofdplaats van elk dier gewesten een eigen „Hof van Justicie", meestal gevestigd in een bestaand gebouw, in Arnhem in het oude Hertogelijk Hof, in Groningen, sedert 1754 in een particulier huis, zie afb. N°. 369, daarvoor alstoen met groote kosten ingericht, in 's Hertogenbosch in een klooster, in Utrecht in de gewezen Sint-Paulus Abdij.

Afb. N°. 367. De Rechtzaal in het Hof van Friesland in Leeuwarden, A°. 1670.

In de eerste helft der XIX^de eeuw werden enkele dier oude Gerechtshoven vervangen door nieuwe gebouwen [1]), in zgn. klassieken stijl, o. a. in Zwolle in 1840—'41, in Leeuwarden in 1845'—46 en in Arnhem, waar in 1857—'59 het nieuwe „Paleis van Justicie", gebouwd werd.

Met het Fransche bestuur verdwenen uit onze Raadhuizen op het laatst der XVIII^de eeuw: de Vierschaar, het Schepenengestoelte en de Schepenenkamer en kwamen er Kantongerechten en Rechtbanken, die aanvankelijk zoo goed mogelijk ondergebracht, allengs in eigen gebouwen werden gehuisvest.

Bij het Raad- en Dinghuis was voorheen dikwijls ook de Gerichtsplaats, alwaar de vonnissen werden uitgevoerd; aldáár vinden wij dan

[1]) In Amsterdam werd in 1834—'36 het in 1664—'65 gestichte Aelmoezeniers-Weeshuis, dat in 1825 uit gebrek aan inkomsten was opgeheven, tot „Paleis van Justicie" ingericht.

Afb. N°. 368. De Kanselarij te Leeuwarden, naar photo.

behalve de schandpaal of kaak, een enkele maal een vast of zelfs steenen schavot, o. a. te Gouda, te Haarlem, enz.

In 's Gravenhage lag de Gerichtsplaats van het Hof, „het Groene zoodje", op den noordwestelijken hoek van den Vijver bij de Gevangenpoort, terwijl de meeste Steden, buiten hare ommuring een „Galgeveld" hadden, waar de doodvonnissen door middel van de strop werden ten uitvoer gebracht en de ter dood gebrachten werden begraven of op het rad gelegd.

In Kampen was, zie afb. N°. 316, bezijden het Raadhuis een ommuurde Gerichtsplaats, voorzien van twee ingangen en een hooge kaak met opgaanden schandpaal in het midden.

Naast de kaak stond dikwijls een scherp gerugd houten paard, waarop veroordeelde militairen een tijd lang moesten zitten, de voeten soms met gewichten verzwaard; vóór het Rechthuis te Groningen, zie afb. N°. 100, en vóór het Raadhuis te Arnhem, zie afb. N°. 223, staat een zoodanig paard, dat in geen garnizoensplaats oudtijds ontbrak.

De Gevangenissen.

Evenmin als Rechtsgebouwen hadden onze Steden vóórheen afzonderlijke Gevangenissen.

Veroordeelingen tot gevangenisstraf kende men niet, daartoe was men toen te zakelijk. Het onderhouden van misdadigers ten koste der

gemeenschap, vond men veel te lastig en te kostbaar ook, het was werkelijk wel zoo eenvoudig en veel voordeeliger om kleine misdrijven te straffen met boeten, geeseling en brandmerking en de grootere met verbanning onder verbeurte van al het bezit; terwijl men, krachtens het „oog om oog en tand om tand", misdaden bij voorkeur aan den lijve

Afb. N°. 369. Het Hof van Justitie te Groningen, in 1774.

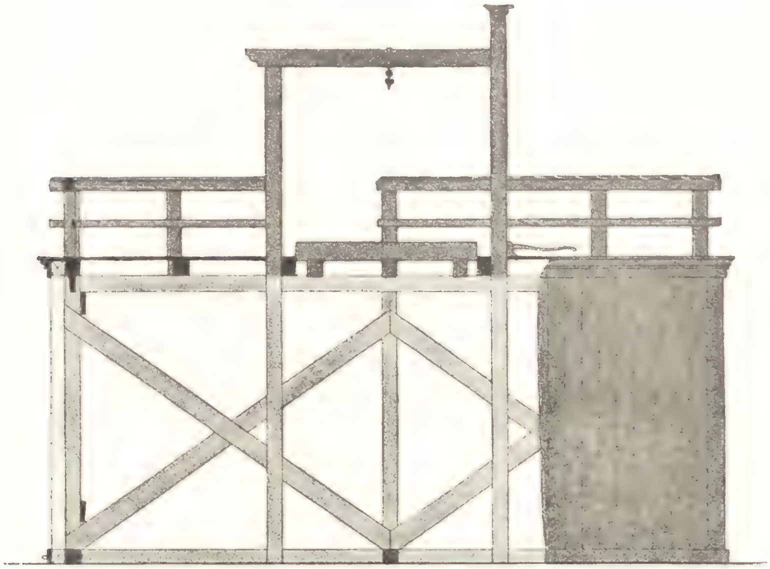
strafte, met het verlies van een oor, een hand, een oog of van den neus en tevens niet zuinig was met de doodstraf.

Er was destijds streng recht; met de beschouwingen van onzen tijd over al of niet toerekenbaarheid, of men al of niet over het leven van een misdadig evenmensch mag beschikken, liet men zich volstrekt niet in; een misdadiger werd voorgoed verwijderd of onschadelijk gemaakt, en, bleek ter terechtzitting zijn geheugen wat zwakjes, welnu, dan werd dit in de pijnkamer even wat opgefrischt.

Er was snel recht tevens; elk misdrijf werd zoo mogelijk in de eerstvolgende zitting, dezelfde week nog, behandeld, er was dus in of bij het Stedehuis waarin de Vierschaar gespannen werd, slechts een kelder of zolder of een torenvertrek noodig, om de beschuldigde op te sluiten tot zijn vonnis geveld was.

En was dat geveld, dan werd het meestal op staanden voet uitgevoerd ook; alléén de misdrijven waarop de doodstraf stond, vorderden

wat meer tijd, daar de Vorst meestal het Hals- of Hooge gerecht aan zich had gehouden en de uitspraak dus door diens Baljuw moest plaats hebben, vandaar, dat, waar een Baljuw zetelde, veelal een 's Gravensteen was [1]).

Afb. N°. 370. Het laatste schavot, dat van Amsterdam, breed 9.35 M., diep 5.50 M., hoog 4.25 M., tijdens eene terechtstelling geheel met zwart laken omkleed [2]).

In die Kasteelsteden, waar het Halsrecht behoorde tot de heerlijke rechten van den Heer, diende de een of andere donkere en vochtige kelder van zijn kasteel tot Gevangenis.

Het oudste 's Gravensteen, vóór A°. 1200 reeds vermeld, is dat te Leiden, gelegen naast 's Gravenhof, zie afb. N°. 371. Het is een klein, vier verdiepingen hoog gebouw met traptoren en eene overdekte galerij, uitzicht gevende op de omgrachte gerechtsplaats, waar de doodvonnisen werden voltrokken, tenzij de misdadiger zóó mocht hebben gezondigd, dat hij op een horde door een paard naar het galgeveld werd gesleept, om daar aan den veelbalkigen galg te worden opgehangen en vervolgens te worden onthoofd, waarna het hoofd op een stang werd gestoken en het lichaam, ten prooi voor de vogelen des hemels, op het rad werd gelegd.

In 1463 gaf Philips van Bourgondië dit gebouw, toen seer vergaen ende vervallen met de Stien-bewaerderswoning en de gerechtsplaats

[1]) „Vermits eertijds de Gevangenhuysen van steen hier te lande gebouwd zijn, terwijl alle andere huysen van hout getimmerd waren, hebben ze bij uitsondering de naam gekregen van Steenen en aan dien men hier het hoogste recht vorderde 's Gravensteen", aldus van Mieris in zijne: „Beschrijving van Leyden".

[2]) Dit schavot werd voor terechtstellingen elders, tot zelfs in Maastricht, bij herhaling uitgeleend.

Midden onder de vrij lage galg met zijn ijzeren beugel en ringen waarin de haak van den strop werd geslagen, werd de tot den strop veroordeelde op een luik geplaatst, op welks hefboom de beul slechts met zijn voet behoefde te drukken en het luik klepte neer, de strop trok aan en het vonnis was uitgevoerd.

„Schoonverdriet" aan de Stad, om aldaar recht te doen met den Sweerde, gelijk men voorheen op den „blauwen Steen" had gedaan.

Daarna werd in dit gebouw, te klein om tot Tuchthuis te dienen, eerst in 1556 en daarna in 1671 eene nieuwe Vierschaar en Schepenskamer gemaakt en tevens besloten „om telckens wanneer executie van Justicie geschieden sal een houten schavot, annex de Vierschaar regt tegenover de

Afb. N°. 371. 's Gravensteen in Leiden, ten jare 1623, naar eene gravure van C. J. Visscher.

Papestraat opgeregt sal worden, teneinde eenen ygelijk des begeerig zijnde, te bequaemer de executie soude konnen aenschouwen," aldus van Mieris.

Werden in onrustige tijden, die kleine gebouwen te klein om al de schuldigen te herbergen, tot zij gevonnist waren, dan bracht men deze, 't zij op de bovenverdieping van één der poorten, 't zij in één der muurtorens, waar tevens de gijzelvertrekken waren [1]. Tal van Steden hadden

[1]) Bleef eene Stad in gebreke de verschenen rente harer in een andere Stad geplaatste lijfrentebrieven te voldoen, dan werden op verzoek dier Stad, de aldaar

dan ook een zgn. Gevangenpoort o. m.: Bergen-op-Zoom, Dordrecht (de Vuylpoort), Edam, Groningen (de Poelepoort), 's Gravenhage, zie afb. N° 372, Hoorn (de Oude Oostpoort), Nijmegen, Venlo, enz.

Afb. N°. 372. De Voor- of Gevangenpoort te 's Gravenhage, naar photo.

Andere Steden hadden Gevangenistorens, o. m.: Amsterdam (de Heilige Cruys- of Martelaarstoren), Vlissingen (de Westpoorttoren), terwijl Utrecht kluizen had, onder in den Domtoren, die echter 's zomers zóó koud waren, dat volgens Van der Monde er verscheidenen in gestorven zijn.

Bijzonder veel zorg had men toen voor de gevangenen niet; het best hadden zij het, die zelf de kost en het recht van den Steen konden betalen of wier vrienden daarvoor zorgden; zij kregen de beste, de zoogenaamde poorterskamers, de onvermogenden echter, werden in den Gemeenen Steen gezet en moesten leven van giften en gaven. Te hunnen behoeve deden medelijdende burgers soms schenkingen, uit wier baten hun dan, op één of meer dagen 's weeks, een heel of een half brood werd verstrekt.

In donkere, vunzige kelderhokken, diefputten, werden zij opgesloten en met boeien vastgezet, die een enorm delict, of een vergrijp tegen de Overheid te hunnen laste hadden.

Tot Pijnkamer, zie afb. N°. 373, diende een zwaar overwelfd vertrek, meestal voorzien van katrollen en krammen, van aan den muur bevestigde voet-, hand- en halsbeugels, van een zitbank op steenen voet voor de rechters, van een rood geverfde pijnbank en van tal van marteltuigen.

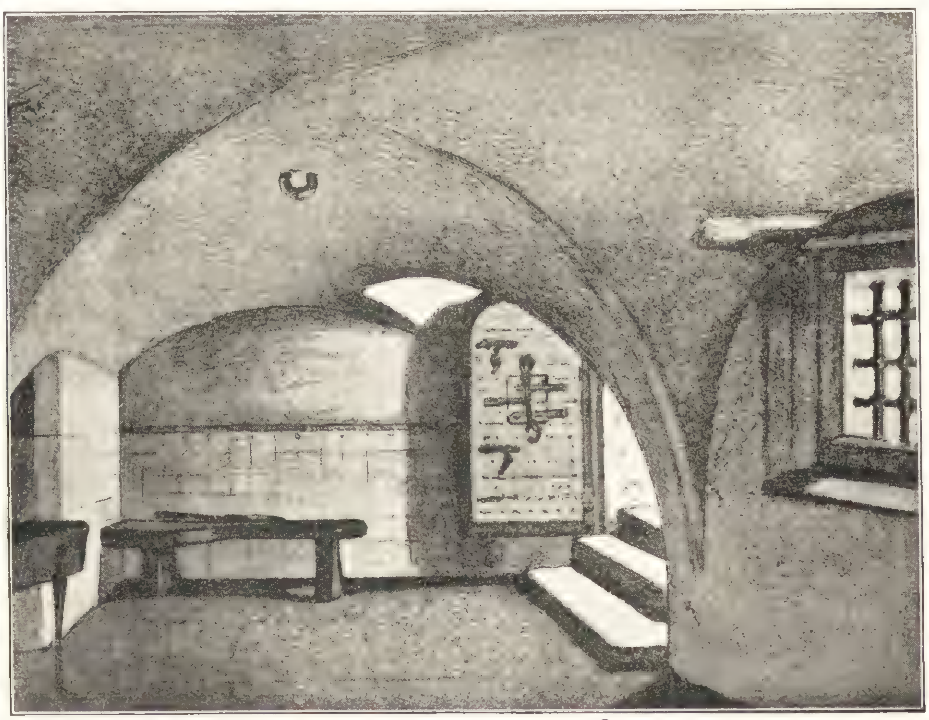
toevallig aanwezige poorters der schuldige Stad niet zelden zoolang in gijzeling gehouden tot die rente voldaan was; koopschulden werden op gelijke wijze soms verhaald op de kooplieden of burgers der Stad, waarin de schuldige woonde en deze, hoezeer vaak geheel onkundig van hetgeen een of meer stadgenooten misdreven hadden, dan zóólang op eigen kosten in gijzeling gezet, tot die schulden betaald waren.

Een afzonderlijk, stikdonker krot, diende soms om hen, wier bloedverwanten gaarne de schande eener openbare terechtstelling wilden vermijden, of bij wier terechtstelling men beducht was voor een oploop, een stillen dood door verhongering, ophanging of verdrinking in een kuip te doen ondergaan.

Lastige gevangenen, of die men verdacht van te willen ontvluchten, werden eenvoudig in ijzeren beugels, die aan het muurwerk waren bevestigd, of in zittende houding met hun beenen in den Stok opgesloten. Bij het weinige personeel dat men had, meestal slechts één Stien- of Stockbewaerder, was opsluiting in den Stok, het lot dat dan ook menig gevangene wachtte.

Met de kelders in het Stedehuis en met de zolders in den Stedetoren (Bolsward, Delft en Sluis, enz.) en met eene enkele Stadspoort of muurtoren, bleef men zich als Gevangenis behelpen tot in de XVII^de^ eeuw.

Naarmate echter de bevolking toenam en verbanning van misdadigers bezwarender werd van wege het protest van het omgelegen landschap en

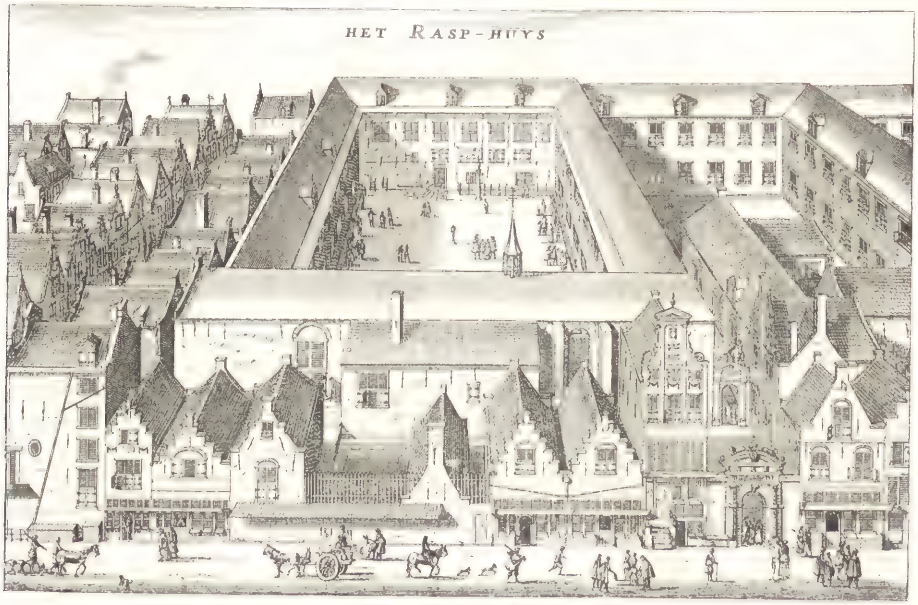

Afb. N°. 373. Pijnkelder op de Voor- of Gevangenpoort te 's Gravenhage, naar photo.

van naburige Steden en men allengs ook de wetten niet meer in al haar gestrengheid toepaste of deze door zachtere verving, ontstond vanzelf de behoefde aan een Tuchthuis.

Amsterdam behoorde tot de eerste Steden waarin een Tuchthuis werd ingericht. Na de verandering der Regeering in 1578 maakten Schepenen „al terstond zwarigheid om sommige kwaeddoeners overmids hunne jongkheid Capitaal te straffen" en werd besloten, tot castyement van denzelven een huis in te richten en wel, het Clarissen-klooster aan den Heiligenweg gelegen. In Februari 1596 werden daarin de 12 eerste gevangenen gebracht, terwijl het volgend jaar in de Spinhuissteeg nog een afzonderlijk Tucht- of Spinhuis voor Vrouwen werd ingericht.

Onder leiding van den Tuchtmeester moest men hard werkende, door het weven van wollen en bombazijnen stoffen, het maken van trypwerken,

Afb. N°. 374. Het Tucht- of Rasphuis te Amsterdam in 1664.

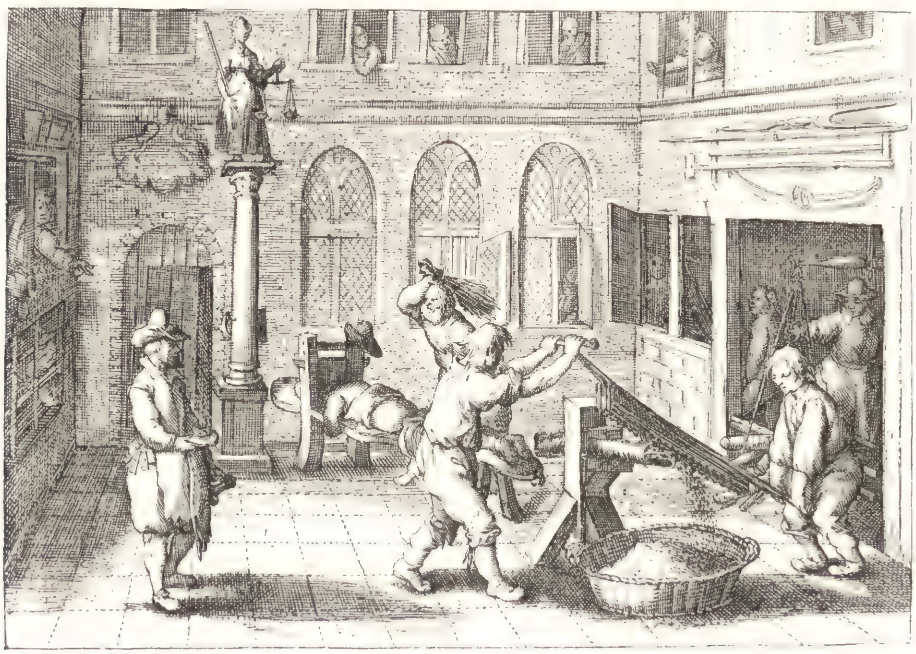
of het raspen van verfhout (zie afb. 375), zijn kost verdienen, bij weigering of verzet wachtte honger, geeselstraf en opsluiting hetzij geboeid of met den dubbelen kraag, in één der donkere hokken. In eene afzonderlijke afdeeling, „het Separate", door niemand gezien, werden bewaard ontaarde en ongetemde kinderen, en in het Vrouwen-Spinhuis „alsulke vrouwen, dochters of meiskens, die een quaed leven leiden".

Bedelaars en beschonkenen werden mede naar het Tuchthuis verwezen, dat met kennisse van het Gerecht tevens hen opnam, die door hun ouders of vrienden, daarin van wege hun ongeregeld leven werden uitbesteed.

In de gewestelijke hoofdplaatsen werden van af de XVII^de^ eeuw nu Provinciale Tuchthuizen ingericht, terwijl vele Steden als Delft, Doesburg, Enkhuizen, ('s Gravenhage), Lochem, Rotterdam, enz.

eigen Tuchthuizen bouwden, dikwijls hoogst eenvoudig van indeeling en samenstelling, zie afb. N⁰. 376. De gevangenhokken, cachotten, ter breedte van ± 2.50 bij ± 6 M. lengte, waren meestal door eene dubbele bekleeding van zwaar eikenhout van elkaar gescheiden, voorzien van een hoog boven den grond aangebracht getralied venster, uitziende, hetzij op een omheind gedeelte der binnen- of wandelplaats, hetzij in een donkere gang.

Elk hok had een houten brits, een secreet en een in den muur bevestigden ijzeren ketting met voetbeugel, een ketting van zoodanige lengte, dat de geboeide ongehinderd zijn brits en secreet kon gebruiken

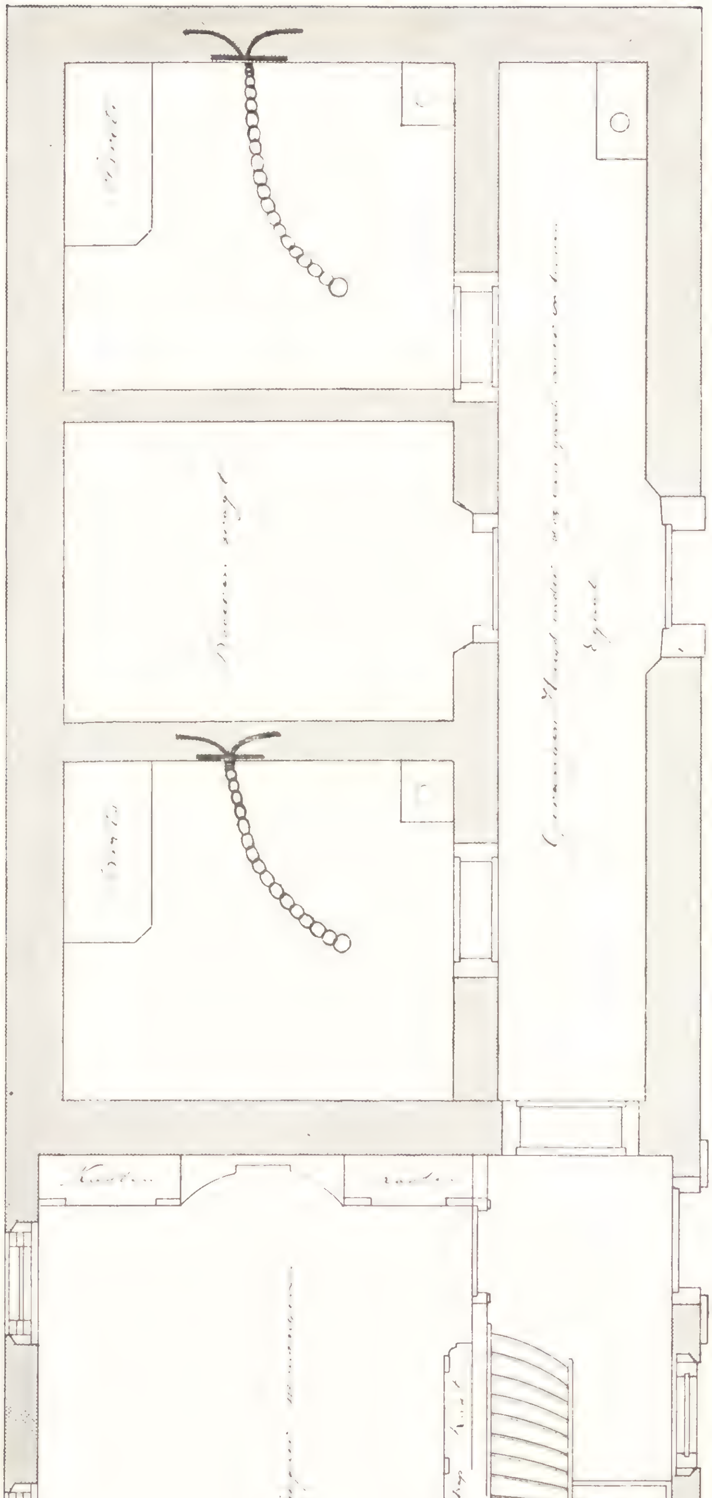

Afb. N⁰. 375.
Binnenplaats van het Tuchthuis te Amsterdam, het raspen van verfhout en afstraffing.

en door het kleine luikje der zwaar bespijkerde eiken deur zijn voedsel kon aannemen.

Aan verwarming of kunstlicht werd niet gedacht, tafel, bank noch stoel was er aanwezig in die hokken, die kil en vunzig, donker en vuil als zij waren, terecht een schrik, en voor zwakke gestellen maar al te dikwerf moordholen waren.

Gelukkig was het daarom, dat zij terzelfdertijd Werkhuizen waren, juist de veelurige arbeid in gemeenschappelijke zalen was veler behoud. Tegen het laatst der XVII^de^ eeuw werd in sommige Steden als Amsterdam, Arnhem, enz. met het Tuchthuis tevens een Verbeterhuis verbonden en getracht, kinderen en menschen van ergerlijk gedrag, buiten het Tuchthuis te houden en de laatste tot inzicht te brengen.

Afb. N°. 376. Plattegrond van eene kleine XVIIde-eeuwsche Gevangenis, in Steden als Doesburg, naar eene oude teekening.

In enkele gevallen diende het Tuchthuis mede voor Militair Huis van Verzekering, in welk geval een Provoostgeweldige, de Cipierstaak ten opzichte der militairen, vervulde.

Gaandeweg werden tegen en vooral in de XIX^{de} eeuw de strafwetten minder gestreng, de behandeling der gevangenen beter en allengs veranderden de Gevangenissen en de oude Tuchthuizen in Huizen van Bewaring en in Cellulaire gevangenissen.

Amsterdam kreeg het eerst, in 1850, eene Cellulaire gevangenis, thans vinden wij deze bij menig groote Stad, alle, voor het lichamelijk welzijn der bewoners nu zóó goed ingericht, dat zij in vergelijking met de vroegere, bijna paleizen genoemd kunnen worden.

In hoeverre de nieuwe theorieën: er bestaan geen misdaden, slechts ziekelijke afwijkingen, er zijn geen misdadigers, slechts arme misdeelden of erfelijk belastten, die behalve ons medelijden, dubbele zorg en aller

toewijding eischen, onze Cellulaire en andere Gevangenissen nog eens in Sanatoria zullen doen veranderen, zal met der tijd blijken, ik vrees echter, dat hij die in de XIII^{de} eeuw zulke theorieën had verkondigd, veel kans zou hebben gehad, door zijn vrienden als een krankzinnige te zijn aangemerkt en in eene kast in het Gasthuis te zijn opgesloten.

De Doelens.

Verplicht zich zelf te kunnen verdedigen en in oorlogstijd zoo noodig aanvallend te kunnen optreden, verplicht ook om, na daartoe door den Vorst te zijn opgeroepen, dezen ten strijde te volgen, waren de poorters onzer Steden gewoon zich in het hanteeren der wapens te oefenen, vooral in het toen gebruikelijk afstandswapen, pijl en boog.

In elke stad waren daartoe schietbanen, Doelens aangelegd, zijnde goed belommerde linden-, beuken- of doornenlanen, van 100 tot 150 M. lengte bij een 6 tot 10 M. breedte, op wier einde één of meer doelen waren opgesteld, lanen, soms prieelsgewijze gesloten, althans in Schiedam blijkens het plan dier Stad van A^{o}. 1598. Ter beschutting tegen slecht weer, was bij elke baan, de handboog-, voetboog- en kruisboogschutters hadden alle eigen banen, een eenvoudig onderdak aanwezig.

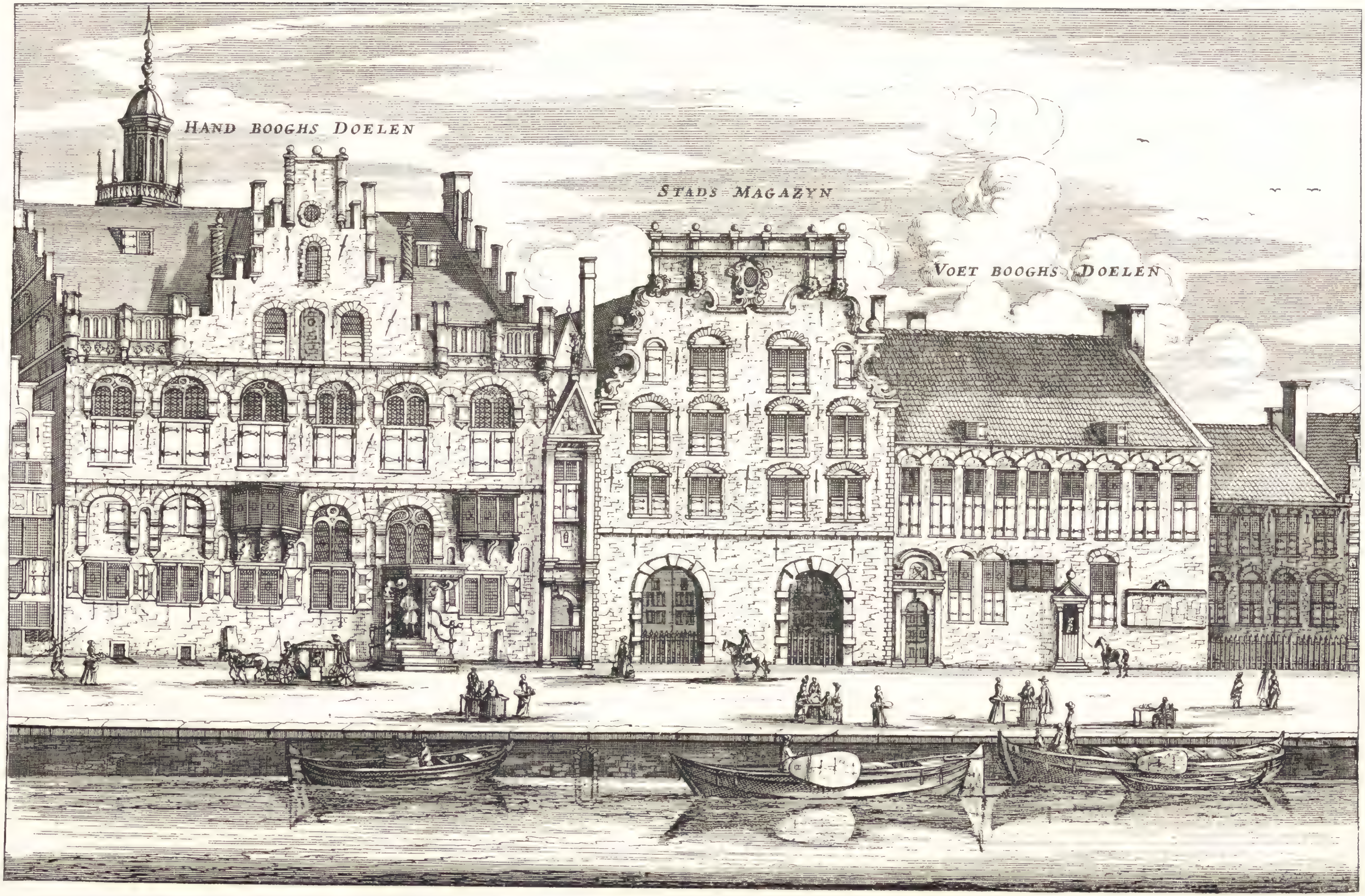
Reeds ten tijde van Graaf Willem II, in 1247, namen onze boogschutters met dien Vorst deel aan de belegering van Aken, en in 1358 vinden wij de Haarlemmer schutters bij een schietwedstrijd te Mechelen.

In 1384 stond Aelbrecht van Beyeren de schutters van die Haghe tot Doelen af, een gedeelte van den tot zijn kasteel behoorenden kooltuin, ter zelfder tijd te hunnen behoeve een accijns, den Schuttap, instellend, zijnde een halve stuiver op elken stoop wijn in de herbergen van die Haghe en van Hage-ambagt gehaald of gedronken.

Met behulp van den Graaf is toen zekerlijk mede de broederschap van St.-Joris, de vrije confrerie der boogschutters ingesteld, welke uit de inkomsten van den Schuttap, jaarlijks door hen verpacht, zich een Doelenhuis, de Sint-Joris-Doelen heeft gesticht, in welks groote Zaal zij sedert hun potteken bier of kroes wijn kwamen drinken, hun feestmaaltijden hielden en van waar zij gezamenlijk optrokken om aan den Ommeganck deel te nemen, of ten Hove te verschijnen.

Naast dezen Doelen, die der hand- en voetboogschutters, werd in 1538 op aandrang van Karel V nog een tweede, een Kolveniersdoelen gebouwd.

Ofschoon reeds omstreeks het midden der XIV^{de} eeuw het vuurgeschut in gebruik was gekomen, en naast den hand-, den voet-, den kruis- en den windasboog, nu ook de Coluvre, de kolf- of doelbus en de zware haakbus langzamerhand in gebruik kwam, duurde het toch nog tot het einde der XV^{de} en het begin der XVI^{de} eeuw, alvorens de Kolveniers- of

Afb. N°. 377. De Hand- en Voet Booghs Doelens te Amsterdam, in het begin der XVII[de] eeuw, naar eene oude teekening.

Busschutters, de Boogschutters voor goed begonnen te vervangen en de bus de boog verdrong.

Karel V drong daar vooral op aan, op 5 Mei 1521 aan de 200 scutters der alstoen te Amsterdam opgerichte Kloveniersdoelen een voorrechtsbrief gevende, waarin de volgende bepaling voorkomt: „dat of 't gebeurde dat gemelde schutters alsmede die van den hantboge en voetboge namaels schietende in hunne hoven, nadat sij den gewoonelijken roep gedaen souden hebben soo hooge, dat men 't sal hooren, of schieten naer de papegaie, iemant bij ongeval sonder doel of argerlist quetsten, minkten of dootschoten, die schutter of schutters, Gildebroeders en andere aldaer wesende persoonen van de voorschreve quetsure of doot vrij en ongehouden souden wesen tegen den grave en tegens de gequetste of dootgeschoote persoonen en hunne magen, vrinden en erfgenamen, ja selfs in geene pene of amende, lyflijke of burgerlijke, vallen noch tot eenige vergoedinge gehouden souden sijn."

Ook de Stadsbesturen beijverden zich de nieuwe Scuttengilden te steunen, Amsterdam gaf hen jaerlijx elf gouden Holl. schilden, nevens het vrije visschen in de Stadsgrachten en op drie gezette tijden tien dagen vrij wijn.

In de XVIde eeuw werden in vele Steden nieuwe Doelens gebouwd of de oude vergroot; Alkmaar bouwde in 1509 haar oude en in 1561 haar nieuwe Doelen; Goes bouwde in 1516 haar sierlijken Schuttershof der Klovenieren, aan Sint-Adriaan gewijd, onder met eene galerij van arduin steenen pilaren, boven met eene Zaal, bovendien was er nog een Schuttershof van den hand- en een van den voet- of kruisboog.

Brielle bouwde in 1524, Grave in 1527 een Doelen, Dordrecht haar Kloveniers-Doelen in 1532—'41, welks groote overwelfde feest- of bovenzaal, zie afb. N°. 378, vooral bekend is, door de daarin in 1618—'19 gehouden vergaderingen der Synode.

Haarlem bouwde in 1607 haar Schuttershof van „d'edele Busse", en Leiden vernieuwde in 1587 haar Sint-Joris Doelen, een deftig gebouw, met geschilderde glazen, in welks groote Zaal soms 80 personen aan het feestmaal deelnamen.

De schuttersmaaltijd besloot van oudsher den jaarlijkschen wedstrijd, het schieten naar den papegaai, waaraan alle leden van het Gilde en dikwijls ook de Graaf of zijn Baljuw deelnamen. De prijswinner was dan dat jaar „Koning van het Gilde", mocht zich omhangen met de aan een zilveren halsketen bevestigde, niet zelden prachtig gedreven zilveren papegaai, ging vóór bij de ommegangen en had tevens het voorrecht van te mogen onthalen en daartoe vrijstelling van accijns voor één vat wijns.

Op het feestmaal prijkte de tafel, althans in de XVIIde eeuw, niet

zelden met het eigen glas-, tin- èn zilverwerk, alles, evenals de meubels en de cussenen, met het gildeblasoen versierd. Groote schilderstukken, de Overluiden, wedstrijden, optochten of maaltijden voorstellende, door de beste meesters veelal gemaald, versierden de wanden der Zaal, en werd deze bij groote wedstrijden te klein, dan stonden Burgemeesteren en Schepenen niet zelden hun Raadzaal voor het Scuttersmaal af, zooals in Augustus 1563 plaats had in Alkmaar, alwaar toen 110 personen aanzaten en 5 muzikanten en 15 bedienden, de gasten van muziek en spijzen voorzagen.

De feestdag, niet zelden eindigend in een slempmaal, werd echter altijd begonnen met een plechtigen kerkdienst. De Stadgenoten werden daartoe met klokgelui opgeroepen, de eigen, de gilde-kapel volop verlicht en daarin een zingende mis gehouden met behulp van den rector en zijne scholieren, die na afloop werden begiftigd, en, van uit de kerk trok men dan in optocht, elk in zijn beste harnasch en beste kleed, door de stadspipers en trompeners begeleid, naar de schietbanen.

Bij buitengewone wedstrijden, waaraan soms tal van schuttersgilden uit andere Steden deelnamen, duurde het feest meerdere dagen en hadden, behalve een feestelijken intocht en ontvangst op het Stedehuis, tevens Rederijkers voordrachten en vertooningen plaats. Dat het daarbij soms vrij onbehoorlijk kon toegaan, blijkt uit de volgende ordonnancie op de Schutterij van Alkmaar: „Item, soo wie hem vuyl maeckt van overvloedelijck eeten of drincken, soo dat hij overgeeft op 't Stadthuys ofte Doelen, ofte op de trappen van dien, ende deselve daer op bevonden worde, ofte hem dat overtuyght werde, die sal verbeuren teegen den Proost twaelf stuyvers."

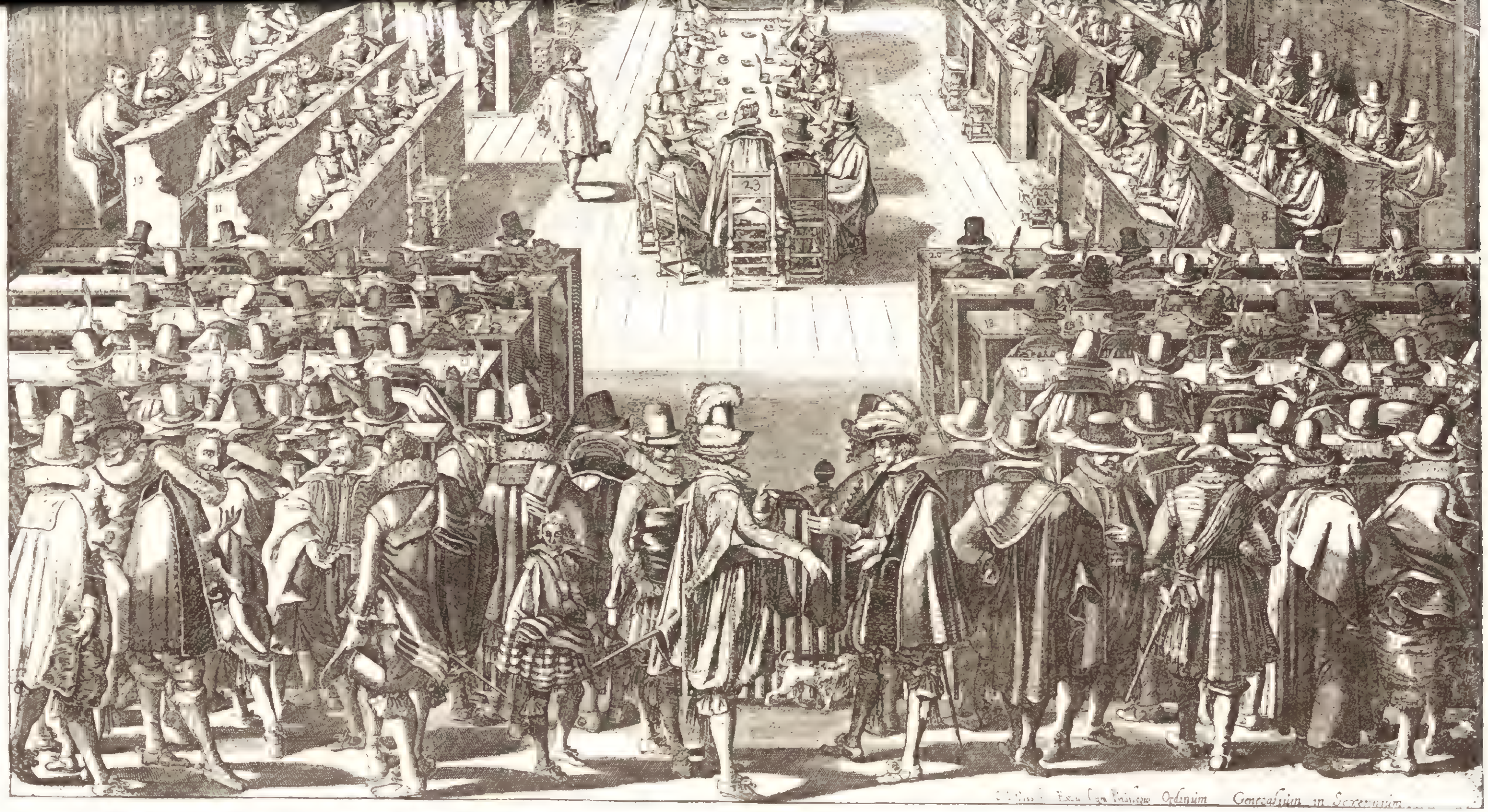
Ook de alsdan in dronkenschap aangegane verbintenissen, waren rechtens nietig en konden afgedronken worden.

„Hier in de Schutters Hoven of Doelen plegen de Burgerij en 't volck geleert te worden in 't schieten met Boogh en Pijl, doch also sulks nu niet meer te pas komt, daer men te vooren de kracht des lichaams moest hebben, zo is zulks nu niet noodig, want het Buspoeder is in de Werelt gekomen, soo kan nu een zwak en teer Man, de starkste onder de voet schieten, daarom zijn Doelens als onnoodigh en onnut de plaats beslaande, wech genomen, en door last van de Ed. H. Burgem. en Raden dezer Stede zijn de erven of gronden daer verkoft in het Jaer 1650."

Aldus verdwenen in Amsterdam, volgens M. Fokkens [1]), de schietbanen en erven der Handtbooghs- en Voetbooghs-Doelen en syn twee

[1]) Zie zijne: „Beschrijvinge der Wijdt vermaerde Koopstadt Amstelredam", verschenen A°. 1662.

Synodi Dordracenæ delineatio.

Afb. N°. 378. De Groote Zaal in de Kloveniers-Doelen te Dordrecht, A°. 1618.

brave straten, met groote schoone hooge huysen, de Hand- en Voetboogstraten daarover geleid, terwijl de Doelegebouwen zelve met haar vergader-Zalen, groot als kerken en vol schilderijen behangen, nog in wesen werden gelaten."

Op gelijke wijze verdwenen in de meeste Steden de aloude Hand- en Voetboogdoelens, de Kloveniers- of Schuttersdoelen van „d'edele Busse" bleven echter in eere tot ook deze, met de afschaffing der Gilden in 1795, hun vroegere beteekenis verloren en sedert in Hotels of in Musea veranderden of geheel verdwenen.

Wapenhuizen.

De verdedigingszorg eischte, dat de Stedemuren, poorten en torens steeds naar eisch bewapend waren. Op die poorten en in of bij die torens vinden wij dan ook meestal wapen-magazijnen, met tonnen vol „scuts", dat waren pijlen, en voorts voorraden werpsteenen, speren, lansen en swaarden, terwijl dicht bij de zwakste poort of het gevaarlijkste muurgedeelte één of meer blijden gereed lagen en dikwijls mede het noodige materiaal voor een verplaatsbare houten toren, een kat.

Met het vuurgeschut veranderden echter allengs de oude verdedigingsmiddelen, en de poorten nu versterkt met rondeelen en evenals de muurtorens ontdaan van hun spitsen werden beplant met haken, slangen, serpentijnen, kartouwen en met bussen van allerlei vorm en afmeting.

Daartoe aangestelde Bus- of artillerye meesters werden nu in de Steden belast met de zorg, het onderhoud en herstel van het vuurgeschut, ten deele geborgen in een Stads-Bos- of Ammunitiehuys, waar de meester zijn werkplaats had, nieuwe kameren goot of deze met ringen versterkte, steenen kogels liet kappen, looden kogels deed gieten of de steenen kogels met lood omgoot en het noodige donderkruit maakte.

In dit Wapen- of Tuighuis vond men meestal alles bijeen wat ter verdediging noodig was, bijlen, bussen voor hand- of veld- of muurgebruik, crodewagens, hellebaarden en pieken, kogels in allerlei afmeting, horden en ladders, manden, schanskorven, schoppen, spiesen, tonnen, touwen, zakken, zwaarden, alleen buskruit niet. Dit werd voorzichtigheidshalve meesttijds bewaard in een muurtoren of in een daartoe gebouwd magazijn, doch bij voorkeur later in ondergrondsche bomvrije kelders.

De Stadswapenhuizen waren hoogst eenvoudig, doch gelijk die te Amsterdam, Groningen, Middelburg, Rotterdam en Veere niet zonder karakter; Amsterdam had bovendien eene eigen Bus- of kanongieterij, evenals Utrecht, de andere Steden lieten dáár veelal hun geschut gieten, zoo bestelde 's Hertogenbosch in 1541 te Utrecht verschillende kanonnen en liet deze alle voorzien van haar Stedewapen.

Reeds van af het laatst der XV^de^ eeuw kwamen de Staten-Generaal echter tot de overtuiging, dat 's Lands veiligheid niet voldoende gewaarborgd was, door te vertrouwen, dat de Grenssteden uit eigen belang haar verdedigingswerken, zelf in steeds uitstekend verdedigbaren toestand zouden houden, gaandeweg nemen de Staten daarom voor een deel die taak over, en zorgden zij, dat vooral bij die Steden alles overeenkomstig de laatste eischen der vestingbouwkunde werd ingericht, daarin nu tevens, zoo noodig, garnizoen leggend.

De zorg voor eigen veiligheid, vroeger de eerste en kostbaarste, neemt nu gaandeweg af in de binnen 's lands gelegene Steden, en toe in de Grenssteden. De eerste houden hoogstens hare vestingwerken nog in stand, de laatste worden door den Raad van State, met 's Lands middelen daarbij gesteund, in steeds beter verdedigbaren toestand gebracht, getuige: Breda, Bergen-op-Zoom, Coevorden, Grave, Groningen, 's Hertogenbosch, Nijmegen, Sluis en Vlissingen.

In die Grenssteden kwamen nu Gewestelijke of Lands-wapenhuizen en arsenalen.

Een der oudste dezer, was dat te Veere, op last van Margaretha van Parma in 1565—'69 gebouwd, en in 1630 met eene kruitkamer vergroot, welk gebouw helaas in 1890 van Rijkswege is gesloopt. Gelukkiger was 's Hertogenbosch, dat zijn Artilleryehuis, een karakteristiek zeszijdig gebouw met open binnenplaats, nog heeft behouden.

Ook „Boze Griet", het achtzijdige reuzenkanon dier Stad in 1511 gegoten, en dat tot opschrift heeft: „Groot geweld hiet ik — 's Hertogenbosch bescherm ik", is nog bewaard gebleven en ligt sedert lang in ruste op de groote binnenplaats van het Raadhuis.

Arnhem liet in 1614, in overleg met de Geldersche Rekenkamer het Bussenhuis op de markt afbreken en gebruikte sedert het westelijk gedeelte harer in 1580 buiten dienst gestelde Sint-Walburgskerk als Stadsoorlogsmagazijn.

In Groningen werd in 1637 een geheel omgracht Provinciaal Artilleriehuis gebouwd, met open binnenplein, ook dit is afgebroken (1874).

Op last der Staten werd in 1598 te 's Gravenhage een groot Ammunitiehuis gebouwd en in 1565—'68 eene Geschutgieterij, welke tot in het begin der XX^ste^ eeuw in dienst is gebleven; in Delft werd mede van wege 's Lands regeering een groot Wapenhuis gebouwd (1661), dat bij herhaling vergroot, nog dienst doet; in Middelburg werd ná de opheffing der Abdij het refectorium of de eetzaal, tot 's Lands Giethuis ingericht; later tot pakhuis, hoofdwacht en kavallerystal benut, diende het van 1574—'86 opnieuw tot Geschutgieterij.

Van al onze eertijds vrij karakteristieke Tuighuizen, is, behalve die te Amsterdam, Delft, 's Hertogenbosch en een paar gebouwen te Nieuwpoort en Willemstad weinig meer overgebleven.

Voor 's Lands-oorlogsvloot werd tevens in enkele Steden een Rijks-Zee- of Admiraliteitsmagazijn gebouwd, dat te Amsterdam dagteekent van van 1655—'56; een dergelijk magazijn was ook in Middelburg, Rotterdam en Vlissingen; daarbij was tevens een Rijkswerf, met bijbehoorende touwslagerij, lijnbanen, tuig- en kettingmagazijnen, mast-, hout- en wantloodsen, eene smederij, enz., inrichtingen later grootendeels overgebracht naar den Helder en Hellevoetsluis, hetgeen de opkomst dier plaatsen niet weinig heeft bevorderd.

Hoofdwacht en Corps de Garde.

Van af de XVII^de^ eeuw verschijnt in onze Steden een Hoofdwacht, bijna altijd gelegen op of aan de Markt, met eene open galerij langs den voorgevel, waaronder de wacht gedekt voor regen, zich bij voorkeur ophield. Onze sierlijkste hoofdwacht, hoezeer zonder galerij, is die te Zwolle, als dubbele Hoofdwacht, ten dienste zoowel der Burgerij als van de Besettinge, in 1614 aan de Groote Markt tegen de Sint-Michielskerk aangebouwd, met het opschrift „Vigilate et Orate" (Waakt en Bidt) in den topgevel, zie afb. N°. 214.

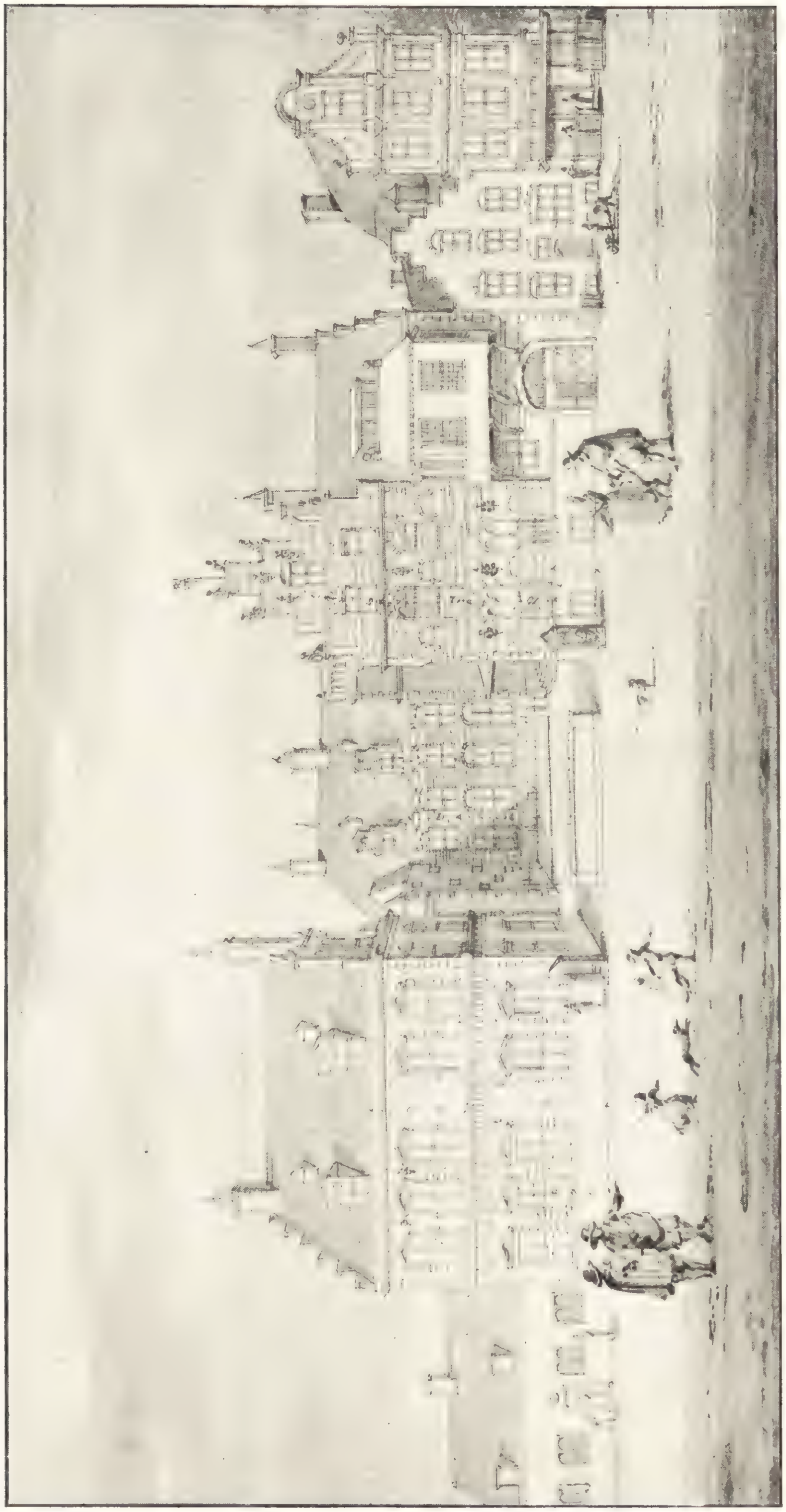
Van af de bovenverdieping werden alle Sondagen, na geëindigden Godsdienst, door den oudsten Roedendrager de Kerkenspraken afgelesen. Vóór deze hoofdwacht werden de doodvonnissen ten uitvoer gebracht, door de Heeren van de Majestraat geweesen, in tegenwoordigheid van twee Heeren Schepenen, nevens een Secretaris, die alsdan boven uit de vensters liggen." (Aldus van Hattum, in zijne: Beschrijving dier Stad).

In Groningen werd het oude Richthuus tot hoofdwacht ingericht en met eene galerij voorzien; Gorkum bouwde in 1784 aan de Groote Markt haar fraaie Hoofdwacht.

Sommige Steden hadden behalve eene hoofdwacht of in plaats van deze een Corps de Guarde, een Wachthuis. Aan Arnhem werd 21 Januari 1615 vergund tot wederopzeggens een Corps de Guarde van planken tegen den gevel van des Kaatsmeestershuis op de Marktstraat te zetten, „also des avends het Criesvolck veele involenties pleegde"; in Kampen werd in 1625 bij de Kalverhekkenpoort een dergelijk Wachthuis opgericht en in Groningen in 1633 een bij de oude Boteringe poort, terwijl in 's Gravenhage in 1655 een Corps de Garde voor de Ruiterij werd gebouwd.

Kazernes.

Men had noch kende deze in de Middeleeuwen, waartoe ook? De eigen burgers immers waren de eenigste verdedigers, de eenigste bezet-

Afb. N°. 379. Het Hof der Stadhouders van Friesland in Leeuwarden, omstreeks A°. 1688.

ting der Steden en vroegen zij soms hulp van buiten, welnu, dan ontvingen zij hen als gasten in hun huizen of werden zij in een klooster geherbergd.

De vaak bandelooze Spaansche bezettingen echter, deden vele Steden het gemis van een Kazerne begrijpen en sedert werd dan ook menig geheel of ten deele ontruimd klooster daartoe ingericht, dat zich met zijn groote en vele lokalen, ruime keuken en gangen daarvoor uitstekend leende, getuige Breda, Harderwijk, Maastricht, Utrecht, enz. Eerst tijdens het Fransche Bewind is men hier Kazernes gaan ontwerpen en bouwen; in Groningen werd in 1796—'98 de Noorder- en iets later de Suder Kazerne en nog een Ruiterstal gebouwd; in Vlissingen bouwden de Franschen zelve eene

bomvrije Kazerne voor 2000 man; Amsterdam bouwde in 1810 eene Kazerne ter lengte van 274 M. voor 3000 man, en in Haarlem werd in dat jaar het Diaconiehuis tot Kazerne ingericht.

Leiden bouwde in 1823 haar eerste en in 1826 haar tweede Kazerne; Grave in 1825, behalve de twee bestaande, nog een derde; Gorkum bouwde in 1826, uit eigen middelen, eene voor 1000 man, evenals Geertruidenberg in 1828 en daarna volgden Arnhem, Leeuwarden, Utrecht, enz.

Enkele Steden waren nu vaste garnizoensplaatsen geworden en ingericht met al hetgeen deze eischte, of wel een Depot met ruime Kazernes, eene Infirmerie, eene militaire Bakkerij, een Commandantshuis, Magazijnen, enz., sommige mede met groote Cavaleriestallen, een Manege en een Constructiewinkel.

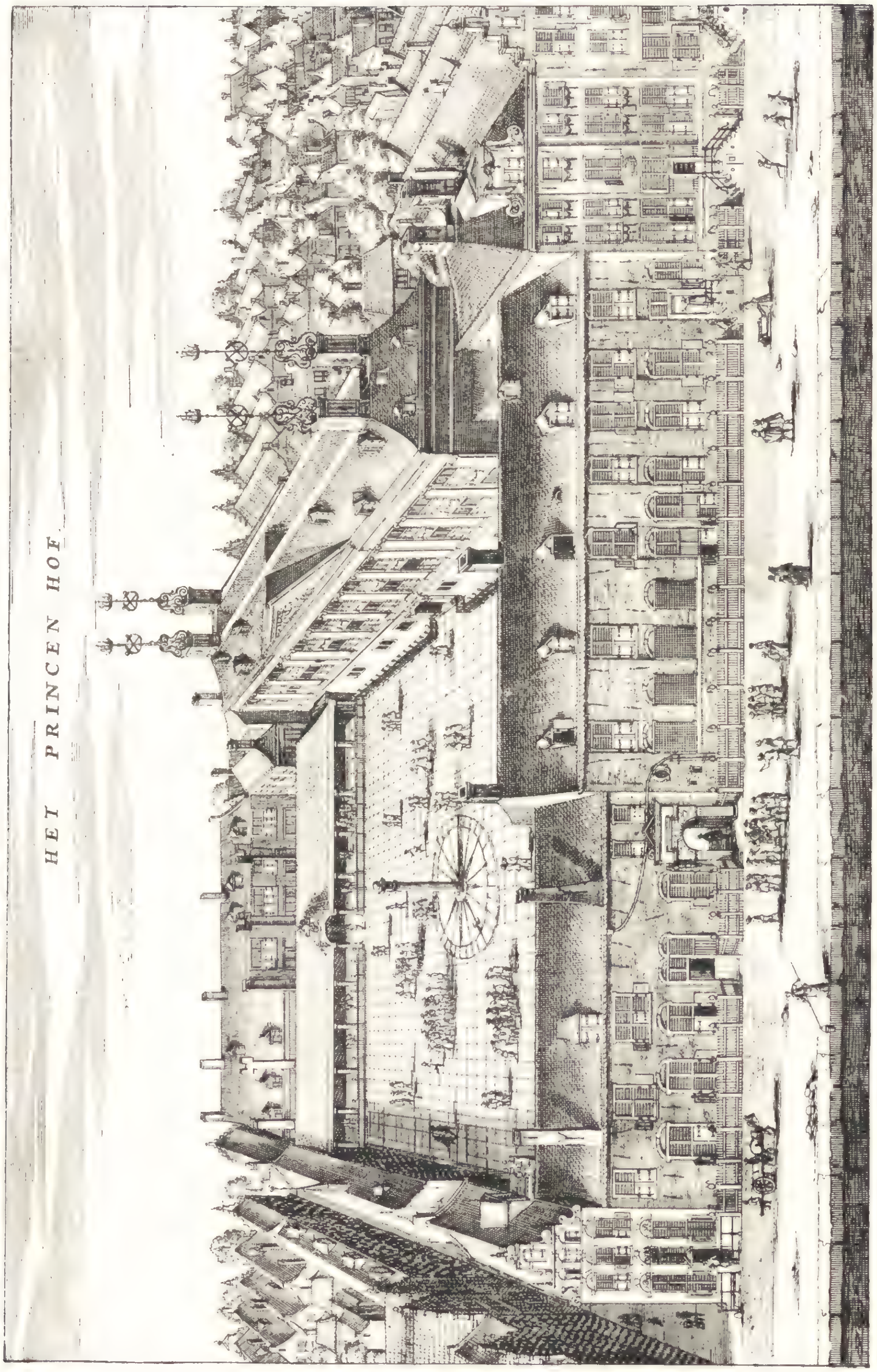
Met de vooral sedert de tweede helft der XIX^de^ eeuw toenemende draagkracht en trefzekerheid van het geschut verviel de waarde van het meerendeel onzer Vestingsteden, die nu ontmanteld, meerendeels ook als garnizoensplaats werden opgeheven. De vele en groote militaire gebouwen, in de Steden gebouwd, verdwijnen of veranderen geheel van bestemming, nu de Staat de verdedigingstaak op zich heeft genomen.

Het Prinsenhof.

Sedert het bestaan van de Republiek en van het Stadhouderlijk bestuur vinden wij in vele Steden nog een bijzonder gebouw, een

Afb. N°. 380. Het Prinsenhof te Delft, naar eene teekening van C. Decker.

Afb. N°. 381. Het Prinsenhof te Amsterdam in de XVIIde eeuw.

Stadhouders- of Prinsenhof, ingericht tot verblijf voor den Prins-Stadhouder bij zijn bezoek of verblijf aldaar.

In 's Gravenhage, waar de Stadhouders resideerden, werd een

gedeelte van het gewezen oud Grafelijk kasteel nu tot Stadhouderlijk kwartier ingericht, en in Leeuwarden daartoe aangekocht de huizen van Loo en Dekema en deze tot een Hof ingericht, zie afb. N°. 379 en voorzien van aangrenzenden lusttuin, den Prinsentuin.

Tot Stadhouderlijk verblijf werd in sommige Steden een klooster ingericht; het Prinsenhof te Delft, zie afb. N°. 380, alwaar Prins Willem I bij voorkeur logeerde, was gevestigd in het opgeheven Sint-Agathaklooster, dat te Amsterdam in het voormalig Sint-Ceciliaklooster, zie afb. N°. 381, dat te Groningen, in het klooster van de Broeders van het Gemeene leven, dat te Leiden in het Sint-Barbaraklooster, dat te Enkhuizen in het gewezen Patershof, in 1457 gebouwd om te dienen tot logies voor den Deken van West-Friesland.

In Haarlem werd het klooster der Predikheeren tot Prinsenhof bestemd; in Vlissingen liet Prins Willem I, als Markies der Stad, zich in 1581 een Hof bouwen en mede in Willemsstad, evenals Prins Maurits op het einde dier eeuw in Geertruidenberg.

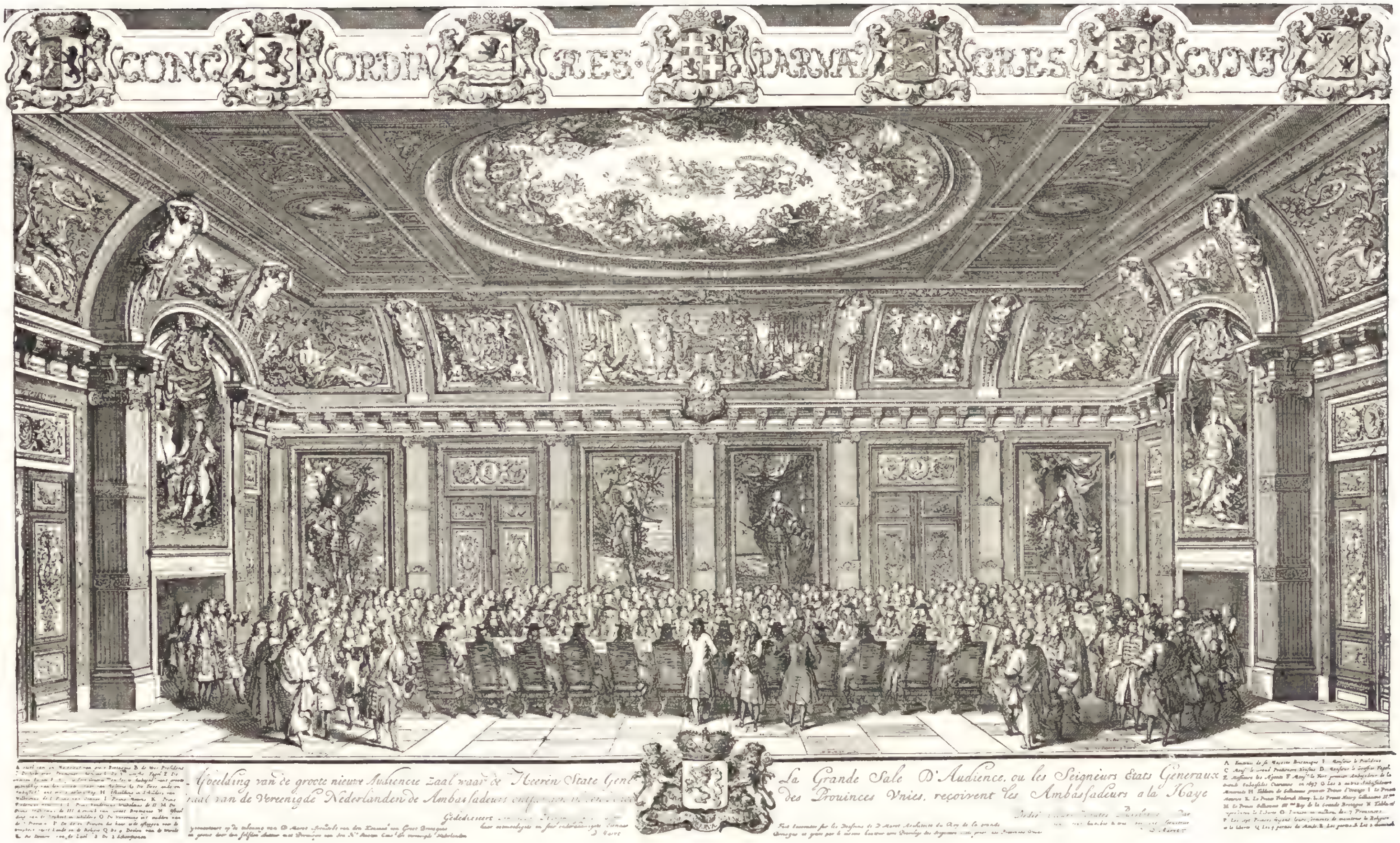
In Arnhem werd het gewezen Hof van Gelre daartoe ingericht, zelfs Edam, Hoorn en meerdere Steden, hadden alle heur Prinsenhof.

Gemeenelandshuizen, enz.

Naarmate de Steden van af het midden der XVII^de^ eeuw haar gesloten karakter en geïsoleerde ligging eenigszins verloren, vestigde zich binnen enkele harer, behalve de reeds beschreven Gewestelijke Gerechtshoven, Tucht- en Wapenhuizen, ook een Lands- of Landschapshuis, alwaar de Gedeputeerden van het Landschap op bepaalde tijden ter vergadering bijeenkwamen.

In 's Gravenhage, alwaar de Staten van Holland in 1581 besloten voortaan te vergaderen, en in September 1670 de ter dagvaart afgevaardigden verboden „hare logementen te nemen of te houden, nochte ook ordinarie ter tafel gaen in publicque herbergen, ofte eenige andere huysen, alwaer men voor geldt tot de tafel acces heeft", richtten de stemhebbende Steden nu, hetzij elk voor zich, zooals Amsterdam en Rotterdam, hetzij groepsgewijze, logementen in ten behoeve harer gedeputeerden, Alkmaar en Enkhuizen hadden saam één logement, „de Twee Steden" genaamd, Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven saam mede één, dat „der Drie Steden", en Hoorn, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend, saam één, dat „der Vijf Steden", onder het beheer van een kastelein, die voor het logies en de tafel der Heeren met hunne familieleden en gasten had te zorgen.

Het Logement van Amsterdam werd in 1737—'41 vervangen door

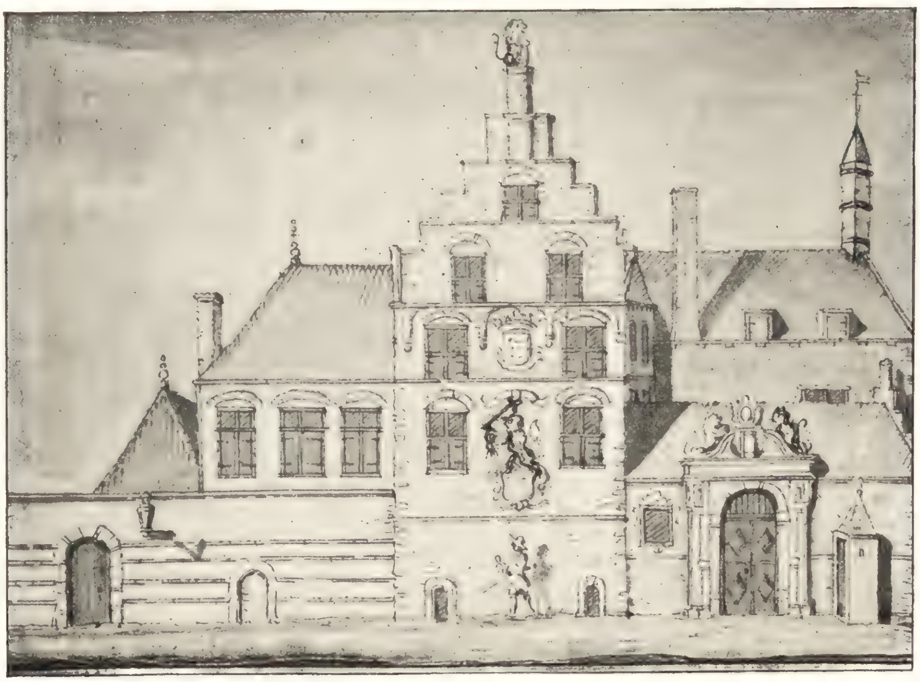

Afb. N⁰. 382. De congreszaal van de Staten-Generaal te 's Gravenhage, in het laatst der 17de eeuw, naar eene teekening van M. Terwesten.

Afb. N⁰. 383.
Het Provinciehuys in de Stad Groningen, zijnde de oude Sint-Maartensschool

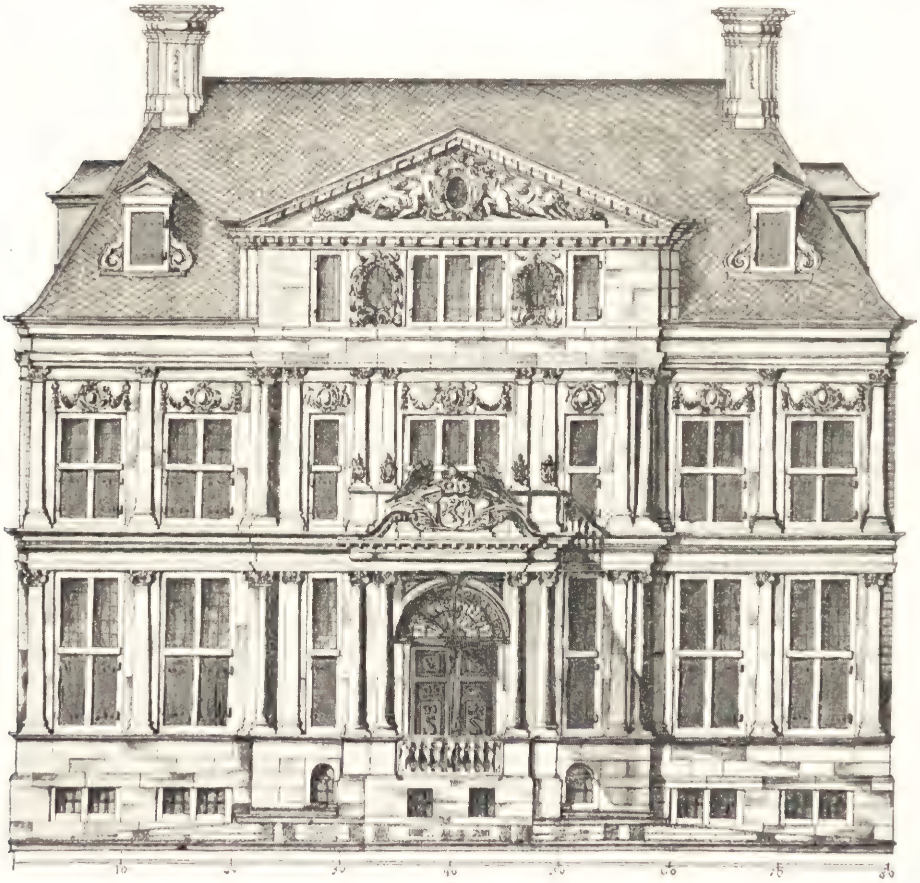
een uit onbekrompen beurs nieuw ingericht gebouw, het latere Rijks-archief, dat van Rotterdam in 1739, door een niet minder kostbaar opgevat gebouw, dat nu tot Departement van Oorlog dient.

Afb. N⁰. 384. Het Statenhuis in Leeuwarden, in de XVIIde eeuw.

De Statenvergaderingen zelve hadden plaats in het Oud Grafelijk kasteel in die Hage, waarvoor in de jaren 1652—'64 eene nieuwe Zaal met bijbehoorende vertrekken werd aangebouwd, terwijl voor bijzondere vergaderingen de Trèveszaal diende, zie afb. N°. 382.

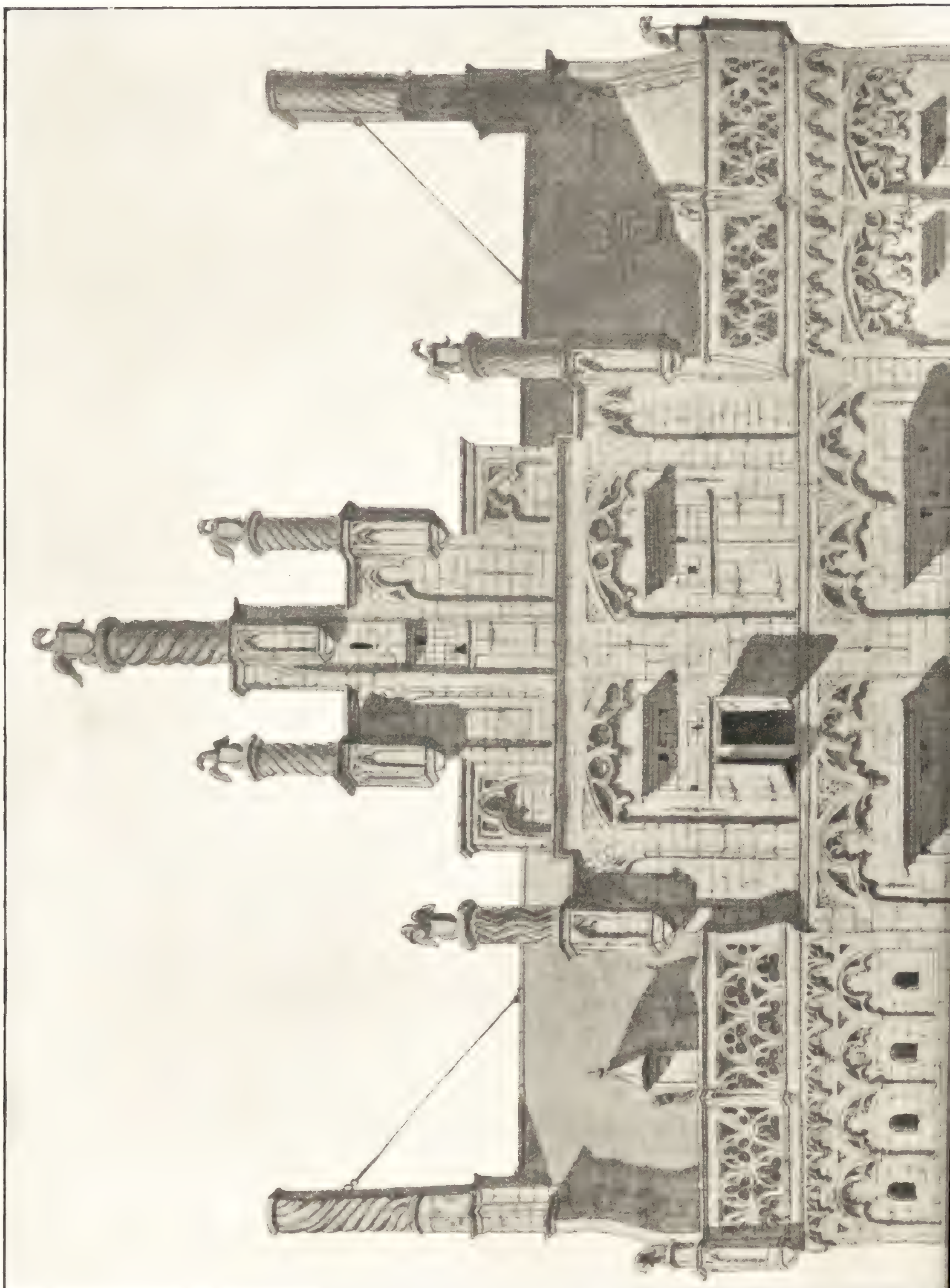
In de gewestelijke hoofdsteden werd voor de vergaderingen der Staten allengs een eigen Provincie- of Gouvernementshuis ingericht, en daartoe in

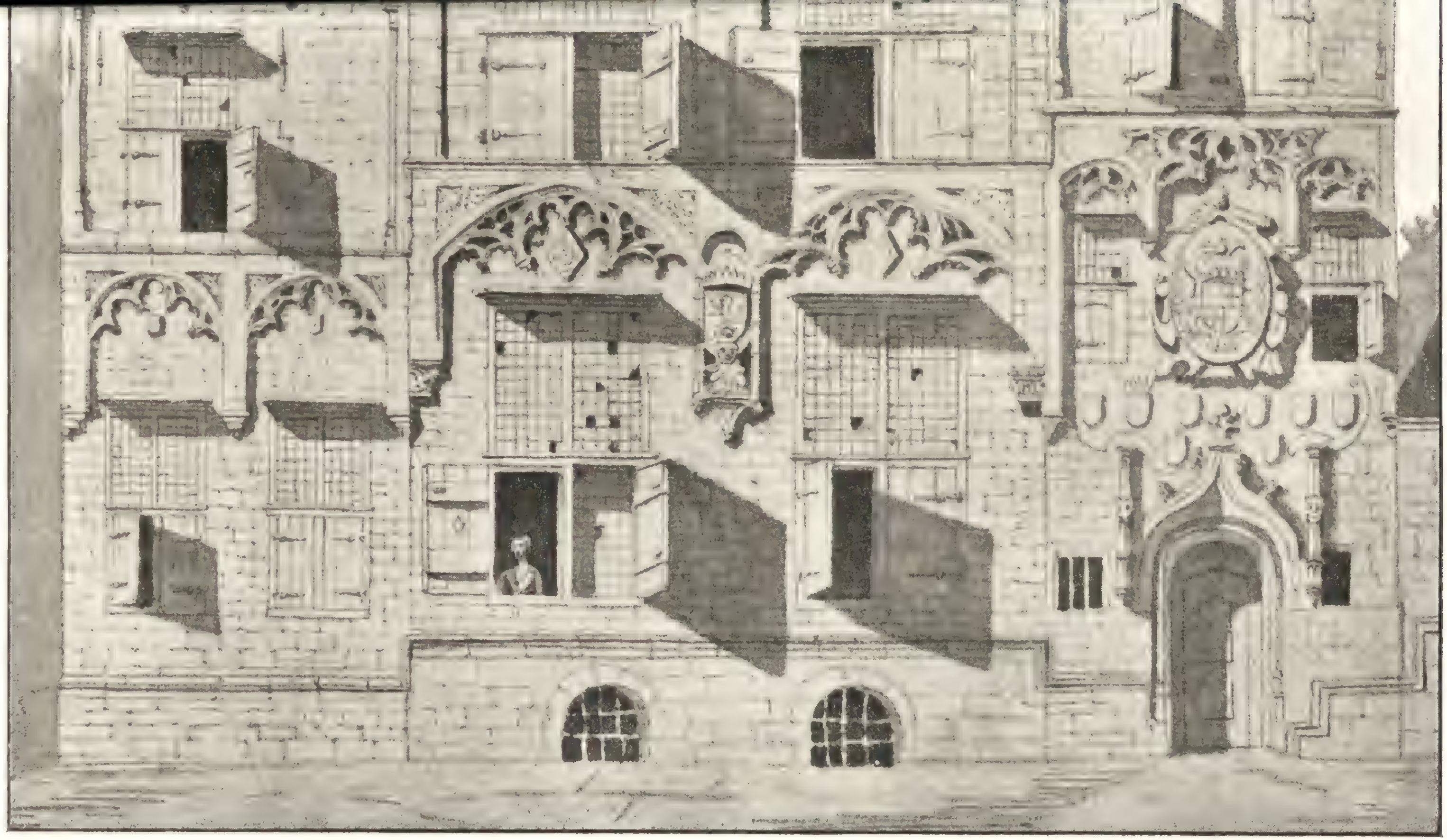

Afb. N°. 385.
Het Gemeenlantshuis van Schielant te Rotterdam, gebouwd naar eene teekening van J. Louis.

Groningen, zie afb. 383, de aloude Sint-Maartensschool ontruimd, terwijl wij er bovendien nog een Ommelanderhuis vinden; in Middelburg werd de Onze Lieve Vrouwe Abdij daarvoor grootendeels in gebruik genomen, hetgeen juist haar behoud was.

In Leeuwarden diende eerst het refugium van het klooster Bergum tot Statenhuis en werden de vergaderingen van den Landsdag in het gewezen Jacobijnerklooster gehouden, tot in 1594 het naast de kancelarij gelegen huis van den President van het Hof daarvoor werd ingericht, zie afb. N°. 384.

Afb. N⁰. 386. Het Gemeenlandshuis te Delft,
naar eene teekening van A. Oltmans van A⁰. 1835, in origineel groot 43·5 bij 35·5 cM.

De Hoogheemraadschappen Delfland, Rijnland en Schieland, volgden het voorbeeld door de Staten gegeven en vestigden, elk in de daartoe 't gunstigst gelegene Stad, een eigen Gemeenelandshuis voor hun waterschapsbeheer, hunne vergaderingen en archief.

Rijnland ging daarin voor, kocht in Leiden in 1578 een huis en erf op de Breestraat, en liet zich aldaar in 1597 een Hoogheemraadschapshuis bouwen.

Schieland volgde en bouwde te Rotterdam in 1662—'65 een zóó deftig huis, zie afb. N°. 385, nu het Boymans-Museum, dat dit bij Vorstelijk bezoek steeds de eer genoot tot logies te mogen dienen, terwijl Delfland omstreeks 1750 te Delft aankocht en inrichtte, het sierlijk middeleeuwsche huis, door Jan de Heuter, Schout dier Stad en Baljuw van Delfland, in het begin der XVI^{de} eeuw gesticht, zie afb. N°. 386.

Stadswerkplaatsen, enz.

Met de toename der Stadsgebouwen, bruggen, kaden, bestratingen en verdedigingswerken, bijna overal in eigen beheer, met eigen werkvolk, onder eigen werkmeesters uitgevoerd, ontstond in die Steden behoefte aan eigen werkplaatsen, een eigen timmerschuur, eigen steenhouwersloods, eigen berg- en opslagplaatsen, waarvoor o. a. in Amsterdam een uitgestrekt terrein werd aangewezen en bezet met daartoe op 't eenvoudigst ingerichte houten gebouwen.

Elke werkplaats met het daaraan verbonden werkvolk, stond onder beheer en toezicht van een eigen hoofd, niet zelden behoorende tot de bekwaamste bouwmeesters van hun tijd, een Dankerts, een de Keyser, een Staets en een Stalpaert in Amsterdam, een Lieven de Key in Haarlem, een Garwer Peters in Groningen.

Leiden bouwde in 1612 tot Timmerwerf een zeer karakteristiek gebouw aan het Galgewater, dat nog dienst doet en Hoorn in 1618 een groot Stads-timmer of Fabrykhuis.

In vele rivier- en zee-Steden waren mede een of meer Scheepstimmerwerven en tal van Lijnbanen; de bastions waren ten deele bezet met karakteristieke houten Molens [1]), later door hooge steenen Molens vervangen, terwijl voor de meest gevaarlijke bedrijven, de Teerziederijen, de Pekkokerijen, de Zoutketen, enz., evenals voor de Lakenwevers, -ververs en -volders en voor de kuipers, bepaalde terreinen, ramen of wijken, waren aangewezen.

[1]) Brugge had tot vóór korten tijd nog een paar dier schilderachtige oude Molens bewaard, tot een storm de laatste vernield heeft.

Afb. N°. 387. St.-Hieronymusschool te Utrecht, naar eene teekening van Liefland.

De School.

Het onderwijs behoorde oudtijds tot het domein der Kerk, de School was eene kerkelijke instelling, een onderdeel der parochie- of kapiteelkerk en van het klooster en zij bleef zulks in vele Steden tot aan de Reformatie, tot aan het einde der XVI^de^ eeuw.

Krachtens tal van Conciliebesluiten en Pauselijke bullen was de Kerk belast met de zorg voor het onderwijs, en angstvallig hield zij die taak aan en onder zich. Eerst op het einde der XIII^de^ en in de XIV^de^ eeuw kreeg de burgelijke Overheid in enkele Steden daarop eenigen invloed en ontwikkelde zich langzamerhand de Stadsschool, eeuwen later eerst de Staatsschool.

Feitelijk had en kende men oudtijds slechts de Kerk- en Kloosterschool.

Terwijl thans het Stedelijk budget overal gedrukt gaat onder de steeds toenemende eischen van het onderwijs, niet zelden 10 tot 25°/₀ daarvan uitmakend, kenden, vóór de XIV^de^ eeuw, onze Steden geene uitgaven daarvoor en was in de kerkelijke rekeningen het onderwijs meestal nog geboekt onder de baten, tenzij, waar een Graaf of Heer als stichter of patroon der kerk, over de begeving van het schoolambt beschikte en dit verpachtte, of aan een zijner trouwe dienaren ter verpachting afstond.

Het onderwijs, voor zooveel het Rijk daarbij betrokken is, nu (dienstjaar 1907—'8), aan 's Rijkskas, behalve het Militair onderwijs, een 25 millioen gulden 's jaars kostend [1]), en waarvan nu het welzijn en behoud der maatschappij heet af te hangen, bepaalde zich oudtijds tot een minimum en van dat minimum was het godsdienstonderwijs nog hoofdzaak.

De School, waarvan men nu eigenlijk verlangt, dat zij elk kind zal vormen en klaarmakên voor eene betrekking, een ambt, een vak, leerde oudtijds niet meer dan noodig was, om zich even te kunnen redden.

Heel ver en heel diep ging men toen niet; schoolboeken had men nog niet, de boekdrukkunst kwam eerst in de XV^de^ eeuw het onderwijs ter hulpe, en het perkament, het pampier en de ijncte waren te duur voor eens ieders bereik, en de geschreven boeken nog bijna uitsluitend in het latijn, zoodat, behalve voor hen die geestelijke wilden worden en na genoten voorbereiding daartoe op enkele kapittelscholen de gelegenheid vonden, de overige burgers-kynder tevreden waren met hun catechismus, wat zang-onderwijs, een weinig lezen, schrijven, rekenen en een enkel woord latijn, voor het verdere zorgde hun bij uitstek praktische opleiding.

Niet in het weten of kennen, maar in het kunnen en doen, lag toen het zwaartepunt. Heel jong meestal, kwam men toen als leerling bij den meester in huis, om in diens vak te worden opgeleid, en heel jong ook kwam men bij den koopman, wiens stoere reizen en trekken menigeen juist aantrok, om zóó in het volle vakleven te worden geoefend, zich te leeren schikken en redden en te worden gestaald door moeilijkheden.

De Hoogeschool was toen het leven zelf, zij is dat trouwens nog, en zij zal het altijd blijven ook.

---

[1]) Volgens het laatst verschenen „Verslag van den staat der Hooge-, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1907—1908" werd uit de Gemeentelijke, Provinciale en Rijkskas dat dienstjaar uitgegeven:

aan Hooger Onderwijs	*f* 4,219,765.73
aan Middelbaar Onderwijs.	„ 4,652,195.84^5
aan Lager Onderwijs.	„ 26,837,281.93
In totaal .	*f* 35,709,243.50^5,

een bedrag, dat, vermeerderd met de kosten van het Militair- en het Bijzonder- of Particulier Onderwijs, bijna 40 millioen gulden zal bedragen, ongerekend een kapitaal van ruim 100 millioen, aan gebouwen en inrichtingen, van een gemiddeld 25-jarigen levensduur, dat dus aan rente en afschrijving jaarlijks ruim 8 millioen voor zich eischt.

De oudste Schole, in geschrifte vermeld, was de Dom-school in Utrecht, door Willebrordus aldaar in de VIII^{de} eeuw gesticht, waaraan Bonifacius nog onderricht zou hebben gegeven, en Ludger, de apostel van Groningerland, tot geestelijke zou zijn opgeleid.

Waarschijnlijk opende Lebuinus, bij de kerk door hem omstreeks A^{o} 770 in Deventer gesticht, mede eene School; bij de invallen der Noormannen in de IX^{de} eeuw gingen die scholen echter te niet; de scholieren en geestelijken der Utrechtsche School vluchtten toen naar het klooster Sint-Odilienberg bij Roermond.

Dat Karel de Groote bij zijn paleis te Nijmegen, voor het hofpersoneel evenals te Aken, eene School geopend heeft, is niet onwaarschijnlijk, althans Van Slichtenhorst zegt in zijne „Geldersche Geschiedenissen" dat Bruno, neef van Keizer Otto III en bekend als Paus Gregorius V (996—999), er onderricht zou hebben genoten.

Bisschop Balderik (918—977) heropende, na het vertrek der Noormannen, de Domschool in Utrecht, stichtte eene School bij de Sint-Salvatorskerk aldaar en eene bij de Sint-Plechelmuskerk in Oldenzaal, terwijl ter zelfder tijd de toen bestaande of gestichte Benedictijnerkloosters, zooals dat te Egmond, Scholen openden.

In het begin der XII^{de} eeuw had Utrecht, behalve vijf Kapittelscholen, nog eene zesde bij de Sint-Paulusabdij, alle echter in hoofdzaak bestemd tot opleiding van geestelijken.

Deventer en Oldenzaal en de verdere Steden met Kapittelkerken, hadden alle een kapittelschool en de overige bij hare parochiekerk een School, „de Groote School", of, naar den patroon dier kerk, de Sint-Meertens-, de Onse Lieve Vrouwe-, of de Sint-Pietersschool, enz. genoemd.

Die „Grote Schole" was echter allesbehalve groot, meestal slechts een laag houten gebouwtje, met stroo gedekt, met één enkel vertrek met vastgestampten leemvloer tot schoollokaal, terwijl een tweede vertrek, „de camere", 's meysters woenstat of woning was [1]). Op den vloer, 's zomers met biezen en 's winters met stroo belegd, zaten de leerlingen by gebrek aan sittenen; de kleyne veynstren niet zelden nog onbeglaasd, waren met een stuk doek gedicht, in eene spinde en op boirde of schappen langs den wand werd het ghereetscap geborgen en tot gemak diende in 't lokaal een ymer of tobbekyn, of stond op 't erf een stille of aesement ofte heymclicheyt voor de scoel kynderen.

Op eene bank bij een pupitrum of in een soort tafelstoel zat de scoel-

[1]) Aldus schetst dr. J. G. Voegler in zijne „Geschiedenis van het Middelburgsch Gymnasium", de Groote School aldaar; Archief van het Zeeuwsch Genootschap, deel VII, Jaarg. 1869.

meester met de onmisbare roede, de „virga", en de houten klap, de teekens zyner waardigheid en van het tuchtregiment, en was er gezondigd, dan werd de schuldige ter correxie op den vloer gelegd, zyn broek losgemaakt en hij ter deege afgestraft, eene straf, waartegen geen beklag der ouders, zelfs niet bij de Overheid, iets vermogt, strenge tucht moest er zijn.

De Scholaster had in de eerste tijden geen wedde, hij had de School meestal gepacht en vond zijn betaling in de weinige stuivers 's jaars, die der goeden luden kinder en in de giften en gaven van oogst of slacht, die de overigen meebrachten, en, geestelijke van lagen rang als hij gemeenlijk was, had hij eenige bijverdienste in de kerk, hielp bij huwelijks- en sterfaangelegenheden en op bijzondere feesten, nam met zijn knechtkens en maechdekens deel aan de processiën, of speelde met hen een spil, zooals Mr. Clais, die Scoelmeester van Middelburg op sondagh na dertien avond 1391 op het Stadhuis deed, een spil, dat hij of der scholieren Byscop [1]), was de Graaf in de Stad, voor dezen herhaalde, in hoop

Afb. N⁰. 388. Eene school in de XVII^{de} eeuw.

[1]) Der Scholieren Bisschop. — In vele Steden was het in de Middeleeuwen gebruikelijk dat de scholieren der Parochie- of Kapittelschool, op Sint-Nicolaasdag één der hunnen tot Bisschop verkozen, die dan tot den dag der Heilige Onschuldigen, 28 Dec., als Bisschop gekleed en erkend, behalve de mis, ook den Kerkdienst waarnam, in rang voorging vóór den Deken, zijn bepaalde inkomsten had, ten maaltijd genoodigd werd bij de Kerkelijke autoriteiten, bij Grafelijk bezoek in dien tijd, in 's Graven herberghe werd genood, om met zijn scolieren liederen te zingen, of, op diens verzoek soms een sermoen te houden, of den kapeldienst waar te nemen.

Ook Borgermeesteren en Scepenen ontvingen den Bisschop met zijn gevolg in het Stedehues, hen ververschingen en bij hun vertrek eene kleine vereering in geld aanbiedend.

Stierf der scolieren Byscop terwijl hij in dienst was, dan werd hij met al het ceremonieel een Bisschop toekomende, begraven.

In sommige Steden was dit Bisschopsfeest, een volksfeest tevens, dat tal van vreemdelingen trok, terwijl bijzondere straffen waren bepaald voor hen, welke door spot of last, de scholieren tijdens hun kerkdienst, hun zang, tooneelvertooning of ommegang zouden storen.

Dit gebruik bestond reeds in de XIII^{de} eeuw, niet enkel in ons land, maar ook in het buitenland en is voor Engeland beschreven door John Gregory.

op eene kleine vereering in geld, een geschenk in wijn, of op een nieuw opperkleed.

De Ordonnantie, regelende de manieren waernae die School meyster der Sint-Jacobskercke te Utrecht[1]) sel hebben te regieren, zegt: „in den eersten zel onsen school meyster zyne kynder in allen cunsten, duechden ende seechheyden leeren, houden ende regieren tot allen tyden als een goet schoolmeeyster toe behoort ende sculdich is te doen.

II. In allen dyensten op dese tyt geordineert in allen bruederschappen onzer kercken, daer zel onse schoolmeester dienen om sulck loon als daer nu toe staet, ende dese dyensten tot genen tyden op te zeggen dan by oorloff vanden kerckmeesters in dertyt.

IV. Tot allen tyden alst duplex festum is inder kercken, ende alle die octave daer vanden heyligen eerweerdigen Sacramente, ende op die hoochtyden van onser lyever vrouwen als ad niues ende presentationis, zoe zel onse schoolmeyster mit vier van zyn beste zangers comen ende helpen die vesperen ende hoochmis zingen, hebbende heur choorcleeden aen als dat behoort.

VI. Tot allen tyden, dattet gebueren zel dat onze twee costers gelyck mitten heyligen olye utgaen mosten, zoe zel onse schoolmeester dan den zanck ende alle den dyenst der kerke waernemen ende bewaren ter tyt toe dat eenich vanden costers wedercoomt. Ende alsoe menich vesper ofte hoochmisse dat hy alzoe voorden costers zinget, daer voor zel hem geven de overste kerckmeester inder tyt van elcke reyse tot presentie eenen cromstert.

VII. Of dat tot eenygen tyden gebuerden dat de twee costers mit den heyligen olye ut waren, ende men dan noch weder mitten heyligen olye utgaen moste, zoe zel altyt onse schoolmeester mede gaen, ende dat gene dat hy tot die reyse cryget van der visitatien, dat zal hy hebben ende behouden voer zyn loon.

VIII. Onze schoolmeester zel alle avundt comen mit zyn kindren in dat loff hebbende zyn choorcleet aen tot allen tyden als een dienre der kercken toe behoort."

Uit deze ordonnantie blijkt duidelijk dat de schoolmeester werd beschouwd en behandeld als een dienaar der kerk, die met zijn beste zangers, zijn choraelkens, niet alleen op hoogmissen en feesttijden, maar elken avond dienst had en zoo noodig den koster moest vervangen; dat

---

[1]) Meegedeeld door Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk in zijne: „Geschiedenis van de Kerspelkerk van St.-Jacob te Utrecht."

werkelijk „de Schoele prymcipael om het Koor gefundeert ende gestychtiget was", daaraan werd de Rector der Sint-Meertensschool in Groningen in de tweede helft der XVI[de] eeuw nog eens uitdrukkelijk herinnerd.

De vrije School.

Terwijl te onzent de Parochie- en Kloosterschool, in hoofdzaak bestemd om koorzangers en toekomstige geestelijken te vormen, in vele Steden, tijdens de middeleeuwen, de voornaamste en dikwijls de eenigste School was, kende en had Parijs reeds vroegtijdig de „Ecole libre", de van kerk en klooster geheel onafhankelijke School [1]).

Rémi d'Auxerre (893—908) opende in Parijs eene openbare School, alwaar hij onderwees: „les arts libéraux, les sciences et la théologie." In de XI[de] eeuw waren aldaar beroemd de School van Anselmus en die van Manegold, alsmede de School van philosophie voor dames van zijn vrouw en dochters.

In de XII[de] eeuw vinden wij er de School van Abélard, en, ten spijt van sommige aartsbisschoppen, doch met volkomen goedkeuring van het Concilie van het Lateraan van 1179, behield Parijs haar „vrije scholen" en werden deze bij het diplome van het jaar 1200 vereenigd tot een „Studium Generale", tot de Universiteit, sedert niet zelden genoemd: „La fontaine de savoir, l'arbre de la vie, le candélabre de la maison de Seigneur", welke Universiteit uit geheel West-Europa, ook uit ons land, elk jaar tal van studici trok [2]).

[1]) Zie: „Guillaume de Champeaux et les Ecoles de Paris au XIIe siècle", par M. l'abbé E. Michaud, Paris 1867.

[2]) In het jaar 1388 verleent Paus Urbanus aan de stad Keulen op haren aandrang een „Studium Generale", als Parijs had, met alle faculteiten, zoodat men destijds niet meer naar Praag behoefde om te studeeren, waar destijds een 100 Duitschers waren", aldus de Stadtschreiber van Köln. In Praag was in 1348 door Keizer Karel IV eene Universiteit gesticht.

Leuven kreeg ten jare 1426 hare Universiteit als volgt: „Anno 1426, XXV Aprilis, quam Mr. Willem de scholaster te Löven in, van Roomen, die aldaer van Stadtswegen van Loven gesonden hadde geweest, om te impetrerene aen den heylighen vaeder den Paus van Roomen Mertten een studium ende eene universiteit te Loven te hebben, tot eeuwighen daeghe, dwelcke deselve Mr. Willem, doer de recommandatie van den hertoghe Jan van Brabant aen den graeve van Sint-Pol die te Roomen was, met behulp van desen vercreghen heeft ende hadde daeromme vuyt geweest II[c]XX daeghen, daarvoer hem de stadt Loven betaelde XX[m] I[c] XX plecken; ende voert besegelen van den bullen XXI[m] XI[c] XL ½ plecken. Ende dyen volgende soo wordden te Loven die ierste lesse gedaen 1 November 1426."

„Anno 1427, XXI mey, schanck de stadt Loven, den graeve van Sint-Pol, doen hy te Loven, von Roome in quam, in recompens vande recommandatien by hem

Tevergeefs poogden in 1162 in Gent eenige leeken eene vrije school te openen, de abten van Sint-Pieter en Sint-Baafs, en de Deken van het kapittel van Sint-Pharaide, kwamen tegen die inbreuk op hunne rechten in verzet, eene nieuwe poging in 1178 mislukte evenzeer, het Stedelijk bestuur werd zelfs met den kerkelijken ban bedreigd; eerst in 1192 verklaarde Gravin Mathilde bij privilegiebrief: „dat ieder, die den wil, de middelen en de bekwaamheden bezit te Gent eene school te openen, daartoe het recht heeft, zonder dat iemand zich daartegen mogt verzetten." [1]).

Of en in hoeverre dit voorbeeld ook in onze Steden spoedig navolging heeft gevonden, is mij niet gebleken en evenmin, of zij, evenals enkele Duitsche Hanse-steden, in de tweede helft der XIII^{de} en in de XIV^{de} eeuw reeds eigen scholen hadden, alwaar behalve het latijn, de taal der kerk, ook de volkstaal werd onderwezen en tevens wat meer zorg werd besteed aan het lezen, schrijven en rekenen.

De geestelijkheid, die zich overal in het bezit achtte van het uitsluitend recht om onderwijs te mogen geven, heeft ook zekerlijk hier, zoo er een drang ontstond tot stichting eener eigen school, zulks tegengewerkt of belet, evenals in de Stad Brunswijk, die ten jare 1414 twee latijnsche Stadsscholen wilde openen, doch bedreigd met den ban zulks moest opgeven, tot zij door 's Pausen tusschenkomst in 1420 tot stand kwamen [2]).

Teekenend voor den weinigen drang naar eene vrije, eene eigen Stadsschool, is echter het feit, dat, nadat Floris V in April 1290 „aen syne lieve ghetrouwe porteren van Dordrecht, omme meenghen ghetrouwe dienst, die zy zyner vorderen ende hem dicken ende menichwarf vlitelike ghedaen hadden ende altoen ghereit waren te doene", de Grote Scole, de School ter Groter kercke, had geschonken, deze op 12 Sept. 1292 haar weder wegschonken aan het Gasthuis, „die sieke, die in 't huus lichen ende namaels daerin licghen souden, te lavenen ende haren cost mede te doene, ewelike doer die minne van Onser Vrouwe van hemelricke", tevens gelastend, „dat niemand gheene scoele houden moge binnen der vriheit van Dordrecht sonder die voerseide „scoele."

gedaen aen den Paus van Roomen, int vercrygen van de Universiteyt te Loven, III silvre croesen, weghende VI mark, III oncen, V engelschen, die costen XXX^{c} XL plecken, XXI stuyvers payements." Aldus Ed. van Even, in zijne: „Geschiedenis van Leuven, door Willem Boonen geschreven in de jaren 1593 en 1594", verschenen 1880.

[1]) Zie De Potter's „Geschiedenis van Gent", deel I, bladz. 261.

[2]) Zie Dr. H. Dürre: „Brunswijk in de middeleeuwen", verschenen in 1875.

Het Gasthuis verpachtte de School aan priesters of monniken, die of zelve onderwezen of arme clerken tot scoelmeesters aanstelden.

Eerst later kwam Dordrecht tot het besef, hoe dom zij gedaan had met haar School weg te schenken, en nu nam zij deze terug, zelve

Afb. N°. 389. Eene school, naar een schilderstuk van Jan Steen.

nu de meesters benoemend en bezoldigend en voor het onderhoud van het gebouw, en voor de scabellen, pultrums, rakken, schappraegen, boecken, boecxkens, francynen, enz. zorgend; de wedde van Mester Wouter de scolmester, ad 4 £ 12 st. komt sedert regelmatig in de Stadsrekeningen voor.

En toen op het laatst der XIV^de^ eeuw eenige monniken aldaar onge-

vraagd eene School openden en scholers gingen houden, tot groot achterdeel harer Groote School, werd zulks op eene boete van drie pond bij klokslag verboden. De buten- of bijscholen, die blijkbaar in eene behoefte voorzagen, bleven trots alle boetebepalingen in stand en namen zelfs in aantal toe, waarom de Magistraat in 1422 besloot toe te staan, „dat men knaapjes beneden de zeven jaar in die bijscholen, doch knechtkens boven de zeven jaar nergens dan ter Grooter Scole mogt setten," een leeftijdsgrens later op twaalf jaar bepaald [1]).

Eerst met het begin der XIV^de^ eeuw, kwam men, te oordeelen naar het weinige dat daaromtrent nog bekend is, in onze Steden langzamerhand tot het inzicht, dat het noodig werd invloed uit te oefenen op het onderwijs, en van nu af zien wij haar het schoolambt van den Graaf pachten of overnemen.

Waar de School echter geheel onder kerkelijk bestuur stond, trachtte de Stedelijke Overheid door geldelijken steun of het geven en onderhouden van een beter gebouw, invloed te krijgen op de keuze en benoeming der Schoolmeesters.

Ofschoon Dordrecht, zooals gezegd, in 1290 in de possessie der Scholasterie gekomen, daarvan toen de waarde niet inzag, begrepen andere Steden, waar misschien het onderwijs minder goed was, zulks wel en zorgden deze daarom de Scholasterie aan zich te trekken.

Volgens Dr. J. G. Voegler had in Middelburg de benoeming der meesters voor de Groote Schole omstreeks 1300 reeds door of onder invloed der Stedelijke Overheid plaats [2]); of in Kampen, de Rector Scholarum, ten jare 1302 in het Burgerboek genoemd, reeds door den Magistraat dier Stad werd benoemd, is mij niet gebleken.

In het jaar 1304 wisten die „porteren van Zyrixe omme menichen

---

[1]) Zie: Dr. G. D. J. Schotel, „de Illustre School te Dordrecht", verschenen in 1857.

[2]) Zekere bescheiden hieromtrent ontbreken echter, eerst met de oudste Stadsrekening, die van het jaar 1365, komt er zekerheid en blijkt dat de school door de Stad werd onderhouden.

Kenschetsend voor de geschiedenis der School in de middeleeuwen is het feit, dat de Magistraat van Middelburg, op verzoek van Karel de Stoute, in Aug. 1469 Mathies Coquiel, een ongeschikt geworden tenoriste van de Hofkapel in die Haghe, tot scholaster der Groote School aanstelde. Coquiel bleef echter in die Haghe wonen, de School verpachtend aan den meestbiedende; de Magistraat terecht bevreesd voor het lot der School, was daarom zelf die meestbiedende, aan Coquiel tot aan zijn dood in April 1476 een pacht van 5 gld. 's jaars betalend en zelf bovendien een scholaster kiezend en bekostigend.

Aan het bestuur der Stad Zierikzee deed Karel de Stoute in October in 1469 een zelfde verzoek, ook daar werd de School, bijwijze van levensonderhoud, aan een zijner gunstelingen afgestaan.

ghetrouwen dienst die si ons dicken ghedaen hebben ende sullen doen" van den Graaf te verkrijgen; „dat si die scole van Zyrixe gheven moghen alse ruem word enen clerc die ons ghetrouwe es ende der port orbare."

In dat jaar stond ook de School in Antwerpen reeds onder medezeggenschap der Stedelijke Overheid.

Vóór 1342 was in Amstelredamme het schoolambt in bezit dier Stad en op St.-Catharinaasdag van dat jaar, stond Graaf Willem IV het

Afb. N°. 390. Een school in de XVIIde eeuw, naar eene teekening van D. van der Kellen.

schoolrecht af aan de Stad Delft [1]), en bezat deze het recht van vergeving of benoeming.

Van af omstreeks 1350 stond te Zwolle de Scholasterije onder het patronaat der Stad en besteedde deze daaraan 's jaars 111 gl. IX placken, de leeraars werden echter aangesteld door het Kapittel te Deventer,

[1]) Het is opvallend, zoo weinig als de oude Stedebeschrijvingen vertellen van het schoolwezen vóór de XVIIde eeuw; zoodra de archieven hierover meer licht geven, zal, vertrouw ik, op het duidelijkst de ontwikkeling der vrije of Stadsschool in de XIVde eeuw blijken.

totdat in 1574 die School door toedoen van Geert Groote, onder leiding kwam van de Broeders van het Gemeene Leven.

In 1357 kwam Leiden in het bezit harer Groote school, die vóórdien den Burggraaf toebehoorde, welke het Schoolambt van den Graaf van Holland had gekocht of gekregen.

In Harderwijk werd in 1372 met behulp van den Hertog van Gelder eene vrije, hare sedert beroemde Latijnsche school gesticht, welke in 1441 over de 300 leerlingen van elders had.

Haarlem aanvaardde in 1389 van Hertog Albrecht de School, door dezen voorheen, ter erkenning van bewezen diensten, nu aan dezen dan aan genen zijner dienaars geschonken; op 20 Mei 1394 kreeg Schiedam vergunning eene Latijnsche school te stichten en in 1395 schonk Aelbrecht tot kerkbehoef aan kerkmeesteren van Alkmaar de Schoole en kosterie.

Vóór het einde der XIV^{de} eeuw stonden in onze handelssteden, de parochiescholen, waarin echter nog bijna uitsluitend door geestelijken onderwijs werd gegeven, waarschijnlijk reeds meerendeels onder toezicht of invloed der Stedelijke Overheid.

In een charter van Nijmegen van 1397 wordt gesproken van „die schoelen onser stat", welke Stad in 1392 en 1394 op hare kosten enkele veel belovende jongelieden te Keulen op de Universiteit liet studeeren.

Goes kocht ten jare 1414 van Graaf Willem VI de School met het schrijftambt; in Groningen behoorde de A-school, blijkens het Stadboek van A^{o}. 1425, aan die Stad; Enkhuizen kreeg in 1436 van den Graaf van Holland, „de kosterye, scholasterye, 't klerkambacht, en de kappellerye in het Gasthuis met al haer toebehoeren", met vergunning dit te doen bedienen „door sulke personen als haer nut en bequaem soude dunken."

De kleinere Steden volgden dit voorbeeld, zelfs het stadje Tholen wist in 1482 het recht van bediening der School te koopen.

Uit het verpachten der Scholasterie blijkt, dat deze door haar bezitter werd beschouwd en behandeld als eene bron van inkomsten, waarom de Stadsbesturen haar terecht aan zich trokken, of, zooals Gouda en Harderwijk, hun Heer bewogen tot de stichting eener Vrije school, of wel, het tot stand komen van Scholen van de Broeders van het Gemeene Leven steunden.

Ten einde betere leerkrachten te krijgen, begon men nu de inkomsten geheel ten bate van den bij contract voor 2 of meer jaren aangenomen Schoolmeester te laten, hem tevens ontheffend van het onderhoud van het gebouw, en jaarlijks een nieuwen tabberd met de noodige voering en eene kleine wedde belovend, eene wedde in Middelburg in 1420 groot 20 schellingen en in 1570 groot 33 ℔, 6 sch. 8 gr.; Dordrecht gaf in het begin

der XIV^de eeuw den onderscoelmeester 4 ℔, onder voorwaarde dat hij zelf „sine geselle” bekostigde.

Het onderwijs, dat zich eerst in hoofdzaak bepaalde tot den catechismus, den zang en een minimum lezen, schrijven en rekenen, moest allengs onder den invloed der Stedelijke Overheid aan hoogere eischen voldoen [1]).

---

[1]) Duidelijk blijkt zulks uit hetgeen den 16^den Maart 1393 Scout, Scepenen en Raden der Stede van Leyden overdroegen ten behoeve harer Groote School mid Meest^r Bette ende mid Meest^r Claes, sinen geselle, namenlijk: „dat si die scole te Leyden te regieren, te bewaren totter stede eer ende oirbaar ende 't regiment van der scole te hebben, tsamen durende ses jaer lanc van Meyendaghe naest comende in manieren ende in voirwaerden dat si beyde enenlyc delen sullen in arbede en in loen, also veer als die een op ten anderen niet meer arbeyts legghen en mach van gheboodsweghen ende ghien weken onder hen te maken (niet beurtelings vacantie te nemen) maer te samen bi der scole te wesen te bewaren ende mid malcander te regieren.”

„Item die huysinghe vander scole sellen si te zamen bruyken ende inwonen te zamen bi der ordinancie des Gherechts ende de pacht (zijnde 14 ℔ 's jaars tribuut aan de kerk, ná 1458 betaalt de Stad zulks) die opt scole staet enenlijc te betalen.”

„Item so en sal men ghien scole van kinderen te Leyden houden (verbod van bijscholen) ten so wesen bi consent des Gherechts ende der rectoers van der Scole to Leyden.”

„Item so sellen die scoelmeesters den kindren leren ende fonderen in grammariën ter tijt toe, dat si haer congruum ende incongruum (de leer der naamvallen) suverlike connen, ende daer an 't enden leren haer logyc, alse tractaet veterum artium ende diergelijc, alse suppositum ende qsequentium (hypothetische redeneeringen en sluitredenen) ende ghien boeken van philosophien te lesen.”

„Voert sellen die meesters daartoe naerstelicke sien dat die kindren onderlinghen latijn spreken inder scole ende buten ende daerop eene poyne ende correctie te setten als't hem deynct dattet alreoerbaerlixste wesen sell ende dat si oec den kindren leren scriven ende singhen ende hoer accenten singhen als kustumelic is in andren kercken, want si manieren hebben in hare lessen ende versikken te singhen anders dan men elwaer heeft.”

„Voert so neme tGherecht di scoolmeesten voirsz. in hore jonste ende bescermnesse gheliken onsen anderen poorteren. Ende men sel den rectoers ghiene moeyenesse doen van enigher claghe die men over hen claghen mochte van onbetamelicke correxie of van cranclic leeren der kindren, so wi hi waer eer si dat waerlike beclacht hadden, dattet also waer.”

„Item so sel elc clerc gheven tot elken halven jaer achte comans groet ende niet meer, maer si sellen hoer pacht gheven als zede en ghewoenlic is ende die conync ende die pst (priesters) daergelijc, ende haer kaersen tot Sinte Niclaes daghe als daertoe behoert ende kustumelic is.”

„Voert so en sellen Meest^r Claes noch Meest^r Bette voirsc. hem niet verbinden noch overgheven tieghen iemant binnen desen ses jaren voirsc. enich regement jof

Gaf dit in extenso meegedeelde contract reeds eenig inzicht in het onderwijs op het einde der XIVde eeuw, vollediger wordt dit door hetgeen er bekend is omtrent de destijds beroemde School van Zwolle.

Geert Groote, geboren te Deventer in 1340, de indirecte stichter van de Windesheimsche Congregatie van „de Broeders van het Gemeene Leven", was een leerling der Kapittelschool te Deventer, die na aan de Universiteiten te Parijs, Praag en Keulen zijn studiën voltooid te hebben, zich later ging wijden aan het onderwijs, welks gebreken hij kende, evenals de moeilijkheden waarmede arme studenten toen te kampen hadden.

Op zijn aandrang werd aan de Zwolsche School [1]) tot Magister Supremus aangesteld Johannes Cele, onder wiens leiding zij nu eene onzer beroemdste Scholen werd, soms 800—1000 leerlingen, waaronder velen uit Holland, Cleefsland, Vlaanderen, Luik en Trier tellend.

Bij een studietijd van acht jaar, was zij verdeeld in acht klassen; 's zomers begon de School om zes uur, 's winters een uur later, en zij duurde tot drie uur.

Ofschoon in zekeren zin reeds eene Stadsschool, was zij nog op het nauwst-aan de Sint-Michielskerk verbonden; Cele was tevens de cantor dier kerk, zijn leerlingen opleidend voor den kerkzang en met hen daarin de matuten zingend, terwijl zij, die zich geheel voor den choor-dienst beschikbaar stelden, de chorales, meestal arme scholieren waren, die geen schoolgeld betaalden, werden gekleed en gevoed en als intraneï vaak inwoning mede genoten.

Den burgerskynder leerde men, behalve zingen, lezen, schrijven en rekenen, de latijnsche grammatica en in de 5de en hoogere klassen de logica, de rhetorica en de dialektica alsook eenige astronomie en philosofie.

---

scole te regieren ende an te nemen maer horen tijt in der scole te Leyden te duren ende die te regieren als voirsc. is. Ende waer dat zake dat si die scole te Leyden niet also en regierden ende hem dairin verswinden also waerbi dattet tghemeene gherecht beproeven mocht dat si hem daer qualiken in ghequyt hadden so soude tgherecht den voirsc. Meestr Bette ende Meestr Claes dat regement van der scole wedersegghen mogen ende hem versien an andren scoolmeestren also nochtans dat tgherecht hen een half jaer te voren soude laten weten ende tenden den halven jaere na der wete so souden die meestr. voirsc. die scole ruymen ende quite wesen van der voirwaerde voirss. ende niet eer."

Dit contract is ontleend aan de studie van Dr. L. Knappert: „de Groote of Latijnsche school te Leyden", verschenen in het Leidsch Jaarboekje, jaarg. 1904.

[1]) Zie daaromtrent de studie van Dr. M. Schoengen: „Die Schule von Zwolle", verschenen in 1898 en zijne bijdrage in het Annuarium der Roomsch-Katholieke Studenten in Nederland, A°. 1907: „De Ontwikkeling van het Hooger Onderwijs in de Middeleeuwen".

Zij die kloosterling of priester wilden worden, gaf men de noodige theologie en hun lectio et disputatio, zij moesten lezen en 't gelezene verklaren en bespreken, en op zon- en feestdagen voordrachten houden over 't epistel van den dag. Onder toezicht moesten zij de kerkdiensten bijwonen; ook bracht Cele hen in kennis met de devoten, van allen vlijt, gehoorzaamheid, reinen wandel, vroomheid en stipte orde eischend; elke overtreding werd onverbiddelijk en dikwijls op 't strengst met de roede gestraft.

Niet in het vele weten, maar in deugd en vooral in het doen van het goede, lag, volgens hem, ieders hemelrijk, zelf daarin zijnde, een: „exemplar et forma bonae vitae et sanctae conversationis"; de priesterstand, de hoogste deugd vorderend, achtte hij de hoogste.

„Elck schoelre van onser borgerkynder sel tot schoelghelde geven sevendehalve brede Hasselder placken des jaers, daer men pacht mede betaelt binnen Zwolle ende niet meer" en eene bijdrage voor licht en vuur. Arme studenten vonden kosteloos asyl en verpleging in het „Domus pauperum" daartoe door de Fratres gesticht, dat soms over de 200 scholieren, „alumni", herbergde, gesteund werd door giften en eene bijdrage der Stad van 34 goudguldens. De daarin opgenomenen moesten door het afschrijven van boeken, bestemd voor de librije, toonen hunne opname te waardeeren, de daarin niet toegelatenen moesten deels bedelend, deels door het vóór en na hun studietijd verrichten van knechts- of dienstwerk, in hun kost voorzien.

In de Steden waarin de Fratres kloosters vestigden, openden zij tevens eene School met een kosthuis of alumnaat voor de studenten of voorzagen de bestaande Scholen van goede leeraars. Gunstig bekend zijn hun Scholen te Groningen en Utrecht, de laatste als de Sint-Hieronymusschool, zie afb. N°. 387.

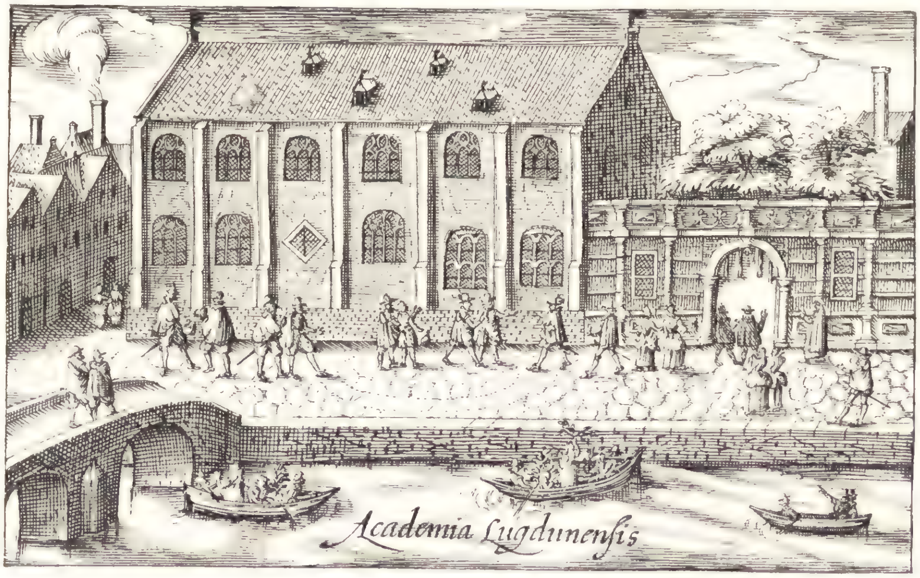
Aan het onderwijs gaven zij eene ernstigere, breedere richting, welke het behield tot aan en ná de Reformatie; van wege de meerdere zorg aan het latijn en grieksch besteed, werden die Scholen nu bijna overal „de Latijnsche Scole" genoemd.

In of door vele Steden werden nu mede studiebeurzen gesticht, jongelieden van aanleg in staat stellend, om aan eene Universiteit hunne studiën te voltooien, zoo gaf Arnhem jaarlijks 3 studenten gelegenheid om in Keulen te studeeren; bij een fundatiebrief van 1553 werd voor een Utrechtsch student te Leuven den toegang geopend in het „Collegio Juristarum"; te Perugia konden één student uit Utrecht en één uit Deventer telkens kosteloos zes jaar het kerkelijk recht volgen, en zoo bestonden er meerdere beurzen, welke echter, na de stichting eener eigen Universiteit langzamerhand vervielen.

Reeds omstreeks 1550 wilde de Bisschop van Artoys, Kardinaal Granvelle, destijds Parochiaen der St.-Bavo kercke te Haerlem, met behulp der Keyserlyke gunst, in die Stad eene Hooge Schole stichten, „alwaer de voedster-kinderen ende liefhebbers der vrije konsten in stilheyd mogten leven: maer also hy merkte, dat sommige die in de regeringe (der Stad) saten, de geleerdheid niet seer toe gedaen, syn goed voornemen niet gunstig en waren, so heeft hy sulkx nagelaten, opdat hij syne weldaed aen de ondankbaeren ende onlustigen niet en soude qualyk besteden." [1])

Onze eerste Universiteit was die te Leiden.

De voornaamste beweegreden harer stichting was volgens Hugo Grotius, „de Godsdienst, 't steunsel der partye, den last van welken te verklaaren eenige handwerkslieden, of ongeletterde uit de onervaaren menigte, zich tot nog toe hadden aangematigd: terwijl dien arbeid, zynde

Afb. N°. 391. De Academie te Leiden, naar eene oude teekening.

in der daat buiten alle hoope van eerampten en eenen zekeren weg tot armoede, schaarsheid van Leeraards en Leerlingen maakte."

Op voorslag van Prins Willem, den Staten van Holland den 28sten December 1574 gedaan, werd het Corpus der Stede van Leyden ter tegemoetkoming in de zware verliezen welke zij tijdens de belegering door de Spanjaarden geleden had: „Privilegie ende Octrooy verleent, om te mogen oprichten een Universiteyt, Academie ofte Hooge Schole, waer

[1]) Aldus S. Ampzing in zijne: „Beschryving ende Lof der Stad Haerlem in Holland."

inne dat men openbaerliken in alle Faculteyten ende vrye Consten daghelicx soude leeren ende lessen doen."

En op acht Februari 1575 werd met ongemeene plechtigheid deze oefenschool der geleerdheid in het daartoe afgestane Sinte Barbare Klooster ingewijd, tot een „Palladium der Kercke Christi", tot eene „Schole der Goddelijcke en Menschelycke Wysheit".

In 1581 overgeplaatst in een grooter klooster, dat der Jacobijner Nonnen, werd aldaar ten jare 1640 collegium gegeven: in de Heylige Theologie door 3 professoren, in de Rechten door 4 professoren en één extraordinaris, in de Medicinen door 5 professoren, in de Historien, Philosophie, Taelen (Hebreeuwsch, Chaldeesch, Arabisch en Oostersche talen), de Vrye Consten, en de Welsprekendheid door 7 professoren, terwijl bovendien de Hooch geleerde en vermaerde Claudius Salmasius tot Cieraet voor de Academie benoemd werd, waarin vanaf 1599 drie professoren, „alle daghen Lessen ende onderrechtingen gaven in de Latynsche tale, de Nederlandsche tale, de Arithmetycke, Geometrie ende Stercktenbouwinge."

Te zamen waren er toen 24 professoren, tot openbare Leeringe der Godlicke ende Wereltlike dingen aan dit Huys verbonden, dat bestemd was „totte openbaere Lessen, totte waere Wijsheyt, ende tot liberale oeffeninghen der onderwysenden, ende leerenden, ende tot vergeldinge van de deucht", aldus het opschrift boven den ingang van het „Auditorium Theologicum", alwaar de oratiën en promotiën plaats hadden, bij welke gelegenheden die Zaal rontomme met schoone tapitserien werd omhangen, en verciert en behangen met welriekende bloemen en cruyden.

Het voorbeeld door de Staten van Holland gegeven vond dra navolging, en op 29 Juli 1585 werd in Franeker, de Universiteit van Vriesland plechtig ingewijd en met 7 professoren geopend en haar de vrijheden verleend, waaronder het bezit van een eigen Vierschaar, van een Forum Academicum, als Leiden en de buitenlandsche Universiteiten bezaten.

Het Stedelijk en Gewestelijk bestuur van Groningen, ofschoon reeds van af 1594 de stichting eener zoodanige School overwegende, ging daartoe eerst in 1612: „opdat niet de eigene jongelingschap, zoo ras de Latijnsche schoolen gepasseert waren, om tot verdere perfectie te geraken, na vreemde plaatsen behoefden te reizen, maar hier in hunne Vader Stad tot alle wetenschappen konden komen, om bij tijd en wijle Kerk en Staat dienst te doen."

Op 23 Augustus 1614 had de solemnele inwijding plaats en opende de gewezen Rector der Sint-Meertensschool, Ubbo Emmius, als Rector

Magnificus haar met de woorden: „dat voortaen in plaats van eene regtmatige en eervolle vrijheid niet eene wettelooze ongebondenheid, de bron van zoovele kwalen, onder ons geboren worden en de overhand krijgen; en dat allen, die zich beoefenaars der wetenschappen opdoen, niet enkel geleerden, maar ook door deugd en godsvrucht, betere menschen mogen worden."

Het gewezen Minderbroedersklooster was daarvoor ingericht, de kerk diende tot groot Auditorium en tot Academiekerk tevens en vijf professoren

Afb. N°. 392. Het Atheneum te Franeker, naar eene teekening van J. Verstege.

hadden tot taak openbare lessen te houden en privaat te onderwijzen in: de Theologie, de Regten, de Medicynen, de Geschiedenis en in de Wijsbegeerte met de Mathesis, op een tractement van fl. 800 tot 1000, de drie oudste hunner hadden tevens vrije woning.

De Stad Utrecht, ofschoon haar Raad reeds op St.-Geertrude dag 1470 eene bespreking had gehouden „om te bezien dat men alhier eene Universiteit brengen mochte", en zij in 1580 daartoe aan de Gewestelijke Staten een formeel voorslag had gedaan, wist geen ander middel om daartoe te komen, dan door in 1632—'33 op eigen kosten „eene Doorlugtige School op te regten, waarin allerlei beschaafde weetenschappen souden onderwesen worden."

Op 17 Juni 1634 ingewijd, gaven vijf Hoogleeraars, in de Godgeleerdheid, de Regten, de Historien, de Taelen, de Welspreekendheid en Filozofie les, reeds dadelijk zooveel studenten trekkend, dat 's Lands Staten dato 16 Febr. 1636 besloten haar tot eene

Hooge School te verheffen „met al de voorregten, eere en waardigheid, als waar mede andere Academiën voorzien mogten zijn, magtigende zij, de Professors en Leeraars, om, na voorafgegaan wettelijk onderzoek te verleenen titulen van Doctoren, Licentiaaten, Meesters enz." welke Academie den 16den Maart d. a. v. met het houden van redevoeringen in de Domkerk, een groote maaltijd en eene algemeene Stadsverlichting werd ingewijd, en tijdens de eerste eeuw van haar bestaan meer dan 3000 studenten tot Meesters bewordeerde," aldus de Tegenwoordige Staat.

De voordeelen aan het bezit eener Hoogeschool verbonden, gevoegd bij de omstandigheid, dat de zoons harer poorters dan niet elders behoefden te studeeren, bracht vele Steden er toe hare Groote of Latijnsche school, kon 't zijn met Gewestelijken steun, zooals die te Harderwijk, de Veluwsche Academie genoemd, te verheffen tot eene Illustre School, en aldaar onder leiding van Hoogleeraren bijna gelijksoortig onderwijs te doen geven als aan de Academiën.

Deventer, door eene schenking daartoe in staat gesteld wijdde op 16 Febr. 1630 hare Doorluchtige School in, die echter nooit heeft gebloeid, daar zij het recht miste den doctoralen titel te verleenen; 's Hertogenbosch veranderde evenals Dordrecht in 1636 haar Groote tot eene Illustre School; Breda deed zulks in 1647, terwijl Nijmegen op 3 Mei 1655 met geschutgedonder, triomfgelui, vuurwerk, een groot eeremaal en tal van orationes, de hare inwijdde. Geen dezer Doorluchtige Scholen is echter van blijvende beteekenis en invloed geworden, slechts als één harer het geluk had één of meer bijzonder begaafde Hoogleeraren te bezitten, trok zij tijdelijk tal van leerlingen.

Aan de Universiteiten werden nu door de Staten, enkele Steden, instellingen en particulieren, beurzen verbonden, onbemiddelde jongelieden van aanleg en deugdzaam gedrag, in staat stellend de studiën te kunnen volgen.

Zoo werd aan de Academie te Leiden in 1592 het Staten-collegie ingesteld; de bursalen, door de Staten op voordracht van de Steden van Holland, met eene beurs daarin begiftigd, woonden daartoe met een regent, onderregent en schaftmeester in een eigen gebouw, van 's landswege elk bovendien 120 gl. toelage krijgend voor cleeding en boucken, eene toelage door Dordrecht voor hare beide alumni met fl. 80 verhoogd, terwijl zij hen tevens vereeringen van 30 tot 80 gl. schonk voor de theses, aan de Stedelijke Regeering gededicеerd.

In Groningen richtten de Curatoren der Universiteit in 1615 eene Beurse of Academisch kosthuis in, evenals twee eeuwen geleden de Fratres in Zwolle dit gedaan hadden, alwaar elken dag een 40, later

zelfs een 60-tal arme studenten, tegen eene vergoeding van 45 later 60 gl. 's jaars aan den Oeconomus, eene vrije ontbijt-, middag- en avondtafel vonden.

Ofschoon er in de middeleeuwen meermalen van bij- of particuliere scholen sprake is en deze om de Groote School geen afbreuk te doen in de meeste Steden bij herhaling worden verboden, en toegelaten mits den Rector dier School voor elken leerling eene schadeloosstelling uitkeerend, is er van afzonderlijke Meisjesscholen nimmer sprake.

De dochters van welgezeten poorters ontvingen onderwijs in de Vrouwenkloosters, in alle Steden veelvuldig aanwezig; de adellijke joffers bezochten het klooster te Loosduinen of dat bij Delft, en als 't kon, dat te Rijnsburg, alwaar ook de dochters van Aelbrecht van Beyeren waren onderwezen en opgevoed.

Het Sint-Cecilia-klooster te Zwolle werd het „Convent ter Kinderhuis" genoemd, omdat de Burgers hunne jonge dogters bij die Godvrugtige Maagden plagten te bestellen, om van deselve in de deugden, seden en handwerken onderwesen te worden, invoegen dit Clooster genoegsaem verstreckte voor eene volmaakte School", aldus van Hattum.

In de Stad Groningen vervulde het Clarissen of Geestelijken Maagden Klooster diezelfde taak; in Deventer en Zwolle, zorgden de „Zusters van het Gemeene Leven", voor het onderricht en de opleiding der maegdekens, terwijl in andere Steden de Begijntjes, haar onderwezen in het hand- en kantwerken, enz.

In Leiden ontvingen de jongens en meisjes ter Groote School te zamen onderricht in één en hetzelfde lokaal. In de School in Gouda echter waren daartoe in 1407 twee lokalen, het ééne uitsluitend voor de meisjes, voor welke dat jaar een afzonderlijke ondermeester werd aangesteld, staande onder Meester Kerstkyn, het hoofd der Parochieschool, tijdens wiens bestuur deze zóó bloeide, dat zij steeds over de 300 leerlingen had.

Hoezeer het onderwijs onder invloed der Stedelijke besturen in beteekenis was toegenomen, blijkt uit het onderwijsprogram van omstreeks 1521 der Goudsche School [1]), toen verdeeld in VII klassen, „loken", welke school des ochtends om 6 uur begon; onder de voorgeschreven leerboeken zien wij: in 't Gryx, die van Plutarchus en Theocritus; in het Latijn, de Epistoles en Officia van Cicero, een comedie van Plautus, de Buccolica en Eneida Virgilii, de Moralia en de Selecta Mantueni, van Erasmus, diens Copia rerum ac verborum, diens Constructiones,

[1]) Zie Dr. L. A. Kesper, „Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda."

Instructio Scholastica, Liber Colloquiorum en syn ghecorrigeert Evangelium, en eindelijk de Epistoles Sint-Pauli.

Men leerde er „declineren, diffineren en divideren, logica et leges sophisticas, de tempora exponeren int Duetsche, had te horen een coppel veersen om goede manieren te leren en maakte in de hoogste classe als oerlif is, zelf veersen ende briven" [1]).

Afb. N°. 393. Eene school in de XVde eeuw, naar J. Luiken.

Van de Natuur- en Mathematische wetenschappen is bijna geen sprake, evenmin als van de moderne talen. Het Latijn was hoofdzaak; de discipelen waren verplicht, in en buiten de School latijn te spreken; een nieuwe Conrector of Praeceptor werd door den Rector in elke klasse met een latijnsche allocatie voorgesteld, waarna deze met eene inaugurale oratie zijn taak aanvaardde, dikwijls echter meer dan noodig of gewenscht was, int duetsche vloekend en scheldend en niet zelden zeer strengelijk de roede gebruikend of vele boeten opleggend, niettegenstaande curatoren er hoogelijk de voorkeur aan gaven om enkel door minnelijke deftigheid het noodige aanzien en respect te doen bewaren.

Bij de promotie hielden de jongelingen eene Latijnsche oratie, die soms op Stadskosten werd gedrukt en tot prijs kregen zij een Grieksch of Latijnsch boek.

Bijna elke Stad, hoe klein ook, Bolsward, Enschede, Montfoort en zelfs dorpen, als Zaandam, hadden oudtijds eene Latijnsche School.

[1]) In de Latijnsche school te Deventer werden, blijkens de aldaar in 1564 ingevoerde Schoolwet, bij het onderwijs op de acht „loci" of klassen, elk voor zich gesplitst in afdeelingen van 8 leerlingen, gebruikt, behalve werken van Cicero, Erasmus en Virgilius, de dialectica van Agricola, de Disticha Catonis, de Oratiën van Demosthenes en Isocrates, de Rhetorica ad Herennium, de Aphorismen van Hippocrates, de Ars poëtica van Horatius, de Heroïdes van Ovidius, een blijspel van Terentius en Jesaja in 't Grieksch; en tevens behandeld de beginselen der Mathesis en Cosmographie, aldus Dr. J. de Hulu in zijne: „Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel."

Naarmate de Parochie of Groote Schole echter meer eene Latijnsche School werd, verviel het verbod Bijscholen of „scholae privatae" te mogen openen en komen er nu tevens Lagere of Schrijfscholen, alwaar onderricht in lezen, schrijven en rekenen, in de Christelijke beginselen en in den zang werd gegeven, en vaardig te leeren schrijven, hoofdzaak was.

Naast deze vinden wij in de Handelssteden tevens kleine Fransche en Duitsche Scholen; Dordrecht had er in 1591 niet minder dan 12, alle onder toezicht van Curatoren der Latijnsche School staande, wier meesters jaarlijks eene kleine som in de Stadskas moesten storten voor het hun verleende voorrecht.

Langzamerhand komen er nu ook Armenscholen; kerkmeesters der Sint-Nicolaaskerk te Kampen stichtten er ééne in 1539, die door aelmissen werd gesteund; Vlissingen opende in 1586 eene Armenschool, andere Steden volgden of waren reeds vóórgegaan, zooals Brugge, welke in 1510 een vakschool opende voor arme jongens en meisjes, waarop zij leerden weven.

De uitbreiding in het begin der XVI^{de} eeuw bijna overal aan het onderwijs gegeven, de toename der onbevoegde Scholen en van het aantal Schoolmeesteren, had ten gevolge dat de gewestelijke Staten zich verplicht zagen die materie bij reglement te regelen.

Het reglement in 1656 door Willem III als Heer van Grave gegeven, begint in aanhef: „Alsoo het stuck van de Scholen ende School-Meesteren eene saeck is van alsucken gewichte, dat in alle welgestelde Steden ende Plaetsen, daer op sonderlinge ordre en opsicht dient gestelt te worden, ten eynde de kinderen (wesende het zaet daer uyt alle gheschicktheyt in de Kercke ende Republycque te verwachten is) in den Christelicke Gereformeerde Religie, vreese des Heeren, ende alle sedigheyt in de Kercke ende gehoorsaemheyt, mitsgaders in geleertheyt, goede konsten, elck naer sijne gelegentheyt ende bequaemheyt mogen opgevoet ende opgetogen werden, tot Godts eere, welstant der Kercken ende 't Gemeene beste, ende tot troost ende welbehagen van een yegelick in 't generael ende particulier, die de vruchten daer van te verwachten hebben, ende genieten sullen by de Nakomelingen, soo ist, dat Wy bi deliberatie....

Capittel I. Van de qualiteiten ende bequaemheydt der Schoolmeesters.

Art. 1. Elk Schoolmeester, Man ofte Vrouw, moet hebben eene Acte ofte Commissie in behoorlijcke forme recht gevende om School te houden

en aangevende de Spraecken ende anders wat sij den kinderen leeren [1]).

Art. VI. Zij moeten niet alleen alle gedruckte Boecken ende geschreven Brieven promptelijck lesen, eene goede handt schrijven, de Psalmen Davids bequamelick konnen singen, Reeckenen, maar oock vroome Godtsalige Lieden zijn, in de Fondamenten van de Christelijcke Gereformeerde Religie wel ervaren, om deselve den Discipelen te konnen doceren, ende daer inne onderwijsen, sijnde met hare Huysvrouwen Ledematen van de Gereformeerde Kercke, hebbende een wel-gheschickte Familie, ende een goede metode om de Jeucht ter spoedichsten met eene getrouwe neerstigheyt te konnen leeren.

Capittel II. Van 't schoolhouden.

Art. I. De Scholen sullen 's Morgens met het Morgen-Gebedt ende 's Avonts met het Avont-Gebedt geeyndicht worden ende duyren van des morgens ten achten tot elf uyren, ende des achtermiddachs van een tot vier uyren, soo wel des somers, als des winters, alwaer 't oock datter weynich kinderen quamen.

Art. III. De Schoolmeesters sullen oock de kinderen van joncks af elck na zijn begrip en Jaren, metter eersten neffens het lesen, doen leeren het Vader Onse, de twaelf Articulen der Geloofs, de thien Geboden, het Morgen- ende Avondt-Gebedt, mitsgaders het Gebedt voor ende na den Eten.

Art. VI. Oock sullen sij gehouden zijn de bequaemste van de scholieren, zijnde van de Gereformeerde Religie, te doen leeren de Vragen in de Catechismus, die t' elckens op de Sondach in de Kercke verhandelt sullen werden, om aldaer publycquelick van haer opgheseyt te worden, maar de kleyne kinderen sullen wij eerst leeren een compendium ofte kortbegrip van de Catechismus, ende haer daer in oeffenen.

Art. VII. Sij sullen oock op de Woensdagen ende Saterdagen, de voorsz. bequaemste kinderen in 't singen van de Psalmen, ende over de Catechetische Vragen ende Antwoorden, so oeffenen ende prepareren, datse mede in de Kerke geschicktelick mogen singen, ende in de particuliere kerckelicke Catechisatie met meerder veerdigheyt antwoorden, oock sullen sij haer in de Schoole laten lesen een Evangelii ofte Epistel.

---

[1]) Het was gebruikelijk om bij den ingang der School, bij wijze van uithangbord, eene omlijstte caerte of een geschilderd bord te hangen, waarop in sierlijk krulschrift al de vakken werden vermeld, waarop aldaar onderwijs werd gegeven.

Op een dergelijk bord te Rotterdam stond geschreven:

„Doe de walvis Jonas uitspoog, ging hij te Nineve spreken en leren;
„Hier leert men de Kinderen de gebeden, de vragen van buiten en men gaat uit [catechiseren."

Art. XI. De discipline ofte straffe moet niet al de sacht noch te wreet wesen, maer met een oochmerck van verbeteringe, ende discretie, naar den aert teerheyt ende humeuren der kinderen gemodereert, ende dat alleenlijck volgens de ordinare school-disciplin, met Roede ende Placke [1]) correspondeerende met de Huys-discipline van d'Ouders, welcke van de Predicanten bij ghelegentheyt daer toe vermaent sullen worden.

Was de meester der Parochie-schole aanvankelijk nog verplicht pacht te betalen, welke hij terug moest vinden in het geringe schoolgeld, de enkele stuivers, die hij van zijn leerlingen ontving, een deel hunner om Godswil onderwijzende, en in eenige bijverdiensten, vanaf het moment dat de Stedelijke Overheid invloed uitoefende op hunne aanstelling en op het onderwijs, nam deze meestal die pacht over en werd den meester eene kleine wedde toegekend.

Terwijl Mr. Aelbert, als eenig Schoolmeister der trivale of Groote School te Nijmegen, in 1420 van die Stad enkel kreeg zwart laken ter kleedij, ontving de Rector dier School [2]) van 1511 tot 1542, behalve de schoolpenningen, vrije woning en vrijdom van accijns, eene wedde van 32 gl., die daarna klom tot 200 gl. en in 1563 bedroeg 225 gl.

In 1592 genoot de Rector 300 car. gl., de Secundanorum 200 gl., de Tertianorum 130 gl. en de Nullanorum (of onderwijzer der voorbereidende klasse) 110 gl. In 1680 was des Rectors traktement gestegen tot 750 gl., dat van den Conrector tot 500 gl. en kregen de eerste en de tweede Latijnsche meester elk 350, die der laagste klasse 330 gl.

In Haarlem werd in 1684 de nieuwe Rector aangesteld op een traktement van 900 gl. uit de Stadscasse, zijn aandeel in het Minerval, genot van vrije woning en vrijdom van accijns; voorts werd hem toegezegd, dat huis en school jaarlijks van wege de Stad zouden worden schoongemaakt, hem toegekend tot afbetaling van zijn nog loopende huishuur in Delft 140 gl., doch hem niet vergund als medicus in Haarlem te mogen practiseren, wel om commensalen te mogen houden.

Ook de wedden van de Hoogleeraren aan de Universiteit te Leiden, in den beginne, in 1575, uiteenloopende van 500 tot 800 gl., waren eene eeuw later, in 1663, reeds verhoogd van 1400 tot 2000 gl. en in het laatst der XVIIIde eeuw geklommen van 2000 tot 4400 gl., een vasten norm

[1]) De plak was destijds een onmisbaar instrument voor de schooltucht, een instrument van spreekwoordelijke beteekenis geworden en soms vereerd met een hoogst naïef opschrift, als b.v. „Lieve plak, Hou mij mak, Hou mij vroom, Dat ik in den Hemel koom."

[2]) Zie H. D. J. v. Schevichaven: „Oud Nijmegen's Openbare Gebouwen".

bestond daarin niet, met elk hoogleeraar werd vóór de benoeming een honorarium overeengekomen en deze tevens een hooger of lager extra ordinaris toegekend.

Minder gunstig was het echter gesteld met de Meesters der gewone of Schrijfscholen, van hen getuigt Valcoogh [1]):

„Om dat dick en vaecken een sober Regiment
Bij den Schoolmeesters hier te lande wort bekent,
Om redenen, dat haer salarien is wat magher,
Waer door sij dick moeten zijn een clagher....
Soo behoortet wel, dat sij onder den dienst wat roeyen
Met eenigh Handwerck, tot haers Huys opbouwen,
Nochtans haer Gemeent' voldoende in 't Schoolhouwen.
Want alle Ambachten mach men onder den Schooldienst niet doen,
Maer eenighe, die ick U hier nae sal bevroen. —
Ten eersten mach de Schoolmeester wel een Notaris zijn,
Een Schatgaerder, een Secretaris fijn,
d'Impost uitryckenen, end' ook Droogscheren,
Hayr afsnyden, somtijts oock wonden cureren,
Glasemaken, Cloetmaken en Dootkisten,
Steenhouwen, schilderen, stoelen verwen en vernisten,
Oock Schoenlappen, ende Clompen maken,
Rou korf-maken ende den Acker haken,
Boeckbinden op veteren, en breyden Netten,
Een paer Koeyen houden, Ossen vetten,
Somtijts met nayen een stuyver verdienen,
Oock uytsteken hechten in houten, in bienen,
Boecken uytschrijven, Boelbrieven infangen,
Etlijke Lepelerijen, daer een stuyver oft twee aenhangen,
Over somer can hij desen best becomen.
Nu, als hij eenigh van de Handtwercken, heeft voorgenomen,
Voor en nae den Schooldienst moetet zijn ghedaen,
Oft zijn Ghemeent, souder scha ende interest by ontfaen,
Omdat hij zijn aenghenomen Dienst vercleent."

Reeds uit de opgave der bedrijven ter bijverdienste, blijkt, dat zij niet slaat op den Stads-Schoolmeester, die trouwens met de Gilden in moeilijkheden zou zijn gekomen, maar op den Dorps-Schoolmeester, die nog voor weinig jaren bijna altijd koster en soms doodgraver, klokluider en klokopwinder tevens was.

Bekend is het trouwens, dat in de eerste helft der XIX^{de} eeuw in vele Drentsche dorpen, de meester, in plaats van schoolgeld te ont-

---

[1]) Zie: Dirck Adriaensz. Valcoogh's: „Regel der Duytsche Schoolmeesters", uitgegeven te Amsterdam in 1591.

vangen, zijn maal eten beurtelings ging ophalen bij elk der ouders zijner schoolkinderen.

Met de Reformatie verviel de opleiding der choraalkens, vervielen de zangdiensten welke de Rector met zijn leerlingen in de kerk had te vervullen, en de processiën, welke hij met hen had te volgen en waarin hij soms, zooals te Gouda, door het dragen van het beeld der Nood Gods, actief deelnam.

Terwijl de Kerk vóórdien de geheele leiding van het Onderwijs had, bepaalde zij zich nu enkel tot toezicht, terwijl vóórdien de regeling van het Onderwijs ten nauwste samenhing met den Kerkdienst en de scholieren daarvoor deels werden opgeleid, eischte men nu alleen dat zij ter kerke gingen en behoorlijk konden zingen; het godsdienstonderwijs veranderde nu van vorm, bepaalde gebeden werden nu voorgeschreven, streng toezicht

Afb. N°. 394. Eene Jongensschool, naar een schilderstuk in het Sted. Museum te Gouda.

Op de schrifturen staat:

„Berisp niet sonder gront" — wie kunst betaelt en mint,
„Die is des schilders vrint."

Afb. N⁰. 395. Eene Meisjesschool, naar een schilderstuk in het Sted. Museum te Gouda, groot 33 bij 42 cM. Op het beschreven tafereel leest men:
„Die jonge schilders werk geeft, Is oorsaak dat de kunst herleeft."

gehouden op de keuze der schoolboeken en op den handel en wandel der meesters, van wien men eischte, „dat sy sich souden bevlijtigen om de kinderen op te voeden in de vreese des Heeren, hen met een goet exempel sullen voorgaen, in 't bewijsen van behoorlicke eer ende respect aan haer Ouders, Magistraten, Predicanten, Meesters ende alle eerlijcke Luyden, besonder die in Officie ende Staet syn."

Het Schoolgebouw aanvankelijk veelal zoo primitief mogelijk, meestal slechts bestaande uit één groot vertrek, ter gelegenheid der groote jaermarkt niet zelden afgestaan tot plaatsing van kramen of in oorlogstijd benut als stal, vormde een armoedig geheel. Gunstig onderscheidde zich daarvan de Sint-Meertensschool in Groningen, waarvoor in de XV^{de} eeuw een groot gebouw met twee verdiepingen werd gesticht, een gebouw,

destijds zóó breed opgevat, dat het in 1601 de eer genoot tot Provinciehuis, voor de vergaderingen der Gewestelijke Staten bestemd te worden, zie afb. N°. 385.

Ook de Stad Nijmegen had eene waardige Groote School, aan het kerkhof harer Sint-Stevenskerk in 1544—'46 met geldelijken steun der Apostelkerk te Keulen, haar patrones, gebouwd. De in bergsteen uitgevoerde gevel prijkte met de beelden der twaalf apostelen, van daar haar naam Apostolische School; boven den ingang was in basrelief, een Laatste Oordeel; tot in 1842 is dit gebouw, dat de geheele bloei- en vervaltijd der Nijmeegsche Latijnsche School meemaakte, in dienst gebleven.

In Brouwershaven is mede nog een oud schoolgebouw, verder zijn mij geene bekend; met de opheffing der kloosters kwamen er op het laatst der XVI^de^ eeuw in de Steden, vele voor Scholen juist geschikte gebouwen vrij en werd in een dezer nu veelal de Groote School overgeplaatst of de Illustre School gevestigd. En daar in die oude gebouwen overvloedig ruimte was en zij solide gebouwd waren, zijn zij onder herhaalden aan- en verbouw in dienst gebleven, gaandeweg echter haar typisch karakter daarbij verliezend.

In de tweede helft der XIX^de^ eeuw kwam er echter eene algeheele ommekeer in onzen voorheen hoogst eenvoudigen schoolbouw, de eischen nu, zelfs voor dorpsschooltjes, per leerling aan ruimte, lucht en licht gesteld, vorderden overal grootere, ruimere en kostbaarder gebouwen, en daar terzelfder tijd het aantal leerlingen per klasse, tot op een derde of vierde of meer van het vroegere aantal was gedaald, een veel grooter onderwijs personeel tevens.

Terwijl Valckoogh in 1591 in zijn Regelen nog „de maniere aengeeft, hoe één Schoolmeester vier hondert kinderen kan regeren, en maken dat dezelve wel leeren", en in de XVII^de^ eeuw op vele Scholen klassen van 90 tot 100 leerlingen vrij gewoon waren, is dat aantal nu hoogstens 25 tot 30.

Het gevolg is, dat het onderwijs nu plaats heeft in betere lokalen en aan elk kind veel meer zorg kan worden besteed; doch daarentegen zijn de kosten nu ook het tien- of meervoudige van vroeger en gaat menige Gemeente daaronder gedrukt.

De in-eenvoudige Universiteiten van vroeger, met hun klein aantal Professoren, bestaan mede niet meer; met de toename der wetenschappen en dezer voortdurende splitsing in onderdeelen, elk met een eigen specialiteit tot Hoogleeraar, vragen enkele dier wetenschappen nu een eigen groep van gebouwen, en een eigen groep van Hoogleeraren, en is er, bij den grooten omvang van bijna elk dier faculteiten, nu geen sprake meer van een „Studium Generale."

De School over een tijdvak van tien eeuwen, van af Karel de Groote tot nu in vogelvlucht overziende, blijkt, dat zij allerwege door de Kerk gesticht en beheerd, zich in de eerste eeuwen hoofdzakelijk bepaalde tot vorming van hetgeen die Kerk vroeg, geestelijken, zangers en koordienaars, den overigen leerlingen, behalve den catechismus en wat kerklatijn, slechts een weinig lezen, schrijven en rekenen leerend.

Met de opkomst en ontwikkeling der Steden werd in en ná de XIII^{de} eeuw dat onderwijs voor tal van poorters-kynder niet meer voldoende, waarom de Stedelijke Overheid allengs invloed trachtte te krijgen op de Parochieschool en de keuze van den meester, uit de Stadskasse van lieverlede eene bijdrage gevend, die toenam, naarmate die School veranderde in eene vrije, in eene Stadsschool.

En toen in de XVI^{de} eeuw het gedrukte boek langzamerhand onder veler bereik kwam, en de wetenschap en literatuur der oudheid gemeengoed werd, verkrijgen deze allengs eene steeds grootere plaats in het onderwijs en op de Grote Schole.

Het Latijn, de taal der kerk en der geleerden, toen de studie- en wereldtaal tevens, werd met verwaarloozing der volkstaal en haar literatuur, het hoofdvak en de Groote School nu bijna overal eene Latijnsche school op godsdienstigen grondslag.

Lag in onze XIII^{de} en XIV^{de} eeuw de waarde en beteekenis der poorters hoofdzakelijk in hetgeen zij tot stand wisten te brengen, in de bezwaren en moeilijkheden die zij wisten te overwinnen, in elks zakelijk kunnen en doen, in de XVI^{de}, de XVII^{de} en vooral in de XVIII^{de} eeuw treedt de geleerdheid meer op den voorgrond, die, juist omdat zij zich uitte in eene doode taal, daardoor te gemakkelijker haar dikwijls innerlijke armoede kon bemantelen.

Naast tal van degelijke mannen waren er toen maar al te veel boek- en schriftgeleerden, elk nullenorum beschouwde zichzelf als zóódanig, zoodat het goed was, dat de koopman en de krijgsman, practici als zij waren, door den koers te bepalen, stranding op den geleerdheidsklip voorkwamen. Juist die practici vroegen nieuwe kennis, beoefening van nieuwe wetenschappen, en gaven daardoor den stoot aan meerdere ontwikkeling der mathematische en natuurwetenschappen en eischten bovendien, in toenemend verkeer met naburige volken als zij waren, kennis der levende talen.

De wis- en aardrijkskunde nemen nu toe in beteekenis op de Latijnsche school en aan Francoyse, Duytsche en Engelse meesters wordt nu het houden van bijscholen toegestaan.

Naast de studie der oude talen, de studie der oudheid, met al haar

vormend, ontwikkelend en inspireerend vermogen, ontwikkelde zich nu meer die in het abstrakte en exacte weten, in de hoogere wis- en natuurkunde, tot daaraan eindelijk, met bijna algeheele terzijdestelling van de studie der oudheid en van elken godsdienstigen grondslag, eene steeds grootere en overwegender plaats werd ingeruimd, ofschoon op de ruime, doch koude verstandswegen die zij opent, geen bloemen groeien, in staat om bezieling, imaginatie, om voldoende levenswarmte in ruimen kring te kunnen geven.

En nu? Naast die twee richtingen die beiden haar waarde, haar voorstanders en volgelingen hebben, en die gepast vereend, misschien het meest waardevol zouden blijken, naast die beiden, treedt nu onder invloed der groote beweegkrachten, die ter beschikking staan, den stoom en de electriciteit, nog eene nieuwe, een derde, met alle beslistheid op den voorgrond, de studie der technische wetenschappen.

Was aanvankelijk de Geestelijke, daarna de oudheid verklarende boeken schrift-Geleerde, na dezen de Historiker en de Jurist, vervolgens de Mathematiker, de man, in de naaste toekomst is dit de in technische vakken begaafde, de geniale ingenieur, technicus of industrieel, die met de krachten der natuur en hetgeen wetenschap en industrie hem daarbij ter beschikking stellen, in zakelijken zin het meeste weet tot stand te brengen, weet te tooveren.

Meer dan ooit te voren eischt men nu allerwegen besparing van arbeid, van tijd, van kracht, van grondstof, van kosten, bij toename en verbetering der productie, en onder dien drang, treedt nu allerwegen het technisch kunnen, de man van initiatief en beteekenis in die richting, overal op den vóórgrond.

Zóó brengt elk tijdvak met zijn behoeften ook zijn eigen mannen, terwijl het in vollen, vrijen eigendom erft, al hetgeen in de daaraan voorafgegane is beproefd en doorleefd, en waardevol is gebleken; of die erfenis echter altijd is en wordt aanvaard en benut, betwijfel ik.

De Grote Schole van het heden is eene andere dan die van het verleden, onze tijd heeft andere behoeften, staat voor andere vraagstukken en eischt andere menschen te dezer oplossing; is zij in staat die menschen te vormen en op te leiden en in ruime mate beschikbaar te stellen, dan is zij inderdaad de Grote Schole.

Frontispice V.

Het huis „Fresenburg" in de Stad Utrecht in de XIII^{de} eeuw, afgebroken in de XIX^{de}.

Afb. N°. 396. Straat met houten huizen in Maastricht ten jare 1669, naar eene teekening van J. de Grave.

HOOFDSTUK V.

De Stad met hare Woon- en Bedrijfshuizen.

„Uit de Woon- en Bedrijfshuizen onzer Steden spreekt voor een deel het karakter harer bewoners."

Bleek uit de Kerken en Torens, uit de Raadhuizen, Waaggebouwen, enz. wat onze Steden daarvoor oudtijds overhadden, veler behoefte om naar buiten te getuigen, haar onderlingen naijver zelfs in het bezit van de grootste of rijkste Kerk, van den hoogsten of sierlijksten Toren, van het karakteristiekste of waardigste Raadhuis, in het woon- en bedrijfshuis, spreekt elk poorter nu voor zich, in zijn eenvoud eerst, in zijn ijdelheid later.

Hoe weinig er van de honderden Openbare Gebouwen, van af de XI^de^ tot de XVII^de^ eeuw in onze Steden gesticht, in eenigszins waardeerbaren vorm is overgebleven, nog oneindig minder rest er van de duizenden woon- en bedrijfshuizen uit datzelfde tijdsverloop.

Eerst met het laatst der XV^de^ en het begin der XVI^de^ eeuw begint onze erfenis, maar, het is eene erfenis slechts van een gevel hier, een schouw

daar, eene deur of trap of zoldering elders; een nog uit- en inwendig intakt gebleven middeleeuwsch woonhuis, bezitten wij nergens.

Eerst met de XVII^{de} eeuw wordt het beter, en komt er zelfs, althans in de gevelarchitectuur eenige overvloed.

Arnhem staat te dezen in armoede bovenaan, dan volgen onder de Provinciale hoofdplaatsen: 's Hertogenbosch, Leeuwarden, Maastricht, Rotterdam, Zwolle en Utrecht. Van de honderden merkwaardige huizen in 't verloop van zeven eeuwen in die Steden gebouwd, zijn er slechts enkele van eenige waarde, van eenig karakter overgebleven, alle bijna zonder uitzondering zijn zij verbouwd, gesloopt, door nieuwere vervangen, en deze op hunne beurt weder vernieuwd en vervangen, sommige niet één — maar wellicht een tiental malen, zoo zij de eer genoten in een drukke winkelstraat te mogen staan.

Nieuwe tijden, nieuwe behoeften. Welnu ten offer aan die nieuwe behoeften verdween het oude woon- en bedrijfshuis en ondergingen onze Steden een voortdurende verjongingskuur, een proces, dat in een sneller of langzamer tempo nog steeds voortgaat.

Wat is de gemiddelde levensduur van een huis in de Kalverstraat te Amsterdam, in de Spuistraat te 's Gravenhage, in de Heerestraat te Groningen, in de Burchtstraat te Nijmegen, in de Hoogstraat te Rotterdam? Geen 20 tot 30 jaar.

Verschillende omstandigheden werkten trouwens mede tot de verdwijning van het oude woon- en bedrijfshuis.

In de oude woonbuurt een dorp, eene marktplaats, eene Stad wordende, verdween met die ontwikkeling van lieverlede het landbouwbedrijf en daarmede de hoeve en de hut, om plaats te maken voor het koopmans- en bedrijfshuis, voor kleine woningen slechts uit één vertrek met een ziend dak bestaande.

Voor die op een ruim erf toen vrijstaande stolphoeven, waarin de eigenaar met zijn gezin en de tot zijn land behoorenden, met zijn vee, zijn werktuigen en zijn oogst samenwoonde, was in die marktplaats, nadat zij omwald, bepoort en omgracht was geworden, al spoedig geen plaats, althans geen bewegingsruimte meer en zij verdween, evenals de hut der hoorigen van ineengevlochten twijghout, binnen en buiten met leem besmeerd.

En toen bij toenemende bevolking en welvaart, de houten huizen aldaar allengs dichter op één en eindelijk in rij en gelid kwamen te staan, en in de hoogte en door overbouw de ruimte moesten zoeken, die zij beganegronds misten, heeft menige Stad zulks op het zwaarst

Afb. N°. 397. Houten huis te 's Hertogenbosch, naar eene teekening van A Oltmans van ± 1835.

moeten boeten, en was soms een weinig gloeiende asch en wat wind voldoende, om haar voor de helft of geheel, binnen enkele uren ten gronde toe te verbranden.

Door die branden is het houten woon- en bedrijfshuis dikwijls op het ontijdigst verdwenen, en wat niet verdween, kreeg het nu te kwaad met de keuren, die, om Stede-branden te voorkomen, allengs het bouwen van houten huizen verboden, en zelfs vervanging der houten door steenen huizen gelastten.

Onze Steden, waarin met uitzondering der poorten en muurtorens, van kerk, raadhuis en gevangenis, oorspronkelijk bijna alles van hout gebouwd en met riet gedekt was, en die daardoor toen nog zóó in-leuk, ongezocht naief en toevallig mooi dikwijls waren, zij veranderden, met de verdwijning van den houtbouw, geheel en al van karakter, van aanzien en kleur, daarbij tevens de eigenaardigste periode uit heur bouw- en woonverleden verliezend.

Zóó verdween het houten huis, doch ook het daarop volgende, het middeleeuwsche steenen huis verdween.

Tot en met de XV^{de} eeuw leefde men, enkele groote kooplieden uitgezonderd, als poorter hoogst eenvoudig, met het wel en wee zijner Stad op het nauwst verbonden, zich één met haar gevoelend, als het ware een onafscheidbaar, een levend deel van haar uitmakend.

Men behoorde aan zijn Stad; haar belangen, haar naam, haar trots, haar fierheid waren de uwe, en buiten haar Vrije, haar grondgebied, reeds een vreemdeling zijnde, genoot een burger van Deventer, Groningen of Utrecht, allerwege waar hij kwam, ontzag en zoo noodig hulp en bescherming, men eerde in hem de Stad wier poorter hij was.

Welnu wat was natuurlijker, dan dat die burgers, hoogst eenvoudig en spaarzaam voor zich zelf, hetgeen zij overhielden, geheel of ten deele, besteedden ten bate hunner Stad, voor den bouw eener nieuwe Kerk, van een ruimer of sierlijker Raadhuis, voor betere verdedigingsmiddelen of tot stichting van een Godshuis.

De Stad was immers hun Stad, haar roep, haar roem, haar glorie immers de hunne mede.

Met en in en ná de XVI^{de} eeuw begon dit alles zich echter te wijzigen en veranderde tevens de levensopvatting. — Vóórdien enkel Stadspoorter, werd men nu een gewestelijk lid tevens, en werd daarmede de band reeds iets losser.

De Stadspoorten vóórheen angstig gesloten, openen zich nu meer en spoediger ter opname van nieuwe elementen, van nieuwe bedrijven, met de grootte der Steden breidde zich ook het gemeenschapsbegrip uit en toen met de Reformacie ook de „leer der goede werken" en, de zorg voor het hiernamaals zich minder naar buiten uitte, verminderde onder den invloed der welvaart langzamerhand ook de vroegere eenvoud.

Wat men vóórdien aan het Godshuis besteedde, dat te groot noch te kostbaar ingericht kon zijn, besteedde men nu aan de eigen woning, die ruimer en sierlijker werd dan ooit te voren, en .... de oude woning, het middeleeuwsche woon- en bedrijfshuis verdween en werd nu vervangen door een nieuw, een grootscher huis, door een buitenverblijf niet zelden.

De vroegere woon-eenvoud maakte nu niet zelden plaats voor woonvertoon, en had men vóórheen misschien gepronkt met giften aan de Kerk of ten bate der gemeenschap, zóó pronkte men nu met een sierlijken gevel, met eene rijk ingerichte woning, met kostbare meubelen en schilderijen.

En toen nu tevens de Bouwkunst bijna elke eeuw van karakter veranderde, van kleed verwisselde en het, behalve een bewijs van fortuin, tevens een bewijs van smaak geacht werd, een huis geheel ingericht

volgens de mode, volgens den nieuwsten stijl, te bewonen, verdween alles wat er van het vroegere woon- en bedrijfshuis nog was overgebleven, en nam de verjongingskuur nu een steeds sneller stap aan.

Op de vraag, wat rest ons van ons vroeger woon- en bedrijfshuis? — is het antwoord: van vóór de XV^{de} eeuw niets, en uit die eeuw bijna niets.

Afb. N°. 398. Houten achtergevels van eenige huizen staande aan eene gracht te Amsterdam, naar eene oude teekening.

Uit onze zóó belangrijke Middeleeuwsche periode bestaat er van al de duizenden huizen toen gebouwd feitelijk geen enkele in geheel ongeschonden toestand meer.

Van de verschillende oorzaken, die daartoe meewerkten, heb ik de voornaamste genoemd, er waren natuurlijk meerdere, verandering van huiselijke of bedrijfsomstandigheden, van fortuin, verandering van behoeften of inzichten, deden mede het hunne, doch hoe het zij, het feit blijft, dat wij van ons vroeger woonverleden althans in de Steden, zoo goed als elk voorbeeld missen.

Van ons vroegste en meest primitieve woonverleden is echter, in of bij een enkel Drentsch gehucht en op of bij de heidevelden in het Over-

Afb. N⁰. 399. De Markt met het Raadhuis en de hou

ijselsche hier en daar nog iets bewaard gebleven, men vindt er de type van de oude hoeve en van de oude hut nog in gebruik, nog in dienst.

Men kan dáár nog vinden de hut van schuin opeengestapelde plaggen,

steunende tegen enkele van boven met bast saamgebonden dennenstammetjes, eene hut, wier tafel en banken soms mede van plaggen zijn, met

n te 's Hertogenbosch ten jare 1730, naar C. Pronk.

een paar bossen stroo tot bed, een stukje glas tot venster en een paar oude planken tot deur..

Die plaggenhut, binnen één dag tijds opgezet en betrokken, bestaat nog, evenals de hut van ineengevlochten rijshout, met leem buiten

en binnen besmeerd, evenals de grotwoningen in den Pietersberg bij Maastricht, weinig meer dan eene uitholling in het zachte gesteente, aan de vóórzijde gesloten door een muurtje van mergelblokken met een raam en eene deur.

De aardwoningen of liever de aardholen, in drogen grond, door takkenbossen van boven gesloten, in en bij Groesbeek voorheen aanwezig, zijn nog vóór de komst der Woningwet, alle verdwenen.

De eerste of oudste hoeve, was feitelijk weinig meer dan eene zóóveel grootere plaggen- of leemenhut, dat daarin ook het vee kon worden geborgen; doch daar heur plaggen of leemen wanden voor het vee niet bestand bleken, werden deze reeds vrij spoedig door wanden van gekloofde eiken deelen vervangen en ontstond zóódoende de houten hoeve, het houten huis.

Evenals de hut bestond de hoeve uit één onverdeelde ruimte met een ziend dak, een stolp gelijk, eene ruimte, in afmeting toenemende met het bouwland en met het aantal beesten van den eigenaar.

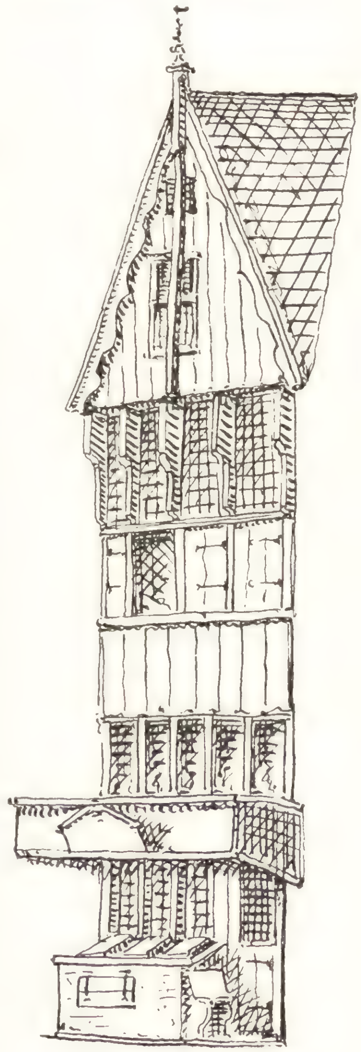
Bij toenemende breedte vroeg echter het tevens hooger wordend dak, reeds spoedig steun in het midden, een steun verleend door op bepaalde afstanden, een juk, bestaande uit een ligger rustende op een paal en ondersteund door een paar schoren te plaatsen, bij meerdere breedte vervangen door een gebint of dubbel juk, dat nu tevens het midden der hoeve, de deel, met zijn vastgestampten leemvloer vrij liet, zoodat, bij voldoende hoogte van den bintbalk, door de in het dak oploopende groote deuren, de oogst op die deel kon worden gereden.

Ter weerszijden van die deel, tot dorschvloer tevens dienend, stond het vee, en in het midden het van rondsomme vrije vuur, de heerd. Een kleine met steenen omzette ronde uitholling in den vloer wees de plaats aan van dien heerd, waarboven aan een vasten of draaibaren houten arm, door den rook gebruind of half verkoold en soms in draakvorm uitgesneden, de etenspot of waterketel hing.

De rook zocht zelf zijn weg naar boven en naar buiten, waartoe boven het vuur in het dak eene vierkante opening was uitgespaard, die tevens tot licht-inlaat, tot venster diende en bij ruw weer met een houten luik werd gesloten, zoodat dan, evenals 's avonds, het vuur ook voor de verlichting had te zorgen.

Zóó ongeveer was onze oudste hoeve, één groote onverdeelde rechthoekige ruimte, met lage houten zijwanden en hoog oploopend stolpdak, zonder vensters, zonder schouw, eene ruimte waarin mensch en dier, oogst en reetscap, alles bijeen was, en men, als de dwarlende rook zulks althans niet belette, alles met één oogopslag kon overzien.

Die hoeve was in elke uit eene Landbouwbuurt ontstane Stad de woontype; in de uit Visschersbuurten ontstane Steden vond men echter meestal kleinere houten woningen, tegen hoogen rivier- of zeestand, rustend op een aan den oever in den grond geslagen paalwerk, woningen met eenige ruwe deelen tot vloer, mede ééne onverdeelde ruimte uitmakende, met een rook-uit- en een licht-inlaat in het ziende dak.

Afb. N°. 400.
Houten geveltje uit Oud-Delft,
uit een schetsboek.

Die hoeve en visscherswoning ondergingen beide allengs verandering en werden, waar bij toenemenden bloei der marktplaats, het landbouw- of visschersbedrijf plaats maakte voor andere bedrijven, nu werk-, voorraad- en uitstalplaats tevens.

Hun vóór- en achterwand, eerst even hoog als de zijwanden, worden nu ter volle dakhoogte opgetrokken, en het stolpdak verandert in een schilddak. De binnenruimte is daardoor, ofschoon het grondvlak hetzelfde bleef, grooter geworden, en in de beide opgaande eindwanden, gevels genoemd, kon men nu tevens zooveel lichtopeningen maken, als het bedrijf vroeg; openingen in den leemen of planken wand omraamd en bij slecht weer en ook 's nachts met luiken gesloten; luiken voor de bovenhelft opslaande, en in horizontalen stand vastgezet, tot regen- en zonneschermen tevens dienend, terwijl hun neerslaande onderhelft, horizontaal vastgezet, ter uitstalling benut werd.

Het Bedrijfshuis meer licht vragend dan de rookuitlaat in het dak kon geven, kreeg zulks op die wijze; bergruimte vragend voor zijn voorraden, vond het deze in de tevens grooter geworden kapruimte; en, waar het bedrijf gelijkvloers geen ruimte voor slaapsteden overliet, verhoogde men nu de lage zijwanden een weinig en maakte op halverhoogte daar langs, over ééne of beide zijden, een hangzolder of tusschensteek.

De open heerd, het vuur, dat voor bedrijf en gezin saam moest dienen, werd nu tevens naar achteren verplaatst en terwijl het bedrijf het vóórgedeelte innam, vergenoegde het gezin zich met het achtergedeelte van het nog steeds uit ééne groote onverdeelde ruimte bestaande huis.

Naast dit Bedrijfshuis komt nu tevens het Koopmanshuis, aanvan-

kelijk daarvan al heel weinig verschillend; ook dit vroeg meer licht, meer bergruimte, ook dit voorzag zich van hoogere zijwanden en van opgaanden vóór- en achterwand, ook dit had een hangzolder noodig tot slaapverblijf of tot comptoir.

Meer nog dan in het Bedrijfshuis hinderde hier echter de rook van het open vuur, welke de geheele ruimte vullend, dikwijls van schadelijken invloed was op de aanwezige waren of stoffen, waarvoor nu, zoo mogelijk, eene kelderruimte werd gemaakt en ingericht.

Zoolang de rook zijn weg naar buiten moest zoeken, bleef de ziende dakruimte noodig en behield de woning, ter wille van dat ééne ondeelbare vuur, haar oorspronkelijk karakter.

Dat in 't midden der woning van rondsomme vrijgelegen vuur, bezat inderdaad heel veel aantrekkelijks, zijn warmte en licht vrijelijk naar alle zijden uitstralend, was het als van zelf het middelpunt dat een ieder trok, alwaar voor een ieder plaats was, in de eerste plaats voor den gast. Met zijn grillige knetterende vlammen, met zijn flikkerenden gloed door groote houtblokken, fotzeelen gevoed, bracht het leven en speling, bracht het licht en donker, vaak zelfs de schilder- en tooverachtigste effecten binnen die ruimte, en kon het op lange winteravonden, als de wind buiten huilde, de rondzittenden soms uren lang bezighouden.

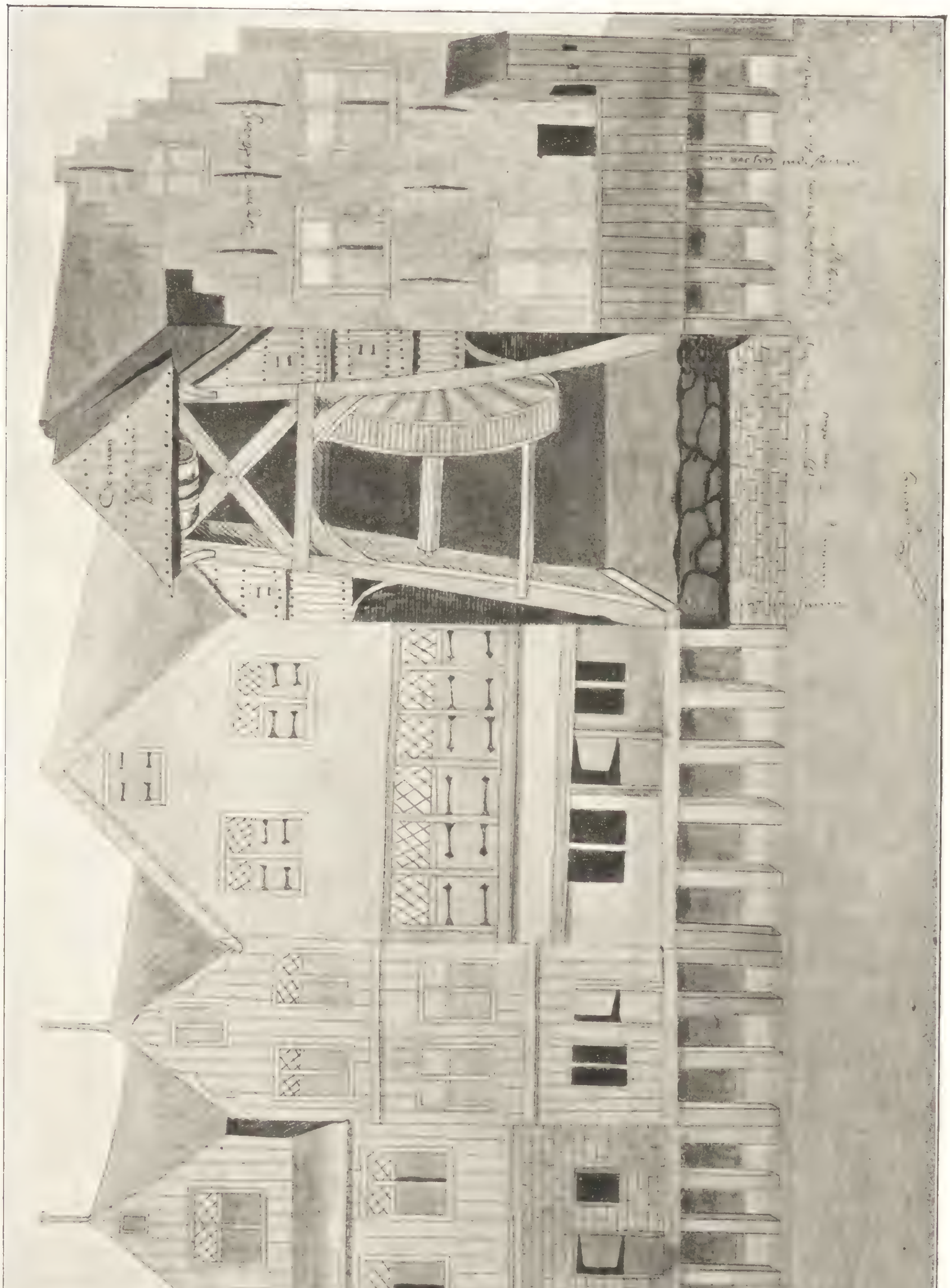
Men moet werkelijk meermalen op een koude schemeravond bij zoo'n vuur gezeten hebben, om de gezelligheid, de bekoring, de poëzie te kunnen begrijpen, die daarvan uitgaat, geen wonder dan ook, dat het vrije open vuur, eeuwen nog, nadat de schouw reeds algemeen bekend en in gebruik was, in menig hoeve, in menig huis [1]) in enkele kasteelen zelfs [2]), in gebruik bleef, en in onze heidestreken [3]) nog in gebruik is gebleven, met al zijn lief, doch ook met al zijn leed, zijn stof- en rookbezwaar.

[1]) In het Dorp Dalen bij Coevorden behoorde in het begin der XIX^de eeuw een huis met schoorsteen nog tot de hooge uitzonderingen en diende zoo dáár, als in vele andere dorpen, één gemeenschappelijke oven voor een ieder om daarin beurtelings zijn brood te bakken.

[2]) In het Paleis te Richmond gebouwd voor Hendrik VII (1485—1509) kreeg de groote Hal in het midden van den vloer een open haard zonder schoorsteen, eenzelfde haard als men nog in de Hal van het kasteel Penshurst in Kent vindt.

[3]) In de oostelijke gedeelten van Drente, Overijsel en Gelderland, om en bij Nieuw-Amsterdam, Delden, De Lutte, Groenlo, enz. zijn nog enkele hutten, huizen en kleine hoeven, met een open vuur in het midden van het eenig vertrek, waarin de rook zich nog als vóórheen in het dak een uitweg zoekt; in andere kleine hoeven aldaar vindt men echter eene zoldering en daarin, boven dat open rondom vrije vuur, een tot boven het dak doorloopende houten rookkoker.

In navolging van menig kasteel, van menig klooster en een enkele raadshal, verplaatste men eindelijk de vuurplaats, de heerd, van uit het

Afb. N°. 401. Achtergevels van eenige Koopmanshuizen en van de Craan Schwartzenburch te Dordrecht, naar eene oude teekening.

midden tot tegen den daartoe in leem of steen opgetrokken achterwand van het vertrek, daarin nu op een paar uitgekraagde draag- of schoorsteenen een groote rookvang uitmetselend, die geleidelijk zich vernauwend, eindigde in een bovendaks uitkomend rookkanaal, naar de beide draagsteenen waarop het onder rustte, sedert de schoorsteen genoemd.

Die schijnbaar hoogst eenvoudige oplossing was echter van den grootsten invloed op de verdere ontwikkeling der woning. Daardoor toch kwam niet enkel de ziende dakruimte beschikbaar, vóórdien in hoofdzaak tot rookberging dienend, en die nu als zolder bevloerd en geheel afgesloten, ter voorraadberging kon worden benut, maar werd het ook mogelijk, om de hangzoldertjes en tusschensteken, waarmee men zich tot dusverre zoo goed mogelijk tot slaapvertrek had beholpen, te vervangen door eene over de volle huisbreedte en diepte doorgaande verdieping en deze desgewenscht een eigen vuur, een eigen schouw te geven.

Vooral voor de welvarende Steden, waarin, binnen de ommuringen, de beschikbare huiserven steeds kleiner werden, was dit een uitkomst; de gelijkvloers ontbrekende ruimte, kon men nu ten minste vinden in de hoogte, en het huis met één, twee, of zelfs drie bovenverdiepingen vervangt van nu af het stolphuis met zijn ziend open dak.

De schoorsteen bracht inderdaad eene geheele omwenteling in de woning, hij maakte het voorheen ondeelbare huis deelbaar, hij maakte de ruimte vroeger geheel met rook gevuld, bruikbaar tot berg- en woonruimte, hij verhoogde de waarde der huiserven, en deed de Steden het knellende harer ommuring, minder spoedig en minder sterk gevoelen.

En toen eindelijk ook het vensterglas in prijs bereikbaar was geworden, en men de lichtopeningen niet meer met luiken, en zoo zij niet al te groot waren met een stuk doek of blaas behoefde te sluiten, maar deze nu met kleine glasruitjes of glasschijven in looden roetjes gevat, kon dichten, werd het vrijstaande huis nu ook over de diepte deelbaar in vertrekken, elk vertrek nu met zijn eigen vensters en zoo noodig met zijn eigen schouw.

Die verdeeling over de diepte dagteekent echter, behalve in de kasteelen, meestal eerst van jongeren tijd; met het maken van meer dan één schoorsteen toch in hetzelfde huis, bleef men tot in de XVI^{de} eeuw uiterst spaarzaam [1]), zoowel vanwege de voor elke haardstede gevorderde belasting,

[1]) Antwerpen had in het jaar 1526, tijdens haar grootsten bloei, naast 8785 huizen met één en 1307 huizen met twee, slechts 173 huizen met drie haardsteden. Bergen-op-Zoom had datzelfde jaar 2181 huizen met één, 88 met twee, 11 met drie, 2 met vier, en één met vijf haardsteden, Breda had als toen 1840 huizen met één en 63 met twee haardsteden.

Afb. N°. 402. Tongersche straat te Maastricht met haar houten huizen ten jare 1669 naar J. de Grave.

ingesteld zoo om de bate, als voor het toezicht, wijl de schoorsteenen, maar al te dikwerf onvoldoende samengesteld, niet zelden eene bron van gevaar opleverden, alsook ter besparing van brandstof, die in de ver van de veenstreken gelegen plaatsen, bij het verminderen der bosschen, steeds duurder begon te worden.

De houtbouw.

De schoorsteen als rookgang voorzag niet enkel in een groot bezwaar, maar verminderde tevens het brandgevaar, aan een open vuur toch was bij wind, onder een ziend dak, onafscheidelijk gevaar verbonden, hoe dikwijls men dit dak ook in en uitwendig liet leemen.

Gebruikte men aanvankelijk voor den woonbouw zwaar stamhout, vervolgens gekloofde deelen, bij het dunnen en minderen der bosschen en de behoefte aan meerdere en in verdiepingen gedeelde woningen,

leerde men reeds spoedig zuinig worden, en de stammen zagen tot stijlen en posten, tot balken en liggers, tot platen en planken.

De even eenvoudige als karakteristieke samenstelling der hoeve, door middel van enkele haar overkapping dragende en steunende zware gebinten, bleef men ook in den huisbouw volgen.

De bintstijlen, daartoe vergaard in een onderligger rustende op een voetmuur, en al naar de meerdere breedte van het huis dichter of wijder uiteen staande, bepaalden de plaats der zijwanden, en de op die bintstijlen liggende, door schoren ondersteunde moerbalken, de verdiepingshoogte.

Over die moerbalken werden nu kinderbalken gelegd, aan den vóór- en achtergevel één of twee voet buiten het eindgebint vóórspringend.

Bleef het huis zonder verdieping, dan plaatste men op die balklaag de kapbeenen met de daarop rustende liggers, welke de sparren moesten steunen, die men ter weerszijden één voet over de zijwanden liet uitspringen, ten einde het regenwater der rietbedekking vrij van die wanden te doen neerdruppelen.

Kreeg het huis echter één of meer verdiepingen, „staedsen", dan plaatste men boven elk ondergebint een gebint voor de eerste en daarop een voor de volgende verdieping, ze onderling tot een onwrikbaar geheel verbindend; bij een vrijstaand huis, de bintbalk aan de vrije zijden bij elke verdieping één of twee voet vóór de onderverdieping overstekende, en deze zoodoende over de straat of het erf uitbouwende.

Dat samenstel van gebinten meestal van kant eikenhout, vormde het geraamte van het huis, welks plankenwanden en vloeren nu dáárop en dáártegen genageld, tot bekleeding en sluiting dienden. De gebinten zelf werden steeds op het eenvoudigst behandeld, alleen de uitspringende balkeinden en de schoren werden niet zelden iets uitgezaagd of door een beldesnider bewerkt; door bijplaatsing van één of meer binten liet een zoodanig huis zich, waar het erf zulks toeliet, tevens ten allen tijde op het onkostbaarst verlengen.

In de plankenbekleeding der vóór- en achtergevels en bij vrijstaande huizen mede in die der zijgevels, werden nu op elke verdieping licht-openingen uitgespaard en omraamd, en sluitbaar gemaakt ter halverhoogte met opslaande boven- en verder met neerslaande onderluiken, en gelijkstraats eene of meer deuropeningen gelaten en omtimmerd.

Waar de stoep- of straatbreedte zulks toeliet, werd niet zelden de verdieping, ter volle of gedeeltelijke breedte, 4 tot 6 voet overgebouwd en dat gedeelte dan gesteund door stijlen, aldus gelijkstraats eene kleine galerij vormend, vooral bij hoekhuizen gewild, en dikwijls tot de allerleukste oplossingen leidend. Op den hoek zelf werd niet zelden boven

nog een open of overdekt zitje uitgekraagd, en aan den langs- of zijgevel soms meerdere uitstekjes of afdakjes of typische terugsprongen aangebracht, waartoe de hout-bouw zich zoo gemakkelijk leent.

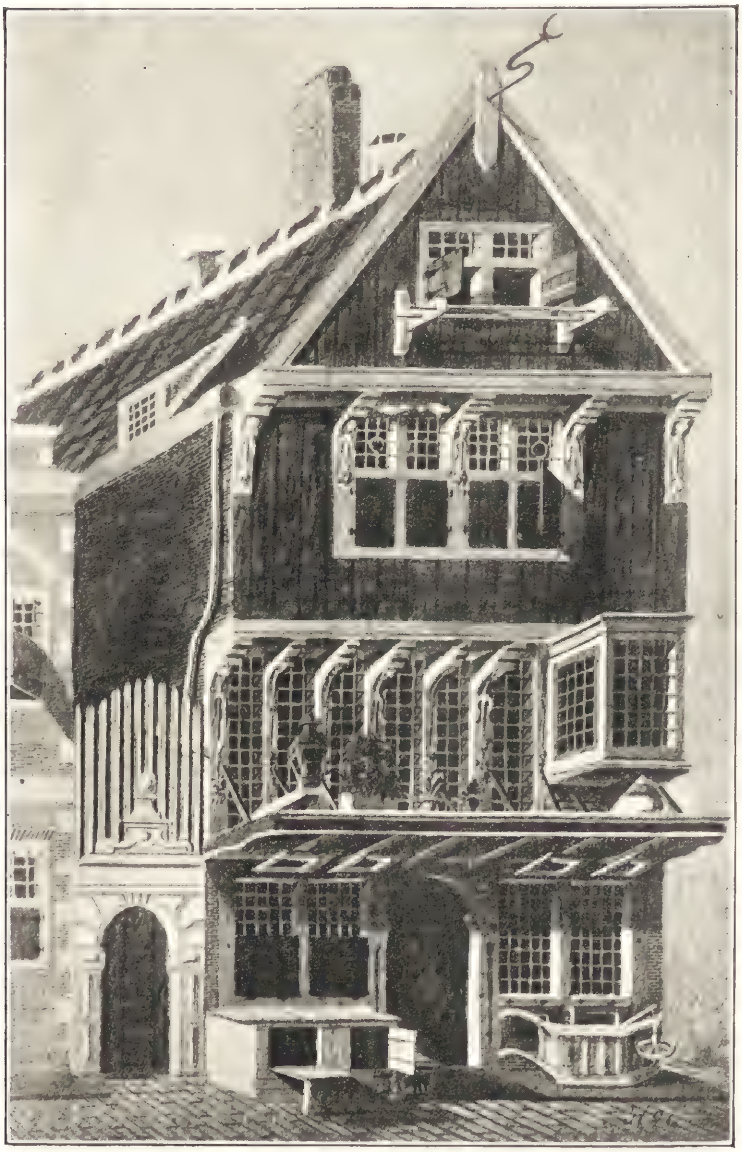
Het hout is inderdaad het materiaal bij uitnemendheid voor den woonbouw, weinig kostbaar, overal verkrijg- en zonder moeite verwerk-

Afb. N°. 403. Een dubbel huis in hout te Amsterdam, naar eene teekening van A. Oltmans in 1840.

baar als het is, en, zelf als het ware uitnoodigend tot zaag- of steek- of beeldwerk, leidde het onwillekeurig tot eene bijna eindelooze verscheidenheid in vorm, afmeting en behandeling van het woon- en bedrijfshuis.

Elk houten huis bijna had dan ook iets eigenaardigs, iets karakteristieks, iets eigens, iets leuks, hetzij eene galerij, een bijzondere uit- of terugbouw, één of meer overbouwingen, hetzij eene eigenaardige vensterindeeling, eene overhuifde deur, eene spelend behandelde daksluiting of topgevel; terwijl bij een langshuis, het overstekende dakschild soms op het ongezochtst werd onderbroken door eenige dakvensters van spelenden vorm.

Afb. N°. 404. Een koopmanshuis met houten vóór- en steenen zijgevels te Amsterdam, naar eene oude teekening.

Geen bouwverordening verhinderde u nog uw huis en woning vrijelijk vóór of terug te laten springen of dit over te bouwen, daar waar men zulks het geschiktst vond, noch ook om den kelderingang gemakshalve vóór in de straat aan te brengen en de verdiepingen te zamen een 3 of 4 of meer voet uit te timmeren, in die straat te doen oversteken. Elk huis, het eene breed en laag, het andere smal en hoog, het eene veelkleurig geschilderd of afgezet, het andere de verfkwast blijkbaar verachtend, het eene van ouderdom verzakt, gekromd of scheef geworden, of door zijn bewoner zoo goed of kwaad als 't ging zelf gebouwd of verbouwd, terwijl dat van zijn buurman door een bekwaam meyster tymmerman was samengesteld, elk huis voor zich, had daardoor

iets bijzonders, verhoogde de verscheidenheid in en van het straatgeheel, had of gaf iets verrassends, en daaraan tevens iets zóó schilderachtigs, als zelfs onze mooiste straten nu niet kennen.

Elk huis, een nummer missend, deed bovendien zijn best om gezien te worden, zich kenbaar te maken, om op te vallen, en had daartoe een opschrift, een naam, of een uithangbord, het U reeds in de verte ver-

Afb. N°. 405. Het houten winkelhuis van apotheker W. Schut te Alkmaar, naar eene teekening van J. A. Crescent Jr. van A°. 1840.

tellend, dat het was „De Witte Swaen", of „De Rode Leeuw", „De Gulden Son" of „De Goede Herder", „Het Witte Peerd" of „De Snoec", „'T Lam

Gods" of „Sint-Pieter", opschriften of uithangborden vaak op het leukst behandeld en op het sprekendst dikwijls bemaald.

Hoe verrassend door verscheidenheid van ongezochte, toevallige vormen en het schaduw- en kleurvolle der huisgevels, onze Steden er tijdens haar houtbouw moeten hebben uitgezien, blijkt slechts voor een klein deel uit onze afbeeldingen der XVI^{de}, XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw, toen van dien houtbouw, waarover allerwegen reeds vóórlang het doodvonnis was uitgesproken, slechts het aan dat vonnis ontsnapte nog overig was.

Op het duidelijkst spreekt dit echter uit de afb. N°s. 397, 398 en 399, de laatste de markt te 'sHertogenbosch voorstellende, welke Stad het langst den houtbouw in eere heeft gehouden; mede spreekt dit eenigermate uit de afb. der markt te Middelburg, N^{0}. 351.

Wie nu nog iets van dien bij ons totaal verdwenen houtbouw wil zien, moet gaan naar Bayeux of Caen, naar Goslar, Hildesheim of Lisieux, of bezoeke de straten welke in den grooten brand van Hamburg gespaard zijn gebleven, of ga naar Engeland, alwaar van het vroegere woonverleden nog zoo veel is overgebleven.

Stond het houten huis met zijn rieten dak, als hoeve of hut, in 't eerst op een ruim erf geheel vrij, binnen de ommuurde Steden, kwam het allengs bij behoefte aan bouwgrond, steeds dichter bij het naastgelegene, tot het eindelijk nog slechts door een drupgang daarvan gescheiden was, en toen het bovendien één, twee of meer verdiepingen hoog geworden, nog in en over de straat werd uitgebouwd, werden de Stedebranden niet enkel veelvuldiger, maar in hun omvang grooter en angstwekkender tevens.

Door tal van keuren trachtte men daarom zooveel mogelijk het ontstaan van brand te voorkomen en eene spoedige blussching te bevorderen.

Elken avond, en bij stormweer ook overdag, als de daarvoor dienende klok het: „bluscht de vuren" had geluid, was een ieder op straffe verplicht onmiddellijk zijn heerdvuur te dooven; heete asch mocht in geen geval op de straat of op het erf worden uitgeworpen en op één der torens zat na het invallen van den avond, voortdurend een wacht op den uitkijk, bij het eerste verschijnsel van brand de brandklok luidend, op wier stem elk poorter verplicht was ter hulpe te komen.

Elk huis moest, naar zijn grootte, een zeker getal lederen brandemmers direct bij de hand hebben [1]), brandladders en brandhaken lagen

[1]) In het keurboek van Gouda van A^{0}. 1488, luidt Artikel 369:

„Brantemmers voer de doeren te stellen."

„Voort soe sal de scout mit die van den gerechte op Manendach naestcomende ende voort de heele weeck duer scatten van poorters, van vreemde ende van allen

in voorraad onder afdaken tegen kerk en raadhuis, en zonder verzet, moest een ieder dulden, dat bij brand in 't belendend huis, het zijne op last der Overheid in een ommezien werd omgehaald. De vuursteden, schoorsteenen en ovens werden elk jaar meermalen door of vanwege de Magistraat onderzocht of zij gevaar voor brand konden opleveren of voorziening eischten; het smelten, koken en verwerken van olie, pek, smeer,

---

saecken ende sculden, waeromme men gebiet dat alle diegheene die eenige brand-emmers hebben, dat dieselfde emmers voer hoer duer setten ende openbaer hangen, dat se die van den gerechte scouwen ende sien mogen.

Ende wie dat niet en doet ende namaels bevonden worde, dat yemandt eenighe emmers hadde ende niet te voorschijn gebrocht te hebben, die soude verbueren een croen ende die correctie van der Stede."

In hetzelfde keurboek bepaald artikel 392:

„Die huysen te leemen."

„Item alle huysen, schuyren ende bargen, staende binnen der stede sal men binnen 's daichs lyemen nae inhout der oude keuren op te boete van vijf scellinck groit vlaems ende correxie van der stede.

„Item alle huysen die nu welick getymmert syn, sal men wegen lyemen an beyden zijden, buyten ende binnen op te boete voirsz."

Junio Anno 1514 werd door de Overheid dier Stad bepaald:

„Doen gebieden, dat nyemandt, wie hij zij, binnen de muren van der stede van der Goude, al soewel in de nyeuwe als in de oude stede, hem vortan en vervorderen, mit riet ofte weeck dack sijn huys, loodsen ende anders te decken, op te boeten van X croen, te weten den decker d'een helft, ende den eygenaer d'ander helft ende voorts de correctie van der Stede."

En XXIX[e] April anno 1517.

„Voorts laet men eenen ygelicken weten, dat alle degheen, die mit hart dack haar huysen decken willen, die sal men te baete comen van der stede wegen van elcke roede XX stuvers.

„Ende diegheen, die haer huysen over XXX off XL jaer rietdack geweest heeft ende 't selfde heel nu off willen breecken ende mit hart dack willen decken, die sal men dubbelt dack geven, te weten 11 rs. gl. van de roe, (te weten een heel huys of geheel dack ende nyet die bij vacken of een vack afbrect)."

In de willekeuren van Naerden van ± A°. 1529 komt de volgende brand-ordonnantie voor:

1. Item so sal elck achtendeel van der stede hare brantleeren, brantrogen, brant-zeylen hebben alst noodig is ende van outs gheset is ende dese gancaftich te houden bij ses stuyvers alsoo dicke als sy bekeurt werden.

2. Ieder thien man een brantleder te hebben op ses stuyvers.

3. Item elck huys doer volck in woondt, een oesvat, een lanteerne ende een puthaeck te hebben bij drie stuyvers.

4. Item een yghelijck syn assche voor uyt zijn huys te dragen, in een tonne inder aerde ghegraven ende alle saterdagh deselve assche buyten der Stede te draghen thien roeden buyten der Stede graft bij twee stuyvers.

Afb. N°. 406. Achtergevels in Enkhuizen, naar eene schets van W. de Haas Hemken, van ± A°. 1875.

traan en vet, werd alleen op de daarvoor aangewezen terreinen buiten de Steden toegestaan en de oprichting eener kuiperij en smederij, eener brouwerij en ziederij beperkt tot bepaalde straten of wijken, doch trots dit nam het brandgevaar voortdurend in beteekenis toe, werd het aantal branden veelvuldiger en hun omvang grooter.

Het rieten dak vooral, de aangenaamste dakbedekking, 's zomers binnen de koelte en 's winters de warmte bewarend en alle dampen tevens doorlatend, was een bron van gevaar, niet enkel omdat het na eenige dagen van droogte spoedig in brand geraakte, maar eens in brand, bij wind een brandverspreider tevens werd. Vandaar de bepaling, om alle rieten daken minstens éénmaal 's jaars te doen leemen, en daardoor minder brandbaar en eene vastere massa te doen zijn, tot men, noodgedrongen, er wel toe moest overgaan het maken van rieten daken geheel te verbieden, en eene bedekking met pannen, leien of tegels, om hard dak voor te schrijven.

Daar dit verbod de bestaande daken voor zooveel zij geen herstel eischten, echter ongemoeid liet, en eerst ná jaren dus, het doel, vermindering van brandgevaar afdoende werd bereikt, ging in menige Stad de Overheid er toe over, om een ieder die zijn huis, schuur of barg wilde ontrieten en met pannen dekken, daarin voor één vierde, één derde, of de helft der kosten te gemoet te komen.

Bij vele Steden blijkt zulks uit de daarvoor in hare rekeningen jaarlijks voorkomende uitgaven; ook de Godshuizen kwam men daarin ter hulpe.

Van Kampen blijkt zulks het eerst op het jaar 1320; eenige jaren later, doch reeds vóór of in 1334, liet die Stad op eigen tichelwerken door een Stads-tichelmeester, pannen, metselsteenen en tegels bakken, deze tegen den kostenden prijs voor haar poorters beschikbaar stellend, en tevens de

Afb. N°. 407. Leeuwarden. Het huis Auckema, (einde XIII^de begin XIV^de eeuw), naar eene teekening van P. Saenredam van ± A°. 1630.

keuren op het hebben en maken van weekdak verscherpend, en allengs het bouwen vau houten huizen geheel verbiedend.

Deventer, Gouda en meerdere Steden [1]), in het bezit van geschikte

[1]) In 1371 is er in Zutphen sprake van den „oelden tigelhuys" en in 1449 „averdroghen dye meyne Schepenen mit meyster Gheryt Hellenbreker, den tycheler, dat hij dat tychelwerck aennemem solde in voerwerden", daarbij nader vermeld, zie: „Bijdragen en Mededeelingen vam Gelre", deel IX, bladz. 208.

Afb. 408. Gezicht in Alkmaar, voorkomende op het tafereel „der Barmhartigheidswerken" in de Sint-Laurens-Kerk aldaar.

kleigronden, lieten in eene eigen tichelarije, zijnde het eerste Stedelijk bedrijf in eigen beheer, steenen en pannen bakken, ten einde des te spoediger in brandveiligen toestand te komen.

Eerst ná vele branden, eerst ná heel wat rampen, was in alle Steden het maken en vernieuwen van week dak verboden en volgde het gebod de nog aanwezige rieten daken, binnen een bepaalden tijd af te breken en door hard dak te vervangen, onbemiddelde eigenaren daarvoor „om nyet teghelen ofte pannen ter beschikking stellende."

Utrecht verbrandde ten jare 1148 bijna geheel [1]), zegt de kroniek; op hemelvaartsdag van het jaar 1173 trof haar opnieuw eene groote brand, evenals in 1279 en in 1372 werden 400 huizen met hun inhoud eene prooi der vlammen.

Alkmaar, in 1166 door de Friezen over-

[1]) Gebrek aan water ter blussching bij dien brand, was de reden, zegt men, dat er toen binnen die Stad eene nieuwe gracht werd gegraven, de hoofdreden zal echter wel het vervoersbelang harer kooplieden geweest zijn.

vallen en verbrand, verbrandde nog eens in 1195 en andermaal in 1328.

Groningen verbrandde bij den strijd om het bezit der Prefectuur in April 1227 bijna geheel en dankt daaraan haar bijzonder regelmatigen aanleg, evenals later Coevorden, Enschede, Oldenzaal, Roermond, Steenwijk, enz.

Haarlem verbrandt in 1328 bijna geheel, opnieuw op Sint-Olofsdag van het jaar 1347, en nog niet eens geheel herbouwd, herhaalt zich die ramp op 15 Juli 1351.

Bij herhaling trof bijna elk onzer Steden een grootere of kleinere brand [1]), vandaar

Afb. N°. 409. Gezicht in de Breestraat te Leiden, omstreeks A°. 1650, naar eene gekleurde teekening op perkament uit dien tijd, groot 21 bij 43 cM.

[1]) Een der grootste Stedebranden van jongeren tijd is die van Londen. Op Zondag 2 September 1666, des morgens te 3 uur brak de brand uit „at the Kings Bakehouse in Puddinge Lane nearFischstreet". De Lord Mayor beval de huizen in de omgeving af te breken om den voortgang van het vuur te stuiten, doch niemand gehoorzaamde hem, ieder was alléén bedacht op eigen redding. In den daarop volgenden nacht was de Stad

dat allengs overal het bouwen van houten huizen verboden werd.

In het Stadsboek van Groningen van A°. 1425, in hoofdzaak een ouder Stadsboek volgend, spreekt artikel V van Liber VII „Van tymeren mit stene ofte mit leme", en zegt: „Soe wie tymeren wil bynnen groninghe enigher hande tymer groet of clene bi der straten ofte achter syn huus of sines selves erve of op ghehuerden erve, de sal tymere mit stene of mit leme en deckent mit stene ofte mit leme bi vijf marken to broke en bi den tymer af to broken bynnen achte daghen na den daghe dat et he van den rade ghehoden is."

In 1521 gaf Karel V de regeering van Amsterdam volmacht hare rijcke ende machtighe Poorters ende Inwoonders te noodzaken, hunne houten huysen af te breken en deze in steen te herbouwen en de onvermogenden daarbij geldelijk te steunen.

In 1532 verordende de magistraat van Enkhuizen, dat al de huizen moesten hebben harde wanden, hardt vóór- en achterschot en hard dek, en dat elk jaer de vier 't hoogste pandschot opbrengende burgers verplicht waren hun houten huizen af te breken en in steen te herbouwen.

En nadat in Rotterdam op 10 Juli 1563 „wel 250 huizen totter gront afbranden en nog wel 700 die al meest verbrant en bedorven waren, alsook 36 schepen, hetwelck een onwaardeerlijken schade voor d'ingesetenen en de borgers was, want daer waren veel riete daken, sodat de brant niette stuitten en was," eischte Philips II, de Stad in haar ramp ver-

---

tot 10 mijlen in het rond daghelder door eigen vuur verlicht, dat aangewakkerd door een hevigen oostenwind meer dan een 10.000 huizen met knetterend en loeiend geraas verslond, welke met donderend geraas, de eene voor de andere na, instortten. De hitte was ondraaglijk, deed den gehouwen steen splijten, het lood smelten, het hout uit zijne verbindingen springen en zich krommen, en ging als wegbereider de vuur- en vonkenzee vooraf, wier rookwolken tot 56 mijlen ver landwaarts introkken. Eerst den 5den September, toen ook de Sint-Paul reeds verbrand was, en het vuur nog steeds doorwoedde, ging men er toe over om de in de richting van het vuur gelegen, nog niet aangetaste huizen, omver te halen; de wind bedaarde en men werd den brand meester. Het volk, dat een oorzaak zocht, beschuldigde, wijl Engeland toen met Frankrijk en Holland in oorlogstoestand was, de in Londen woonachtige Franschen en Hollanders den brand aangesticht te hebben, en vermoordde enkele dezer in koelen bloede.

De Stad werd prachtig herbouwd, maar, zegt Ulrich von Werdum, in zijn reisjournal van 1670—'77: „die Gassen wurden an sich so krum und unordentlich wieder angelegt, als si vor alters gewesen, weil kein Mittel gefunden werden können, die Eygner der Keller und abgebranten Husstellen zu contentieren und die neuen Gebäude in besser Richtigkeit zu bringen"; hij had erbij kunnen voegen, daardoor juist bleek het onmogelijk Chr. Wren's grootsch ontwerp van herbouw der Stad te verwezenlijken, waarbij de Sint-Paul, gedacht op een vrij plein, het middelpunt zou zijn geworden van verschillende straalsgewijze daarop aanloopende breede straten.

schillende voorrechten en vrijstellingen verleenende, dat van nu af alle huizen met hard dak gedekt en van steen gebouwd zouden worden.

's Hertogenbosch bepaalde in 1615 dat aan ieder burger, die een steenen gevel voor zijn huis wilde zetten, het derde gedeelte der daartoe

Afb. N°. 410. Traptoren met hoofdingang in het nog bestaande Martena-huis te Franeker, naar photo.

benoodigde steenen om niet zou worden verstrekt; in 1744 volgde het verbod houten gevels anders dan in steen te mogen herstellen of vernieuwen, eene vernieuwing, die echter van nu af niet zelden 's nachts in alle stilte toch in hout plaats had, eerst in de tweede helft der XIX^de^ eeuw zijn er de laatste houten gevels verdwenen.

Hoe eigenaardig eene straat met houten huizen van de eenvoudigste soort er uit kon zien, blijkt uit de afbeelding eener achterbuurt in Zwolle, ten jare 1630, zie afb. N°. 426. De huizen blijkbaar met ruw plankhout bekleed, hebben meerendeels vóórspringende topgevels, en zijn met riet of planken gedekt, een enkel langshuis is van een uitgekraagd dakvenster voorzien, dat tot hooi-inlaat moest dienen.

Afb. N°. 411. Het nog bestaande Steenhouwers-Gildehuis te Gouda, naar eene teekening van B. Gestel.

Geeft deze schets een beeld eener eenvoudige buurt waarin het landbouwbedrijf zich thuis gevoelde, afb. N°. 401 [1]) toont de achtergevel van een houten koopmanshuis, te Dordrecht uit het begin der XVIde eeuw, op palen aan de Binnenhaven staande. Het is een planken huis hoog 3 verdiepingen en een zolder, de beide bovenverdiepingen met kruisvensters, de onderverdieping met eene in tweeën zich openende, eene onder- en eene bovendeur, terwijl de typische houten kraan „Swartsenborch", diende voor het laden en lossen van zware voorwerpen.

Deze afbeelding toont bovendien den overgang van den hout- tot den steenbouw, zoowel in het koopmanshuis met zijn steenen onder- en houten bovenverdieping, als in het bezijden de kraan staande breede huis, blijkens zijn balk- en stijlwerk een houten huis, met eene steenen vulling in plaats van eene plankenbekleeding, ook in zijn vóórspringend dak de overgangstype aangevend; aan de andere zijde der Kraan staat in al zijn eenvoud, een steenen huis met trapjesgevel.

[1]) Het origineel, groot 32 bij 48 cM., berust in de portefeuille van het Gemeente-archief te Dordrecht, en is ook afgebeeld in het „Dordracum Illustratum", van Mr. S. van Gijn.

Afb. N°. 412. Het nog bestaande XV^de eeuwsche Gruttershuis te Kampen, naar photo.

Was in den houtbouw eene gevelafdekking volgens dakbeloop gebruikelijk, voor eene zoodanige afdekking zou in den steenbouw te veel steen verkapt moeten worden, vandaar dat de Meester metselaar den geveltop trapsgewijze het dakbeloop liet volgen, waardoor de trapjesgevel ontstond.

Hoe onze houten huizen er uit konden zien, toont de Markt te 's Hertogenbosch in 1730, afb. N°. 399, op welke afbeelding niet minder dan 15 verschillende houten gevels voorkomen, zoowel van langs-als van dwarshuizen.

De hout- en steenbouw hebben zich hier kennelijk reeds verbroederd, althans de zijwanden der huizen schijnen meerendeels van steen; van een hoekhuis met langsdak aan de vóórzijde, is enkel die vóórgevel in hout en zijn de overige van steen, terwijl een ander huis met houten voorgevel, blijkens de bovendaks uitkomende trapjes, een steenen achtergevel heeft.

Eigenaardig vooral is het groote hoekhuis, dat, vier verdiepingen hoog, over twee en misschien over drie zijden, bij elke verdieping is overgebouwd, waardoor het zoldergrondvlak van dit huis minstens één derde grooter is dan dat gelijkstraats. Midden op het dak staat een zeszijdig uitkijktorentje, zooals in de XVII^de^ eeuw ook enkele groote koopmanshuizen in Middelburg hadden, ten einde op 't vroegst het binnenkomen hunner schepen te kunnen waarnemen.

De meeste huizen toonen eene zeer hooge benedenverdieping; boven de doorgaande luifel toch, zijn bijna overal groote vensters ter belichting dier verdieping, die tot woon- en bedrijfsruimte diende en eene grootere of kleinere tusschenverdieping had.

Het karakteristieke onderscheid tusschen den hout- en steenbouw komt op deze afbeelding op het sprekendst uit.

De houtbouw met zijn uitkragingen, vóórsprongen en spelende vormen, is vol diepte, vol kleur en schaduw, en door zijn uit- en in- en vóórsprongen vol tegenstellingen tevens. Zijn samenstelling en geleding, spreekt in en door het stijl- en balkwerk, de tusschenruimten beschikbaar stellend voor vensters, voor uitzicht, een uitzicht dat bij elk hooger overstek ruimer en aardiger wordt.

De houtbouw leende zich bovendien tot onkostbare versiering, voor schilder- en steekwerk, en door ouderdom of door ontijdige zetting en zakking krom of scheef geworden, won het huis daarbij niet zelden in toevallig mooi en kreeg het iets leuks, iets naïfs, iets ongezochts en schilderachtigs tevens.

Bovendien vroeg die houtbouw al zeer weinig onderhoud, met een enkelen eiken post, een nieuwen schoor, een paar eiken berderen, een paar iseren naglen, met enkle stuvers, was men weder voor een geheelen tijd klaar.

Geen wonder dan ook dat onze voorouders bijzonder sterk aan hun houtbouw gehecht waren, daar kleur en poëzie in zat; de meeste baksteenen gevels zijn daarbij vergeleken plat, arm, koud en nuchteren, tusschen de in-leuke houten gevels instaande, zich blijkbaar hun armoede schamend.

Had men destijds het onbrandbaar hout gekend, wij zouden onzen karakteristieken houtbouw stellig nooit zóó ten volle verloren hebben, en het gebod: „breekt alle houten gevels af en vervangt ze door steenen", ware nimmer zóó beslist uitgevaardigd [1]).

De karakteristieke houten gevels van 's Hertogenbosch vinden wij in geheel anderen vorm terug in Maastricht.

Afb. N°. 402 stelt verschillende gevels aan den zuidoostelijken hoek van het Vrijthof aldaar voor, alle, uitgezonderd één, bij elke verdieping overgebouwd, en alle langshuizen, met dakvensters op de leien daken. De beide afb. N°. 402 en N°. 426 geven mede een blik op het vroegere woonhuis in de onaanzienlijke buurten, in vakwerkbouw den overgang van het houten tot het steenen huis toonend, de vakken in het stijl-, balk- en schoorwerk, niet met planken bekleed, maar met metselwerk gevuld, een overgangsvorm, bij voorkeur ten plattenlande bij de hoeve gevolgd, waardoor het brandgevaar aanmerkelijk werd verminderd en toch het leuke, het spelende, het gemakkelijke en onkostbare eener houten samenstelling behouden bleef.

Hoogst merkwaardig vooral zijn de vijf houten huizen, van afb. N°. 398, eertijds staande aan den Nieuwen Zijds Voorburgwal achter de Nieuwe kerk te Amsterdam. Met hun topgevels, hun uit- en overstekken en plankenbekleeding, toonen zij een oud Stadsstukje in volle verscheidenheid van gevelvormen.

Hadden de houten gewels boven behandeld, grootendeels nog een middeleeuwsch karakter, daar, waar zooals in Amsterdam, deze, trots herhaalde verbodsbepalingen, nog vrij lang bestaan bleven, kregen zij van lieverlede een ander karakter, getuige het dubbele huis op afb. N°. 403

[1]) Nadat in den nacht van 5 op 6 Mei 1744 te 's Hertogenbosch het huis aan de Markt, daar „het Paradijs" uithing, met 3 belendende huizen in kolen was gelegd en ingestort, werd den 12den van die maand door den Magistraat besloten: „Dat niemand, eenige Houte Gevels mogt vernieuwen of herstellen, anders dan met steen, op eene boete van vijftig gulden. De Timmerlieden of Ververs, die aan de vernieuwing van Houte Gevels de hand leenden, zouden ieder vijf en twintig guldens verbeuren." — „Dit bevel (aldus J. H. van Heurn in zijne Historie der Stad en Meyerije van 's Hertogenbosch) heeft te weeg gebracht, dat sedert dien tijd, veele Houte Gevels binnen deeze Stad weggebroken, en anderen van steenen gemaakt, in de plaats gesteld zijn."

Afb. N°. 413. Een vertrek in een Middeleeuwsch huis. Photo naar één der Vlaamsche primitieven.

bestaande uit een hoog onderhuis, met zolder en vliering. De beide plankhouten onder- en bovendeuren, zijn slechts door eene bank gescheiden en ter weerszijden dier deuren staat tegen een breede lage potkast, de kelderruimte ten goeden komend, nog eene bank. Boven die potkasten komen de onderramen uit met hun neerslaande onder- en hun opslaande bovenluiken, door een lijstbalk gescheiden van de bovenramen, met hun kleine ruitverdeeling de volle gevelbreedte beslaande.

Blijkens de raamverdeeling was in elk huis langs den zijgevel eene lage tusschenverdieping. Kraagstukken tegen de raamstijlen genageld, dragen den vóórspringenden zolderbalk met den met planken bekleeden topgevel, in zijn luik- en raamverdeeling aantoonend, dat de zolder tot werk- en de vliering tot berg-

ruimte diende, terwijl uit die twee boven in den top aanwezige luikjes zoo noodig een hijschbalk kom worden uitgebracht. Een paar planken, het

Afb. N°. 414 Een XVde eeuwsch binnenhuis, voorstellende het sterfbed van Maria, naar het tafereel van Pieter Breughel en de gravure van Th. Galle. (Zie de beschrijving op blz. 426).

dakbeloop volgend, sluiten ter weerszijden de topgevels, terwijl een paar leuke houten schoorsteenen bovendaksch uitkomen. De beschoeiing langs de gracht toont, dat destijds elk huis nog bezwaard was met het onderhoud daarvan, een onderhoud dat dan ook dikwijls zeer veel te wenschen overliet.

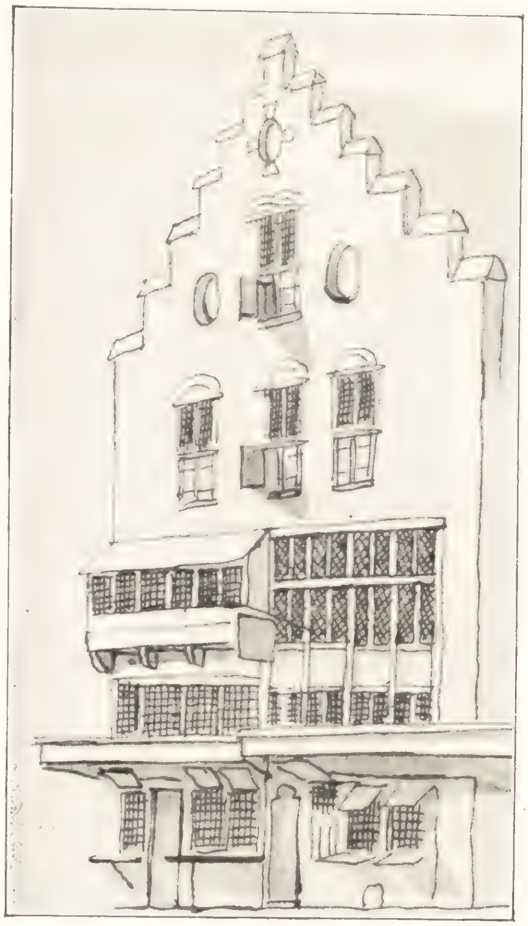
Afb. N^0. 415. Het winkelhuis „de Bisschop" van A^0. 1621 te Amsterdam.

Niet minder karakteristiek is een ander Amsterdamsch huis, afb. N^0. 404, zijnde een deftig winkelhuis met groote luifel hangende aan zware ijzers en eene getoogde voordeur; vóór de onderramen zijn deels opgeslagen, deels neerhangende luiken; boven de luifel staat op een uitspringende plank een olielantaarn. De zijgevels zijn van steen; een lage potkast met sluitbare openingen is bezijden de deur. Het buitengewoon hooge vóór- of winkelhuis wordt belicht door een achttal bovenramen, tegen wier stijlen gebeeldhouwde schoorstukken zijn aangebracht, welke de vóórspringende bovenverdieping dragen, belicht door twee kruisvensters en gedicht met plankhout; op een vijftal gebeitelde kraagstukken rust de overstekende topgevel met zijn laag kruisvenster, zijn droogrekje, plankenbekleeding, eenvoudige afsluiting en slangvormig uitstekend nokijzer.

Binnen het vóórhuis was blijkbaar langs den rechterzijgevel een insteek met een uitstek boven de luifel, met aardig uitzicht. Een vaste zitbank,

die trouwens nooit ontbrak, is bezijden de potkast naast de deur van dit veelkleurig geschilderd huis.

Jonger, in zijn bovenbouw zelfs een XVIII^{de} eeuwsch karakter bezittend, is het eigenaardige Alkmaarsche hoekhuis van afb. N°. 405. Blijkens het opschrift op de omgaande, aan lange ijzers hangende luifel, is het eene Apotheek, aan beide zijden met een ingang, breede stoep en vaste zitbanken; een potkast diende tot buiten-kelderingang en tot ruggesteun voor de daartegen staande bank, boven de bank op het andere stoepeinde, is een hekwerk aangebracht, ten einde minder last van de buren te hebben. De onderramen van dit hooge winkelhuis hebben alle opslaande boven- en neerslaande onderluiken, behalve het eindraam bij de bank met het hekwerk, dat een staand luik heeft; de spionnetjes vóór en de gordijnen achter de beide linkerzijramen, doen aldaar een zijkamertje vermoeden. Uit den vorm dezer onderramen en de grootere ruiten blijkt, dat zij jonger zijn dan de bovenramen van dit onderhuis, wier stijlen voorzien van geprofileerde kraagstukken de vóórspringende bovenverdieping dragen, die met haar omgaande kroonlijst en groote dakvensters uit de XVIII^{de} eeuw dagteekent. Een onsierlijke plankenbekleeding sluit beide bovenverdiepingen, wier vensters reeds geen kruisvensters meer zijn en waarvan één, het middenvenster, in den voorgevel op de eerste verdieping reeds een schuifraam toont.

Afb. N°. 416. Oud winkelhuis in Delft, uit een schetsboek.

Het Steenenhuis.

Trots alle verbodsbepalingen bleef het houten huis, waar de brand het spaarde, in onze Steden nog vrij lang in eeren, in gebruik; eerst vrij laat trouwens, eischten de keuren dat elk nieuw huis geheel en al van steen moest zijn, en eerst veel later volgde in enkele Steden het gebod: de bestaande houten huizen op eigen kosten af te breken, en deze door steenen huizen te ver-

vangen. Dat gebod was trouwens veel te bezwarend, vandaar dat men bijna overal den geleidelijken weg volgde, aan een houten huis slechts herstel en vernieuwing in steen toelatend.

Nieuwe huizen in hout zijn er van af de XVII^{de} eeuw, in vele Steden zelfs van af de XVI^{de}, in enkele als Groningen, reeds van af de XV^{de} eeuw bijna niet meer gebouwd, de bestaande verminderden met elk jaar door brand of vernieuwing in aantal en toen eindelijk het herstellen van een houten huis geheel verboden was, werd hun aantal steeds kleiner en op het einde der XIX^{de} eeuw, waren zij in de Steden op enkele uitzonderingen na, dan ook alle verdwenen. Tot die enkele uitzonderingen behooren: een houten achtergevel staande aan eene gracht in Alkmaar, een houten huisje in Edam, de door restauratie bedorven houten gevel op het Begijnhof in Amsterdam, en nog menige houten bovenverdieping en geveltopje, en in de kleine Steden langs de oostgrens van ons land, nog vele huizen en schuren in vakwerkbouw, waarbij eene steenvulling geheel of ten deele de plankenbekleeding van vroeger heeft vervangen.

Het laatst verdween de houtbouw in de Noordhollandsche Steden en dorpen, wier schippers en visschers zich blijkbaar binnen houten wanden eerst recht thuis gevoelden. Op het eiland Marken zijn kerk en pastorie nog de eenigste steenen gebouwen en de Zaanstreek dankt haar eigenaardig cachet nog steeds aan heur houtbouw, bij tientallen zijn dáár de houten gevels of geveltoppen, vele zelfs met keurig bloem- en bladwerk versierd, nog te tellen.

Reeds geruimen tijd voordat in de Steden het doodvonnis over den houtbouw werd uitgesproken, was de steenbouw er evenwel in gebruik, niet enkel voor kerken en kloosters, voor het kasteel en den steen (de gevangenis), maar mede voor den woon- en bedrijfsbouw.

De kooplieden, wier bezit hoofdzakelijk bestond uit hunne voorraden, gingen daartoe het eerst over, ten einde meer beveiligd te zijn tegen brand, en zoo noodig ook hun gezin en bezit, tijdens de vele en hevige partijtwisten te kunnen verdedigen.

Reeds in de XII^{de} eeuw waren er in de handelsstad Utrecht enkele steenen huizen of stinsen, en in de XIII^{de} eeuw gelijktijdig zelfs meer dan een honderdtal, bij voorkeur staande aan de Oude en Nieuwe Gracht, alle met baksteenen muren en overwelfde kelders, sommige in verbinding staande met onderaardsche gangen ten einde in tijd van nood te kunnen vluchten.

Op afb. N^{0}. 139, dl. I, staat op den voorgrond één dier stinsen, het huis „Keizerrijk", hoog 4 verdiepingen, met gekanteelden weergang langs den dakvoet, met een ridderbeeld tegen den middendam der eerste bovenver-

dieping en met een luifel halverhoogte de beneden-vensters, met overhuiving vóór den ingang. Eén groot vertrek, de Saal, besloeg meestal de volle breedte en diepte van het huis, eene Saal, hoog 15 tot 20 voet onder de zoldering van eiken-, moer- en kinderbalken, tegen brand gedekt met gebakken plavuizen.

Die Saal diende zoowel voor de zaak, als voor het gezin; vóór werkte de coman met zijn personeel, achter woonde men, werd gekookt, gepoetst, gesponnen, gegeten en geslapen; een afscheiding was er niet, het vuur in de halverwege staande schouw, diende ter verwarming der geheele ruimte.

In het vóórgedeelte was in het keldergewelf een groot luik, en dáárboven in elke verdiepingszoldering een zelfde luik, ten einde de waren per scuut aangevoerd, met behulp van een in de bekapping geplaatste windas, te kunnen neerlaten in den kelder, of te kunnen bergen op één der zolders.

De vensteropeningen aanvankelijk smal en

Afb. N°. 417. Oude gevel in Dordrecht, naar eene teekening van J. Rutten van ± A°. 1860.

lang en halverhoogte door een gemetseld boogje in tweeën gedeeld, waren getralied of met eiken luiken voorzien. De bovenverdiepingen, tot berging der voorraden bestemd, en door houten zolderingen gescheiden, waren vrij laag, van 8 tot 12 voet, en rond den dakvoet was een gekanteelde weergang, van achter welks tinnen, men met pijl en boog en door het werpen van steenen, het huis kon verdedigen.

Een steenen wenteltrap, meestal bezijden uitgebouwd, gaf van af de Saal toegang tot de verdiepingen, den kelder en den weergang, soms nog bovendaks opgaande en dan tot wacht- of uitkijkpost tevens dienend.

De vóórgevels, meest hoogst eenvoudig behandeld, werden soms opgetrokken in profiel- en glazuursteen, en voorzien van zandsteenen colonnetten en spelende boogvormen, getuige het huis Fresenburg staande aan de Oude gracht te Utrecht, zie frontispice V.

De Saal tot woon- en bedrijfsruimte dienend, had eene bevloering van kleine kleurige estrikken, bij de zitplaatsen belegd met biezen matten. De lage buitendeur, in het midden van den gevel, was gedekt met een bovenlicht en gaf meestal, zonder portaal of windweer, direct toegang tot de Saal. Ter weerszijden waren een of meer vensters, gedicht met glas gevat in lood, aan de binnenzijde voorzien van in de muurdikte uitgespaarde sittenen.

Afb. N°. 418. XVII^{de}-eeuwsche gevel in Oudewater, naar photo.

De ver vóórspringende rookvang der breede schouw, zie afb. N°. 413, rustte op eenvoudige steenen kraagstukken; het muurwerk was bezet met vuurvaste tegels, later ten deele vervangen door eene gegoten ijzeren haardplaat, met ornement- of beeldwerk. Aan een ijzeren stang in die schouw hing boven het groote van houtblokken opgestapeld vuur, de blank gepolijste getande haal, en daaraan de groote koperen ketel, of, was die haal tweearmig, dan hing die ketel aan den eenen en een groote pot aan den anderen arm.

De onderligger van de rookkap, eerst onversierd, doch later gebeiteld met wapenschilden, kampgevechten of iets anders, lag steeds zóó hoog boven den vloer, dat men er onder kon staan, om zich dicht bij het vuur te warmen; terwijl een paar groote koperen ringen onder in dien ligger soms bevestigd, dienden om zich daaraan vast te houden, terwijl men zijn natte voeten beurtelings even liet drogen.

Met een scherm van gevlochten teenen kon men zich desgewenscht beschutten tegen de uitstralende warmte van het groote vuur, waarbij steeds aanwezig was de onmisbare blaasbalg, het iseren vuurgerei en een roode steenen pot met deksel, waarin, als de klok het „dooft de vuren" had geluid, dit werd ingerakeld.

Het muurwerk der Saal, gedekt met een laag mortel bleef verder onbekleed, alleen werd boven langs den vloer, bij wijze van plint, eene rij

Afb. N°. 419.
Enkhuizer geveltype, naar een schilderstuk van J. C. K. Klinkenberg van A°. 1876.

estrikken aangebracht en daarboven een biezen mat ter hoogte van 3 voet.

Langs de vaste sittenen of muurbanken was echter meestal eene eiken bekleeding hoog 3 tot 5 voet, gedekt met een schap, waarop de blank gepoetste tinnen schottels stonden. Eene vaste of losse eiken tafel stond vóór die s i t t e n e n, die voorzien met opslaande zittingen, waren ingericht tot berging, of als zij dubble zittingen hadden, dienden, na uitgeslagen en vastgezet te zijn, tot rust- of slaapbank.

In een achterhoek der Saal waren tegen den muur eiken lig- of bedsteden getimmerd, gevuld met stroo, gedekt door een slaaplaken en een peluw met slaepcussenen, terwijl wollenen, gevolde of dekenen van bont tot dek dienden, een voetbankje en een tinnen of eerden pot voltooide dat geheel.

Bijna alles was toen nog v a s t, was toen i n of a a n het huis getimmerd, het behoorde daartoe en maakte, de houtbouw bracht zulks mee, er een samenhangend deel van uit; eerst later is dit v a s t e langzamerhand verplaatsbaar, m o b i l e geworden, in m e u b e l stukken veranderd.

Het eenige losse waren enkele zit- en voetbankjes, zitbankjes 's avonds om en bij den haard geplaatst, stoelen had men nog niet; de s p i n d e, de broet- en spisekast stond vast tegen of deels in den muur, waarin kassies waren uitgespaard, die gedicht met sluitbare, met iser beslagene eiken deurtjes, dienden tot berging der preciosa, der gulden of sulvren vingerlein, van het bont, van het weinige gemunt geld en van de lijfrentebrieven en andere schuldverklaringen. Op verschillende s c a p p e r a e d s e n of scaprecken tegen de wanden bevestigd stonden de tinnen kommen en bekers, de pullen, kannen en kroesen voor zooveel zij er niet aan hingen; aan een afzonderlijk rek hingen de tinnen lepels en op een der houten kisten met iseren beslach, waarin de beste kleedingstukken geborgen werden, stonden stapels ronde houten borden.

In kisten en koffers van verschillende grootte en bewerking, werden de kostbare koopwaren geborgen en op rekken daarboven, die, welke men voor den verkoop bij de hand wenschte. Boven de eet- tevens werktafel hing aan een iseren stang de keerse-croen, terwijl tegen de vóórzijde van de schouw een paar luchters bevestigd waren en het hoog opvlammende vuur verder voor de avondverlichting zorgde. Tusschen die luchters stond meestal een Maria-beeld of dat van den gezinspatroon. In een muurnisje hing niet zelden een koperen waterketel boven een waschkom met of zonder uitloozing en daarnevens, aan een rolstok, een lange dwaal of handdoek.

Zóó ongeveer, zie de afb. N°. 413 en 414 [1]), waren in de middeleeuwen

1) Afb. N°. 414 is eene onzer weinige afbeeldingen, een blik gevend in een XV^{de}-eeuwsch huis.

In de Saal van een voornaam Vlaamsch huis wordt hier voorgesteld het sterven van Maria. De stervende zit overeind, gesteund door een peluw, op een groot bed

de huizen onzer poorters; bedrijf en woning, zij deelden éëne zelfde ruimte, evenals in de hoeve en in menig kasteel, wier saal ter zelfder tijd tot verblijf-, eet-, slaap-, ontvang- en feestzaal diende. Alleen dáár, waar bedrijf en gezin beiden meer ruimte vroegen, zien wij onder de hooge zondering eerst een hangzoldertje en vervolgens langs één der zijmuren eene smalle tusschenverdieping, een insteek, tot slaapstede en berging inrichten, eindelijk ook langs den achtergevel en bij voldoende huisbreedte tevens langs den anderen zijmuur omgaande, met eene, midden in de Saal staande, houten trap tot toegang en eene opene galerij, waarop die insteekvertrekken, door een glaswand alle hun licht uit de Saal ontvangend, alle uitkomen.

---

met opgenomen vóórgordijn. De aureool om haar hoofd verlicht de geheele groep, het schijnsel der brandende kaars, welke een geestelijke in haar reeds krachtelooze rechterhand plaatst, verdwijnt daarbij. Een zwaar laken dekt het bed en valt in breede plooien daarvan neer; ter weerszijden staat een groote schare vrienden en vereerders, gehuld in lange mantels, alle, in knielende en deels biddende houding, zoowel bedroefd over haar afscheiden, als verheugd over haar gang hemelwaarts.

In de schouw, met een fluweelen rabat om den bovenmantel, brandt een houtvuur, waarbij een poes zich zit te warmen, er naast hangt de koperen beddewarmer, er tegen is een sierlijke armluchter, er op liggen bezijden eenige boeken en er vóór is een heiligenbeeldje.

De achterwand van het vertrek is van boven rijk betimmerd en voorzien van twee luchters met brandende kaarsen, eene betimmering doorloopend rond het binnen de saal uitgebouwd portaal, naast welks deur een kastje hangt. Op den vóórgrond staat bezijden het bed eene ronde tafel op een driepoot en daarop, behalve een groote aarden pot en eene bijna uitgebrande kaars in een tinnen blaker, tal van tinnen schotels, kommen, kannen, bekers, een paar lepels en een leeren bizaedze, waaruit de hals eener flesch komt kijken; onder de tafel staan een paar stilleghangen.

Bij die tafel staat een leuke stoel, een driepoot met rugleuning, en vóór het bed een houten kist, waarop een koperen wijwateremmer met kwast en een paar tinnen kannetjes voor de toediening van het laatste Sacrament. Een kloosterling met de kap over het hoofd en een bel in de hand ligt er naast geknield, terwijl op een stoel met hooge rugleuning de dienstmaagd in diepen slaap verzonken zit, de haar ontvallen leeren budel met zijn riemen ligt op den grond.

Het geheel is vol uitdrukking, vol piëteit tevens, en geeft een volledigen kijk in een XVde-eeuwsch vertrek.

Het latijnsche onderschrift zegt vrij vertaald:

„De kunstige hand des schilders heeft hier teruggegeven:

zoowel de droefheid van Maria, haren kring te moeten verlaten en afscheid te moeten nemen van de Heiligen, als hare vreugd, dat zij de aarde kan vaarwel zeggen, om het Rijk van haren Zoon te mogen binnentreden;

zoowel de smart harer vrienden, haar aanzijn verder te moeten missen, als hunne vreugde, dat zij nu als Koningin des Hemels zal gaan regeeren."

Eiken posten met of zonder schoorstukken, vaak op het sierlijkst of 't naïefst bewerkt, dienden tot steun dier tusschenverdieping, met haar galerij aan het geheel een eigenaardig en zelfs karakteristiek aanzien gevend.

In Lubeck vindt men nog enkele middeleeuwsche koopmanshuizen zóó ingericht, eene inrichting, aldaar tot in de XVII^de^ eeuw in gebruik gebleven.

De Engelsche Hall dankt aan dit koopmanshuis met omgaande tusschenverdieping zijn ontstaan, en in tal onzer oude winkelhuizen vindt men heel netjes betimmerd, achter den winkel of de zaak of daarin uitgebouwd, nog eene bovenkamer, een kleiner of grooter optrekje, in het vóór- of winkelhuis uitziende en dikwijls met eene trap van daaruit alléén toegankelijk.

Verhuisde de slaapgelegenheid het eerst en dat wel naar een insteek, het koken op het ééne vuur, in de ééne ruimte, gaf dikwijls mede hinder en bezwaar, van daar dat men die kookruimte, hoezeer ongaarne en slechts bij uitzondering, soms met een glaswand afscheidde; daardoor toch miste het gezin het gezellige van het vuur en moest het 's winters in die kleine kookruimte verblijven. Langzamerhand echter zien wij die kookruimte uit de Saal verplaatsen naar eene daartoe op het erf uitgebouwde eigen ruimte, naar eene keuken, door een gang met het huis verbonden.

Zóó kwam er allengs scheiding.

De slaap- en de kookgelegenheid scheidden zich het eerst af, en nádien vergenoegde men zich bij den bouw van een nieuw koopmans- of bedrijfshuis niet langer met die donkere, lage tusschenvertrekjes, maar liet men boven de woon- en werkruimte eene volslagen verdieping maken, tot allengs het gezin geheel naar boven verhuisde; eindelijk vraagt de zaak ook geen opslagzolders meer en is het geheele bovenhuis vrij, dat zich desgewenscht nu tevens van het onderhuis geheel afscheidt.

Uit deze korte ontwikkelingsschets blijkt, hoe onze woning, uit de hoeve ontstaan, geleidelijk is veranderd.

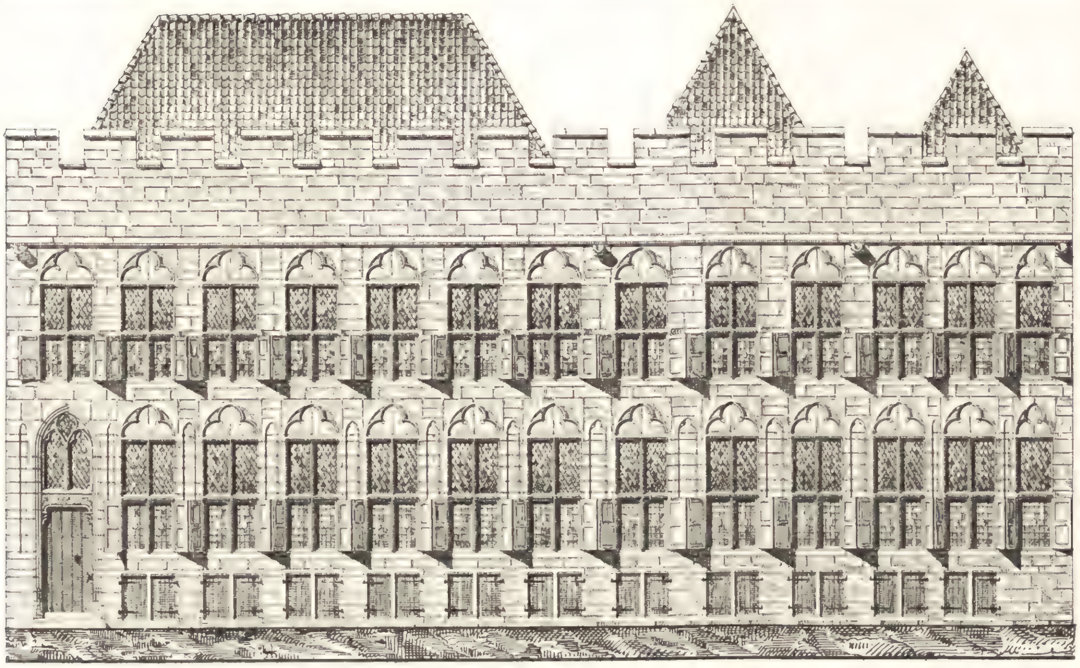
De hoevebewoner, onder den invloed van voortdurende teleurstellingen, tegenslagen en rampen, is eeuwen lang sober en hoogst eenvoudig blijven leven, de koopman echter, vreemde Steden en op zijn reizen derwaarts dikwijls kloosters en kasteelen bezoekend, leerde andere behoeften en levenseischen kennen, en, niet zoodra was de fortuin hem gunstig, of hij ging op ruimeren voet leven en wonen; terwijl de landbouwer van oudsher gewoon is, zijn verworven welvaart eer te verbergen dan te toonen, is de koopman juist van oudsher gewoon, met zijn welvaart zoo al niet te pronken, dan toch deze op verschillende wijze te doen spreken.

Was het bezit van een onbrandbaar, een steenen huis, in de XII^de^ en XIII^de^ eeuw reeds voor zich een bewijs van welstand, weldra, nog in diezelfde XIII^de^ eeuw, wordt de vóórgevel van dat huis soms op 't rijkst behandeld en de gewone baksteen ten deele vervangen door glazuur- en profielsteen, door bergsteen later. De huizen worden nu tevens grooter, hooger en kunstvoller betimmerd; de moerbalken worden voorzien van gebeeldhouwde kraagstukken, de schouw als een familiestuk behandeld, het muurwerk ten deele met eiken paneelwerk bekleed, in verband met de bed- en kastbetimmeringen; de tafels en banken, de kisten en koffers, het scap- en rekwerk, alles wordt nu op 't smaakvolst behandeld; het tinwerk is eleganter van vorm geworden, het koperwerk niet zelden gedreven, het ijzerwerk smaakvol gesmeed, en, terwijl men vóórheen bijna geen boek aantrof en de kerfstok overal nog tot memoriaal diende, ziet men nu reeds enkele geschreven boeken en is het perkament of papier, met pen en inkthouder in het koopmanshuis al geen zeldzaamheid meer.

Afb. N°. 420. Nog bestaande zandsteenen woonhuisgevel uit de tweede helft der XV^de^ eeuw te Deventer.

In de XV^de^ eeuw acht menig koopman of particulier de baksteen zelfs een te armelijk, te onkostbaar materiaal voor den gevel van zijn huis, hij verkiest daarvoor nu de bergsteen uit het buitenland en laat deze nu met siervormen behakken, getuige nog enkele dier gevels in Delft en Dordrecht, getuige het Gruttershuis in Kampen, zie afb. N°. 412, het huis „het Lammetje" in het huis „Soudenbalch" in Utrecht, zie afb. N°. 421, enz.; terwijl Veere, de vóórgevel van het Gemeenlandshuis in Delft, zie afb. N°. 386, het best

Afb. N°. 421. Het nog bestaande XVde-eeuwsche huis „Soudenbalch" te Utrecht.

aantoont tot welk eene sierlijke gevelbehandeling onze Middeleeuwsche kunst in staat was.

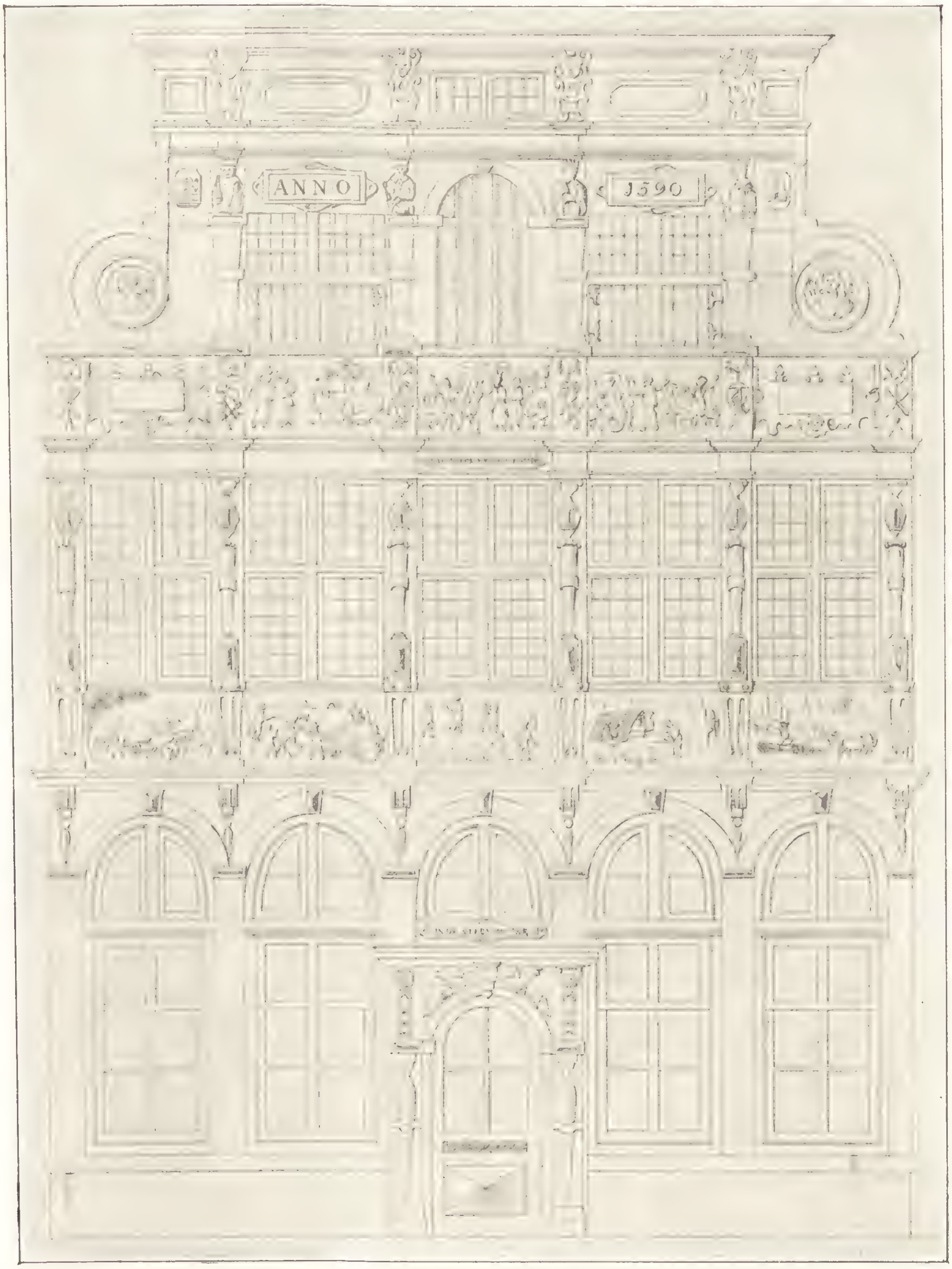
Een merkwaardig huis vooral was dat der Auckema's te Leeuwarden, zie afb. N°. 407, blijkbaar bestaande uit ééne groote Saal, 11 ad 12 voet boven de straat op eene overwelfde onderverdieping gelegen, breed 4 ramen, met traptoren ter weerszijden; opvallend is de overeenkomst van den voorgevel van dit huis met dien van het Grafelijk kasteel, nu het Raadhuis te Haarlem, zie afb. N°. 307 en met de zijgevels van het Grafelijk kasteel in die Haghe, zie afb. N°. 301.

Enkele middeleeuwsche en tevens enkele karakteristieke XVIde-eeuwsche huizen komen voor op het tafreel der Barmhartigheidswerken in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar, zie afb. N°. 408, terwijl afb. N°. 410 toont de achtzijdige traptoren met hoofdingang van het nog bestaande Martena-huis te Franeker, het heiligenbeeld vóórheen boven dien ingang staande, is echter verdwenen.

Tegen het midden der XVIde eeuw eindigde echter de Middeleeuwsche kunst en daarmede het bouwen van woonhuizen in dien stijl.

Nieuwe kunstvormen vervingen nu de oude, door de schilders, beeldhouwers, goudsmeden en schrijnwerkers, als om strijd toegepast. De bouwmeesters haastten zich echter minder, tot in de tweede helft dier eeuw,

die nieuwe stijl in den vorm van platen, die voor enkele stuivers bij een zes- of twaalftal verkocht werden, alle werkplaatsen binnendrong.

Afb. N°. 422. Het nog bestaande huis „de Steenrots" te Middelburg, gebouwd A°. 1590.

Bij wijze van een: „voor alles en allen", vond men daarin een groote verscheidenheid, nieuwe stijlvoorbeelden voor alle beursen, zoodat nu

ieder baasje en ieder beunhaasje zelfs, zich zonder moeite of studie, als een kenner en volger der nieuwe kunst, als een vakman van zijn tijd kon doen gelden, hetgeen te gemakkelijker viel, daar aan die nieuwe kunst op architectonisch terrein, geen ernstige beginselen ten grondslag lagen, men behoefde niet meer als vroeger vóór alles een talentvol constructeur te zijn, men kon volstaan met een smaakvol decorateur, met een angstvallig vormennavolger te zijn.

De veranderingen welke de nieuwe kunst, de Renaissance, in den woonhuisbouw bracht, bepaalden zich behalve tot de gevels, tot eene andere decoratieve behandeling van het geheel. Wel bleef de indeeling van het huis voorloopig vrijwel dezelfde, doch de vroegere eenvoud verdween en in de XVII^{de} eeuw zien wij het marmer, een te onzent vóórheen onbekend bouwmateriaal, nu dienen voor vloer- en wandbekleeding, voor trappen, schoorsteenmantels, deuromlijstingen, enz. De zaak en het gezin scheiden zich tevens steeds meer, het gezin vraagt meerdere vertrekken, meerdere verdiepingen zelfs, en de pakzolders, vroeger altijd boven de woning gelegen, verhuizen nu niet zelden naar een afzonderlijk pakhuis dicht bij de ligplaats der schepen.

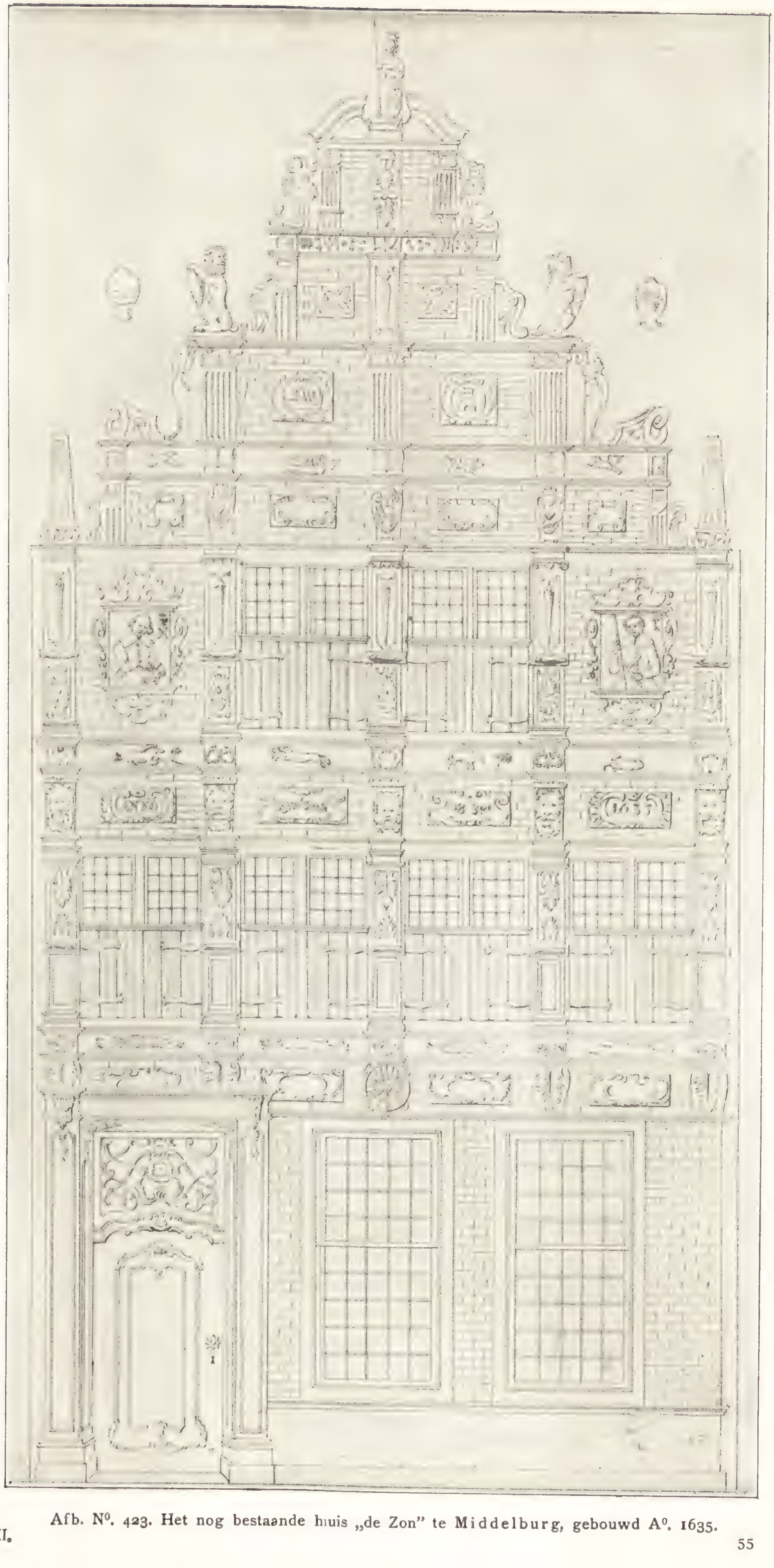
Van het houten huis behield men echter de onderpui voor de bedrijfs- en winkelhuizen, die, in meestal vrij smalle straten staande, in het vóórhuis zooveel mogelijk licht noodig hadden, welnu door die houten onderpui bleef het mogelijk bijna de volle gevelbreedte tot lichtschepping te benutten.

Eerst boven den puibalk begon de steenbouw, in middeleeuwschen tijd meestal vrij eenvoudig, doch nu allengs rijker opgevat.

Soms wordt de gevel geleed met pilasters, in spelende boogvormen eindigend, zie afb. N°. 409 [1]), of van boven met eene gekanteelde borstwering en erkers afgesloten, of, zooals het typische Steenhouwers-Gildehuis

---

[1]) Deze afb. berust in originale in de Collectie Bodel Nijenhuis te Leiden en bevat een 20 karakteristieke huizen, waaronder vier middeleeuwsche, waarvan drie met eene gekanteelde borstwering zijn afgedekt. Meerendeels hebben zij houten onderpuien, luifels, getraliede of van luiken voorziene vensters, en eene bovenverdieping en topgevel, voorzien van kruisvensters. Op de stoepen, ten deele met estrikken in twee kleuren bevloerd, staat bij de meeste een vaste zitbank, bij enkele een potkast of een afgedekte kelderingang, bij een drietal een afgerasterd hoekje denkelijk tot vuilnisberging bestemd en voor vele een juk of galg, bestemd om bedrijfsartikelen ten verkoop aan te hangen of om garens te drogen. De beide laatste huizen hebben, de één een uithangbord, de ander een uitsteekarm. Voor de kennis van onzen vroegeren woonhuisbouw heeft deze afbeelding bijzondere waarde.

Afb. N⁰. 423. Het nog bestaande huis „de Zon" te Middelburg, gebouwd A⁰. 1635.

in Gouda, afb. N°. 411, voorzien van vensters (de vroegere kruisvensters ontbreken) gedekt met op eene omlijsting vóórspringende bogen, met compassen daarboven; eigenaardig is het zandsteenen fries van dit gildehuis, in het ledige middennisje stond vóórheen de patroon van het Gilde, in de vakken ter weerszijden is het bedrijf voorgesteld en de eindvakken zijn met maaswerk versierd.

Afb. N°. 424 stelt verschillende Dordrechtsche huistypen voor, zooals zij ten deele verbouwd en gewijzigd, tegen het midden der XIX^de^ eeuw nog bestonden.

Afb. N°. 417 toont den bovenbouw van een rijk opgevat Dordtsch geveltje met houten onderpui; tot de pronkgevels behooren mede het huis „de Steenrotse" te Middelburg, afb. N°. 422, een karakteristieke Renaissance-gevel met gebeeldhouwd fries en de busten van Julius Cesar en Keizer Augustus; het huis „de Zon", in diezelfde Stad, afb. N°. 423, van A°. 1635, de benedenverdieping is echter uit XVIII^de^ eeuw, het XVI^de^-eeuwsche geveltje aan den Brink te Deventer, afb. N°. 420 en de rijk bewerkte zandsteenen gevel van A°. 1559 in de Kijk-in-'t-Jatstraat te Groningen, die helaas afgebroken, nu in het Museum aldaar geborgen, op zijn herbouw wacht.

Eenvoudiger was het huis „de Bisschop" in Amsterdam, afb. N°. 415, met omgaande hoekluifel en onderpui, en nog eenvoudiger zijn de eigenaardige baksteenen topgeveltjes, met hun houten onderpui, op de afb. N°. 416 en 418 voorgesteld.

Menige Stad had in de XVII^de^ eeuw zelfs een eigen geveltype; Amsterdam had haar pilastergevels, Deventer hare eigenaardige baksteenen topgevels, Dordrecht haar gevels met karakteristieke boogvullingen, Enkhuizen haar leuke baksteenen bedrijfshuisjes, zie afb. N°. 419, Groningen haar gevels met elegante toppen, smalle ramen, gebeeldhouwde schelpen en sierankers, Haarlem haar gevels met vóórspringende puntbogen boven de vensters.

In Delft en 's Gravenhage vond men op 't schilderachtigst overluifelde of overdekte stoepen, in enkele Steden ook deftige en eenvoudige huizen met hooge zandsteenen stoepen (afb. N°. 424 en N°. 437), terwijl de aan eene binnengracht uitkomende achtergevels vaak de meest verrassende of leuke oplossingen en toestanden vertoonden.

In enkele Steden zien wij bij het schaarscher en duurder worden van den bouwgrond, de overwelfde kelderruimte der huizen tot eene afzonderlijke woning inrichten en verhuren, vooral in Amsterdam en Groningen, kelderwoningen bij voorkeur nog door kleine neringdoenden gehuurd; langs de in Utrecht aan hare ondergrachten uitkomende kelder-

woningen, liep zelfs ten deele eene overdekte booggalerij, bij wijze van straat, vanaf de overzijde der bovengracht, bij avond vooral, een hoogst eigenaardig inzicht aanbiedend.

Afzonderlijke bovenwoningen kwamen aanvankelijk niet voor, waar men noodgedrongen daartoe overging, werd de opgang of trap in

Afb. N⁰. 424.
Oude huizen in de Wijnstraat te Dordrecht, naar eene teekening van J Rutten van ± A⁰. 1860.

Afb. N⁰. 425.
Huis te Harlingen, met nog bestaanden overdekten buiten opgang naar de bovenwoning, naar photo.

het eerst maar leukweg tegen den zijgevel geplaatst en met een al of niet overdekt bordes voorzien, hetgeen op het aardigst uitkomt op afb. N⁰. 425, een nog aldus in Harlingen bestaand huis voorstellend; in Amsterdam vindt men vele van dergelijke buitenopgangen, in Groningen nog enkele.

Het karakteristiekst vond ik dien in Lubeck aan de Oberstrasse, alwaar langs een onder tot pakhuis dienend oud gebouw, over de volle lengte van den voorgevel een overdekt balkon was uitgekraagd, voorzien

van eene houten buitentrap, op welk balkon eene geheele rij boven-woningen hun in- en toegang hadden. Ook bij enkele buitenlandsche Kerken en Raadhuizen vindt men nog overdekte buitentrapopgangen, die der Raadhuizen in herinnering aan de vroegere Markthalle.

* *
*

Onderscheidde de XVII^de^ eeuw zich te onzent door eene groote verscheidenheid in haar gevel-architectuur, dikwijls sierlijk, niet zelden druk behandeld, gevels behangen met guirlandes en festoenen in steen, en daardoor als het ware in een blijvend feestgewaad gestoken, met de XVIII^de^ eeuw verschijnt de klassieke gevel met zijn doorgaande pilasters en groot fronton, afb. N°. 424, en daarná de deftige, rustige, vlakke gevel, uitmuntend alléén door goede proportie, de hoofdingang soms versierd met wat bladen bloem- en krulwerk, tot tegen het einde dier eeuw de karakterlooze gevel, meestal weinig meer dan een brok muur met eenige lichtgaten en een deurgat, de geschiedenis van den woon- en bedrijfshuisgevel en van het woonhuis komt besluiten.

* *
*

Begonnen in de hut en in de hoeve met geleemde

Afb. N°. 426. Straatgezicht in Zwolle, naar eene schets van G. Terborch van ± A°. 1630.

teenwanden en een stroodak, vervolgens bestaande uit enkele gebinten met gekloofd hout bekleed, waarin eenige gaten door luiken gedicht tot vensters dienden, nam de Stadswoning vervolgens al de smaak- en siervolle vormen aan, waartoe de houtbouw zich zoo bij uitstek leent, tot herhaalde groote branden, dien houtbouw, trots haar vele voordeelen, deden vervangen door den steenbouw, die het vriendelijke, het elegante, het toevallige mist, waartoe het hout zich leent, en nu als vlakke of geleede gevel, als boog- of pilastergevel, als bak- of zandsteenen gevel, op 't eenvoudigst of op 't rijkst opgevat, met de mode van den dag meegaande, steeds nieuwe vormen aannam en tegen het laatst der XVIII^de^ en in de eerste helft der XIX^de^ eeuw zoo karakterloos mogelijk en zelfs armer eindigde, dan hij acht of meer eeuwen vroeger begonnen was.

Afb. N°. 427. 's Hertogenbosch. Een der 't laatst overgeblevene houten huizen aldaar naar A. Oltmans, A°. 1835.

Frontispice VI. Een ommegang in de XV^de eeuw.

Afb. N°. 428. (Gezicht op Zutphen in de XVII[de] eeuw.

HOOFDSTUK VI.

Verschil van het Stedeleven in de opvolgende eeuwen.

„Het leven der Steden bestaat als dat der menschen uit eene opeenvolging van kleinere of grootere gebeurtenissen, rampen, invloeden, besluiten en daden, welke te zamen de Geschiedenis van elk harer uitmaken."

De Stadsrechtkaart vóór in Deel I geplaatst, geeft het jaar aan, waarin onze Steden Stadsrecht hebben gekregen, of, waar een minusteeken vóór het jaarcijfer staat, dit blijkens de aanwezige bescheiden vóór dat jaar reeds bezaten.

Uit die kaart blijkt, dat vóór de XIII[de] eeuw slechts 12 Steden, Aardenburg, Biervliet, Deventer, Dordrecht, Groningen, 's Hertogenbosch, Maastricht, Nijmegen, Stavoren, Tiel, Utrecht en Zutphen [1]) Stadsrecht hadden.

De XIII[de] eeuw echter, die van de opkomst onzer Steden, was de ware Stadsrecht-eeuw.

[1]) Daar Mr. Telting zich bij de samenstelling dezer kaart strikt aan de aanwezige bescheiden heeft gehouden, is Groningen daarop met —1223, Maastricht met —1264 en Nijmegen met —1230 ingevuld, hoezeer zij zich reeds eeuwen vóór dien tot Steden hadden ontwikkeld. Wijk-bij-Duurstede echter, de groote koopstad vóór en in de IX[de] eeuw, dóór herhaalde plunderingen der Noormannen geknakt en weder een dorp geworden, werd in het jaar 1300 opnieuw eene Stad.

Het meerendeel onzer Steden is toen ontstaan, wist zich toen van een woonbuurt of dorp tot Stad te ontwikkelen en Stadsrecht te verkrijgen. Blijkens de kaart waren dit de ondergenoemde, een 62-tal, waarvan zich echter 19, met een volgletter aangeduid, niet verder wisten te ontwikkelen en tot den dorpstoestand zijn teruggekeerd en 13, met een volgcijfer aangeduid, kleine Steden zijn gebleven.

Plaatsen welke in de XIIIde eeuw Stadsrecht kregen.

Alkmaar, 1254.
Amersfoort, vóór 1259.
Sint-Anna ter Muiden (a), 1241.
Arnhem, 1233.
Arnemuiden, 1288 (b) [1]).
Axel (c), 1213.
Beverwijk (1), 1298.
Breda, vóór 1252.
Delft, 1246.
Dockum (2), vóór 1298.
Doesburg, vóór 1237.
Doetichem, vóór 1228.
Domburg (3), 1223.
Eembrugge (t), vóór 1300.
Elburg, vóór 1271.
Eindhoven, 1232.
Geertruidenberg (4), vóór 1213.
Gein (e), 1295.
Genemuiden (5), 1257.
Gent (f), vóór 1238.
Goor (6), 1263.
Gouda, 1272.
Grave, vóór 1290.
's Gravesande (g), 1246.
Groenlo (7), 1277.
Haarlem, 1245.
Harderwijk, 1231.
Hasselt (8), 1252.
Hattem (9), 1299.
Hulst, vóór 1270.
Kampen, vóór 1248.
Leeuwarden (13de eeuw).
Leiden, vóór 1266.
Lochem (10), 1233.
Medemblik (11), 1289.
Middelburg, vóór 1216.
Monnikendam, 1289.
Montfort (h) (Limburg) 1271.
Muiden (i), vóór 1297.
Nieuwstadt (j), 1271.
Nieuwpoort (k), vóór 1283.
Oldenzaal, vóór 1260.
Ommen (l), 1248.
Oostburg (m), vóór 1237.
Oudewater, vóór 1282.
Roermond, 1231.
Rijssen (n), 1243.
Schiedam, 1275.
Schoonhoven, vóór 1280.
Sittard (12), 1243.
Sluis, 1298.
Staverden (o), 1298.
Susteren (p), 1276.
Veere (13de eeuw).
Vlaardingen (13), vóór 1273.
Vreeland (q), vóór 1267.
Wageningen, 1263.
Westkapelle (r), 1223.
Wilsum (s), vóór 1276.
Woudrichem, vóór 1290.
Zierikzee, vóór 1248.
Zwolle, 1230.

In de XIVde eeuw volgde eene minder belangrijke groep, waaruit echter twee plaatsen, Amsterdam, dat eerst ten jare 1300 en Rotterdam, dat eerst in 1340 Stadsrecht kreeg, vanwege hare gunstige ligging en de energie harer bewoners, zich tot de eerste Steden van ons land wisten te ontwikkelen.

Van deze groep, groot 67 plaatsen, zijn 21 dorpen gebleven en 17 kleine Steden geworden.

Plaatsen welke in de XIVde eeuw Stadsrecht kregen.

Almelo, vóór 1394.
Ameide (a), vóór 1390.
Ammers (b), vóór 1322.
Amsterdam, vóór 1300.
Appingedam (c), vóór 1327.
Asperen (1), vóór 1313.
Batenburg (d), vóór 1349.
Bergen-op-Zoom, vóór 1347.
Berlikum (e), vóór 1355.
Bolsward, vóór 1331.
Borculo (2), vóór 1398.
Brielle, vóór 1306.

[1]) Niet op de kaart voorkomende.

Buren (3), 1395.
Coevorden (4), 1395.
Culemborg, 1318.
Delden (5), 1333.
Echt (f), vóór 1343.
Edam, 1357.
Eemnes (g) 1357.
Enkhuizen, 1355
Enschede, vóór 1323.
Franeker, vóór 1374.
Geervliet, (h) 1381.
Gennep (6), 1376.
Goedereede (i), vóór 1312.
Goes, vóór 1342.
Gorinchem, vóór 1322.
Grafhorst (j), 1333.
Grootebroek (k), 1364.
Haastrecht (l), 1307.
Hagestein (m), 1302.
Hardenberg (7), 1362.
Harlingen, vóór 1317.
's Heerenberg (8), vóór 1379.
Helmond, vóór 1346.
Heukelum (9), vóór 1392)
Heusden, vóór 1318.
Hindeloopen (10), vóór 1372.
Hoorn, 1356.
Huissen (n), 1359.
Maasbommel (o) vóór 1328.
Megen (p), vóór 1357.
Meppel [1]), vóór 1374.
Montfoort (11), vóór 1329.
Naarden, vóór 1355.
Oss (r), 1399.
Ootmarsum, 1325.
Ravestein (u), vóór 1380.
Reimerswaal, vóór 1374.
Rhenen, vóór 1354.
Rotterdam, 1340.
Sneek, vóór 1327.
Steenbergen (12) vóór 1331.
Steenwijk, vóór 1317.
Tholen, vóór 1366.
Venlo, 1343.
Vianen (13), 1336.
Vlissingen, 1315.
Vollenhove (14), 1354.
Weesp (15), vóór 1385.
Wessem (w), vóór 1320.
Woerden, vóór 1371.
Workum (16) (Fr.), vóór 1374.
IJlst (x), vóór 1317.
IJsendijcke (ij), vóór 1330.
IJsselstein (17), vóór 1331.
Zaltbommel, 1315.

In de XV^de^ eeuw volgde de laatste groep van 40 plaatsen, waarvan een 12-tal in Noord-Holland, samen de Abbekerksche en de Barsingerhorner Stedengroep vormden; slechts enkele dezer plaatsen: Brouwershaven, Kortgene, Leerdam, Nijkerk, Purmerend, Sloten en Zevenaar zijn kleine Steden geworden, de overige zijn alle, behalve Sint-Maartensdijk, dorpen gebleven.

Plaatsen welke in de XV^de^ eeuw stadsrecht kregen.

Abbekerk, 1414.
Baarn, vóór 1410.
Barsingerhorn, 1415.
Binnendijk, 1439.
Born (Limburg), ?
Breedevoort, ?
Bronkhorst, vóór 1414.
Brouwershaven, vóór 1476.
Burghorn, 1462.
Diepenheim, ?.
Eibergen, ?
Gramsbergen, vóór 1442.
Hem (Abbek. gr.), 1414.
Heenvliet, 1469.
Hoogwoud (Abbek. gr.), 1414.
Kortgene, vóór 1431.
Langendijk (Bars. gr.), 1415.
Leerdam, 1407.
Lichtenvoorde, ?.
Sint-Maartensdijk, vóór 1401.
Nieuw Niedorp (Bars. gr.), 1415.
Oud Niedorp (Bars gr.), 1415.
Nijkerk, 1413.
Purmerend, 1410.
Schagen (Bass. gr.), 1415.
Schellinkhout, 1402.
Sloten (Fr.), 1426.
Spanbroek (Abbek. gr.), 1414
Sijbekarspel (Abbek. gr.) 1414.
Terborg, vóór 1419.
Texel (eil.), 1415.
Thorn, ?.
Valkenburg (Limb.), vóór 1452.
Weert, vóór 1414.
Westwoude (Abbek. gr.), 1414.
Wieringen (eil.), 1432.
Winkel (Bars. gr.), 1415.
Wognum (Abbek. gr.), 1414.
Zevenaar, vóór 1487.
Zevenbergen, vóór 1426.

De beide XVI^de^-eeuwsche vestingsteden Klundert en Willemstad en de beide XIX^de^-eeuwsche plaatsen, Assen in 1809 en Delftshaven

[1]) Niet op de kaart voorkomende.

in 1825 tot Stad verheven, komen niet op de kaart voor, welke niet verder gaat dan tot en met de XVde eeuw.

Op de kaart laten zich duidelijk vijf Stedenpartijen onderscheiden: de eerste, de voornaamste en oudste, is die aan de rivieren: de Maas, de Rijn en de IJsel; de tweede aan de Zeeuwsche en Zuid-hollandsche stroomen; de derde rond de Zuiderzee, in de XIIIde eeuw reeds een 16 en op het einde der XIVde eeuw een 30-tal Steden tellend. Om de Middelzee vormde zich in Friesland eene kleine vierde uit 5 Steden bestaande partij, terwijl de vijfde of laatste partij omvat de uiteengelegen grens- en landsteden, door eene kleine rivier, een vliet of vaart met de groote rivieren in verbinding staande.

Uit dit overzicht blijkt dat de 't gunstigst gelegene wooncentra, zich het eerst, reeds vóór of in de XIIIde eeuw tot markt- en handelsplaatsen en tot Steden wisten te ontwikkelen; daarna volgden in de XIVde eeuw, op een paar uitzonderingen na, de minder gunstig gelegene en in de XVde de nog minder bevoorrechte, van daar dat van de laatste, dan ook geen enkele eene Stad van beteekenis is kunnen worden.

Het scheen wel of toen, zonder te letten op de daartoe noodige voorwaarden, bijna elk dorp begreep eene Stad te moeten worden, 's Gravenhage en Oirschot uitgezonderd, hoezeer beiden, in zakelijke ontwikkeling en beteekenis, boven menige in de XIVde eeuw met Stadsrecht begiftigde plaats staande.

Voor zooveel de gegevens zulks toelaten, zal nu kortelijk, van af de XIIIde tot de XIXde eeuw, de Stedelijke toestand worden behandeld.

Voor de vier eerste eeuwen, de XIIIde tot en met de XVIde, stuit men echter op één onoverkomelijk bezwaar, het gemis aan voldoende gegevens. Onze Stede-kronieken, hoe groot ook in getale en in omvang, behandelen in hoofdzaak geschillen en personen, te weinig de maatschappelijke ontwikkeling, het leven en zijn der poorters.

Onze beste gegevens zijn nog de oude Stadsrekeningen, die, hoezeer slechts bestemd ter verantwoording van ontvangsten en uitgaven, door de omschrijving harer posten, ons niet zelden een blik gunnen in het Stedeleven van haar tijd. Meerendeels zijn zij echter, als waardeloos goed op een der zolders van het Stedehuis geborgen, door de muizen, de vocht of herhaalde branden aldaar vernield, of tot pakpapier en de op perkament geschrevene tot boekbanden verbruikt, tenzij ze, zooals die van Stavoren, toen de zolder daar te veel begon door te buigen, onder toezicht van den Burgervader zelf bij karrevrachten met een mestvork in zee werden gegooid, of, als die van Leeuwarden, onder toezicht der

beambten, die de opbrengst samen mochten deelden, per schuit naar den papiermolen „het springende hert" te Makkum zijn gebracht.

Van daar, dat er van onze duizenden middeleeuwsche Stadsrekeningen slechts enkele tientallen zijn overgebleven.

Van vóór de XIII^{de} eeuw bezitten wij geen enkele Stadsrekening en uit die eeuw slechts enkele perkamentstrooken, bij toeval bij de charters in de „ijzeren Kaste ten Comptoire van beleyden der Stede saecken", te Dordrecht bewaard, bevattende de rekening dier Stad van het jaar 1284—'85 en gedeelten van de rekeningen van 1285—'86 en 1286—'87, door Mr. Ch. M. Dozy uitgegeven.

Uit de XIV^{de} eeuw bezitten wij enkel, voor zooveel mij bekend, de volgende rekeningen:

1. Uittreksels uit de verloren gegane rekeningen van Dordrecht over de jaren 1311—1400.
2. De Cameraarsrekeningen van Deventer, van af het jaar 1337; tot 1360 nog in 't latijn geschreven.
3. De Stadsrekeningen van Arnhem, van af 1313; tot 1379 in 't latijn.
4. De Stadsrekeningen van Middelburg, van af 1365.
5. De Stadsrekeningen van Nijmegen en die van Utrecht, van het jaar 1380.
6. De rekeningen van het dorp Goes over de jaren 1384, 1389 en 1396.
7. De Stadsrekening van Leiden over het jaar 1391.
8. De Stadsrekeningen van Sluis over het jaar 1391 en over de jaren 1397—1400.
9. De Stadsrekening van 's Hertogenbosch over het jaar 1399,

terwijl wij uit dit tijdvak mede nog bezitten enkele meer of minder uitvoerig toegelichte rekeningen van het Graafschap Holland en Zeeland van af het jaar 1308, van het Hertogdom Gelre van af 1340 en van het Huis van de Heeren van Gouda, Schoonhoven, enz. over de jaren 1306—1389.

Uit de XV^{de} eeuw bezitten wij, voorzoover ik weet, behalve de verdere rekeningen van Arnhem, Deventer, en Middelburg, slechts enkele rekeningen van: Dordrecht, Nijmegen en Rotterdam (de oudste is van 1425—'26), die van Gouda van af 1437, (de vroegere gingen alle bij den grooten brand in 1436 te loor) van Hattem over de jaren 1460—'87, van Axel over 1492—'93.

Eerst van uit de XVI^{de} eeuw dagteekenen de oudste rekeningen van: Alkmaar (van af 1578), van den Brielle (over 1534—'35), van Delft (van af 1554), van Gorinchem (over 1564—'65 en 1572—'77), van 's Gravenhage (van af 1586), van Groningen (van af 1526), van Kampen (over 1515—1540),

Slechts van een 20-tal plaatsen bezitten wij dus, voor zooveel ik heb kunnen nagaan, uit haar Middeleeuwsch tijdperk, nog enkele of meerdere rekeningen, ons een blik gunnend in haar toenmalig zijn, al het overige schijnt te zijn verdwenen, hetzij dan moedwillig vernield of wel door brand of verwaarloozing te niet gegaan.

Evenals één enkel in vogelvlucht geteekend stadsgezicht van Petrus Bast ons een volledig beeld dier Stad geeft op het einde der XVI^de eeuw, evenzoo geeft ééne enkele, niet ál te beknopt toegelichte oude Stadsrekening, ons dikwerf op 't ongezochtst, een duidelijk en een zelfs in vele opzichten naïf beeld van tal van eigenaardigheden en toestanden uit ons vroeger Stedeleven.

Afb. N°. 429. Bode in de XIV^de eeuw.

Eeuw-overzicht.

Op 't kortst gezegd, zou men de XIII^de eeuw de wordingseeuw van het Stedelijk instituut kunnen noemen, dat zich in de volgende, de XIV^de eeuw, juist van wege de vele partijtwisten, in steeds grooteren kring uitbreidde.

In de XV^de eeuw wisten vele dier Steden zich tot beteekenisvolle en welvarende handels- en bedrijfsplaatsen te ontwikkelen, die in de volgende, de XVI^de eeuw, deels uit behoefte aan vrede en rust, alle Karel V als hun Heer, en daarmede nu een sterker gezag dan voorheen, boven zich erkennen. Op een korten tijd van rust volgde echter dien van geloofsstrijd, waarin menige Stad voor langen tijd werd geknakt en enkele bijna ten onder gingen.

Tegen en in de XVII^de eeuw herleefden echter allerwegen handel en bedrijf, een vroeger ongekende welvaart brengend, vele Steden breidden zich nu uit en bijna overal vernieuwde men de woningen, tot de moeilijke jaren, welke de oorlog met Frankrijk ten gevolge had, daarin een keer brachten.

In de XVIII^de eeuw echter begint de handel zich steeds meer tot enkele groote Steden te bepalen, waardoor de overige gaandeweg veranderen in gewestelijke bestuursplaatsen of in stille landstadjes, waarin in de XIX^de eeuw, onder de steeds toenemende beteekenis, omvang en druk van het Staatsgezag, het zoo eigenaardig en beteekenisvol Stedelijk instituut van vroeger, feitelijk ophield te bestaan, terwijl nu, naarmate de alles verstijvende band der Staatsmachine zich verder en dieper gaat uitstrekken, het beetje zelfstandig leven, dat er nog rest, verdwijnt, en wij den toestand van een uurwerk naderen, dat bij 't minste gebrek aan de beweegkracht, een maker missend, kans loopt van stuk getrapt te worden.

Elk dier eeuwen vraagt nu eene nadere beschouwing.

De XIII^de, de Groote Eeuw, onderscheidde zich door energie en daadkracht, feitelijk is toen het fundament voor een nieuw maatschappelijk tijdvak gelegd.

In dit tijdvak vooral ontstond de drang der groote wooncentra tot Stadwording, de drang, om de voorzieningen en regelingen in de bedrijvige handelscentra reeds getroffen, in den vorm van Stadsrecht, of bij Stadsbrief, erkend te zien.

Er is heel weinig geschreven in dien tijd, doch des te meer gehandeld, wij weten inderdaad bedroefd weinig van de bedrijfs- en handels-, van de veiligheids- en rechtstoestanden, welke heur nijveren en kooplieden drongen, de handen ineen te slaan, haar woonplaatsen te omwallen, te omgrachten en te bepoorten, noch ook van de offers, welke het hun kostte, om hun woonplaats als Stad erkend, het door hen zelf tot stand gebrachte, bekrachtigd te zien.

De drang naar die meerdere veiligheid, meerdere zelfstandigheid en eene vrijere beweging was onmisbaar voor die kooplieden en nijveren, welke er tevens op uit waren, om den bloei van hun markt te bevorderen, hun afzetgebied te vergrooten, en overal vrijdom van tollen en van willekeurige heffingen te verkrijgen.

Elke gunstig gelegene woonbuurt trachtte nu op hare beurt eene markt, eene handelsplaats te worden en werd dat doende nu een vooruitstrevend middelpunt in en voor haar omgeving.

Dáár echter waar het landbouwbedrijf hoofdzaak bleef, was dit streven minder groot en was de Stadwording meestal te danken aan de tusschenkomst van den plaatselijken Heer; zij werden dus Stad meer uit navolging dan wel uit innerlijken drang en zij zijn dan ook meerendeels stille landstadjes gebleven, of reeds vrij spoedig weder tot den dorpstoestand teruggekeerd.

* * *

Het eerste wat elke jonge Stad deed, was zich te ommuren, zich te beveiligen; die veiligheid werkte aanlokkend, deed tal van nijveren èn kremers èn grondbezitters zich aldaar tot poorter opnemen, waardoor hare bevolking en haar woningental toenam, zoodat enkele dier Steden reeds spoedig de vorming eener vóórstad buiten hare ommuring moesten toelaten, of wel, zich moesten uitleggen.

Afb. N°. 430. Lansknecht uit de XIV^de eeuw.

Met die meerdere bevolking en die meerdere en dichter bijeen-

komende houten woningen, namen echter ook de Stedebranden toe, en de houten kerk wordt nu vervangen door eene steenen, en reeds spoedig door eene in steen overwelfde kerk.

Voor de ter markt komenden is een onderdak en bij ziekte een bed en hulp noodig en bij de drukste poorten komen in die Steden nu kleine Gasthuizen, met haar straks in beteekenis of aantal toenemende; en, naast het enkele klooster, in eenige harer reeds gevestigd, komt nu een Begijnhof en in vele harer een of meer kloosters der bedelmonniken.

Bevreesd voor brand gaan de kooplieden in de voornaamste handelscentra: in Utrecht, Groningen en Dordrecht, hun houten huizen nu door steenen vervangen, een voorbeeld dra ook door anderen gevolgd, en, terwijl de Overheid door tal van keuren het ontstaan van brand trachtte tegen te gaan en eene spoedige blussching te bevorderen, wordt van af het midden dezer eeuw het riet- en stroodak langzamerhand door het pannen- of leien dak vervangen.

Was aanvankelijk het kerkgebouw het eenigste openbare gebouw, zoo noodig voor bijeenkomsten en feesten tevens dienend, alsnu komt er eene markthalle, een raad- en schepenenhuis, een wegehues of waag, en in de oostelijke Steden een wijnhuis en er komen lombarden tevens.

De gilden in vele Steden ouder dan deze, vermeerderden met de toename van de bevolking en van de ambachten, en ofschoon aanvankelijk enkel opgericht tot onderlingen steun en ter bevordering van het zieleheil der leden, weten zij allengs in enkele Steden ook invloed op het Stadsbestuur te krijgen; bijna nimmer ontbrak daarbij een schuttersgilde, ofschoon in geen onzer Stede-beschrijvingen in die eeuw reeds bij name genoemd [1]).

Het aantal Broederschappen neemt overal toe en vooral in de drukke markt- en handelsplaatsen, alwaar zelden een Heilige-Geest-broederschap, voedsel en kleeding aan de armen uitdeelende, ontbrak, terwijl het Sint-Antoniusgilde meestal voor de melaatschen en leprozen zorgde.

Zoo bracht deze eeuw, met nieuwe behoeften, ook tal van voorzieningen, later gewijzigd, verbeterd en aangevuld.

Heel weinig deed men echter nog aan onderwijs; men was in hoofdzaak tevreden met eenig onderricht in de catechismus en in het kerkgezang, met wat lezen en schrijven en een enkel woord latijn, het overige leerde men als leerling en gezel of op 't comptoir bij zijn meester, terwijl de meisjes ter scole gingen in de kloosters of bij de Begijnen.

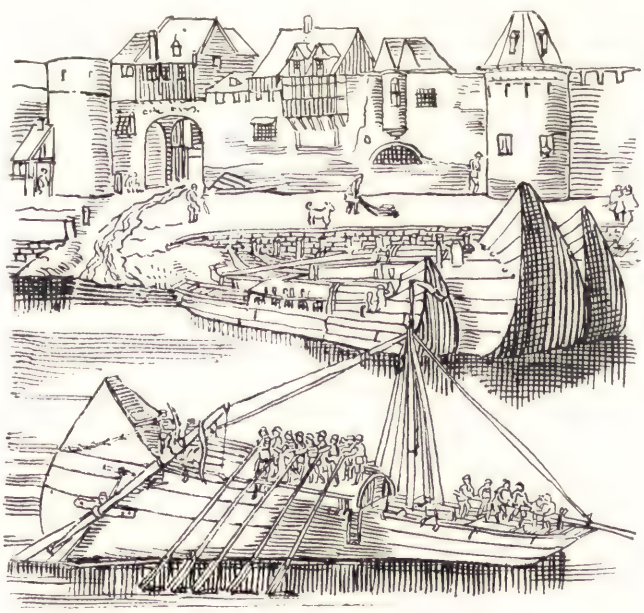
[1]) Brussel had reeds ten jare 1213 een groot Schuttersgilde, in Antwerpen vóór 1275 het Gild van den Voetboog.

Het was voor velen een stoere tijd, vol strijd, vol moeiten en gevaren; buiten het eigen Stadsgebied toch, was men reeds een vreemdeling, verplicht op de vaak onbegaanbare en onveilige wegen voor eigen bescherming te zorgen, doch dat juist, vormde en staalde het opkomend geslacht, kweekte moed en durf, karakter en zelfvertrouwen, de eigenschappen, welke de poorters eener Stad, toen vóór alles noodig en in hooge mate zelfs noodig hadden.

Voor een blik in de toenmalige Stedelijke toestanden bezitten wij geen betrouwbaarder gegevens, dan de drie uit deze eeuw overgeblevene rekeningen van Dordrecht, vooral die over het jaar 1284/5 geeft menig waardevol inzicht.

Wij vinden in die Stad, behalve de lombarde Bartelmeuse, die per maand 18 tot 20 £. verdiende, nog een lombarde, Heren Willame en kooplieden uit Rostocke, Vriesen en Oesterlinghe. De poorters van Harlem, door den Graaf ter herevart opgeroepen, komen er met 10 cogghen, ook 's Graven cogghe ligt er met syn sylinghe, roederen met hanghelessen, sijn wimpels en pawelianen, en wordt van nieuwe stroe, met provanche en horden voorzien.

De Graaf logeerde er in zijn eigen Herberghe; de Stad schenkt aan 's Graven cnape eene vereering van 2 £. 10 st., aan diens cock 16 st., aan zijn clericer „Gerard van Leydene, omdat hi 't Stede vordelike was om die antvesten te versegelen", onderscheidene vereeringen, waaronder eene van 10 £. „om de vordernisse di hi doet vor di Stede." Men was dus met 's Graven personeel gaarne op bijzonder goeden voet.

Afb. N⁰. 431. Rijnschepen vóór Keulen.

In de havens liggen, behalve tal van kleinere schepen en visschersvaartuigen, de baertsen, snellaerts, snelhalse, cogghen en spiscepe ter herevart; de scepmakere is met zijn knechts druk bezig met de masten, riemen en roederborden te voorzien en de zeile te vernaen; de Stadscraen laadt onder toezicht van den kocghe-

wachtere de ketenen ter coghene en het windaes verschillende laghelen wijn in 't winscip.

In de toen in opbouw zijnde markthalle plaatst men „stansone ofhoutene pilaerne", legt men „ekenen brackoenen" of balken, of men koopt „stiene, die halle mede te paverne" en „Dornixen stien" voor het muurwerk.

De byschop kwam en „wihede unser Vrouwen choore ende 't kerckhof ten becghynen".

De Rode toorn was de wacht-, de als sterkte gebouwde Tol-toren, waarin het Stadszegel en de privilegiebrieven bewaard werden, zij lag „bi der tollenbreeghen", een der acht reeds bij name genoemde aanwezige bruggen, waaronder voorkomen de „logen-, de kercke- en de pelserbrueghe."

De prior van het Augustijnerklooster had met den guardiaen van het Minderbroedersklooster de zorg voor de Stadsprivilegiën, beiden kregen ter alemosene van de Stad jaerlijks 1 £. alsmede geschenken in wijn.

In 't Gasthues zien wij de Scepenen en Raet zaamkomen, „doe men die vaten ykede, ende verterden er van wine, brode ende case 4 S. 6 d."; „doe die nieuwe Scepenen rekenden, en doe men die antvesten, die Andries op forsine had utescrive, versegelde", kwam men bijeen en hield maaltijd op het huis Brandenburh, maeltiden die er bij herhaling plaats hadden.

Behalve van Scepenen ende Raet is er sprake van den Baljuw, die 15 £. 's jaars van de Stad kreeg en vrij wijn had, voorts van Coline den Scoute, van Gherard van Scie totter Hallen, van Jann den clerc of Stadssciver, die meermalen alléén of met één of meer der Scepenen per snellaerde naar Zeeland of Vlaanderen ging om tijdinghe of brieven over te brengen en cleder, cousen ende scoen van Stadswege kreeg. Ook had de Stad gewone boden, die te voet, te paard of per scip werden uitgezonden, „daer waer't te doene was".

Meester Wouter, de scolmester van de School bi O. L. Vr. kercke, had tot loon van de Stad 4 £. 1.2; een Meyster Laurense komt er reeds voor als Stadsmedicijnmeester, bovendien kreeg „mester Jacobe de fysiker van Ardenburg, omme dat hij rike ende arme visiteren soude ende helpen, 12 £. 10".

De ambachtslieden en verdere personen in die rekeningen genoemd, zijn: arbusten, backere, brouwers, befdragere, cammaker, clocghietere, coewachter, cokemestere, goutsmede, gravers, gughelare, horenblasere, houtkoper, houtmaker, houteman, kocghwachter, leimplackere, linemakere, makelardier, marseman, molenare, mosterdmaker, munters, opperman, papen, pelsers, portwarder, scipman, scomaker, scutten, segher, smeden, sniders, stedeboden, tamburerers, tapper, timmerlieden, tintemakere, vis-

copere, visghers, vleshouwer, wachter, waker, wevers, wijnscroeder, enz.

Afb. N°. 432. Gezicht op het oude Raadhuis en op de Sint-Catharijnekerk van Amsterdam A°. 1645.

namen, welke ons een deel der bedrijven en vakken in die Stad doen kennen.

De woonhuizen waren alle geheel van hout, daartoe in het Merwederbosch geveld, enkele slechts uitgezonderd, zooals blijkt uit de toevoeging: „Heer William uten steenhuse".

Een ernstige brand scheen in 1284 de Stad geteisterd te hebben, althans in de rekening van dat jaar komen posten voor als: „Wyde Hollanders moye van haren huse te breken in den brande 10 S.; de pape sin hus te breken 1 £., een hoefstede te breken 1.10 £.", alsook van: „biere te brande". Ook is in die rekening sprake van „'t huus daer die clocke uphanghet", en van de „ban-" en „vuyrclocke".

Wat men destijds at en dronk, blijkt zeer volledig uit de proviandeering der spiscepen ter heervaart, eene proviandeering bestaande uit runder-, varkens- en schaapsvleesch; uit tal van vischsoorten, zoo versch, gedroogd als gezouten, en daaronder zalmen en steuren; uit gevogelte en daaronder reygheren; voorts uit: aiune, arweten, asyne, brode, casen, cruden, locke, mele, mostarde, soute en verschillende wijn- en biersoorten, terwijl het eet- en drinkgerei bestond uit bekeren, tinnen kannen, grote potten en scuttelen.

Het bovenstaande uitsluitend aan die enkele rekeningen ontleend, geeft eenigen kijk op de toenmalige toestanden en toont ons, wat men in Dordrecht, eene handelsplaats van beteekenis, de eerste stad van Holland, toen aantrof en de bedrijven en factoren aldaar toen aanwezig.

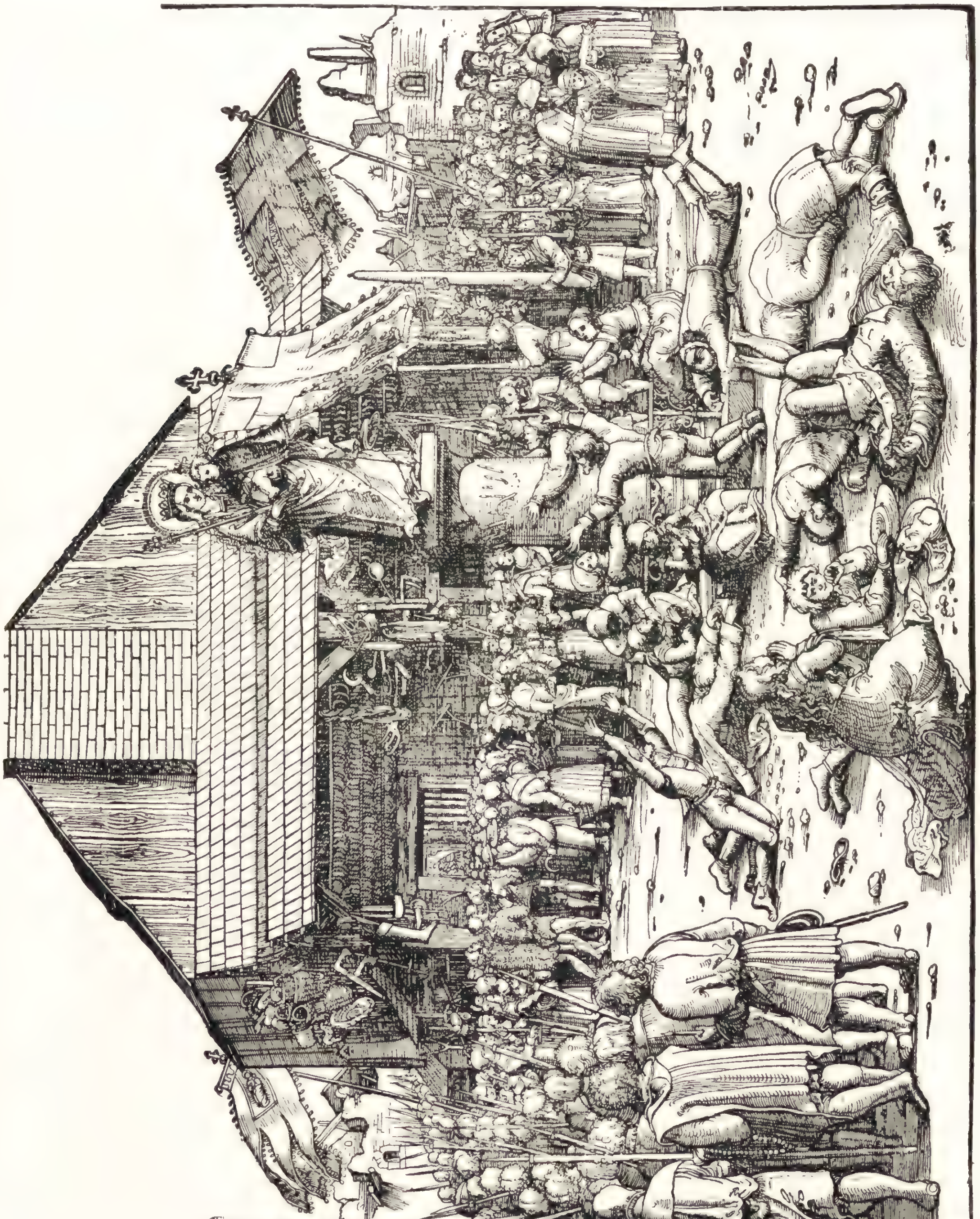
Gaarne den Hollandschen Graaf geldelijk helpend of voor hem borg blijvend, wist zij daarvoor echter steeds wederdiensten te bedingen. Zoo verklaarde Willem II in 1252, dat ieder eigen man of slaaf, ná jaar en dag te Dordt wonend, zonder wettig opgeëischt te zijn, vrij zou zijn; Floris V in 1284, dat ieder, door Schepenen tot poorter aangenomene, zijn poortersrecht vrijelijk mogt uitoefenen, in 1291 haar poorters tevens vergunnend om te gaan, al waar zij willen.

Jan I gaf haar in 1299 het stapelrecht voor haver, wijn en tal van andere koopwaren, waardoor de coopmanscepen met die waren van boven komende, verplicht werden aldaar aan te leggen, en deze er ter markt te brengen, een privilegie van zeer groote beteekenis, een bron van welvaart, doch ook van tal van moeilijkheden met de overige Steden; ook gaf Jan I haar 29 Sept. 1296 de bevoegdheid: „jaerlicx 2 Borgermeesters en 9 Scepenen te kiesen".

Met opzet koos ik Dordrecht en niet Utrecht tot voorbeeld, omdat laatstgenoemde, toen in haar grootsten bloei, onze eerste, belangrijkste en grootste Stad zijnde, Dordrecht en de overige Steden ver in beschaving en ontwikkeling vóór was.

Wat Amsterdam in de XVII^de eeuw in en voor ons land beteekende, dat en meer nog dan dat, beteekende Utrecht in de XIII^de eeuw, zij was,

wel niet bij name, maar inderdaad, de hoofdstad, het zakelijk, wetenschappelijk en geestelijk middelpunt des lands, en bezat reeds vóór het

Afb. N°. 433. Bedevaartskapel uit de XVIde eeuw, naar eene oude afbeelding.

begin dier eeuw, hare vijf rijke kapittels, haar vier parochiekerken, acht kloosters, één begijnhof, twee of meer gasthuizen en verschillende kapellen en broederschappen.

Op hare vier vrijmarkten kwamen van heinde en verre de kooplieden met hunne waren, die van Hamburg hadden er zelfs een vast kantoor en, behalve lombarden, vinden wij er reeds in 1233 een koopliedenhanse of gilde en een Wijnkoopers- en Lakensnidersgilde.

Haar vischmarkt voorzag tegen de vastendagen de tafels van arm en rijk, haar wijnmarkt de kelders der capittelheeren, haar lakenmarkt was gezocht, haar munt bekend, en, vroeger dan in eenige andere Stad, vinden wij hier een Steenwech en een bestrate weg naar de Bilt.

Zoo één der vele geestelijken uit hare scholen, één der vele meesters uit hare kunstwerkplaatsen of één harer reeds in steenhusen wonende mercatores, ons eene beschrijving had willen geven van het toenmalige leven en zijn, van haar kunstschatten, haar librye, van haar capittels, haar kloosters, van haar gasthuiszalen, van eene rechtszitting in het Scepenhues, van eene morgenspraecke van één harer gilden, van het noenmaal bij een welgesteld poerter, van een bezoek bij den meyster in die loedze, van een ommegang of mysteriespel op Sacramentsdag, dan ware onze kennis van het Stedeleven in de XIIIde eeuw vrij wat vollediger, dan zij nu bij gemis aan dit alles is.

De Stad in de XIVde eeuw.

Was de XIIIde eeuw de wordings-, de eigenlijke ontwikkelingseeuw onzer Steden, in de volgende zien wij, uit de woonbuurten die zich toen tot Steden ontwikkelden, een tweetal, Amsterdam en Rotterdam, de oudere Steden langzamerhand geheel overvleugelen.

Afb. N°. 434.
Boogschutters in de XIVde eeuw.

Kampen en Stavoren, de voornaamste Zuiderzeesteden in de XIIIde eeuw, waren reeds op het laatst der XIVde door Amsterdam overschaduwd; Utrecht zag haar Rijnhandel naar Dordrecht verplaatsen en Delft vond in Rotterdam, dat zich tijdens de regeering van Aelbrecht van Beyeren (1357—1404), wel eens de stichter dier Stad genoemd, buitengewoon ontwikkelde, spoedig eene geduchte mededingster.

De Zuiderzee, door stormen en zeevloeden langzamerhand gevormd en in de XIIIde eeuw bevaarbaar geworden, gaf het aanzijn aan tal van havens, die in zoovele Steden veranderden, welke, behalve aan de visscherij, deelnamen aan den overzeeschen handel en bijna alle in de Hanze werden opgenomen.

Tijdens die nieuwe Steden nog in heur eerste ontwikkeling waren, namen de oudere toe in afmeting, haar handelskring en bedrijven uitbreidend.

Voor enkele harer was deze eeuw eene bijzonder gunstige, Middelburg, Zierikzee en Zutphen bereikten toen haar grootsten bloei, Amsterdam begon daarin haar Noord- en Oostzeehandel, doch voor de meesten echter bracht zij slechts rampen en stilstand.

Omstreeks haar midden bezocht de Zwarte Dood, eene horrible pestilencie, bijna elke Stad, elk dorp, soms een derde, soms de helft der bevolking opvragend; in 1368 kwam „die haestige sieckte" opnieuw, van Utrecht alleen een 11,000 inwoners eischend, terwijl veelvuldige overstroomingen de rivieroevers en zeekusten, vooral die der Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden, bij herhaling teisterden en veranderden.

Afb. N°. 435. Intocht in eene Stad, naar een miniatuur uit een handschrift van J. Froissard.

Gelijktijdig brachten de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten overal onrust en strijd, storing en teruggang, leed en rouw, een smeulend vuur gelijk, nu eens hier dan daar in lichtelaaie uitbarstend, waarbij vele Steden in brand opgingen en aan moord en plundering blootstonden, of dit slechts door angstvolle waakzaamheid of eene heldhaftige verdediging wisten te voorkomen.

* *
*

Tevens kwam in de tweede helft dier eeuw de donrebus het oude werpgeschut, en het vuurroer de eeuwenoude pijl en boog vervangen en nieuwe veiligheids- en verdedigingsmiddelen eischen, terwijl de in aantal en omvang toenemende Stedebranden de vervanging van den hout- door den duurderen steenbouw dringend noodig maakten.

Zoo ooit, dan was er in die eeuw volop onzekerheid, moeite en strijd, wier tweede helft dan ook den overgang vormde tot een tijdperk met andere toestanden en machtsverhoudingen, met andere aanvals- en verdedigingsmiddelen, met andere bouwmaterialen voor het woon- en bedrijfshuis.

Met de ziekten nemen in de Steden nu ook het aantal Gasthuizen toe, en worden buiten enkele harer Pest- en Leprozenhuizen gebouwd. De vele onverzorgd achtergelatenen, en het toenemend aantal armen, vragen bijzondere stichtingen, ook de eerste Hofjes verschijnen en het aantal vrouwenkloosters neemt toe.

Met de branden vermeerderen de brandkeuren, en, vele Steden laten nu op eene eigen tygheleye „decsteyne" en „tyghelsteyne" bakken, deze voor kostenden prijs beschikbaar stellend, of elke derde of vierde pan en elken derden of vierden steen, den huisvernieuwer om niet schenkend.

De keuren worden nu tevens in menige Stad geordend en bijeengebracht in een Keur- of Stadtboec, keurboeken sedert bij herhaling vernieuwd of aangevuld en in of na de XVI^{de} eeuw in vele Steden gedrukt.

De tot dusverre ongecasseyde straten worden nu door de geburen zelf in steenstraten of in steenwegen veranderd, tot in het midden dezer eeuw enkele Steden daarvoor een stratemeyster aanstellen, door wien nu de markt en enkele drukke verkeerswegen voor Stadsrekening worden gecasseyd.

Allengs worden ook de mesthoopen en varkenshokken, veelal vóór het huis aan straat gelegen, verboden.

Terwijl in oorlogstijd alle poorten, bruggen, grachten, muren en havens met zorg werden bewaakt en de landweren, door de gemeynde in goeden staat werden gehouden, wordt nu in enkele Steden een geregelde nachtwaak tevens ingesteld. In ernstige tijden, in Utrecht o. a. in 1380, vinden wij een „ridende wake" en Deventer zien wij in 1365, „vier vremde cnapen, soeldeniere in dienst nemen, die der stadt rijders soelden wesen".

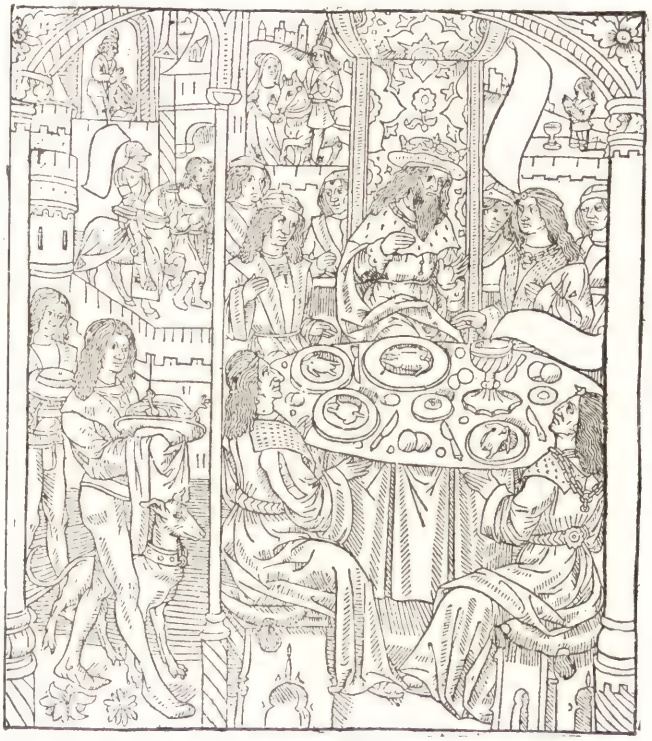
De School bleef vrijwel wat zij in de vorige eeuw was, enkele Steden zorgden echter eenigen invloed op het onderwijs te krijgen, en stelden daarom een gebouw beschikbaar of namen nu het loon van den scolaster voor hare rekening.

Schepenen en Raad, die zich tot dusverre voor hunne vergaderingen, meestal beholpen hadden met een oude linde of eik of met de markthalle, zorgden nu tevens voor een Stede- of Scepenenhues.

Uit de rekeningen van Deventer blijkt, dat men aldaar dikwijls op 't Stathues bijeenkwam en maeltide en daertoe aankocht: „candelabris en keersen, taalwede of talholten, torves te barninghe, colen en een blaesbalch, biesen om de vloeren te bestrooien, tinnen flessen mit der stat aernde daarop uitgegraven, enen rechtbanc hoer spyse up te richten als de scepen te samen eten, en nije scuttelen".

De maaltijden werden opgevrolykt door meystreelen, door basselierres mit hoer spul of door joncfrouwen of een meyster mit de ghyterne, of door de cleriker mit hoer bysscopsspel [1]).

Op den Stathues Solre was een deel van het krijgsmaterieel en in den kelre werden bewaard de krygsghevanghenen, stierf een dezer, dan werd behoorlyk gezorgd „voer syn doetvat, henecleyt en zeelghelde". In een ander keldergedeeltelagen de vaten hoppenbyer, aan de scutten voor hun gelagen verstrekt; scepenen, raet en statboden kregen elck een paer hantscoenen 's jaers, welke boden tot teeken hunner waardigheid roeden mit silvren beslagh voorzien mit het Stadswapen droegen, gingen zij of der Stat meselgier met breven, dan werden deze in een verzegelde busse geborgen.

Afb. N°. 436.
Een Middeleeuwsche maaltijd, naar eene oude afbeelding.

Upt Waenthues vinden wy reeds twe lampen en eene kanne, „daer men dat smeer in die lampe mede vullet"; buiten de Brinck- en Noerderberch poerten verhuurde de Stad aan haar poorters tal van „coelgaerden" (kooltuinen) voor gemiddeld 4 s. 8 st. 's jaars, en op de markt vinden wij 32 broetbancken, 23 grovenvysch-, 18 heeringhbancken (later 10 heeringen 6 zeevischbancken) 3 lijnwaet-, 4 loec- en 8 kaerbancken; en tegen een kleine tijns werden enkele der Stadstoernen en het meerendeel der muurbogen aldaar verhuurd.

Blijkens de oudste rekening van Utrecht (die van 1380), bestonden de inkomsten dier Stad uit tal van Sizen (accijnsen), namenlijk uit een: beestsiis, brousiis, calcsiis, grawerkersiis, hoppensies, houtsiis, hudesiis, jaer- en maendsiese, merssiis, molensiis, ooftsiis, torfsiis, wantsiis, wiensiis, zesiis en zoutsiis, enz.; voorts uit het verleenen van 't borgerscap, uit

[1]) Zie het daarover op bladz. 361 medegedeelde.

broeken of boeten, uit dobbelkoeren, uit het verhuren van ganze- en andere bancken, uit de opbrengst der loedzen en van 't vleyshuze, uit renten, tonneghelt, vecht-, vercken-, weechgelt, enz.

„Crygierders" (omroepers) lieten „al de Stad, de Weerde ende de Tollensteghe doer hoer crey" hooren, „omme water ende lederen voer der lude doer te setten, doet so droghe ende wiendich weder was", of, „dat men des vridaghes daer na dat heyleghe sacrement draghen soude thiegens tweder", of, „dat nyemant meybomen setten en soude", of, „dat men voer elc huys een lanteern wthanghen soude", of, „dat men des andren daghes dat heylichdom buten om de stat draghen", of, „dat een yghelic biten houwen soude voer sinen werf".

Wij vinden er: twee Stattorenwachters met pelsen, 4 Statknechten di de tortisen droeghen, een sweertvegher, een piinre, een statsurgin, de cameraers tevens koermeysters, de lombaerdere, de oudermans met hun overste, de maerscalc en 6 overster cnapen, een Stathorenblaser en tromper en heymeliker bode, de poortiers, een tolnaer, wercmeysters, enz.

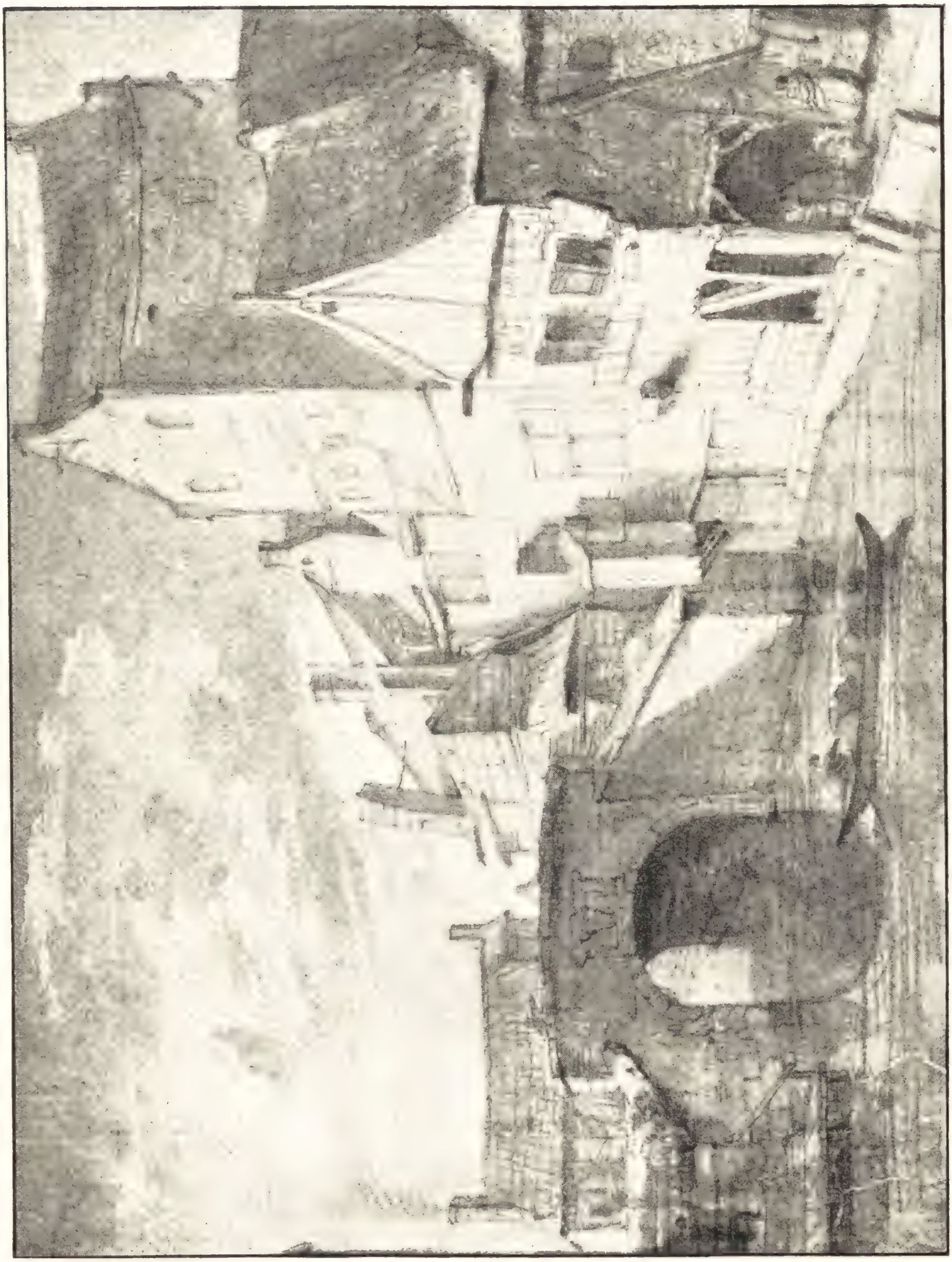
De Statkiste werd geborgen in 's Borghermeyster-huijs, en upt stathuys vinden wij een rode en eene swerte boec, een liifrente boec, en een boec van den oordeelen; in Deventer bovendien een ontsegghe boec, waarin de verzonden of ontvangen ontsegbrieven, waarbij de vrede werd opgezegd en strijd werd aangekondigd, werden bewaerd of vermeld.

Op het Stathuys werden soms de heren van der ecclesi, de scutten of de ghilden geroepen, om aldaar te vercalden veel punten van der Stat orbaer en veelal bleef men er dan te zamen „spize", en zulks steeds alser gherekent was; als dan werden houtkolen en keersen om te bernen, upter Stathues gebracht en matte om op te sitten, en vermaakte soms de tinenmeyster eerst het Stadstin.

Blijkens de rekeningen van den Heer van Blois, ging deze elk jaar tegen Pinksteren van zijn kasteel te Schoonhoven, met een gevolg van 20 tot 30 personen te peerde naar Gouda, om aldaar als heer dier Stad, deel te nemen aan het schieten naar den papagaai, alsdan de scutten met wien hij maaltiid hield onthalend en die hem tevoren altijd een nieuwe „scutroc" vereerden; dat papagaai schieten was toen bijna overal gebruikelijk, wij zien Aelbrecht van Beyeren daaraan deelnemen in die Haghe en Jacoba van Beyeren in Goes.

De Stad in de XVde eeuw.

De XVde eeuw bracht grooten handelsbloei en welvaart, en was tevens eene eeuw vol „goede werken"; in bijna alle Steden verrezen nu grootsche kerkgebouwen, tal van kapellen en Godshuizen; nimmer is er te onzent op kerkelijk gebied zóó veel en zóó rijk gebouwd als toen.

Afb. N°. 437. Een oud hoekje in Amsterdam, naar eene teekening van R. Roghman, XVII^{de} eeuw.

De hervorming in het godsdienstig leven, de nieuwe devotie, tegen het einde der vóórgaande eeuw, door Geert Groote en zijn volgelingen

begonnen, deed in vele Steden nieuwe kloosterstichtingen verrijzen, wier aantal soms al te bezwarend werd, zoodat men er soms tegen in verzet kwam.

Onze bouwkunst bereikte toen haar hoogsten bloei; meesteresse over de stof en den vorm, wist zij te tooveren bijna; trouwens de kunst was toen gemeengoed, allen, zoowel de beeldsnijder als de schrijnwerker, zoowel de meester steenhouwer als de timmerman, zoowel de koperslager als de maelre, beschikten, elk in zijn vak over de vereischte vaardigheid, en hadden gevoel voor vorm, kleur en smaak tevens.

Alles wat men toen bouwde bezat karakter, had of was iets bijzonders; het kostte toen geen moeite, geen inspanning iets goeds te leveren, men kon niet anders, het ging als van nature, als van zelf, even gemakkelijk als de rozenstruik haar rozen en de druif haar prachttrossen geeft.

Trouwens, en dat is juist het kenmerk van een werkelijk kunsttijdperk, onbewust en door aller medewerking bracht men toen meesterwerken voort, wier hooge waarde men meestal zelf niet eens inzag, terwijl nu met trompetgeschal, één nog niet eens begonnen werk, reeds als een meesterstuk den lande en volke wordt aangekondigd.

Toen was het de innerlijke waarde, die, nadat zij eerst de proef van den tijd had doorstaan, een werk tot een blijvend meesterstuk stempelde, nu is het de ijdelheid of de zucht naar winstbejag, die ons de meesterstukken van één dag levert.

Afb. N^{0}. 438. Gastmaal naar een miniatuur uit een handschrift.

De XV^{de} eeuw is het tijdvak van onze groote kunst, ze is de groote bouweeuw, onze beste werken dragen bijna alle haar eeuwteeken.

De handelsbloei bracht in vele Steden eene toename van bevolking, deze verplichtend zich uit te leggen en ter zelfder tijd de poorten en muren in beter verdedigbaren toestand, meer overeenkomstig de nieuwe eischen in te richten, en .... nu verdwijnen de kasteelvormige poorten, de muurtorens, de gemakkelijk bres te schieten muurbogen en komen er,

evenals in den vóórtijd, weder omwallingen en palisaden en bijna onzichtbare poorten, hier en daar door een rondeel den overgang toonend tot den nieuwen veiligheidsgordel van scherp vóórspringende bastions voorzien.

Die Steden, welke zonder groote branden heur onkostbaren, schilderachtigen houtbouw waren trouw gebleven, moesten nu, bij de steeds hooger wordende en dichter opeenkomende huizen, uit zelfbehoud wel tot den steenbouw overgaan, te meer, daar niet enkel het eigen vuur hen bedreigde, maar de vijand er bij eene belegering steeds op uit was de Stad in brand te schieten en haar dan op het onvoorzienst te bestormen.

Noode echter ging men tot dien steenbouw over, in den regel was daartoe eerst een groote brand, een ramp noodig, welke in deze eeuw dan ook zelden uitbleef, Amsterdam verbrandde op 23 Mei 1452 voor drie vierde, Doesburg in 1468 bijna geheel; Dordrecht had 1457 een vierdaagschen brand en verloor in 1462 zelfs op eens 2000 huizen; Gouda verbrandde in 1436, Grave in 1415; „opten 13^den dag in Junio Anno 1463 was Ten Bosch eener brandt, die opginck in der Verwerstraet in den cleynen ketel, ende brande te dier tijt die geheele straete neerwaerts, der stadthuys mit veel prothocollen ende antiqualien, dat minrebroedersclooster, die merct ende soe vorts".

Hoorn verbrandde op Goede Vrijdag van het jaar 1481; Kuilenburg in 1422; Monnikendam op 80 huizen na in 1499, Oldenzaal op St. Lebuinusdag 1492, Stavoren in 1420, Wageningen in 1481, Zierikzee voor een derde in 1466, enz. enz.

Waar zóó afdoende het gevaar dat de houtbouw opleverde bleek, moest deze, het kon niet anders, wel verdwijnen; en, langzamerhand, huis na huis, verdwenen nu al die leuke houten gevels met hun overstekken, vóórsprongen, in- en uitbouwingen, snij- en schilderwerk, met hun pijlers en karbeelen, met hun galerijen en spelende verrassingen, om meerendeels vervangen te worden door een platte, stijve, stugge, koude, nuchteren baksteenen gevel met wat lichtgaten en een deurgat.

Die verandering verhoogde dan ook allesbehalve het schoone, het aantrekkelijke onzer Steden, men behoeft slechts ééne oude Stad als: Caen, Goslar, Hildesheim of Lisieux gezien te hebben, om te weten wat men daarbij verloren heeft.

Beter dan vóórheen werden nu ook de stookgelegenheden nagezien, en, daar tal van huizen nog altijd van het open, midden op den steenen vloer gelegen vuur, geen afscheid konden nemen, zien wij in Arnhem in 1423 „van Overheidswege ommegegaan gebiedende schoorsteenen te maken, wantet tot Harderwyck seer gebarnt hadde".

Diezelfde Stad liet in 1473 „een lake weve, dat gespreyt wert in

Afb. N⁰. 439. Huizen aan de noordzijde van de Markt te Haarlem, naar eene teekening van G. Berkheijde.

myns Gened. Heere van Bourgondiën camer", en in 1476 „coft sy eene bestickte camer voor 144 Ryns. gl., den Hertog van Chimay, onser Statholder tot seinen willecom'', bij welke gelegenheid tevens „om de olde marct mit holt een geraempt ende balye gemaeckt wert om daervoor te steken te schild ende speer."

Door het aanbieden van dergelijke geschenken, of van eenige snoeken, een steur, een vette os, een vat wijns, van een paar sulvren cannen of van eenige vergult cruczen mit der Statswapenen daerinne, onderhielden de Steden met haar Heer en de naburige Vorsten, de gewenschte vriendelijke betrekking, terwijl zij tevens gewoon waren, één of meermalen 's jaars den baeliu, scout ende 't gemeengerecht, den provisoir, den prochypaep en syn capelaen, de stedescutten, enz. elk horen wyn, „als zeelic ende woenlic is'" te vereeren.

Afb. N⁰. 440. Middeleeuwsche schaakspelers, naar een miniatuur uit een handschrift

Broeder Mathys kreeg „dat hy die passie predicte" in 1426, in Rotterdam van Overheidswege 3 lib. 12 st.; Arnhem bood Jan Brugman, de preeker, bij zijn vertrek 2 vlessen Malvesyen ende Romeynen aan; Symon Vredericx, des tolnaers broeder van Gorinchem, kreeg als hij tot Leiden in 1429 sijn eerste misse songe van Rotterdam 20 lib., welke Stad in 1426 „mijn genadigen heere van Bourgoenien betaelde die soudie van 3 maenden, sijn oirloch mede te voeren in Kermerlandt, daer hij die Stede thuys laten woude, facit: 4224 lib." Liever dus dan zelve uit te trekken, zooals costumelic was, zien wij de poorters, dit nu tegen betaling van Soudyeloen afkoopen.

Bij het Raethuys hadden in sommige Steden na eene processie, of bij de plechtige incomste van haar Heer, bizondere spelen plaats, hetzij een scoel-, of bysscopsspel door den scolaster of bysscop met zijn scolieren

opgevoerd, hetzij zooals in Arnhem, waar men in 1453 een spul speelde, als O. L. Vr. gedragen was, en in 1459 een scilderije gemaelt werd voor dat eedtsspul, terwijl wij in 's Hertogenbosch in 1497 „een nye cast (zien) maicken voor den hanenperck, dairdie henen upten Raethuys in vechten."

Evenals in Zutphen, vond men in vele Steden Stadsnarren en speellude en zwanen in de grachten, alsmede eene eigen „cogghe of baerdse met 24 of meer esche ryeme en der Stede wimpel of banier, welke den Heer bij zijn bezoek, gaarne ter voortzetting zijner reis werd afgestaan, en heur scepenen diende ter dachvaert, of voor een bezoek, ter stat orbaer, elders echter vervulde eene „Stede-waghen" de taak dier baerdse of cogghe.

Het onderwijs, in enkele Steden door toedoen van de Broeders van het Gemeene Leven in beteekenis toegenomen, stond reeds ten deele onder invloed der Overheid; terwijl tevens beursen gesticht werden om, 't zij te Parijs aan de Sorbonne, 't zij te Keulen, Luik of te Perugia zelfs, de studiën te kunnen vervolgen.

Blijkens de rekeningen zien wij in Arnhem in 1445 die bodens ommegaen, roepende door de straten, dat men die graven monniken niet minder dan één Rijnsche gld. soude geven; ook gaf men aldaer Jan de Kruyter, die, gepynight synde, daervan seer sieck was ende onschuldigh bevonden ward, 2 Rijnsche gl., terwijl men er gedurende etenstijd, tusschen 11 en 12 uur 's middags, o. a. in 1493, leukweg alle poorten sloot.

De Stad in de XVI^de eeuw.

Was de XV^de eeuw die van den bouw onzer belangrijkste kerken en torens en van tal van kloosters, in de volgende is het daarmede gedaan, wat in haar beide eerste decennia nog niet voltooid was, bleef onvoltooid.

De leer der goede werken, die vóórheen wonderen had gesticht, verloor haren vroegeren invloed, nieuwe geloofsbeschouwingen, eene nieuwe literatuur en eene nieuwe kunst traden nu op den voorgrond, en, wat aanvankelijk als geloofszuivering bedoeld was, werd als ketterij behandeld en vervolgd. De vroegere geloofsrust en zekerheid maakte plaats voor onrust en twijfel, en, het bouwen van kerken en torens, het stichten van kloosters, de drang naar meerdere en grootschere Godshuizen was over, men bouwde nu Raadhuizen, Wagen, Doelens, Leprozen-, Pest- en Weeshuizen.

Ter zelfder tijd ondergingen ook de kunstvormen en de geheele kunst een ommekeer; het scheen wel, alsof alles wat men sedert zes eeuwen gedaan en bereikt had, plots zijn innerlijke waarde verloren had en op eens smakeloos en leelijk en onduldbaar was geworden.

Onze schilders, goudsmeden, beeldhouwers en plaatsnijders, brachten uit Italië en Frankrijk, een nieuwe kunstopvatting en nieuwe vormen mee, met dat gevolg, dat, als ware zulks de onverschilligste zaak ter wereld, onze eigen kunst, met smaad overladen, werd verbannen en verdrongen door die nieuwe kunst, die overal bewierookt, met gejuich het welkom werd toegeroepen.

En, alsof er nog geen strijd genoeg was, kwamen nu ook de belangen van de Gewestelijke Vorsten en van verschillende Steden in zóó veelvuldige en ernstige botsingen, dat, bij het licht van de moord- en brandfakkel, die alles verlamde, het werkelijk een uitkomst was, toen Karel V als Heer der Vereenigde Nederlanden gehuldigd, aan al dien strijd en twist een einde maakte.

Een tijdperk van bloei trad nu in voor vele Steden, maar helaas van te korten duur, reeds spoedig gevolgd door den geloofsstrijd, die de Republiek en de Reformatie bracht, en, toen de wonden van dien strijd geheeld waren, was de XVI^de eeuw voorbij.

Zij was dus feitelijk de overgangseeuw, tot een nieuw geloof, het Protestantisme, tot eene nieuwe kunst, de Renaissance, tot een nieuwen staatsvorm, de Republiek.

De kerken met zooveel geloofsijver en kosten voorheen gesticht, verrijkt en versierd, werden nu ontdaan van heur tooi, heur beelden en schilderijen verwijderd, heur koor en kapellen gesloten en zij verder zoo goed mogelijk ingericht voor den Protestantschen eeredienst; de kloosters werden nu ontruimd en bestemd tot scholen, wees- en armhuizen en kazernes; de scholen kwamen nu onder leiding der Stedelijke Overheid, die gaarne haar Latijnsche tot eene Illustre school verhief en in handelsplaatsen Duytse en Francoissche schooltjes steunde; Leiden krijgt nu een Academie.

De nieuwe kunst heeft in haar eersten, haar meest karakteristieken tijd, toen de grondbeginselen der Middeleeuwsche kunst nog leefden, van wege den onrustig maatschappelijken toestand, weinig tot stand kunnen brengen, haar beste werken, zijn het Raadhuis te 's Gravenhage, (afb. N^0. 248) en de Cancelarij in Leeuwarden, (afb. N^0. 334), beide van omstreeks 1564, tegen het einde dier eeuw echter, had zij die beginselen reeds vaarwel gezegd, getuige het Raadhuis te Vlissingen, (afb. N^0. 252), de Waag te Haarlem en de Raadhuistoren te Veere (frontispice IV).

Ook in haar woonhuisgevels is zij in den eersten tijd het eigenaardigst, gaandeweg echter treden de Mr. Metselaar en Mr. Timmerman daarbij

meer op den achter- en de Mr. Schrijnwerker of Kastenmaker meer op den vóórgrond, sommige harer gevels zijn inderdaad weinig anders dan kastemaeckerswerck in steen.

De Steden zijn nu alle grootendeels bestraat, de mest- en varkenshokken voorheen vóór de huizen zijn verdwenen, de luifels en potkasten in volle fleur, de houtbouw en vooral het rieten dak wordt reeds zeldzaam, de heilige beelden, wier lantaarns vroeger nog eenigermate voor de straatverlichting zorgden, zijn vervallen en de straten nu donkerder dan voorheen en de houten bruggen worden langzamerhand door steenen boogbruggen vervangen.

De Gilden het refter in het klooster missend, richten nu eigen Gildekamers in, en de kamers van Rhetorica, geven bij intochten of feesten hun spel van sinnen ten besten.

's Hertogenbosch diep in schulden geraakt, verloot haar zilverwerk en juwelen, aan het Sint Geertrude Convent aldaar, het geleende geld met loten terugbetalend, en uit die loterijen eene bate van 70,732 Rijns. gl. 11 st. 9 d. overhoudend.

Hoe weinig rooskleurig de toestand in Holland en Friesland in het begin dier eeuw was, blijkt uit de „Informatie upt stuck der Verpondinghe", anno 1514 op last van Karel V gehouden.

Daar toen de haertsteden de contribualen bepaalden, wordt overal dezer aantal vermeld.

„Amstelredamme telde 2907 haertsteden, ende buyten der poerten in der stede vrijheyt, omtrent 25, daerof dat een vierendeel geestelicke ende arme luyden toebehoert. Ende de andere 3 vierendeel van den huysen, die wat zijn, zijn zeer bezwaert mit pachten ende renten, geestelick ende waerlick, want zij binnen der Stede hebben wel 100 beneficien ende officien, die alle meeste upte huysen gefondeert sijn, ende die costelicxste huysen sijn meest bezwaert."

Aan „eeuwige lijff- ende losrenten", voor opgenomen gelden, was de Stad bezwaard met 4129 £. 9 st. 11 d.; de wedden van pensionaryssen, secretarissen, boden en andere dienaers van der stede bedroegen 87 £. 13 s. 4 d.; tloon ende wedden van den waeckers ordinaris, die bij dage ende nachte de thoornen, boomen ende poorten bewaeren, upter stedehuys ende anders, binnen ende buyten de muyeren 's nachts waicken ± 200 £.; de jaarlijksche uitgave voor de stede-scop mit kerren ende schuyten, die tvullens van der straten voeren was 25 £., voor der stedepijpers 25 £., voor de cleedingen van 10 boden, één cyrurgien, 3 waerdeyns van der brouwerije, de 5 waerdeyns van der draperie ende van den secretarissen, tsamen: 17 £. 13 s. 4 d.; voor die van den schout, bailliu, burgemeesteren,

scepenen, tresoriers, weesmr., timmermr., artilleriemr. ende Coens Janszoon, tsamen 45 £., an reysen en bodeloonen, bij estimatie 250 L.; an presentatien, buyten ende binnen 150 £., en an presentie van den burgemeesters ende gerechte bedraecht omtrent 20 £.; an extra-ordinarise costen van buscruyt, scepen ende artillerie, alsoe zij huere gailliote ende scepen houden moeten gereet, nae de tijdingen dier commen mogen, bij estimatie 100 £. groten.

Dit waren, behalve haar aandeel jaerlicx in de ordinarise beede en het onderhoud harer 6 groote sluysen, haerer poerten, muyren, stakettinge ende paelwerck, de voornaamste uitgaven dezer Stad, waarbij geen enkele post voor Onderwijs, Politie, verlichting of bestrating voorkomt.

Alcmaer had 889 haertsteden, „daervan zijnder 16 huysen, priesters toebehoorende; an 24 ledige erven en onbewoende huysen 82, ende 62 huysen toebehoerende armen, die om broet gaen, blijven zuver 787 haertsteden.

„Seggen voorts, dat de huysen waerder zijn geweest dan die nu wel zijn, ende dat overmits datter geen neringhen en es ende dat de Stede oopen leyt, ende dat zij bij der oorloghen gevreest zijn geweest die verloren te hebben"; het aantal communicanten werd er geschat op 2800.

Delft had in hare vier quartieren 2616 haertsteden, „daerof datter wel 155 ledich staen, ende daer isser 292 datter arme huysen sijn, en over de 733 die boven 1 stuver of 1 blancke ter weecke niet en gelden"; sij had toen 2 mannen- ende 7 vrouwencloosteren, een baginhof, de heylige geestsusteren ende de arme clercken, toude gasthuys, St.-Jorisgasthuys, doudemannenhuysen, doudevrouwenhuysen, ende theylige geesthuys, daer de vondelingen inne ontfangen werden; welcke cloosters backen ende brouwen selven, sonder eenighen exchys te geven, ende doen daerenboven neringhe van spinnen ende weven, tot achterdeel van den inwonende derselver Stede."

Afb. N°. 441. Een studievertrek in de XV^de eeuw, naar eene oude afbeelding.

Dordrecht, dat zich onder protestatie aan de Informacie onder-

wierp, had omtrent 1500 haertsteden, „daeronder gereeckent sijn veel cleyne huyskens, die in de afterstraten ende after omtrent de vesten staen, welke alle tot veel minderen prijse staen dan die over 10 jaeren stonden overmits de oorlogen, ende dat de neringhen zeer gedeclineert es, ende veel huysen vervallen zijn ende vervallen blijven, die niet weder upgetimmert en werden; an jaerlicx wedden van den tresoriers, pensionarissen, trompetters, sangmeesters, organist, scoelmeesters, vroede-vrouwe, cyrugien, procureur ende advocaten, de scarpenrechter ende waeckstelres, betaalde sij tsamen 236 £. Voorts had sij 17 helleberdiers, die den schout ende burgermeester dienen ende volghen, 19 poortiers mitten boomsluyter, een bosschieter ende die de paspoert geven, 6 schuytvoerders, die bij nachte omme de Stede vaeren ende toesicht nemen, maict tsamen 44 persoenen, elcx tot 6 croenen ter maent, facit 1584 croenen = 316 £. 16 s.

Eynchuysen had 720 huysen of daeromtrent, goede ende quade, rijck ende arme, ende seggen voorts, dat de huysen wel dat vierendeel gemindert zijn in den prijs, indien men die vercopen soude, binnen 10 jaeren haerwaerts, ende tbeste huys in Eynchuysen en soude niet gelden 500 gl. ende de gemeen huysen zijn van den prijs van 100 leeuwen of 200 gld.; voorts, dat de neringe, daermede zij hem onderhouden ende meest mede generen, is mit reeden ter zee, oost ende west, ende zij hebben 24 maersscepen, die van Eynchuysen afvaeren, daerof behoerter 4 t'Amsterdam, ende voorts hebben die van Hoorne, Alcmaer ende andere van buyten deelen daerinne, sulcx dat tmeestedeel maer te Eynchuysen en behoert, daerof zij in de aventure staen, ende dicwils verliesen all dat zij daer an hebben, zoe bij de tempeesten, oorlogen ende anders".

De Stede van der Goude had int jaer 1492 binnen der Stede 1680 huysen, daerof datter wel 777 arm waren, die niet gegoet en waeren tot 25 Rh. gl. eens toe; zij seggen, „dat es van noode te straeten dat marctvelt, ende de straet rontsomme dat marctvelt te hoigen, alsoe die alst regent dicwils onder water staet, dat men die niet gebruiken en mach, ende sall costen 250 £., voorts es hem van noode een huys te maicken, daer zij huere artillerie mochten leggen, ende voorts een huys dar men deghene die van quaeden regimente sijn in mochte leggen, ten costimente oock mede omme dolle ende ontsinde luyden te logeren, dat sy grootelick te doen hebben, dat hem ook veel costen sall. Andere Steden hebben 2 of 3 pensionarysen, desgelicx medicinen, vroedevrouwen, metselaers ende andere timmerluyden, tot wedden, dat sij ter Goude niet en doen, alsoe sij niet en vermoegen, sijnde hun principale neringe, de brouwerije, ende hebben in als 148 brouwerijen, ende over 10 jaren waeren aldaer

wel 157, ende declineren aldus, overmits die nyeuwicheden die dagelicx upte Goutsche byeren gestelt werden in Vlaenderen, Brabant ende Hollant."

Haarlem had 2714 haertsteden, daerof datter sijn zoe ledighen huysen als de ghene die vergaen ende ofghebroecken zijn, 510 haertsteden, ende arme huysen, die niet mede contribueren ofte gelden en mogen, 960, zoe datter maer 1245 haertsteden en blijven, die gelden ende geven mogen, daer inne begrepen sijn 87 rentiers ende 75 brouwers. — De cureyt verklaarde, dat in deselve cure geweest sijn omtrent 14000, 13000, 12000, maer int leste dat hij afginck en hadde hij maer omtrent 10000 communicanten, daerof hij maer van den 8000 en ontfinck, mits die andere 2000 arm waeren.

Die Stede van Leyden had bij der impositien gedaen in den jaere 1502 maer 976 haertsteden die contribueerden, de rest niet, overmits heure armoede, ende zijn deselve huysen zedert die tijdt niet gemeerdert, maer meer gemindert, omme de cloosteren wille binnen derselver Stede, die de huysen omtrent hemluyden gelegen coopen, ende huer cloosteren daermede vermeerderen, ende sij hebben 10 vrouwecloosteren, 1 cellebroederscloester, 3 baghijnhoven, 5 huysen gesondert van arme oude luyden, die exchijsvrij zijn, ende 5 gasthuysen — voorts dat de neringhe van der draperie de principale neringhe es, daer die Stede van Leyden bij staet, welcke binnen 10 jaeren herwaerts beter geweest es die eerste 5 jaeren dan die leste 5 jaeren, ende dat dandre 10 jaeren daer te voeren noch beter waren dan de voors. eerste 5 jaeren, alsoe die laickenen bet gouden ende bet vertiert werdden."

Rotterdam had 1137 huysen, daerof datter sijn 303 armen, levende van den heyligen geest ende 19 priesterhuysen, die met hem niet en gelden noch en geven; de principale neringe es de harinckvaert ende een cleyne draperije, ende een weynich brouwerije; datter omtrent 3500 communicanten zijn, dat de wedden van den pensionaris, clerck, messagiers, clockestelre, cyrurgijn, orgelist, tvroetwijf, breggemeesters, sangmeester, emmermaickers, ende andere cleyne dieners van der Stede bedragen jaerlicx 210 £., en de wedden van 40 haeckbuschscutters 53 £. 6 s. 8 d., terwijl de reparatien van straten, poerten, muyren, haven, sluysen, spoeyen, hoefden, bruggen ende andere plaetwerck, daerinne begrepen de vaert tusschen Rotterdam ende Overschie jaerlicx bedraegen, nyeuwe wercken niet gereeckent: 800 £. ende 't harde dack, dat sij de poorteren jaerlicx ten baten commen, van de roede 20 st., bedraecht 150 £.

De Stadsrekeningen vullen het beeld door die „Informacie" boven gegeven, verder aan. In de oudst overgeblevene rekening van Groningen, die van 1526, is bij herhaling sprake van herstellingen aan de brugghen, het

bussenhues, de crane, de cruetmole, de fflijsbancken, de hammeyghe voer Herpoerte, de poerten, het raedt- en rechthues, de scrijfkamer, de stadtkamers, het waphen- en wijnhues en de wijndetuech; dat marcket wordt meermalen gheffeghet en bessemen gecoft omme dat to reyneghen, er wordt sant gehaalt en vlinten gegraven voor het maken van straten, der Statwaghen, krijgt nieuwe raden en velghen, en in 1535 heeft de Stad in dienst: een artelerijemeester, een busseschuttenmeester, verschillende bussenschutten, per maent angenomen op 8 emd. gl., een secretaris, 2 stadtkarendrivers, een stadtmedicus, een scharprichter op 5 emd. gl. en 1/2 scute torves, schuttenpipers ende trumslaghers, een torenwachter to waken des nachte up sanct Martens thoren op jaerlicx 20 emd. gl. en 1/2 scute torves, en voorts een boemsluter, rentmester, roper, tollenaer en verschillende dienres of boden.

Bizondere zorg werd besteed aan het Stadsgeschut, nieuwe bussen gegoten, andre versmedet, daarvoor vlinten ghehouwen, yseren kloten ghegoten, bussecruyt in voorraad gemaakt en in lederen sakken geborgen, en van den koperslagher groote hoeveelheden „scraet" aangekocht; zoo ergens, dan was destijds in Groningen de leuze: „die de vrede wil, wapene zich ten oorlog en houde zijn kruid droog".

De Stad in de XVIIde eeuw.

Was de XVIde eeuw in velerlei opzicht mede eene overgangseeuw, de daaropvolgende mocht zich voor bijna drievierde van haar beloop verheugen in een ongekenden bloei en welvaart, zich uittend in herhaalden, vaak grootschen Stede-uitleg, in de stichting van vele gebouwen voor handel en verkeer en van tallooze nieuwe woon- en bedrijfshuizen.

Stond in de vroegere eeuwen de kunst voornamelijk in dienst der kerk, nu was zij in hoofdzaak in dienst van de rijke kooplieden, die zich aan de nieuwe grachten groote huizen lieten bouwen, tevens buiten de Stadsmuren niet zelden een zomer- of buitenverblijf stichtend.

Terwijl in de XIIIde en XIVde eeuw menig koopman en groot grondbezitter zich binnen de ommuurde Stad, een steenen, een zoo noodig verdedigbaar gesloten huis had, bouwden deze nu als het ware open huizen met marmeren trappen en gebeeldhouwde schoorsteenmantels, met geschilderde wanden en plafonds, met kostbare meubelen en smaakvol zilverwerk, terwijl een vóór het huis gelegen sierlijk jacht, diende om de bewoners naar hun buiten te brengen, alwaar men gaarne gasten ontving en rondgeleidde in den smaakvol aangelegden tuin, versierd niet zelden met loofgangen, waterpartijen, fonteinen en beeldwerken.

De kasteelen met hun roofridders, de wegen voorheen dikwijls onveilig makend, zijn verdwenen en vervangen door lusthuizen en lusthoven, en

de Steden, vroeger op het angstvalligst ommuurd en bewaakt, hebben bij de toenemende veiligheid en het afnemend oorlogsgevaar, dat angstig geslotene reeds grootendeels verloren, en niet weinigen harer, verwaarloozen nu zelfs geheel en al hare verdedigingswerken en haar weerbaarheid, en moeten daarvoor dan ook in 1672 dubbel boeten.

Bestraat als zij bijna alle grootendeels zijn, laten de Steden nu behalve de slede, ook het rijtuig toe, welk laatste voorheen op de wagenpleinen bij de poorten werd afgespannen; met dat gevolg, dat de straat, tot dusverre door de aanwonenden voor hun bedrijfsaangelegenheden ten deele benut, nu ook ten dienste van het rijtuigverkeer komend, de daarin te veel vóórspringende luifels, potkasten, kelderingangen en stoepen ziet inkorten en gaandeweg verdwijnen. Dat verkeer vraagt tevens verlichting bij avond; en nu komen er eerst kaarsen op het laatst dier eeuw olielantaarns.

Afb. N^0. 442.
Een XVII^{de}-eeuwsche woonhuis-stoep in Middelburg, naar eene teekening van W. de Haas Hemken.

De tijdroovende, vaak schilderachtige, doch lastige ophaalputten worden door de omwonenden veranderd in buurtpompen; de huizen krijgen tevens dakgoten, het water opvangend en door buizen in een eigen regenbak brengend; bij ordonnantie wordt nu tevens de breedte der stoepen en in sommige straten zelfs de hoogte der huizen, hun aantal verdiepingen of „vierkanten" bepaald.

De marktpleinen worden vergroot of nieuwe aangelegd, de havens uitgebreid en verdiept, nieuwe kaden, steigers en hoofden, overdekte galerijen en hallen gemaakt, beurzen, wissel- en leenbanken en stadsherbergen waar noodig, op- of ingericht, en het personeel van handel en scheepvaart in vaste gilden gegroepeerd, elk dezer met zijn eigen zorgvol overwogen statuten, verplichtingen en rechten.

Van lieverlede had zich nu mede ontwikkeld een Provinciaal bestuur, met eene Provinciale hoofdplaats tot Gouvernementszetel, met een geweste-

lijk gerechtshof, tucht- en artillerie-huis, enz., de zetel niet zelden ook van enkele Rijks- en Polderbesturen, en wat voorheen door onderlingen naijver ondoenbaar scheen, heeft nu plaats, de gewestelijke Steden worden nu door trekvaarten en trekwegen verbonden, het onderling verkeer verveelvoudend; in 1683 verschijnt zelfs de postwagen tusschen Haarlem en Alkmaar, krachtens ordonnantie reizigers meenemend en van af 1665 komt tweemaal 's weeks de Oprechte Haarlemmer uit.

De Stedebranden met de verdwijning van den houtbouw, de rieten daken en het verbod van hooischelven belangrijk verminderd, vinden in de sedert 1672 in toepassing gekomen brandspuiten met lederen slangen, een krachtig bestrijdingsmiddel, terwijl eene 's nachts rondgaande ratelwacht voor de rust en de veiligheid zorgt.

Voor den Protestantschen eeredienst, zich in die over groote Katholieke kerkgebouwen niet thuis gevoelend, worden nu eigen kerken gesticht, eenvoudige, doch allengs tevens karakteristieke gebouwen. Oogluikend slechts wordt de Katholieke godsdienst geduld en de Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten en Israëlieten verkrijgen eerst na heel veel moeite en strijd, in de eene Stad vroeger, in de andere later het recht zich eigen kerken te mogen bouwen; de geest van godsdienstige onverdraagzaamheid, waaruit het Protestantisme was voortgekomen, behield den boventoon.

De XVII^de, onze Gouden Eeuw, was meer dan eenig andere vóór en na haar, rijk aan buitengewone mannen op bijna elk gebied van het toenmalig weten en kunnen, van daar vooral, de beteekenisvolle plaats door de kleine Republiek der Vereenigde Nederlanden toen in Europa ingenomen, tot met de Engelsche en Fransche oorlogen haar grootste bloei eindigde.

De Stad in de XVIII^de eeuw.

In de volgende, de XVIII^de eeuw, was dan ook geen enkele Stad meer wat zij vóórdien geweest was. Er trad eene algemeene verslapping en teruggang in, men dommelde in.

De vroegere energie was verdwenen of verbruikt, de familiën wier leden vroeger hard hadden gewerkt om vooruit te komen, leefden nu meerendeels om hun rijkdom te genieten, tevreden met als Regent de lakens uit te deelen, of invloed te hebben in 's Landsvergaderzaal, vol moeite nieuwe handels- of bestaansbronnen te zoeken en te openen, zooals voorheen, deed men niet meer.

De Steden ondervinden daarvan dan ook den vollen terugslag, bijna geen enkele harer breidde zich toen uit, vele zien integendeel heur bedrijfs- en handelsomzet belangrijk teruggaan, enkele haar huizen bij tien- of honderdtallen weder afbreken of geheele straten zelfs verdwijnen, vele

ook veranderen weder in stille dorpen, met het landbouwbedrijf opnieuw tot bestaansbron.

De handel, voor zijn grootere en diepere schepen nu ruimere havens,

Afb. N°. 443. Markt te Boksmeer, naar eene teekening van J. de Beyer van ± 1740.

breedere toegangen en meerdere gemakken vragend, dan de meeste Steden kunnen aanbieden, verlaten nu deze havens, die niet meer onderhouden; zoo goed als verdwijnen.

Vele bedrijven nemen af in beteekenis en in omzet, of verplaatsen zich, zooals de brouwerije en de draperije, langzamerhand komt er bijna overal stilstand en achteruitgang, alléén de voornaamste haven- en markt- en de gewestelijke hoofdplaatsen ondervinden dit in mindere mate.

Het geheele leven wordt daarbij gaandeweg kleiner, bekrompener, en onbeduidender de eindelooze gildeverschillen.

De bouwkunst uit zich eenvoudiger, haar kracht minder leggend in drukke vormen, als wel in goede verhoudingen, in eene deftige rust en in eene zekere breedheid van doen, slechts enkele gedeelten, den hoofdingang met balkon, en binnen: het trappenhuis, de schoorsteenmantels en plafonds, een sierlijk blad- en krulwerk gevend, zooals alléén de Rococo zulks kon.

Het Stedeleven zelf is gezelliger geworden, de straten alle goed geplaveid, worden met zorg gereinigd, de avondverlichting is in enkele Steden verbeterd door reverbères, het klokkenspel der torens laat zich van uur tot uur hooren, de karos is in dienst gekomen naast het jacht, sleperswagens vervoeren op 't stilst hun vracht, en de stoep vóór 't huis met haar vaste zitbank en haar niet zelden sierlijk bewerkte en bezijden met glas gedichte luifel is, na afgeloopen dagtaak, 's zomers een geliefkoosd zitje, de vertrouwelijke buersprake bevorderend, waarin het tijdingsblad en een nieuwe almanak soms gewichtige oogenblikken vormden.

De poorten zijn of worden nu in vele Steden afgebroken en door hekwerken vervangen, de wallen en bolwerken dienen nu tot wandelwegen; nog steeds echter is en blijft men poorter zijner Stad, en als zoodanig tot haar behoorende, om haar voor goed te verlaten, heeft men vergunning en toestemming noodig om zich in eene andere Stad te mogen vestigen; de tabakspijp is overal volop in eere, het Koffiehuis en de Societeit zijn gekomen, de eerste Schouwburgen en Musea zijn reeds ingewijd en concert- en onderhoudingszalen, als Felix Meritis en Doctrina reeds geopend.

Het onderwijs, hoezeer nog hoogst bescheiden in zijn optreden, is veelzijdiger geworden; Stadsarmenscholen worden nu geopend, Teekenacademies gevestigd, op enkele plaatsen eene Kweekschool voor de Zeevaart ingericht en in vele Steden vindt men mede eene Rijschool of Manege.

Het verkeer tusschen de Steden onderling wordt nog meer verbeterd en vergemakkelijkt en overal veer- en marktschepen in de vaart gebracht, terwijl de veepest, hoezeer een groote ramp voor menig gewest, de waarde van den grond als bouwland leerde kennen en daardoor nieuwe welvaart bracht.

De teruggang in zaken, gevoegd bij een in vele opzichten verouderd en slecht beheer, deed allerwegen tegen het laatst dier eeuw de ontevredenheid stijgen, hier en daar zelfs in oproer overgaande, welke eindigde in de omverwerping der oude Staatsinstellingen en van het oude Stadsbestuur, zich onder het planten van vrijheidsboomen en van de leuze: „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" allerwegen op het naïefst uitend.

Alle barrières werden nu omvergeworpen, het Poorterschap, de Gilden, de Corporaties en Broederschappen afgeschaft, vrijheid tot uitoefening van geloof, van vergadering en drukpers afgekondigd, en „de Rechten van

den Mensch", nu in navolging der Fransche Revolutie, tot uitgangspunt genomen voor de nieuwe, de ideaal-maatschappij, waarin kil eigenbelang en wrange baatzucht voor goed vreemdelingen, en allen Broeders en Zusters zouden zijn of worden, van één groot liefdevol gezin.

Zóó was de gulden droom!

Doch uit dien droom ontwaakte men armer en teleurgestelder dan ooit, om sedert nog steeds te blijven grijpen naar droombeelden, vergetend, dat niet met één wensch, niet met één greep, niet met één sprong te bereiken is, wat eerst na tal van eeuwen van langzame loutering, van veredeling, na eeuwen van warme plichtsbetrachting en zelfverloochening, misschien bereikbaar wordt.

De zes eeuwen, boven op het allervluchtigst geschetst, toonen, dat telkens een eeuw van krachtig, van beteekenisvol leven is gevolgd door eene zwakkere.

Op de XIII^de^, de groote, de wordings-eeuw onzer Steden, volgde de XIV^de^, met haar partijtwisten, haar strijd, haar overgangen; op de XV^de^, de eeuw van onzen kerkenbouw, volgde de XVI^de^ met haar geloofsstrijd, haar kunst- en staatkundige veranderingen; op de XVII^de^, onze gouden eeuw, volgde met de XVIII^de^, eene eeuw van stilstand en teruggang, en op de XIX^de^, de eeuw van buitengewone materieele ontwikkeling, is nu gevolgd de XX^ste^, van welke eerst later zal blijken of en in hoeverre zij, de zoo zeer gewenschte materieele gelukzaligheid heeft kunnen brengen, dan wel, uit gebrek aan hooger voedsel, eene eeuw van zielsleed, van geestelijk tekort en van teruggang is geweest.

Er spreekt dus uit dat verleden eene regelmatige eb- en vloedbeweging, telkens een tijdvak van twee eeuwen omvattend, eene beweging, waarin onze Steden deelden, bij vele harer zelfs op het duidelijkst waarneembaar en zich kenbaar uitdrukkend in de overgebleven bouwwerken.

De ontwikkelingsgeschiedenis onzer Steden toegelicht door tal van afbeeldingen, is hiermede ten einde, die afbeeldingen zijn de sprekende getuigen uit ons Stedeverleden en vertellen aan een ieder, die haar zulks vraagt, daaruit nog tal van bijzonderheden, die ik verzweeg.

Gaarne toch had ik meer en zelfs veel meer willen geven, doch de grens mij gesteld, werd reeds verre overschreden.

Voor de zonden en tekorten, op dit groote studieveld met hare vele nog open vragen onwillekeurig begaan, hoop ik op een welwillend vonnis.

'S-GRAVENHAGE, Juni 1910. C. H. PETERS.

Afb. N°. 444. Oud-Amsterdam, de Brug over het Damrak, uit een schetsboek.

BIJLAGE.

De enkele aanteekeningen die volgen, bevatten onderscheidene bijzonderheden en besluiten, welke hoezeer vele voor zich niet van groote beteekenis, toch van invloed waren op en in het Stedeleven en op de veranderingen welke dit geleidelijk onderging, en elkaar aanvullend, ons inzicht in dat leven verruimen.

Amsterdam.

1240. De Amstel wordt afgedamd.

1247. Er is reeds handel op Lubeck.

1275. Tolvrijheid verkregen.

1280. Door Floris V verbrand.

1300. Stadsrecht verkregen.

1304. Belegerd, was houten veste.

1334. De eerste parochie-, de Sint-Nicolaaskerk gesticht.

1342. De Overheid koopt van den Graaf het Schoolrecht.

1345. Mirakel van het Heilig Sacrament.

1350. Het Sint-Elizabeths Gasthuis bestaat reeds.

1350. Handel op Deventer en Stavoren, op Engeland en in de Oostzee.

1367. Er zijn Lombarden.

1367. Eerste-, 1380 tweede-, 1450 derde-, 1612—'58 vierde of groote uitleg.

1368. Stadhuis genoemd, 1418 vergroot, 1421 en 1452 verbrand en herbouwd, A° 1652 voor goed verbrand.

1371. Het Sint-Pieters of Visschers- en het Sint-Nicolaas- of Kremersgilde bestaan reeds.

1390. Keur op het leemen, teeren, pikken, kuipen, enz.

1394. Schuttersdoelen gebouwd.

1408—'14. Eene tweede parochie-, de Sint-Catharynekerk gesticht.

1420. Belegerd, mede in: 1427 en 1492.

1421. Groote brand.

1452. Op Sint-Urbansdag (24 Maart) groote brand, 3/4 der Stad met de beide kerken en het Raadhuis verbranden.

1482—1500. De Stad ommuurd, bepoort en betorend.

1486. Een Nieuwe Zijds Huiszittenhuis gesticht.

1496. Verzet tegen de stichting van meerdere Kloosters.

1521. Ingevolge keur de houten huizen afgebroken en door steenen vervangen.

1523. Een Weeshuis gesticht.

1524. Een Stadsstratenmaker aangesteld.

1530. Bij Keur gelast de privaten, staande vóór de huizen op de Burgwallen, af te breken.

1536. (18 Nov.) Pottebakkerijen binnen de Stad verboden.

1536. Vogelvlucht plan der Stad van Cornelis Antoniszoon.

1539. Een oude Mannenhuis gesticht.

1546. De straatreiniging geregeld.

1551. Een Gevangenis gebouwd.

1561—1565. Een nieuwe Waag gebouwd.

1562—1569. Een Dolhuis gebouwd.

1565. Bij Keur het overbouwen van verdiepingen verboden.

1586. De Sint-Olofskapel tot Beurs ingericht.

1600. Groot aanzicht der Stad van P. Bast.

1602. De Oost-Indische Compagnie opgericht.

1603—1611. De eerste Protestantsche kerk gebouwd.

1608—1613. Eene Beurs gesticht.

1609. Eene Wisselbank gebouwd.

1612—1658. Groote uitleg der Stad.

1613. De oude Stadsherberg gebouwd.

1618. De houten Korenbeurs gebouwd, 1768 in een steenen veranderd.

1622. De Stad telt 104.961 inwoners.

1630. Eene Remonstrantsche kerk gebouwd.

1632. Eene Illustre School opgericht.

1833. Eene Luthersche kerk gebouwd.

1637—1638. Het Stadstuighuis gebouwd.

1639. Eene Doopsgezinde Kerk gebouwd.

1648—1655. Het Nieuwe Raadhuis gebouwd.

1655-1656. Het Admiraliteitsmagazijn gebouwd.

1659. De Stad sluit een contract met haar eersten Postmeester.

1660. De nieuwe Stadsherberg ter wille van het veer op Edam, Hoorn, enz. gesticht.

1662. J. Vingboons bouwt voor Burgemeester Trip het Trippenhuis.

1667. Jan van der Heyden krijgt octrooi op zijn slangbrandspuit.

1668. Straatverlichting aangebracht (in 1766 brandden er in 't geheel 300 lantaarns.)

1670. De Synagoge der Portugeesche Joden gebouwd.

1687. Een postwagendienst van Amsterdam op Arnhem ingesteld.

± **1720**. De Oost-Indische Compagnie in haar hoogsten bloei.

1748. Het gemeene Land van Holland neemt de Posterij der Steden over.

1772. De eerste (houten) Schouwburg verbrand.

1776. De Maatschappij „Felix Meritis” opgericht.

1795. (27 Januari.) De Vrijheidsboom op den Dam geplant.

1795. De Stad telt 217.024 inwoners.

Arnhem.

1233. (18 Juli). De plaats verkrijgt stadsrecht en wordt ommuurd.

1246. Het Sint-Catharijne gasthuis gesticht.

1263. Groote brand; in 1464 verbrandde 1/3 der Stad; andere branden in 1397 (2 Maart), 1419, 1425, 1449 en 1525 (1 Aug.).

1328. Het Capittel van Tiel naar hier overgebracht.

1334. Vriesche kooplieden komen hier ter jaarmarkt.

1353. De Waag bestaat reeds.

1354. Het donrekruid is hier reeds in gebruik.

1355. Steekspel op de markt gehouden, eveneens in 1440, 1447, 1476, enz.
1372. Belegerd 2 maal dit jaar, mede in 1467, 1473, 1505 en 1514.
1390. Het Raadhuis bestaat reeds.
1395. Er is een Sint-Anthoniusgasthuis voor melaatschen.
1412. Er is reeds een Statsmedicin.
1420. Zij die stienen gevelen tymmeren, krijgen van de Overheid het dak.
1423. De Overheid ommegaande gebiedende schoorsteenen te maken.
1426. Nieuwe ommuring gemaakt.
1437. Een nije Vleyshuus getimmert.
1450. Bij kerckenspraeck geboden alle huysen aftebreken, buiten de Rijnpoirte upte Stadgraven.
1452. Sint-Maarten als Stadspatroon vervangen door Sint-Eusebius en de bouw dezer kerk begonnen.
1485. Alle aan straet liggende varkenscotten moeten worden verwijderd.
1525. (Augustus). De Stad geeft de derde pan vrij aan ieder die sijn huys met hart dack dect.
1540. Vier nachtwakers aangesteld; in 1632 komen er klepperlieden.
1548. Verkijrckespraeckt: „sijn gewigten te doen teyckenen."
1562. Een Weduwenhuis gesticht voor arme burgervrouwen of maagden.
1603. Schipbrug in den IJsel gelegd.
1604. Drekkare in dienst genomen. Vóór het Raethuys is een publicatiehuysken.
1613. Een nieuw Vleeschhuis gebouwd.
1616. Een Burgerweeshuis gesticht.
1618. Een Spinhuis ingericht voor de schaamle jeugd.
1652. De Pothuysen mogen niet meer dan $3^1/_2$ voet uitsteken.
1692. Er komen lantaarns en de eerste brandspuit.
1710. Een Gevangenis gebouwd.
1732. Bij Keur geboden alle luifels weg te breken.
1737. (3 Febr.) Sint-Eusebiustoren door hemelvuur in brand geraakt, wordt met melk gebluscht.
1761. Eene nieuwe Waag gebouwd.
1765. Eene Synagoge gebouwd.
1791. De Sint-Catharijnekerk tot Schouwburg ingericht.
1795 Alle rouw- of wapenborden uit de kerken verwijderd.
1795. De Stad telt 10,080 inwoners.
1796. 13 Jan. De Vrijheidsboom op de markt geplant.

Afb. N°. 445. Het Hof te Arnhem, naar J. de Beyer, ± A°. 1740.

Afb. N°. 446. Deventer in hare dubbele ommuring en met de IJsel-brug, begin XVIIde eeuw.

Deventer.

772. Lebuinus sticht hier eene Christenkerk.

856—917. Bisschopszetel tijdens Utrecht's bezetting door de Noormannen.

937. Bisschop Balderik herbouwd de in 884 verwoeste Sint-Lebuinus-kerk.

956. Reeds in 't bezit van Stadsrecht.

1040. Bisschop Bernulphus herbouwd de Sint-Lebuinus-kerk.

1048. Een Capittel ingesteld voor 20 canonici.

1121. Belegerd, mede in: 1123, 1178, 1186, 1196, 1202, 1455, 1510, 1578, 1591, 1672 en 1813.

1206. De Sint-Nicolaas-kapel verheven tot tweede parochiekerk.

1235—'51. De Maria- of derde parochiekerk gesticht.

1267. Het Heilige Geesthuis bestaat reeds.

1334. (St.-Lebuinusdag). $^2/_3$ der Stad verbrand.

1337. Oudst overgeblevene, in 't Latijn geschrevene, Stadsrekening.

1337. Het Stadswijnhuis bestaat reeds.

1348. De Stad koopt drie donderbussen.

1374. Het Meester Geertshuis gesticht.

1388. Een Havenhuis voor oude vrouwen gesticht.

1392. De Brink ten deele bestraat.

1416. Een Oude Mannenhuis gesticht.

1450. De IJsel wordt onbevaarbaar voor zeeschepen, teruggang van den handel.

1465. Er is eene eerbare Vrouwen Stove; in 1471 zijn er 4 stoven.

1486—1546. De Sint-Lebuinus-kerk verbouwd en vergroot.

1494—'99. De Raads-kapel gebouwd.

1503. Het Heilige Sacraments-Gasthuis voor oude Vrouwen gesticht.

1528. De (nog bestaande) Stadswaag gebouwd.

1546. Eene Bank van Leening opgericht.

1560. Een Burger Wees- en Kinderhuis gesticht.

1568. De brug over den IJsel gelegd.

1578. Een Leprozenhuis gebouwd

1600. Ordonnantie op de brandweer.

1630. De Doorluchtighe Schole, het Athenaeum, gesticht.

1672—'83. De Luthersche kerk gebouwd.

1680. Een Armen Weeshuis gebouwd.

1683. De Stad koopt vier Slangbrandspuiten.

1698. Straatverlichting aangebracht.

1729. (19 Sept.) De luifels moeten verdwijnen, de stoepen en pothuizen worden ingekort.

1795. De Stad telt 8,287 inwoners.

1798. Eene Synagoge gebouwd.

1799. De Broerkerk aan de R. Katholieken afgestaan.

Afb. N°. 447. De Vischmarkt en A-Kerk te Groningen, naar C. Pronk, A°. 1754.

Groningen.

753. Groninger kooplieden komen met eigen schepen reeds ter markt te York,

800. De Stad door de Noormannen verbrand.

839—'50. De steenen Sint Walburgs- of eerste parochiekerk gebouwd.

1020. De Stad met „stricketten bevestet".

1036. Als belangrijke marktplaats bekend.

1040. De Bisschop van Utrecht wordt Heer der Stad.

1110. De Stad ommuurt zich, doch wordt gedwongen de ommuring weder af te breken.

1112. Belegerd, eveneens in: 1162, 1231, 1338, 1400, 1500, 1594 en 1672.

1210—'20. Eene tweede parochie-, de Sint-Meertenskerk gebouwd.

1225. Belangrijke handel op Engeland en in de Oostzee.

1227 (21 April). Groote brand, regelmatige herbouw.

1246. De Onze Lieve Vrouwekapel tot derde parochiekerk verheven.

1258. Belangrijke paarden- en houtmarkt.

1260. Het Heilige Geesthuis gesticht.

1285. De Stad is opgenomen onder de Hanzesteden.

1309. Het steenen Raadhuis, bij een burgertwist afgebroken, herbouwd.

1317. De statuten van het Goudsmidsgilde vastgesteld.

1342. Een Gasthuis der Armen gesticht.

1405. Het Sint-Geertruids Gasthuis voor arme pelgrims gesticht.

1425. De Sint-Maartensschool is onder toezicht der Stedelijke Overheid.

1443. Een nieuw Raadhuis gebouwd.

1446—'47. De beide marktpleinen bestraat.

1469—'82. De Martini-toren gebouwd.

1470. De Stad telt naar schatting 12- tot 13,000 inwoners.

1509. Een Rechthuis gebouwd.

1525—'26. Oudst overgeblevene Stadsrekening.

1550. Oudst bekende plattegrond, die van Jacob van Deventer.

1561 (7 Aug). Tot Bisschopsstad verheven.

1572. Oudste prospect der Stad, dat in Guicciardini.

1607—**'24**. Groote uitleg der Stad.

1614 (23 Aug). De Academie plechtig ingewijd.

1627. Een Provinciaal Artilleriehuis gebouwd.

1643. Groot vogelvluchtplan der Stad van E. Haubois.

1655 (10 Nov.). De eerste trekschuit, die naar Leeuwarden, komt in de vaart.

1660—'65. De Noorder- of Protestantsche kerk gebouwd.

1664. Een Provinciaal Tuchthuis gebouwd.

1666. Eene Luthersche kerk zonder vergunning gebouwd, op bevel der Overheid afgebroken.

1681. Een nacht- of ratelwacht ingesteld.

1694—'96. Eene Luthersche kerk gebouwd.

1744. Het maken van luiven verboden; straatvegers aangesteld.

1755. Eene Synagoge gebouwd.

1774. Eene Korenbeurs gebouwd.

1775. Het Provinciaal Hof van Justitie ingericht, eene overdekte Vischhal gebouwd.

1786 (15 Sept.). Een Werkhuis voor bedelaars geopend.

1790. Het Doofstommen Instituut opgericht.

1793—1810. Een nieuw, het vierde Raadhuis gebouwd.

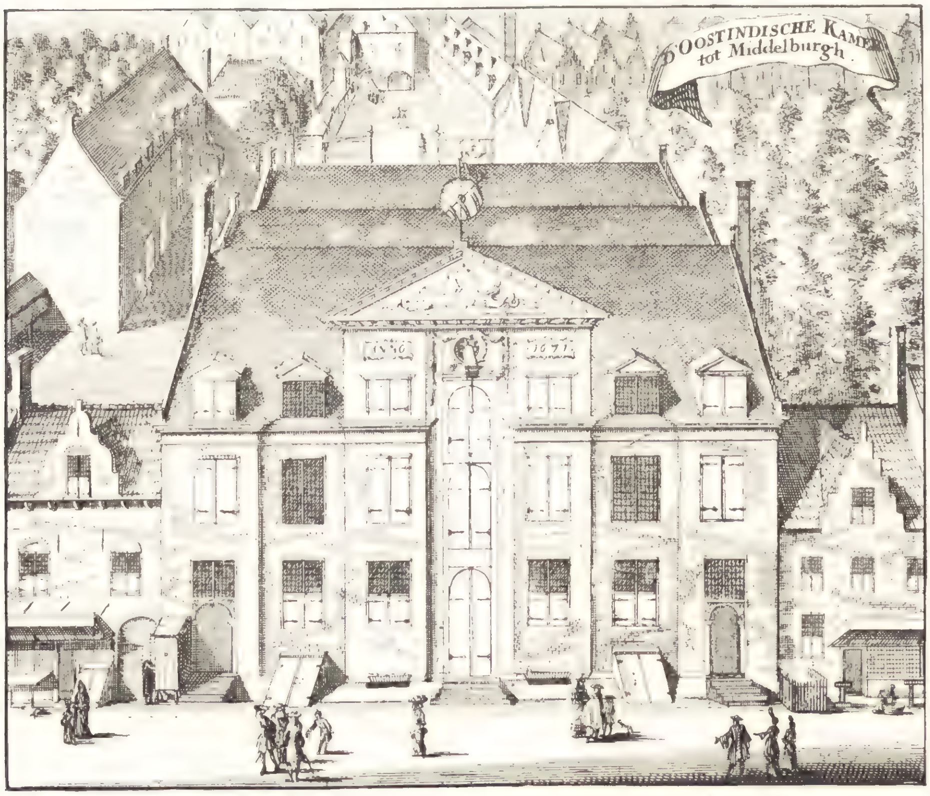
1795. De Stad telt 23,770 inwoners.

1795 (14 Febr.). De Vrijheidsboom op de Markt geplant.

1796. Eene Kazerne gebouwd.

1797. De Teeken-Academie en de Zeevaartschool gesticht.

Middelburg.

Afb. N⁰. 448. Middelburg „d'Oost-Indische Kamer". A⁰. 1696.

IX^de eeuw. Burcht tegen de Noormannen gebouwd.

1021. Het Regulieren- in een Premonstratenserklooster veranderd.

1188. De Sint-Maarten of eerste parochiekerk bestaat reeds.
1216. Reeds in 't bezit van Stadsrecht.
1217. Oudste nog bekende keur.
1308. Het Sint-Barbara-gasthuis bestaat reeds.
1313. De Voorsteden worden omwald. De Sint Pieters- of tweede parochie-kerk tot Capittelkerk verheven.
1316. Eene derde parochie-, de Oost-Munsterkerk ingewijd.
1355. Er vestigen zich wevers en kammers.
1365. Oudst overgeblevene, in de volkstaal geschrevene Stadsrekening.
1365. Er bestaat een Lakenhal, een Kraan, eene Tighelrije en enkele bestratingen.
1380—1390. Groot handelsverkeer en bloei.
1399—1400. Brandwachts vanwege de droogte aangesteld.
1404. De Stad krijgt het stapelrecht voor Walcheren.
1411—1412. Voor schepenen en boden in die Haghe een eigen herberghe ingericht.
1426. Het Stadhuis verbrand.
1435. De haven verdiept met behulp van een mol met ijzeren tanden.
1449. De Stad vergoedt ten deele het vervangen van rieten door pannen daken.
1470. Verbod om varkens vrij op straat te laten loopen.
1479. De Sint-Maartenskerk tot Capittel-kerk verheven.
1489. De straatreiniging aanbesteed.
1492. Groote brand, de Abdij met hare Librije en 310 huizen vernield.
1513. De Rederijkers spelen op het Raadhuis.
1525. Een Dok aangelegd.
1526. Er is reeds eene Beurs.
1526. (6 April). Oudste brandweerverordening.
1532—1536. Nieuwe haven gegraven, in 1538 een Spui daarvoor gemaakt en ± 1550 het Molenwater gegraven.
± 1550. Plattegrond der Stad van Jacob van Deventer.
1553. Loterij gehouden voor den bouw van een nieuwe Doelen.
1561. Eene Armenschool gesticht.
1573. Belegering.
1594 Plan in vogelvlucht der Stad van P. Bast.
1600. Eene Wisselbank en Assurantiekamer ingericht.
1606. De Armenzorg geregeld.
1617. Eene Luthersche kerk gebouwd.
1621. Een Oude Mannen en Vrouwenhuis gesticht.
1624. Het West-Indische Huis gebouwd.
1630. Eene Doopsgezinde Kerk gebouwd.
1636. De Bank van Leening opgericht.
1642. Een Tucht-, Rasp- en Spinhuis gebouwd.
1650. Grootste bloeitijd der Stad.
1657. Een Werkhuis gebouwd.
1671. Een nieuw Oost Indisch huis gebouwd.
1753. Een Rijschool ingericht.
1754. Eene Concertzaal gebouwd.
1778. Eene Teeken-Akademie opgericht.
1781—1784. Een Armen Ziekenhuis opgericht.
1790. Een Museum opgericht.
1795. De Stad telt 20.149 inwoners.
1795. (17 Febr.) De Vrijheidsboom wordt geplant.

Rotterdam.

1250. De kasteelen Bulgersteyn en Wena bestaan reeds.
1281. De dijken der Rotte wordt verhoogd.
1333. 's Graven herberg getimmerd.
1337. De Plaats krijgt een eigen Vierschaar en 7 schepenen.
1340. De Plaats verkrijgt Stadsrecht.
1343. (Aug.) De Stad verkrijgt vergunning eene vaart te graven naar Overschie.
1351. (28 Dec.) De Stad afgestaan „de steygher om niet elckemaele te gebruyken".
1352. (8 Dec.) De Stad pacht zelve de molens.
1358 De Stad krygt vergunning eene Veste te maecken om hare Stede.
1384. De vaart naar Overschie wordt eene open vaart.
1391. De Stad leent den Graaf van Holland 9000 ℔.

Afb. N^0. 4. Rotterdam. Admiraliteitshof einde XVII^{de} eeuw, naar Romeyn de Hooghe.

1395. De dobbel- of ryfelscholen verboden.

1409. Mechelen noodigt Rotterdamsche kooplieden ter jaermarkt.

1412—1514. Bouw der Sint-Laurenskerk.

1425—'26. Oudste overgeblevene Stadsrekening.

1450. Een Gasthuis voor Oude Mannen gesticht.

1461. Een nieuwe scheepskraan opgericht; vóór 1609 een Wipkraan gebouwd.

1467. (28 Oct.) Desiderius Erasmus hier geboren, sterft A^0. 1536 12 Juli te Basel.

1467. Er is reeds een Scheepstimmerwerf.

1488 en 1489. Belegerd en genomen.

1490. Verkleind en opnieuw bemuurd.

1500. Er zijn 3 mannen- en 6 vrouwenkloosters.

1521. (10 Juni). Het eerste placcaat der inquisitie afgekondigd.

1549. Houten standbeeld voor Erasmus opgericht; A^0. 1622 door een bronzen vervangen.

1551. Het Gewulft ten behoeve der Markt gemaakt.

1555. Vleeschhal onder het Stadhuis gemaakt.

1557. Het Sint-Annaklooster tot Pesthuis ingericht.

1563. (11 Juli) Er verbranden 900 huizen en 30 schepen, de Hooftsteeg daarom verbreed.

1564. Er zijn draybrugghen, welke door de er tegen stootende scheepsmast worden geopend.

1565. Er is eene 10-daagsche Leermarkt.

1567. Het Admiraliteitshof gesticht.

1572. (9 April). De Stad door de Spanjaarden overrompeld; groot moordtooneel.

1576. Het Predikheerenklooster tot Gasthuis ingericht.

1582. De Blaak en de Oude Haven gegraven.

1584—'87. Drapeniers ter vestiging uitgenoodigd.

1590. (2 Nov.) De Stad koopt den Hof van Wena.

1590. Het Haringvliet en de Nieuwe Haven gegraven.

1597. De Beurs gebouwd; in 1635 en 1720 telkens door eene nieuwe vervangen.

1608. Eene Vlasmarkt ingesteld.
1608. De bouw der Luthersche kerk op last der Overheid gestaakt.
1609. Een Dolhuis gebouwd; — de Boompjeskade aangelegd, deze 1619 bestraat en 1661 verhoogd.
1611. Een kaas-, hoender- en vogelenmarkt geordineert.
1619. De Sint-Joris Doelen en een nieuwe Vleeschhal gebouwd.
1620. De Stad koopt den Hof van Bulgersteyn.
1622. Een Oude Mannen- en Vrouwenhuis gesticht.
1623. De Wijnhaven gegraven; de straten gecasseyd.
1625. De Stad telt naar schatting 26.000 inwoners.
1628. Tooneelvoorstellingen gegeven ten behoeve van het Burger Weeshuis.
1629. Eene Stadsfransche School getimmerd.
1630. Eene Remonstrantsche kerk gebouwd.
1630. De eerste Schouwburg gebouwd door Regenten van het Burger Weeshuis.
1635—'36. Eene Bank van Leening opgericht.
1636. Eene Wisselbank gesticht.
1645. De Sint-Laurenstoren verlaagd.
1650. De Korenbeurs gebouwd, 1764 vergroot.
1651. Bouw eener Luthersche kerk toegestaan.
1655. Een nieuwe steenen galg met 3 pijlers, buiten de Delftsche poort opgericht.
1661. Voor 't eerst steenen riolen onder de aarde gemaakt.
1661—'62. Het Admiraliteitsmagazijn gebouwd.
1672. Straatlantaarns geplaatst.
1681. Een Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis gesticht.
1722. Een nieuw Pesthuis op Feyenoord gesticht.
1725. Eene Synagoge gebouwd.
1757. De eerste Roomsch-Katholieke kerk gebouwd.
1795. (26 Jan.) De Vrijheidsboom wordt geplant.
1774. Een (houten) Schouwburg door particulieren gebouwd.
1795. De Stad telt 53,212 inwoners.

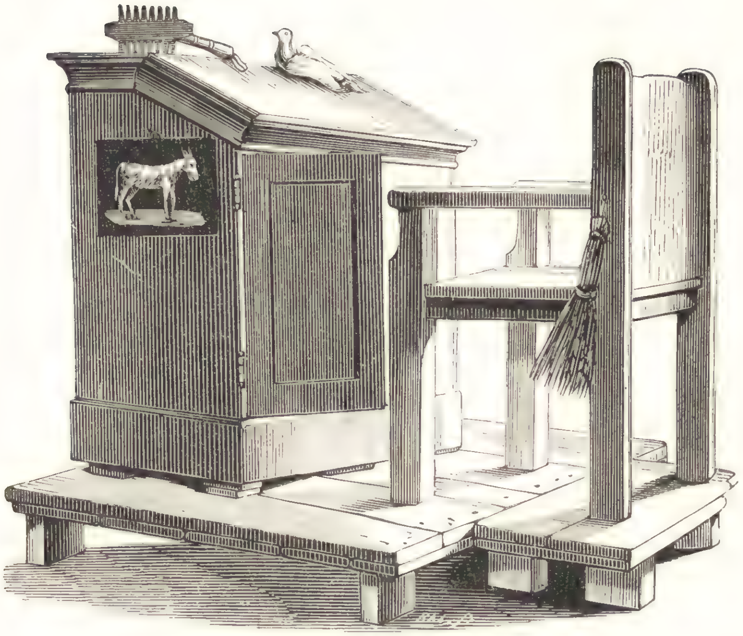
Utrecht.

± 596. De Sint-Thomas kapel gesticht.
± 696. De Plaats tot Bisschopszetel verheven.
± 857. Door de Noormannen bezet, door den Bisschop verlaten.
± **930**. Bisschop Balderik vestigt zich weder in de Stad en herbouwd haar.
1007. De Voorstad bij de komst der Noormannen verbrand.
1015—'23. Bisschop Adelbold herbouwt de Domkerk.
1029 - 1054. Bisschop Bernulphus sticht kerken en capittels.
± **1125**. De Stad heeft reeds de grootte, die zij in de XIX^de^ eeuw had.
1127. Er zijn reeds 4 jaarmarkten. — De Nieuwe Gracht gegraven.
1131. Groote brand, 3 kerken, het keizerlijk paleis en het Bisschoppelijk hof verbranden.
1148. Scheepvaartverbinding naar den IJsel gemaakt.
1167. Er is reeds sprake van steenen huizen.
1177 of 1198. Groote brand.
1196. Er is reeds een Vischmarkt en een Steenwech.
1202. Belegerd, eveneens in: 1267, 1345, 1483.
1233. Er is een Coopmans-hense of gilde.
1247. Graaf Willem II laat zich als poorter aannemen.
1254. Het koor van den Dom in aanbouw.
1260. Lombarden tot burgers aangenomen; er is een Schoenmakershal.
1272. De Lakensnijders bezitten een eigen Gildehuis.
1279. Een groote brand verwoest 5 kerken en tallooze huizen; verdere branden op St.-Odulphusdag 1372, en in 1402
1285. De Vaartsche Rijn gegraven wegens verzanding van den Rijn.

1293. Mysteriespelen verboden.
1307. Een nieuw Heilige Geesthuis gesticht.
1320—'69. De Domtoren gebouwd.
1341. Een geregelde nacht-waak ingesteld.
1360. De Predicheeren-straat geplaveyd.
1357. Godscameren (Hofjes) gesticht.
1368. Rieten huisdaken verboden.
1380. De Stad bezit eene eigen tichelerije.
1380. Oudst overgeblevene Stadsrekening.
1388. De zgn. Slijkburgers zorgen voor het reinigen der markt.
1440. Het Janskerkhof geplaveid; 1465 de Neude bestraat.
1440. Steekspel op de Neude gehouden, eveneens in 1441, 1453 en 1485.
1444. De Joden uit de Stad verbannen.
1491. Een huis voor arme Weezen gesticht.
1528. Het Kasteel Vredenburg gebouwd, in 1578 door de burgers gesloopt.
1539 Oudste kaart der Stadsvrijheid.
1542. Eene Leermarkt ingesteld.
1572. Oudste plattegrond der stad bij Braun.
1597. (12 Dec.) De Historie van Joseph gespeeld op de Stadsplaetse.
1602—**'5**. Pestziekte; het maken van heimelijke gemakken gelast.
1603. Groot aanzicht der Stad van P. Bast.
1615. Het Sint-Nicolaasconvent ingericht tot Tucht- en Werkhuis.
1616. De oude Put op de Mariaplaats in eene pomp veranderd.
1632. Verordening afgekondigd op de stoepen, vensters, luiffen, enz.
1636. De Illustre school geerigeert.
1666. De Stad door kaarslantarens en sedert 1682 door olielantarens verlicht.
1745 (1 Nov.). Ingevolge ordonnantie worden alle luifels afgebroken, behalve aan de marktpleinen.
1795. De Stad telt 32,294 inwoners.
1795. (1 Febr.). De huizen genummerd ter wille van de inkwartiering der Franschen.

Afb. N°. 450. De Oude Gracht te Utrecht met de stins Groenewoude, ± A°. 1600.

Afb. N⁰. 451. 's Meesters lessenaar en stoel met roede en plak, met slingerduif en ezelbord.

I. Algemeen Inhoudsoverzicht.

HOOFDSTUK III.

De Kerken, Kloosters en Godshuizen.

HOOFDSTUK IV.

Het Kasteel, het Raadhuis en de gebouwen voor den Openbaren Dienst.

HOOFDSTUK V.

De Woon- en Bedrijfshuizen.

HOOFDSTUK VI

Het Stedeleven in de opvolgende eeuwen.

BIJLAGE,

bevattende enkele aanteekeningen naar tijdsorde gerangschikt uit het leven van:

INHOUDSOVERZICHT.

II. Alphabetisch onderwerpsoverzicht.

III. Plaatselijk inhoudsoverzicht.

IV. Overzicht der afbeeldingen.

DIVERSEN.

V. Overzicht der afbeeldingen in Deel I en II naar daarvan bekende Meesters.

OUD-
NEDERLANDSCHE
STEDEN
DOOR
Dr. H. BRUGMANS
EN
C. H. PETERS

DE
NEDERLANDSCHE
STEDENBOUW
* *

LEIDEN.
A.W. SIJTHOFF'S UITG-MIJ.